ISSN 01[illegible]581

ВІТЧИЗНА

2

Проза · Поезія · Критика · Публіцистика · Мистецтво · Гумор

'91

В. Гарбуз. Софійський майдан.

В. Гарбуз. Мати.

Час многотрудний

ПОЛТАВІ

У буклеті «Полтава» з 18 листівок 12 присвячені подіям 1709 року: де Петро І молився, спочивав тощо. Лише 3 листівки присвячені письменникам.

Неспішно історію пише пір'їна,
сп'янівши від запахів трупів і зел...
Полтаво, Полтаво, скажи Україні:
чому над тобою і досі — орел?

Чи не споряджала полків тих козачих,
чи сурми твої не будили сплюхів?
Полтаво, Полтаво, що спокій твій значить
в цей час многотрудний спокути гріхів?

Чи раю твого не стоптали чужинці,
чи не поглумилися з пісні-клятьби?
Полтаво, Полтаво, були українці,
зосталися лиш яничари й раби.

Тремтять у орла непотуплені кігті,
а на Побиванці бур'ян та осот.
Полтаво, єдиний
в історії й світі,
своєї Вкраїни не хоче народ.

За безцінь збуває, вже намордувавшись.
Величка збуває й Марусю Чурай.
Ти символ сваволі, бо дужчим був с т а р ш и й...
Полтаво, хоч нині вуста отверзай.

Герби твоїх міст і полків гостроокі,
в них барви свободи ще ясно горять.

Знов чути здалека Мазепині кроки,
і над Калнишевським не гасне зоря.

О, скільки синів дух твій кликали з пітьми,
та перст височайший триножив той клич...

Полтаво, якої потрібно ще відьми,
щоб долю впізнати між мертвих облич?!

ВЕРТИКАЛЬ

колючки які хочу зробити
                                        м'якими
зашморги
            які хочу зробити
                                        еластичними
прірви які хочу зробити
                                        милосердними
а гора Маківка все вищає і вищає
і синьо-жовті пуп'янки в дзвони виростають
а річка Самара все кривавиться і кривавиться
тужні козацькі очі дно вистеляють
а перевесла нашого духу тріщать зогнилі
жилами своїми силюся зв'язати їх

Що ти шепочеш, земле?
Чую:
          в 33-му году люди їли лободу,
          в 33-му году люди мерли на ходу.

вікно ще не світиться але я знаю
там нас чекають
двері ще замкнені але я бачу
ми там потрібні

серце Європи б'ється в твоєму тілі
і воля розвіє твій летаргійний сон
крізь кожну душечку живу
труна просилена але
віко ще не прибите і з-під нього
смерч вогняний виривається
тобі дорогу освітлювати
земле рідна

БАЗАР ЕПОХИ

Депутатам, які не брали участі
в голосуванні щодо Закону про
суверенітет України.

Той самий клекотить базар,—
все ті ж раби, все ті ж торговці...
І серце пригорта «Кобзар»—
шукає в ньому правди й моці.

І серце слухає-пита,
чому так тяжко і криваво
давалась істина проста:
НАРОДОМ БУТИ МАЄМ ПРАВО.

Чому по тих крутих віках
лиш кров і сльози ми лишали,
а пожинали злість і страх,
тяжку неволю пожинали?

І де гетьмани, що були?
Три — в чужині[1], а ті — потоком...
Та ми ж самі і розп'яли
своїх апостолів й пророків.

Ще й досі топчемо столиць
гетьманських
тіні посивілі...
Отак і повмираєм ниць
під чорнобильні заметілі.

Нема вождів і вчителів,
а гайдамацьке спить кресало;
від теплих депутатських слів
розради Україні мало.

Той в Едмонтон, той в Іллінойс,—
добилися орбіт — і раді.
І кожен — мученик-герой;
та чим-бо прислужив громаді,
яка свобод-альтернатив
по міліметру здобувала?..

Бандур невільничий мотив
несе у небуття Каяла.

І німо Хортиця рида,
й Сірко свій череп приміряє,
й тремтить натягнута вузда,
хоча коня уже й катмає.

А Гонта, пригасивши гнів,
із потойберега — мов стріли:
— Я знову вб'ю своїх синів,
аби ж хоч трохи ви прозріли!

Коли забирають у нас батьківщину
і кажуть: іди, ти тут більше ніхто,—
той голос єдиний, ту стежку єдину,
ту іскру, що гріла,—
й душі камертон
ще схлипом останнім до них припадає
і вірить — не вірить, прийма — не прийма...
Чого ти сивієш? Чого ти ридаєш?
Минулася осінь, за нею — зима...

Хтось інший свої заведе тут звичаї,
немовби тебе не було взагалі...
Ти пройдеш дорогою, все пригадаєш,
затягнеш у вузол тугіше жалі.

Й літатимеш світом, аби остудити
ту рану, той клекіт...

[1] Гетьман Петро Дорошенко похований під Волоколамськом, у с. Ярополець, Петро Калнишевський — на Соловках, Іван Мазепа — у Молдові.

допоки і сил;
зумієш надбати і навіть прижитись,
АЛЕ НЕ ЗУМІЄШ БЕЗ РІДНИХ МОГИЛ...

СУМНИЙ РЕЧИТАТИВ

Що з тобою сталося, Буже?
Чом ти так понуро-байдуже
піддаєшся тому розбою —
запливаєш мулом-травою?

Ти ж гойдав дитячі нам роки,
ти ж колись був чистий-широкий,
ти ж і нас вчив бути такими,
а тепер покірливо гинеш.

Говорила всім: «Я з-над Бугу...»—
мовби одягала кольчугу,
мовби поправляла забрало,—
й справді сил мені прибувало.

Я тебе на схемах шукала,
я з тобою долю єднала;
крізь літа і крізь кілометри
був ти найточнішою з метрик.

Діти знали: Буг — голос роду,
і села, і пісні, й народу,
і вони любити спішили...
Буже, хто твої випив сили?

Не зникай — благаю крізь муку,—
бо куди везтиму онуків,
бо схилю при кому коліна,
бо без тебе ж як Україна?!

Мені здається іноді, що я
вже котрий раз живу на цьому світі,—
вже все відоме, тайни всі відкриті,
усе знесла-скрутила течія.

Уже я знаю все про цих людей —
і нічого від них чекати дива:
там, де брехня, надія неможлива,
де ходить страх, туди любов не йде.

Уже я знаю все про землю цю —
більмо гидке, прикрите окуляром;
чар був, але
прийшла страшна покара...
І крає душу запах чебрецю.

...Мені здається іноді, що ми
лиш граємо в життя — хто як уміє,
а справжнє там десь, палахтить-зоріє,
у сни нам сіє золоті громи.

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять...
І. Котляревський

Село на вірші дивиться скептично,
село шанує статки й гаманці;
нова душа така гіпотетична,—
хоч би що-небудь, та — у кулаці.

А ти їм привезла якісь ідеї,
а ти щось хочеш висказати їм...
Живуть, дають товар у бакалею,
і що їм той невеликодній грім.

Припнуті до своїх обійсть, не вміють,
не хочуть знати: що ж за ворітьми?
Своєю німотою землю гріють,
аби вона хоч за дітей — грудьми.

Ні, не раби, але таки й не вільні;
на те, що вже луна, ще слів нема.
Ростуть, ростуть короваї весільні,
лише німує вогняна сурма.

Такі вже ліберали-демократи,
Такі перебудовники-орли...
Та нас же можна по очах впізнати:
ЗА МЕЖАМИ ні разу не були.

Не бачили, не знаєм достовірно,
Не порівняєм, бо усе зі слів...
І, може, саме звідси в нас покірність,
І звідси наша малість, наша злість.

Вік балансує на канаті слави,
Яка то добра, то ізнов лиха.
Вік хоче знати правду про держави,
І наш патріотизм лише зітха.

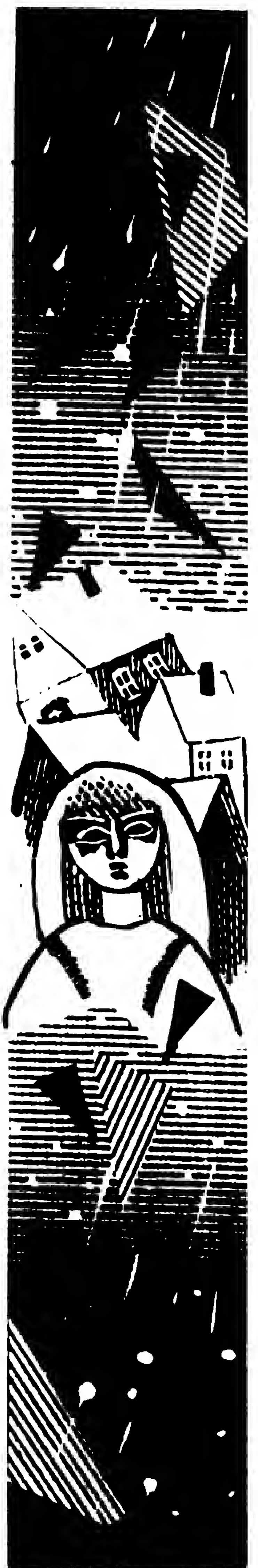
Він вже об'ївсь меляси й хліба хоче,
Й води з криниці хоче, й часнику...
І клітки тінь його коробить очі,
Та сторожі не йдуть на перекур.

Тож він танцює при своїм кориті
Та обдивляє світ із-під руки,—
Й хитаються кілочки міцно вбиті,
І ярлички тріпочуть, мов листки.

Ще трошки — й опадуть, і стане видно,
Яка іржава клітка і замок,
Яке прокисле у кориті їдло,
Як близько буря спить — лише за крок...

РІЗДВЯНИЙ СПОГАД

Далекий спогад, що ізнов приходить
із білим снігом, із колючим вітром,
і оживає мій дитячий подив
перед великим і незнаним світом.
...Рядно соломи і коцюбка в мами:
«Ходімо, доню, наш садок будити».
І я зі сну тремтливими вустами
цілую ті різдвяні оксамити
городу у снігах і темінь-тиші,—
а мама йде, мені сліди лишає,
і зірка нам з небесного узвишшя
щось таємниче й гарне повідає.
Запалюємо дідуха,
і мама
коцюбкою торкається до вишні,
і сливи, й груші...
Й тихими словами
рече наказ їм:
«О дерева пишні,
вставайте, прокидайтеся, не спіте,
плоди солодкі літечком родіте!»
Так тричі...
Я, вчарована тим дійством,
тамую подих — не злякати б душі
дерев...
Так по-чаклунськи світить місяць,
і ворушиться, мов сміється, груша.
Усе — живе, все слухає і чує,
усе вбирає в себе ніч різдвяну
і по-своєму таїну святкує...
Дідух згорів. Якась врочиста,
мама підходить
і мене, малу, за руку
бере,—
рука її шорстка й гаряча;
в сусідів теж вогонь,
ранкові звуки
сильнішають — і я ті звуки бачу.
І бачу, як у сні зітхає слива,
як зорі літо нелегке пророчать,—
і щось в мені високе й неляканве
уперше небу помолитись хоче...

ХОДІМ ДО КРОЛІВ

Зболені ноги, зацькований день,
і нізвідкіль співчуття...
«Мамо, є інше життя у людей,
лагідне й гарне життя.

В нім виростають орлиці й орли,
що не бояться вітрів...
Що їм обридлих нестатків полин?
Що їм безправності грім?

Що їм черствого чекання відчай
і непробивності злість?
Що їм...

Нічого. Бо в них уже рай.
Пише їм гімн реаліст.

Пише, і славить, і кличе любить
тих, хто слабкі та малі...» —
«Донь, не тре́ба,— й так серце болить.
Краще ходім до кролів...»

СЕЛУ

Одні приїжджають до тебе
похизуватися статками —
мовляв, хіба б ти зуміло
усе це нам дати?

Другі привозять зневажливий
погляд і руки пещені,
що кожним своїм пальчиком
промовляють: дивіться, провінціє,
як треба жити.

Треті, зійшовши опівночі
з поїзда, шепотітимуть зачаровано:
«Дітки, вдихайте глибше, бо
ніде в світі так не пахне,
як у бабусиному селі».
А потім удень ходитимуть
щасливі вулицями, вітатимуться
з кожним стрічним
і будуть схожі на журавлів,
що повернулися додому
і застали своє гніздо
непоруйнованим.

Усі вони, село,— і ті, і ті, і ті,—
твоє пагіння...

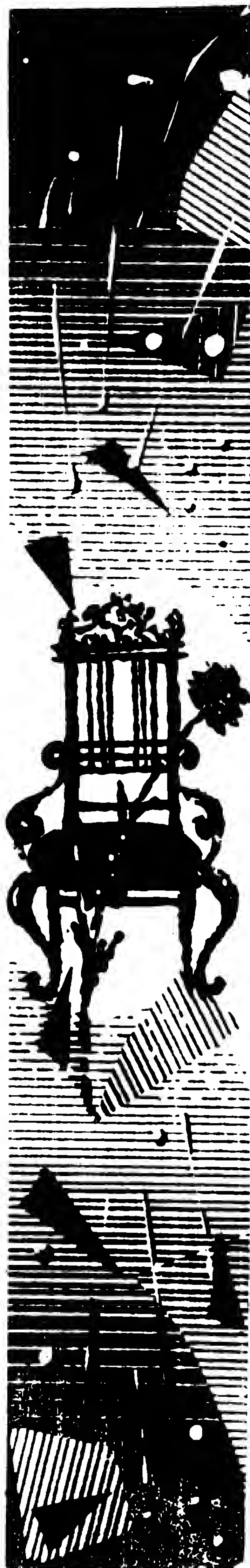
ВИСТУП У ГУРТОЖИТКУ

А гостя раптом ніжними вустами:
«Тут, знаєте, спецфічний контингент.
З села. На тому рівні й інтелект.
Їм випити — ото й уся програма.
Тож ви не дуже мрійте про ефект».

...Читаю хлопцям вірші — мов стернею
Іду босоніж.
Коле, кров тече.
Але не страшно — я до цих речей
З дитинства звична.
Я у цьому глеї
Ростила пісню і плекала честь.

По крихточці, наосліп, без опори,
Під глузування й свист міських реклам...
«Що, хлопці, не дається місто вам?
А у селі й роботи, певно, море...» —
«Ми тут ніхто.
Але ніхто ми й там.

Ти ж, видно, розумієш все чудово:
Не від землі втекли — від батога,
Все гнися, гнися...
А життя збіга.
І зовсім не про заробітки мова,—
Про честь —
хоч і мала, та дорога...»
Читаю хлопцям вірші...
«Ти про маму
Нам почитай... Бо зачерствіли тут...»
А за вікном той самий водокрут
І віку, й міста...
І ті самі плями...
Й той самий долі нелегкий маршрут.

ВЕСНЯНА КЛЯТЬБА ЖУРАВЛЯ

Купити в селі невеличку хатину й козу,
і слухати землю, і жити, і вірші писати,
й потовчену душу спокóєм сільським лікувати,
вже майже спокійно вслухаючись в лічби зозуль.

Ходити у гості, де поруч велике й дрібне,
де чарка розв'яже язик і освітить глибини,
де у зашкарублому серці сирітка-дитина
озветься під пісню і раптом тихенько сплакне.

Ось енциклопедії доль, що не вийдуть у світ,
вік аркуші їхні від будня до будня гортає,
а перегорнувши, горбочок землі насипає,—
як зможуть, то діти й онуки доглянуть той слід.

Десь дуже далеко нуртують вокзали й міста,
і пристрасті рвуться, й нові визрівають афери,—
й приносять газети рядки про суди та центнери
й про те, що епоха нова не така вже й проста.

А верби все вище до неба — ось-ось доростуть,
шовковиця рясно вродила, горіх дав пагіння.
Вже осінь в дорозі, вже треба про ріллі й насіння,
бо це наше нині і завтра, бо це наша суть.

Ми світ не змінили, не зрушили навіть його,
ми тільки зв'язали нитки поколінь, щоб не рвались,
і, може, одне ще — без фальші ридали й сміялись,
коли нас палив чи гукав предковічний вогонь.

І, може, почули, як ласки благає земля,
як в ній викóлихує зрада новітні Помпеї...
Як тяжко людині, що вже відчахнулась від неї,
в собі не стоптати весняну клятьбу журавля...

Календарики з голим жіноцтвом,
гороскопи, рецепти тортів...
Замість раю ідейне банкротство,—
чи ж цього ти, народе, хотів,
як леліяв ту квітку червону,
що тобі замінила зорю,

та зіп'ялася вище од трону
й розірвала аорту твою?..

А чого ти сьогодні бажаєш?
Хліба? Пісні? Чи знову — вождя,
що тебе вкотре навпіл розкрає
і запрагне поклонів-подяк?..

Теслярі вже хреста обтесали,
доброзичливці цвяхи несуть,
та мовчить найверховніший палець,
бо він знає твою правду-суть.

Перебродиш, о, як перебродиш,
віднайдеш ту зорю, що згубив,
і воскреснеш, мій вічний народе,
щоб творити добро.
І — любить.

Портрет, який
постав зі слів моїх:
Між бур епохи —
серця вічний гріх...

Портрет, який
створила я собі:
Вогненне соло в клекоті трембіт...

Портрет, який
мені ще створить час:
Зойк долі, що
не долетів до вас...

В. Гарбуз. Ілюстрація до вірша П. Г. Тичини «Матері забуть не можу»

ОЛЕКСАНДР ШАРВАРОК

Погляд ящірки

●

...не вбережу свою землю
від наступу
науково-технічної революції,
отож не врятую небо від чорних дір,
від проваль між самотніх зір;
не врятую реліктовий бір
і дитячої пам'яті двір
з пуповини замком,
із космічним піском
на колінах ікон...

Не врятую і не збережу,
мов сторіночка зжовклого тексту —
запах воску, що плавився під сірником,
коли слово шукало світла
дощовим черв'яком у погроззя...

Будьте ж прокляті, муки творчості!
Що я можу,
вперезаний сумнівами, і ваганнями,
і незнанням історії партії?!

ПОГЛЯД ЯЩІРКИ

...притулюся... розчинюся...
і не стане мене ні мамі,
ні тату, ні дружині ко-
ханій, ні болотяній тва-
ні, як прийдуть помина-
ти, ще й пісень співати,
ото буде весілля зеленого
гілля й сухого паліччя, а
я одтулюся, тихцем засмію-
ся: «Копали, копали, взяли
й повінчали!..» А якби хто
й почув, що говорить людина,
хіба б не копали, хіба б не
ховали чи не повінчали б
сухе із зеленим, що в'їло-
ся в мене, як погляд старої
я щ і р к и,
котра не забула пращура-ящера, і — така манюсінька
— уявляла мене малим біля нього, ну зовсім малим,
як тепер у соняшнику вістрячком насінини, на яке
горобці зазіхають,
та люди ж мене поми-
нають-зітхають, співа-
ють, отож горобців
розганяють, а я притулюся до трубки
олійної, видихну і вдихну крізь зем-
лю, аби хоч на мент збутися того по-
гляду, тієї печальної зверхності плазуна
над людиною... добре, що поминати прийшли... ще й спі-
вають... горобців одганяють, щоб олії восени набити...
...щ о б ж и т и...

ВИСОКО-ВИСОКО, ГЛИБОКО-ГЛИБОКО...

Небо з ложечки напуває озимину, дощ оддає формаліном
а може, маззю Вишневського; грім озивається бари-
тоном колишнього міністра охорони здоров'я
УРСР: «...їжте... пийте... плавайте...
збирайте...»— бджоли злизують
нектар, він оддає форма-
ліном, а може, й це-
зієм — хтозна...
Стогне озимина
у засіках держави,
іще у засіках, бо осені
ждати й ждати, осені може й не
бути — вічна мерзлота при температу-
рі плюс тридцять дуже подобається анонім-
ним хліборобам — творцям Продовольчої програми
і кольорових дощів відповідно до Періодичної системи
елементів Дмитра Івановича Менделєєва, от і стогне
озимина і просить провести до неї бабу-шепту-
ху із того хутора, який навічно залишився
у пам'яті народній — в и с о к о-
в и с о к о, г л и б о к о-
г л и б о к о,
там не оддає
формаліном і цезієм,
а може, понюхати їх не
вдається, бо слоїчок серця
заткнули сухим калачиком, кину-
ли в море, пливтиме міністр наввимаш-
ки, зловить його і допливе до берега, по-
рятується, перехреститься, кайлом дов-
батиме вічну мерзлоту, аби слоїчок
закопати, колоду меду взяти, пи-
ти-гуляти, озимину проклинати:
«І що воно за хвороба, всі
цілі-здорові: держави,
союзи, імперії і
регіони, ози-
мина сла-
бує, тьху,
та хіба ж я
міністр житній
чи голову маю зло-
жити, щоб іще на сім
світі пожити, нехай хука-
ють на неї, нехай грудьми ляга-
ють, гріють-зогрівають, отоді й ми-
неться, а то, бачте, небо пнеться без ди-
плома, без освіти — просто сором перед світом,
лікувать озимину, кидаючи таким чином нездорову тінь
на систему охорони здоров'я,— неподобство!..»— обу-
рюється колишній міністр і холоне, згадуючи без-
межнеє море і слоїчок серця, що він його за-
копав, як горілку на похорон... А дощ
іде... і земля оддає формаліном...
і з вічної мерзлоти витикається
слоїчок серця, і бджоли гудуть і
злизують нектар, і —

п'ятиноге лоша
впрягається у ко-
лісницю історії і зу-
пиняється перед засіками
держави і голосно ірже, за-
чудоване довершеністю світо-
творення

ГАННА. Апокаліпсис

— ...альфа... — ...страх...
— ...бета... — страх — гамма...
— Та одчепітеся! Г а н н а!
Ну якщо хлопчик, тоді — І в а н,
тільки — Іван-побиван...
тещин огірок як піщаний струдель
захрускотів на зубах
альфа-страх
бета-страх
тещин огірок доїдаємо втрьох
(...соловей у саду — тьох та тьох!..)
хто тут іще перед нами був
хто тут без нас влаштував гульбу
альфа чи бета
господи де ж карета
невідкладної допомоги
вчора іще простягнула ноги
гамма-страх
(...соловей у саду — ой! ох! ах!..)
але ж як хрускотить огірок із городу
як свобода одна тисне іншу свободу
тільки теща стоїть наче баба камінна
незбагненна довіку як струм перемінний
як город що умер та ще корчить із себе живого
альфа для простаків
бета й гамма для бога
хоч його і не має
нема то й нема
гамма
(«— ...гамма погана... мамочко!.. ма...»)
народилося все-таки
дівчинка-хлопчик-
сфінкс-вовкулака-
щезник-горобчик

... о й ...

МОЛИТВА

...не одніми у мене слова, святий безсмертний!
...не дай мені, Боже, зависнути вниз головою,
я досі на ноги не сп'явся, на ноги
не став, бо, здається, і ніг не маю.

я не плачу, я благаю, сам себе пере-
вертаю, а однаково — вниз головою,
душа тверді шукає, ноги ж у небесі
пнуться...
...святий кріпкий, перекинь мене нарешті, щоби
став лицем до честі, щоб її не мор-

дували, не карали, не вбивали, од-
везли у яр з барака та й зарили,
як собаку, душу ніжну, душу-люб-
цю, мою першу самогубцю, перекинь-переверни
і земельки нагорни... тільки —
...не одніми у мене сина хоч по смерті моїй! —
б л а г а ю...
...хочеш, заплачу, святий боже, ти ж любиш,
коли сильні плачуть, а ниці сміють-
ся, бо сміх — здоров'я...

МИ ПРИЙДЕМО ЗАВТРА. Апокаліпсис

...ми прийдемо завтра
ми порятуємо вас
тобто
поголимо бороди
пообрізаємо нігті
червоною міддю підв'яжемо м'язи на животі
насамперед на животі а можливо й на шиї
ми зробимо вас стрункими
готовими до килимів і парадів
і до почесної варти
ваших
Найганебніших Бажань...

...ми прийдемо завтра
отже
чекайте на нас розстебнувшись
на всі шість континентів
розслабившись
як перед сеансом гігієнічного масажу
щоб голова була тихою
трохи несхожою на голову
ваших
Найганебніших Бажань...

...ми прийдемо завтра
тобто
засіємо кропивою і лопухами
бетонки аеродромів
асфальти майданів і тротуарів
пласкі дахи мегаполісів
уламки планів і зобов'язань
обернемо на шкури ведмедів і мамонтів
під якими ніхто не помітить
ваших
Найганебніших Бажань...

...ми прийдемо завтра
ми порятуємо вас
аби
на життя дивились
крізь мідний обруч
що вросте у крижі
але ж голова не болітиме
не болітиме
від Найганебніших Бажань...

...ми порятуємо вас...

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО

«Аби в олжі не жив ніколи...»

«Дорогий товаришу Василенко! Переглядаючи свої папери, я раптом знайшов Ваш лист, де сам зробив дуже вже давно напис: «Відповісти негайно»... А вийшло так, що лист був загубився, і от тільки тепер відповідаю з почуттям великої перед Вами вини.

Отже: на присланих Вами поезіях бачу печать безсумнівної обдарованості, переклади... свідчать про культуру мови...»

Цей лист датовано Максимом Рильським 24 грудня 1956 року.

Микола Олександрович Василенко (нар. 1924 р.) — адресат цього листа, уродженець Херсонщини, виходець із селянської родини. Війна застала його десятикласником, і трагічна доля тисяч українських юнаків, вивезених у Німеччину, не оминула й майбутнього поета. Репресований на батьківщині 1947 року після служби у Радянській Армії, Микола Василенко відбув вісім років ув'язнення у виправно-трудових таборах посиленого режиму на Далекій Півночі. Лише 1955 року з Миколи Василенка була знята судимість.

На жаль, рукопис поезій, що був підготовлений до друку 1974 року видавництвом «Радянський письменник», так і не побачив світу.

Нині ми подаємо твори Миколи Василенка, які мають нарешті знайти дорогу до читача (збірка видавництва «Таврія»). Понад тридцять років визнання корифеєм української поезії М. Рильським поетичного таланту М. Василенка, на жаль, було лише приватним фактом. Тим часом ціле життя ввижався поетові дитинець України, вимощений, немов опаленою цеглою, живими шматками його серця.

ДЯДЬКИ

1937 рік

Із діда-прадіда мої дядьки
Руками чистими свій хліб робили,
І скільки мали розуму і сили,
Плекали з радістю тяжкі грядки.

Сільського неба провідні зірки
Їх до степів таврійських приманили.
Вони за них своїм життям сплатили,
Коли потрапили на Соловки.

Етапи, холоднеча, рань туманна,
Розстріляні краяни, плач вдови,
І баланда із бруквини й мурави

Пройшли крізь них, мов кулі із нагана.
Отим наповнились душі сакви —
Давноминулих днів пекуча рана.

ПОЛЯРНЕ СЯЙВО

Проворно й легко сріберна мітла
Змітає з неба стрічечки шовкові,—
Заблукана жар-птиця із крила
На землю ронить пера кольорові.

Крізь віття сосон цідиться імла
І заливає лона досвіткові.
Сизіють сопки доокіл села,
І птах мовчить, і звір сидить у схові.

Сніги й сніги... Натруджена земля
Тривожно спить. А сяєво гуля,
Тече в зеніті світлою рікою.

Непередавану оту красу
Укупі з болем в пам'яті несу.
Вона живе.
Палає наді мною.

МИКОЛА ЗЕРОВ

Великий світ живе в його кімнаті
І має свій кілометровий крок
І власне світло мудрих сторінок,
Які на ласку і печаль багаті.

Із книгами в руках, як при булаті,
Есхіл, Шевченко, Епікур і Блок
Будують спільно до людей місток
У цій великій небуденній хаті.

Ніхто із них на світі не помер —
Ні сам господар, ні старий Гомер,
І світочі далеко їхні видно.

Повнішають і душі, і думки,
І тільки збоку чорні Соловки
На дивосвіт цей дивляться єхидно.

ПРИСТАНЬ МІСТА КЕМ

На пристані стою. Надворі смеркло;
У тихім парку причаївся птах.
Отут стояла чорна брама в пекло,
Яке було на голих островах.

За мурами в'язниці світло меркло,—
Щасливій долі прирікався крах.
Тепер лиш в пам'яті етапний шлях,
Жахливі роки відійшли далеко.

Але зніми, людино, тут кашкета
І спом'яни змордованих братів,
Яких давно забрала грізна Лета

До соловецьких темних берегів.
Вони ішли в оті гіркі світи,
Аби в олжі не жив ніколи ти.

ГВИНТИК

Він числивсь гвинтиком в державі,
Хоч в грудях людське мав тепло
І чисте серце, неіржаве,
Якому зносу не було.

Вважався гвинтиком... Частина
Перпетуум-мобіле. Деталь.
І тільки йменння мав людини,
А решта все, усе метал.

Радію зараз я немало,
І радість рветься із грудей,
Що роблять гвинтики з металу
І вже не роблять із людей.

ТИША В ТУНДРІ

В тундрі тиша глуха.
Куций ліс бовваніє, мов гать,
Міцно спить в білосніжній перині...
Тільки зорі тремтливі у небі тріщать,
Тільки скелі зітхають,
Мов привиди сині.

В тундрі тиша глуха.
Пролітають сніжинки ясні,—
У повітрі плетуть діадему.
Ти очима шукаєш:
Де ж бурі гучні?
Не шукай.
Вони в серці моєму.

1951

МОВЧАННЯ — НАША МОВА

Ми дні і ночі мовчимо...
Роками.
І наша мова — це і є мовчання.
Казенні стіни мають вражі вуха —
Словам правдивим крил не розгорнути;
Слова блюзнірські небо обліпили.
Крізь них промінням сонця не пробитись,

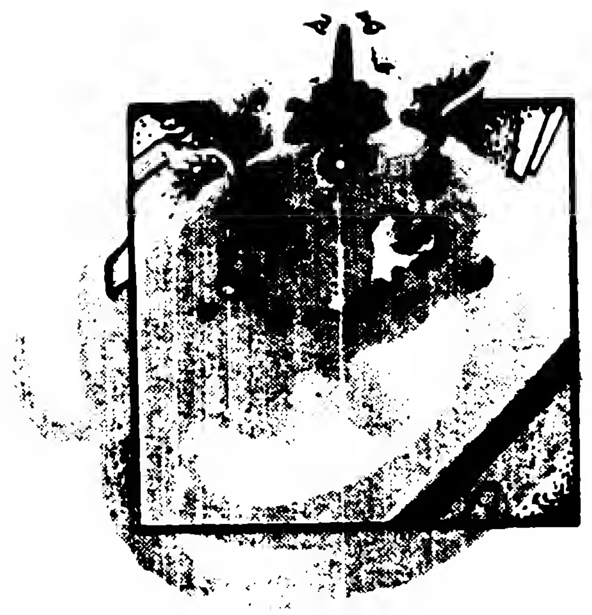
Дощам не впасти на дорідні ниви.

1952

ЧОГО Б ОТО?

Коли зорі зодіаку
хлинуть в тундру, як вода,
знову прийде до бараку
чиясь жінка молода.

Вона пройде в нашу зону
поміж дріття й охорону,
перелізе рів.
неначе
невидимка...

І заплаче.
І чого б ото ридати,
під віконцем сніг топтати?

1954

ПРОТИСТОЯННЯ

Всі двері й вікна зачинили,
І жити залишилось мить,—
Боротися немає сили.
«Не здамся, ні!» — душа кричить.

1949

ЗАЛИШОК

Усе забрали: хліб і сіль,—
Затріснули надіям дверці,—
Лиш біль залишили у серці.

Із м'ясом вирвав би той біль,
Що палить душу, як в горні...
Та що ж залишиться мені?

1950

МЕМОРІАЛ

На краю моєї тіні,
коли вона, неначе магма,
застигне раптом на дорозі,
залишу серце Україні.

Мене Вкраїна із дитинства
в своїх долонях зогрівала.
Вона дитинець спорудила
з живих шматочків мого серця,
немов з опаленої цегли,
щоб міг довіру зберегти
в добро,
яке лиш правди гідне.

Отож залишу серце рідне
на краю моєї тіні.

1953

ХАТИНЬ

У шиби вікон бились ластів'ята,
й казали люди:
— Йдеться на добро,
бо нині й місяць, як оте ядро,
яким колись палили із гармати.

Дощі і сонце,
райдуги довкруж...
І це прикмета:
буде рясно груш,
наллються медом білі кадубища,
торішні бусли прилетять до клунь,
а там,
у хащах,
де живе лісун,

вестимуть зубри полюбовні грища.
Ходитимуть ратаї біля плуга;
стоятиме пшениця, наче мур...
Але негадано з'явилася звірюга —
коричневий німчур.

Ой гуси, гуси, милі гусенята,
візьміть малечу нашу на крилята!..
Не прилетіли,
не устигли гуси —
проллялась кров на снігові убруси.
Із погорілих висілків і сіл
на трупики холодний попіл сів.

...Загинув звір.
В Хатині мирна днина.
Але у пам'яті живуть сини.
Своїх дітей Нескорена Людина
виносить й нині із вогню війни.

ДОЩОВІ ЛУНИ

Пролопотить липневий дощ,
зупиниться —
і сам себе слухає.
Я дивлюся на нього,
дивлюся,
як жоржина губами ловить
дощові луни,—
і небо горнеться до мене.
Дощ проходить,
а луни ще довго
на листі висять,
аж доки не переллються
в мою душу.
Тоді іду із вулиці до хати,
щасливий і тихий,
бо луни в мені.

Херсон

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

МІЖ ДВОХ СИЛ

ДРАМА НА ЧОТИРИ ДІЇ

Дієві особи:

МИКИТА ІВАНОВИЧ СЛІПЧЕНКО
ГЛИКЕРІЯ ХВЕДОРОВНА, його жінка
СОФІЯ, ХРИСТЯ, МАРКО, ТИХОН, АРСЕН — їхні діти
ПАНАС АНТОНОВИЧ, чоловік Христини
СЄМЯННІКОВ, ГРІНБЕРГ — лідери большевиків
МИКОЛА ПЕТРОВИЧ БІЛЯНКЕВИЧ
СІНІЦИН, ПОДКОПАЄВ, СОРОКІН — большевики
Красногвардейці, селяне, робітники.

Діється в одному з великих провінціяльних міст на Україні в початку 1918 року.

ДІЯ ПЕРША

Велика кімната. Вона одночасно служить і за їдальню, і за робітню, кабінет і вітальню. Ліворуч від глядача ближче до рампи теслярський варстат. Тут же дошки, струменти теслярські; над варстатом до стіни поприбивані полиці з пофарбованого дерева. Біля варстату стоїть невеличка шафа для книжок, яку допіру роблять.

Далі по лівій стіні полиці з книжками. Між варстатом і полицями з книжками двері в другі кімнати. В задній стіні велике італійське вікно. Крізь його видно будинки міста. Біля вікна зліва стоїть стіл до писання, фотель. Справа буфет. В стіні, що праворуч, другі двері до сіней. Попід сею стіною стоїть широка турецька канапа. Над нею старовинний український килим і портрет Шевченка у великому рушнику. Посеред кімнати стіл, покритий білою вишиваною скатіркою.

Скрізь на стінах портрети українських письменників, так само прибраних рушниками.

У п'єсі в основному зберігається авторська орфографія.

ПАНАС. *(Років 30, з голеною бородою, білявий, в очах переважно юмористичний вираз. На йому сорочка з сірого товстого полотна, на шиї зав'язана червоною вузенькою стьожкою; рукава закачані. Підперезаний темно-синім поясом. Чорні нешироκі штани в чоботи. Він дивиться у дзеркало, розглядаючи себе зо всіх боків. Коли в сусідній хаті чується голос, він хутко одходить од дзеркала, бере рубанок і стругає.)*

ХРИСТЯ. *(Років 24-х, білява, з м'якими рисами лиця, одягнена в білу блюзку й синю модну спідницю, на спині дві коси. Хутко входить і шукає по хаті, поглядаючи скоса на Панаса.)* Та де ж вона? Оце, їй-Богу! Ну, нема ж, та й годі! Паню, ти не бачив татової шапки?

ПАНАС. Бачив. На трапку лежить. *(Не перестає стругати.)*

ХРИСТЯ. Ай, Паню! *(Шукаючи, підходить до Панаса, м'яко, занадто щиро.)* А знаєш, Паню, тобі таки без бороди далеко краще! Тепер у тебе зовсім український тип. А тоді трошки скидався на кацапчука, це через те, що борідка була білява і трошки цапина. А тепер же зовсім такий, як чотирі роки назад.

ПАНАС. *(Ніби шукає щось круг себе й заглядаючи за Христю.)*

ХРИСТЯ. Що ти шукаєш?

ПАНАС. Та щось тут допіру говорено про мою борідку. Хто то, Христю?

ХРИСТЯ. Авжеж, краще. А що я вчора казала, що гірш, так то я так... з поганого настрою. Мені здавалось, що ти поголився ради приїзду Софії, щоб бути таким, яким вона тебе знала.

ПАНАС. Ага, а тепер уже не здається?

ХРИСТЯ. Ну, Господи! Ну, розуміється, ти можеш хотіть подобатись Софії. Що ж тут такого? Хіба це зараз же повинно значити, що ти в неї закоханий? Господи Боже! Невже ти думав учора, що я іменно це думала? Паню!.. Але даю тобі слово, я зовсім так не думаю. Ти віриш мені? Віриш? *(Заглядає йому в лице, ловить руку з струганком.)*

ПАНАС. *(Сміється.)* Ах, ти хитрюга!

ХРИСТЯ. Чим? Чим? Чим же я хитрюга?

ПАНАС. Ну, дитинча, іди шукай шапку, мені треба докінчить оцю поличку. А то як прийде Софія, як закохаюсь у неї, то й не кінчу вже зовсім.

ХРИСТЯ. Ну, а хіба ж ти не радий, що вона приїжджає? Ну, скажи по правді. Трошки все ж таки хвилюєшся, га?

ПАНАС. Ні, мені дуже сумно. І страшно: а що знаєш, як повернеться стара любов? Га? Що ж ми тоді робитимем, мала моя, га? Стара любов, брат, цупка, живуча. От морока буде!

ХРИСТЯ. *(Несподівано гірко.)* На що їй повертаться, коли ти її й тепер любиш і не переставав усі ці чотирі роки любить.

ПАНАС. *(Сміючись.)* От-так маєш!

ХРИСТЯ. Ах Господи, і чого б я приставлявся. І зо мною ти женився тільки на злість їй, і бороду поголив тільки для неї, і стоїш тут з рубанком для неї. Ах, нещасний поет, мусить теслярством зароблять на хліб. Бідний талант, загинув через сім'ю. А Софія, як же, відома артистка російської імператорської сцени, вона зрозуміє...

ПАНАС. *(З посмішкою пильно дивлячись на неї.)* Дитинча, навіщо ти собі кігтоньки в серце запускаєш? Га? Навіщо дряпаєш? Нікому з того абсолютно ніякої користи немає. Повір ти мені.

ХРИСТЯ. *(Плаче.)*

ПАНАС. Так... Додряпалась.

ХРИСТЯ. Ти нік...коли м...мене не любив... Тільки її... І тепер...

ПАНАС. Ну, скажіть на милость, що значить одна маленька, паршивенька, цапина борідка. В руки взять нема чого, а як зголив, так які сльози через неї. Ні, дитинча, годі, я заведу через місяць тобі таку, що всі кацапи будуть ахкать. Ой, побачиш... На виставку в Рязань пошлю її. *(Обніма й злегенька милує.)*

ХРИСТЯ. *(Плаче й сміється.)* Я поганка, Паню! Ти не сердься на мене,

але мені так боліло ввесь час, так боліло. А тепер, знаєш, легче. Як сказала, так і легче.

ПАНАС. *(З усміхом.)* Ну, звичайно,—як звалиш каменюку, так воно вмить легче.

Входить Сліпченко. Він присадкуватий, кремезний, років 50. Вуса довгі, з підвусниками, звисають униз по-козацькому, вишивана сорочка з стьожкою. Зверх сорочки піджак, але штани підперезані червоним широким поясом, за якого причеплено револьвера. Говорить поважно, силкуючись удавати козака, трохи театрально:

— Ну, дочко! Ти сюди з чоловіком любощі розводить прийшла? *(До Панаса.)* Здається, воно трохи не по-українському буде «любощі розводить»? Га?

ПАНАС. По-українському можна все говорить. Не сушіть собі голови.

СЛІПЧЕНКО. Ну, нехай упораємося з тою проклятущою кацапньою, засяду за граматику. Ну, а шапка ж де? Дочко?

ХРИСТЯ. Та, їй-Богу, тату, її тут немає. Шукаю, шукаю аж... Ой, та ось же вона, дивіться. Лежить собі...

ПАНАС. Та й уредна яка, і не поворухнеться, наче й не вона.

СЛІПЧЕНКО. *(Бере смушеву, сиву шапку з червоним козацьким верхом, що звисає майже на плечі, гладить її рукою.)* А де ж наш Арсен?

ХРИСТЯ. Та пішов же, тату, на вокзал зустрічать Софію.

СЛІПЧЕНКО. Та аж з самого ранку сидить там? Оце добра мені справа. Ну й поїзди, чи той, потяги ходять тепер, хай їм грець. Ну, нічого, хай упораємось з большевиками. А, та й славне козацтво росте. Кидайте ви, Панасе, своє теслярство, записуйтесь у вільні козаки, бороніть рідний край. Яке тепер теслярство? Гляньте, яка ловка шапка. Га? *(Одягає й береться в боки.)*

ПАНАС. *(Співає, ніби не чуючи.)* «Гей, не шуми, луже».

СЛІПЧЕНКО. О, вже заспівав своєї. Українець називається.

Входить Гликерія Хвед. Років 50, одягнена в темне, блюзка дзвіночком, по-селянському, на голові темна хусточка. Лице тихе, добре. Вдача лагідна, дуже довірчива, наївна.

— А Софієчки нашої все немає? Чую гомін та й думала вже, що то вона приїхала.

СЛІПЧЕНКО. *(Серйозно.)* А ти, стара, хіба й не знаєш? Прийшла ж од неї телеграма, що вона просто на аероплані прилетить до нас. *(Моргає Христі.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Здивовано.)* Оце, скажіть! *(Стурбовано.)* Та це ж, не дай Господи, й упасти можна.

СЛІПЧЕНКО. Ого, прив'яже себе!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та й холодно ж, Боже мій. Ото яка! А вона таки така. Змалку така була.

СЛІПЧЕНКО. Та пише, що просто в вікно хоче до нас улетіть. Ось сюди. Та щоб ми вийняли його. Оце стоїмо та й радимось.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та як же так?! Ой, старий, ти знов оце мене дуриш...

СЛІПЧЕНКО. *(Вдоволено сміється.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. А я ж і повірила. Хай Бог милує, літать на цих еропланах. Нехай уже поїздом їде... *(В сінях гомін.)* Ану ж стійте. Чи не вона ж ото? Ой, матінки! *(Кидається до дверей у сіни й зникає.)*

СЛІПЧЕНКО. А справді, ніби Софіїн голос. Е, прилетіла таки! *(Швидко йде за Гликерією Хведоровною.)*

ХРИСТЯ. *(Поглянувши пильно на Панаса, біжить за ними.)* Вона, вона. Софієчка, Софієчка! *(Вибігає.)*

ПАНАС. *(Сам швидко йде до дзеркала, дивиться, чепуриться. Потім береться за струганок, але, роздумавши, одклада набік і одкочує рукава. Видно, хвилюється, ніяково про себе посміхається, не знає, яку позу прибрати. Гомін у сінях стоїть хвилини три. Панас уже нетерпляче погляда на двері.)*

Входять всі й Софія. Їй років 27. Гарна, волосся темно-русяве. Одягнена елегантно

в сірий зимовий костюм, гаптований хутром. На голові сіра, під кольор костюма, хутряна, не смушева шапка. Іде, обнявши Гликерію Хведоровну. Манєра балакать весела, рішуча, трошки неуважна. Тепер схвильована, в радісному піднятті:

— І все так само, так само, як було. Навіть є Панас Антонович! Доброго здоров'ячка! Як ся маєте? *(Здоровкається з Панасом.)* Господи, такий самий, анітрошки не змінився. Тільки... Що це тут за дошки? Майстерня?

СЛІПЧЕНКО. А то наш Панас покинув вірші писать та виробляє шафи тепер. Заробітніще, ніж вірші.

СОФІЯ. Та-ак? Невже?

ПАНАС. *(З посмішкою.)* Пристосування до сучасного моменту, тільки всього, Софіє Микитівно. Ви не лякайтесь.

СОФІЯ. *(Сухо.)* Я й не лякаюсь. Господи, все таке саме, навіть фотографії в черепашкових рямцях. Ні, я мушу їх поцілувать, вони надзвичайно милі. *(Цілує рямці.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та ти б, дитинко, хоч шапочку скинула, роздяглася. І їстоньки ж хочеш? Господи, такий же світ проїхала.

СОФІЯ. *(Скидаючи капелюха, жакет.)* Та ще як, мамуню! У вагоні четвертого класу, двоє суток не виходячи з вагона. Один салдат спав на плечі, другий на колінах, третій вперався ногами об мою голову, четвертий дихав у шию.

ХРИСТЯ. *(Роздягає капелюх і жакет.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ой, матінки!

СОФІЯ. А почуваю себе як свіженький огірочок.

АРСЕН. Та я ж її через вікно з вагона вийняв!

СЛІПЧЕНКО. А що ж! По-козацьки!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Отто, Господи!

СОФІЯ. Ого, ми молодці! Але що найкраще, що найкраще, так це те, що нарешті дома. Дома, дома, на рідній землі, на Україні, татусю, на нашій любій і своїй тепер землі. І яке щастя говорить по-своєму, наче плаваєш. *(Лукаво.)* Ну, тату, тепер ви вже, розказував мені Арсен, не матимете нас, дітей, що ми «дурну хохлаччину» заводимо? Га?

СЛІПЧЕНКО. Буває, дочко, що й старі розуму навчаються. Вік живи, вік учись. А дурнем помреш.

ХРИСТЯ. О, тато тепер таким українцем став, що й нас за пояс заткне.

СОФІЯ. Браво!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ну, а як же Микола Петрович там, доню? Чого ж він з тобою не приїхав?

СОФІЯ. *(Весело.)* А навіщо він тут здався, кацап?

СЛІПЧЕНКО. Іменно, так! Оце, видно, справжня українка!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ну, де ж таки. Хоч і бідний, і кацап собі, а таки ж твій чоловік рідний.

СОФІЯ. Еге, мамуню, уже годі. Уже я не «гаспажа Падпругіна», а просто собі Софія Сліпченко.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. О! Як же це так?

СОФІЯ. Розвелась. Подала заяву в «Совѣт рабочих депутатов», приклала марку за сімдесят копійок, і кінець. Він мені не чоловік, а я йому не жінка. От як тепер, мамцю. *(Всі вражені.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Оце Господи! Та чого ж так, дитино? Що ж, ви погано жили між собою? Обижав тебе? Чи як?

СОФІЯ. Е, мамо, довго говорить, а мало слухать. Колись розкажу. А тепер я б все ж таки вмилася.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та зараз, зараз. Ото справді! Та ходім, ходім! Христю, ти б помогла!

СОФІЯ. Тільки от що. Тут до мене зараз має прийти один чоловік. Я йому з вокзалу телефонувала. Дуже важна справа. Доручення з Петрограда. Так де мені його прийняти?

СЛІПЧЕНКО. У нас, дочко, оця хата за все. Ти ж сама знаєш. Пролетарії...

СОФІЯ. І чудесно... *(Дзвінок.)* О, це ніби якраз хтось дзвонить?

Арсене, ану, подивись. Як до мене, то веди сюди. А вас усіх я вже попрохаю... *(З посмішкою показує рукою на двері.)*

АРСЕН. *(Швидко виходить.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та, може б, умилася все ж таки?

СОФІЯ. Ні, як він, то вже потім. Це хвилин п'ять, не більше. Одчеплюсь та й буду вже вільна.

АРСЕН. *(Входячи.)* До тебе, Софіє.

СОФІЯ. Ага... То проси, будь ласка.

Всі виходять наліво. Арсен направо.

Входять Грінберг і Сємяннніков. Грінберг в салдацькій одежі, голений, кучерявий, літ 28. Тримається вільно. Самовпевнено, трошки гаркавить. Старається буть англійцем. Сємянніков — в косоворотці й піджаку, з борідкою, незграбний, трохи згорблений, вигляд суто інтелігентський.

СОФІЯ. Доброго здоров'я. *(До Грінберга.)* Вибачайте: ви хто? Товариш Грінберг?

ГРІНБЕРГ. Да, я Грінберг.

СОФІЯ. Дуже приємно. А ви, товаришу?

СЄМЯННІКОВ. Моя фамілія — Сємянніков.

СОФІЯ. Чула й про вас. Сідайте, будь ласка. Сподіваюсь, ви балакаєте по-українськи? Попереджаю: я ні слова по-руськи не скажу. Я тільки що приїхала і так скучила за своєю мовою, що...

ГРІНБЕРГ. К сожалению, товарищ Семянников не говорит по-украински...

СОФІЯ. Але ж ви балакаєте? Товариш Сергієнко казав мені у Петрограді, що ви чудесно говорите по-українськи.

ГРІНБЕРГ. Да, я изъясняюсь свободно. Я, можно сказать, влюблен в этот прекрасный, богатый язык. Коли ви не дуже будете сміятися з мене за мою вимову, то я з великою приємністю. Я ж сам українець, родився й виріс на Україні.

СЄМЯННІКОВ. А меня уж вы того... уж извините, я понимать то немножко понимаю, а говорить... *(Розводить руками й посміхається.)*

СОФІЯ. *(Весело.)* Ну аби розуміли. А хутко й говорить будете. Ну, так от, товариші, я... *(Озирається й говорить тихіще.)* Я маю доручення з Петрограда. Там дивуються, що у вас тут так мляво посувається справа.

СЄМЯННІКОВ. Извините. Я не совсем понял. Что значит «мляво»?

ГРІНБЕРГ. Медленно, вяло.

СЄМЯННІКОВ. Что же именно вяло? *(До Софії.)* Вы меня простите.

СОФІЯ. *(Сміючись.)* О, будь ласка.

ГРІНБЕРГ. Почему вяло идетъ дело.

СЕМЯННІКОВ. Ах, вот что! Да. да...

ГРІНБЕРГ. Нічого дивного, товаришко, немає. Ми не маємо вказівок, не маємо грошей. Ми готові кожну хвилину призначить виступ і не рішаємось.

СОФІЯ. А сил є досить?

ГРІНБЕРГ. Все робітництво і ввесь гарнізон у наших руках. За Центральну Раду тільки зброд ріжний, хулігани та наймані групки вільного козацтва. Нікчемні банди.

СОФІЯ. *(Виймає з торбинки пакети і листи.)* Тут гроші. Поки що тільки п'ятдесят тисяч. Потім буде більше. *(Подає.)* А це лист вам. *(Дає Грінбергові пакет і листи.)*

ГРІНБЕРГ. Ага... Дякую... *(Чита листа.)*

СОФІЯ. *(Тим часом до Сємяннікова.)* А ви давно вже на Вкраїні?

СЄМЯННІКОВ. Месяцев шесть, семь...

СОФІЯ. Що ж вам подобається тут?

СЕМЯННІКОВ. Как?

СОФІЯ. *(Сміючись.)* Нравится вам здесь?

ГРІНБЕРГ. *(Раптом.)* Великолепно! Вотъ этого мы только и ждали. *(Семяннікову.)* Прекрасно! Сегодня можно выступать.

СЕМЯННІКОВ. *(Радісно.)* Неужели?! *(Простяга руку до листа.)* Ану покажите.

ГРІНБЕРГ. *(Немов не помітивши його руху, хова лист в кишеню.)* Сегодня ночью выступаем. О, теперь мы покажем этим наемным бандам разбойников. *(Софії.)* Спасибо вам, товарищ. Дякую дуже-дуже. Ви зробили нам величезну послугу.

СОФІЯ. Дуже рада.

ГРІНБЕРГ. Ну, тепер можна йти? Я гадаю, що ми ще побачимось. Ви мою адресу знаєте. Дозвольте вам ще раз подякувать і побажать всього найкращого. *(Стискує руку.)* Вибачайте, ще одно маленьке запитання. Але чисто особистого характеру... Ви, здається, артистка Петроградського державного театру?

СОФІЯ. Так.

ГРІНБЕРГ. Можна вас запитать, яким способом ви наша прихильниця? Коли це є нескромність з мого боку — вибачте, будь ласка.

СОФІЯ. О, прошу, я прихильниця всього, що гарне. Соціяльна революція — це така грандіозна, величезна річ, що бути байдужим або ворожим до неї може бути людина зовсім тупа або дуже заінтересована в своєму сучасному добробутові, або, як кажуть тепер, в своїх клясових інтересах. Тупою я себе не можу вважати, а щодо клясових інтересів, то мій батько — залізнодорожній робітник, мати — селянка, брати-робітники на заводі. Тільки я та сестра маємо освіту. Але це сталось зовсім випадково. Коли ми були дітьми, то жили в домі відомої артистки Мусалової, може, чули?

ГРІНБЕРГ. Аякже.

СОФІЯ. Вона зацікавилась мною й сестрою і присяглась, що зробить з нас артисток. І, як бачите, я на сцені. Сестра теж була, але вийшла заміж і покинула.

ГРІНБЕРГ. Це страшно інтересно. Мусалова могла б радіти, коли б не вмерла. Я б за одно це поставив би їй пам'ятника.

СОФІЯ. Ну, за добре серце пам'ятників, на жаль, не ставлять.

ГРІНБЕРГ. О, не в доброму серці річ. А в тому, що, дякуючи Мусаловій, ми маємо таку велику артистку, такий талант. *(Вклоняється Софії.)*

СОФІЯ. *(Сміючись).* Ну, це вже не по-большевицьки, товаришу. Це буржуазність — говорить компліменти дамам. Так, значить, сьогодні вночі? Я думаю, це пройде безкровно?

ГРІНБЕРГ. О, да! Я думаю... Всього доброго. Бувайте.

СОФІЯ. Бажаю успіху. *(Прощається і проводжає їх до дверей.)*

ГРІНБЕРГ. Дякую. Дякую. *(Виходять.)*

СОФІЯ. *(Підходить до дзеркала й поправляє волосся.)*

ГРІНБЕРГ. *(Входячи.)* Вибачайте. Ще на одну хвилинку. *(Підходить ближче.)*

СОФІЯ. Будь ласка.

ГРІНБЕРГ. Ви не можете сеї ночі перейти в нижній етаж або переночувать у когось в другому районі? Річ, бачите, в тому, що ми почнем наступать якраз з цього району. Може бути обстріл. Я боюсь, щоб снаряд не попав до вас.

СОФІЯ. О, я не боюсь. Але невже так серйозно? Навіть обстріл? З артилерії?

ГРІНБЕРГ. Все може буть. Я сподіваюсь, що обійдеться й без цього, але... Мені невимовно шкода було б, коли б вам було зроблено яку-небудь неприємність. Я страшно радий, що ми маємо таку чудову, таку... прекрасну товаришку. О, це не комплімент, а щира правда.

СОФІЯ. *(Сміючись.)* Дякую, дякую. Але сподіваюсь, що ніякої неприємности мені не буде.

ГРІНБЕРГ. А все-таки перейдіть у друге місце. Якраз ви в такому районі живете. Дуже вас прошу. Га?

СОФІЯ. Ну, Господи! Що я, панночка яка-небудь, од вистрілу в істерику впаду? Я в Петрограді мартовську й октябрьську революції пережила, і то не ховалась, а то тут...

ГРІНБЕРГ. Ну, коли так, то... до побачення *(Дуже стискує руку й пильно, виразно дивиться їй в очі.)*

Входить Панас, але, побачивши Грінберга, хутко виходить назад.

СОФІЯ. До побачення. Всього доброго.

ГРІНБЕРГ. Сподіваюсь, до скорого побачення?

СОФІЯ. Я думаю.

ГРІНБЕРГ. *(Низько галантно вклоняється й виходить.)*

СОФІЯ. *(Знов чепуриться перед дзеркалом і ввесь час подивляється на двері, з яких виходив Панас.)*

ПАНАС. *(Входячи.)* Можна? Здається, вже зовсім пішли?

СОФІЯ. Можна, можна. Вибачайте, що вигнала вас із вашої власної хати.

ПАНАС. О, нічого, це тепер трапляється на кожному кроці. А ви вже з нашими большевиками познайомились?

СОФІЯ. З якими?

ПАНАС. Адже це були Грінберг і Семянніков, тутешні лідери большевиків. Хіба ви не знали того?

СОФІЯ. Та невже? Звідки ж мені знати. Я буржуйка, ніяких партій не розумію. Якою була, такою й зосталась. *(Лукаво.)* Пам'ятаєте. як ви мене колись лаяли за це? Чи ви вже все забули?

ПАНАС. А цікаво, що вони аж удвох прийшли. Вони важні тут персони.

СОФІЯ. А ви такий самий упертий лишились, як і були.

ПАНАС. Здається, ви й про себе могли б це саме сказать?

СОФІЯ. *(Сміючись.)* Нічого собі зустріч старих приятелів: з першого ж слова лаятись почали. У мене таке враження, що ми днів на два-три тільки розлучались.

ХРИСТЯ. *(Входячи, на порозі.)* Софіє, умиватись іди.

СОФІЯ. *(Весело.)* Та невже? А умивальник той самий, що перекидається? *(Обніма Христю.)*

ХРИСТЯ. Той. Тільки Панас його вже полагодив.

СОФІЯ. Е, шкода. *(Виходить.)*

ПАНАС. *(Сам. Стоїть якийсь час непорушно, в задумі, потім стріпує головою, немов одганяючи думки, рішуче закачує рукава й починає стругати, наспівуючи «Гей, не шуми, луже».)*

Входить з сінешних дверей Марко, років 25—26, рослий, чорнявий, одягнений в салдацьку шинелю, в шапці з червоним висячим верхом. В руці рушниця. Коли роздягається, під шинелею штатські штани в чоботи й піджак.

МАРКО. *(Швидко, в підняттю.)* Де батько? Панасе Антоновичу! Дома?

ПАНАС. А що сталось?

МАРКО. *(Ущіпливо.)* Е, вам все одно не цікаво.

ПАНАС. *(Хитаючи головою наліво, байдуже.)* Там десь. *(Співає знов.)*

МАРКО. *(Підходить до дверей ліворуч, одчиняє й гукає.)* Тату! Ідіть сюди. Швидче. *(Вертається в кімнату.)*

СЛІПЧЕНКО. *(Входячи, знепокоєно.)* Що таке?

МАРКО. *(Таємно, тихіще, але в веселому підняттю.)* Зараз треба йти.

СЛІПЧЕНКО. Куди?

МАРКО. Таємний наказ по всьому гарнізону: сьогодня вночі обеззброїть большевиків. Всім вільним козакам з шостої години вечора бути на місцях.

ПАНАС. *(Уважно прислухається.)*

СЛІПЧЕНКО. Оце, нарешті, діло. Оце так! А то панькаються з ними, сукиними синами.

МАРКО. Тихше. Щоб Тихон не знав. Він дома?

СЛІПЧЕНКО. А правда. Ні, здається, його нема.

МАРКО. Мені треба ще свою винтовку почистить. Щоб сьогодня вночі

добре працювала. *(Скида шинель, шапку, виймає з кишені ганчірочку, струменти, сідає за стіл і починає розбірати рушницю.)*

СЛІПЧЕНКО. Ну, нарешті, додумались! Ні, нехай же... *(Зупиняється.)*

Входить Т и х о н, років 27, одягнений в подертий темний костюм в косоворотці під піджаком, низенького росту, білявий, сухорлявий, подібний до матері.

СЛІПЧЕНКО. А, от і наш панич прийшли. Як там твої друзі кацапи ся мають?

ТИХОН. *(Не відповідаючи, бере з етажерки книжку, лягає на канапі й починає читать.)*

МАРКО. Вони по-українськи не розуміють. Вони тільки по кацапсько-большевицькому молитвенику уміють молиться.

ПАНАС. *(Голосніше.)* «Гей, не шуми, луже».

СЛІПЧЕНКО. Яка це година? *(Дивиться на кишенькового годинника.)* Ого, вже п'ята. Чуєш, Марку?

МАРКО. Чую. То ж то воно вже так темно в хаті. *(Встає й пускає електричне світло.)* От тепер і читать, і винтовку чистить, і стругать видніше. Правда, панове? Тату, а Арсен дома? Треба й йому новину сказать.

СЛІПЧЕНКО. Та він там коло Софії. Софія ж приїхала.

МАРКО. *(Схоплюючись радісно.)* Та не може буть?! Та де ж вона?

ТИХОН. *(Кладе книжку й не хапаючись сідає.)*

СЛІПЧЕНКО. Умивається. Зараз сюди прийде. Треба й свою рушницю обдивиться... *(Виходить ліворуч.)*

МАРКО. *(Сідає.)* Ну, це здорово, що вона приїхала. От, Тихоне, у нас у родині ще прибавилось буржуазії та шовінізму. Софія писала, що їй уже в печінках добре засіла кацапня. Прийдеться тобі, брат, в кацапію до яхрьоньок їхати, пропадеш ти тут з нами... Ех, та й ловкенька винтовочка, Тихоне! Подивись. Га? Большевичків, як травичку, коситиме.

Входять С о ф і я, Г л и к е р і я Х в е д о р о в н а, Х р и с т я.

СОФІЯ. *(Швидко йде до Марка, обнімає його, цілує.)* Здоров, гайдамаче! Здоров, мій хлопчику милий! У-у, та й виріс же! Нічого собі хлопчик! О-го-го!

МАРКО. Але ж і ти нівроку, якою красуньою стала! І петроградська голодня тебе не взяла.

СОФІЯ. О, мене й довбнею не доб'єш!

ТИХОН. *(Підійшовши тихо.)* Здорова, Софіє!

СОФІЯ. О! Тихенький Тихон! Здоров, голубчику. Тебе, розуміється, не чути й не видно. *(Цілуються.)* Ну, цей, мабуть, срібних карбованців пальцями не ламає? Ну, чого ж ти такий худий? Подивись на Марка.

МАРКО. О, зате він ламає Українську державу, як бублика!

СОФІЯ. О? Як так?

МАРКО. А спитай його. «Вся власть совѣтам, долой буржуазну Україну. Да здравствует единая, недѣлимая матушка Русь православная»!

СОФІЯ. Та невже? Чого ради?

ТИХОН. Брехать же ж таки не треба, Марку.

МАРКО. Я й не брешу.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ну, дітоньки, не треба... хоч сьогодня не сваріться. Христе, накривай же стіл.

ТИХОН. *(Потискує плечима й одходить.)*

СОФІЯ. Мамуню! Їй-Богу ж, я не голодна. Христе, не треба.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ну-ну, що ти, Господь з тобою? Як же так: приїхавши та не закусить. Оце добре було б.

СОФІЯ. *(Розводить руками.)* Ну, що ж! Марку, що це ти робиш?

МАРКО. А це я чепурю рушницю в гості до Тихонових приятелів, до большевиків.

СОФІЯ. А-га. Хіба вони... що?

МАРКО. Та нічого особливого. Правда, Тихоне?

ТИХОН. *(Різко.)* Дай мені спокій, Марку! Можеш собі з батьком, з Арсеном і з своїми вільними розбишаками плести всяку мерзоту, а мене лиши.

МАРКО. Це ж хто вільні розбишаки?

ТИХОН. *(Мовчить.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Діти, діти! Знов! Марку, не чіпляйся ж ти, ради Бога.

МАРКО. Ні, я тебе питаю: хто то вільні розбишаки? Батько? Я? Арсен? А ти хто?

ХРИСТЯ. Він представник інтересів салдат, робочих і бѣднѣйшаго крестьянства!

МАРКО. О, знаємо ми їх!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та хоч би ти вже, доню, не мішалась.

Входить Білянкевич, одягнений в потерту, кольору хакі тужурку, коротенькі штани. Йому років 45, лице не голене, але видно, колись пещене, панське. Балакає мішаниною українською з руською.

БІЛЯНКЕВИЧ. Ізвінітє... Я... Мені треба побачити Микиту Івановича. Ізвінітє, пожалуйста.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Нічого, нічого, Михайле Петровичу. Заходьте. Микита Іванович зараз ввійде. От познакомтеся. Моя старша дочка...

БІЛЯНКЕВИЧ. *(Угодливо, дуже ввічливо.)* Очень рад, очень польщен, очень приятно. Слыхал много. Изволили из Петрограда?

СОФІЯ. Так, оце допіру.

БІЛЯНКЕВИЧ. Як же там, у Петрограді?

СОФІЯ. Нічого, потрошку живуть.

БІЛЯНКЕВИЧ. *(Хіхікаючи.)* Соціалістіческая Республіка?

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Шепочеться з Христею і швиденько виходить.)*

МАРКО. Підождіть, от і в нас буде така сама. Кацапня там подихає з голоду і суне вся сюди, под флагом соціальной революції. А наші дурні їм і ворота розчиняють. Та ще тих, хто свій край і народ боронить, розбишаками називають. Самі ж падлюки, чисті розбишаки, грабіжники, хулігани!

Входять Сліпченко і Арсен з рушницями в руках.

МАРКО. Батьку, ми з тобою, з Арсеном і з усім вільним козацтвом попали в розбишаки.

БІЛЯНКЕВИЧ. *(Примощується в куточку й живо, уважно погляда на братів.)*

СЛІПЧЕНКО. Це Тихон так? Спасибі, синку. Спасибі. Плюй на рідну матір, на батька, на неньку Україну, що вигодувала тебе такого розумного.

ТИХОН. *(Читає.)*

МАРКО. Яке йому діло до України?

ТИХОН. А ти думаєш, ти її рятуєш своїм шовінізмом і що оддаєш на поталу панам і буржуям?

СЛІПЧЕНКО. Яким панам? Яким буржуям? Де ти взяв їх? Хто в нас пани в Україні? Українці? Буржуї — то якраз твої приятелі-кацапи, жиди, ляхи. От хто буржуї! І от з ким ти йдеш проти свого народу, з ворогами нашого відродження. Ренегат ти, зрадник!

ТИХОН. Я йду з робочими і селянами проти їхніх ворогів.

СЛІПЧЕНКО. А ми ж хто, щеня ти? Хто я такий, чортів сину ти? Га? Пан? Буржуй? А хто з мене сорок п'ять літ по заводах кров смокче? А тебе я вигодував на які гроші? Якими руками вони зароблені? Так що ж ти мені варнякаєш про робочих та воронів їхніх? Я вже їх добре знаю, не вчи! «З робочими та селянами». Так ти ж і йди з ними! А не з сємянніковими та грінбергами.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Гукає з дверей.)* Микито! Старий! А йди-но на хвилиночку.

СЛІПЧЕНКО. Всипать би тобі гарячих штук двадцять, порозумніщав би! *(Виходить.)*

ПАНАС. *(Що ввесь час стругав і подивлявся на Білянкевича, раптом голосно сміється.)*

Всі здивовано дивляться на його.

ПАНАС. А правда, Михайле Петровичу, цікава сценка? Як демократія сама себе за горло душить? Ще трошки, і можна буде голими руками брать. Як ви гадаєте? Ще трошки мовчки підождать і... готово. Правда? *(Підморгує.)*

БІЛЯНКЕВИЧ. *(Встає.)* Я вас не розумію. Извините, я, кажется, здесь лишній... *(уклоняється дамам і ображено виходить.)*

ХРИСТЯ. Михайле Петровичу! Та куди ж ви?.. Ну, за що ж ти образив чоловіка?!

ПАНАС. Не хвилюйтеся, Христенько... Він не образився. Він пізніше у свій час прийде. От вони перегризуть собі горла, а він тоді прийде, залигає обох і сяде.

СОФІЯ. А він хто такий?

ПАНАС. Безробітний поміщик. Мав тисячу десятин, кінський завод, дівочий гарем, інгуську охрану, а тепер вчиться чоботи шить і наймає у нас кімнату. Одягнений, як бачиш, під пролетарія.

ТИХОН. Любить неньку Україну й хоче записатись у вільні козаки.

МАРКО. Ага: хоче! А не записався! Бо знає, що не приймуть, а большевики приймають всякого, хто заявить себе ворогом українства.

СОФІЯ. Та невже большевики тут такі вороги національного відродження? Я чула, що...

ТИХОН. *(Хвилюючись.)* Та що він бреше? Хто ворог? Це ж тільки брехні! І що він... Це просто мерзость говорить подобныя вещи.

СЛІПЧЕНКО. *(Входить.)*

МАРКО. О! Як захвилювався, аж на рідній большевицькій мові забалакав...

ТИХОН. Да с тобой... с тобой... кнутом надо разговаривать.

СЛІПЧЕНКО. *(Спалахнувши.)* Хто сміє поганить мою хату мовою ворогів наших?! Це що таке?!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Входить.)*

ТИХОН. Ви самі поганите її своїм шовінізмом, людожерством.

СЛІПЧЕНКО. Як ти сказав? *(Ступає до його.)*

МАРКО. *(Схоплює рушницю й підбігає з нею, замахнувшись до Тихона.)* Мовчи, гад, прихвостень кацапський! Мовчи!

СОФІЯ. *(Кидаючись до них.)* Марку, Марку! Ради Бога! Що ти?

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ох, Боже мій! Батьку! Та що ж це таке?! Та діти ж рідні! Брати ж вони!

МАРКО. Який він мені брат?

ТИХОН. Действительно, не брат, а хулиган...

СЛІПЧЕНКО. *(Люто до його.)* Та доки ж це буде? Геть з моєї хати! Геть! Щоб і духу твого не було!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Батьку! Що ти робиш?!

СЛІПЧЕНКО. Мовчи! В моїй сем'ї не було зрадників і не буде! Забірайсь, запроданцю кацапський!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Плаче.)*

ТИХОН. *(Рішуче виходить.)*

СЛІПЧЕНКО. Убить його мало, паскудника! Тут розривають серце, а свої ще й собі. Марку, Арсене, ходімте! Арсене, бери мою рушницю.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Куди ж це й ви?

СЛІПЧЕНКО. Боронить нашу землю, нашу державу, наш темний народ од ворогів його, од таких, як отой твій син. Прощайся з синами. Та не рюмсать мені і не розбалакувать, бо я вам всім тут... Ну?

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та це ж... Та як же... ночувать же прийдете?

СЛІПЧЕНКО. Як живі будемо, прийдемо. А як ні, то заночуємо десь инде. Ну, Марку, швидче прощайся. Арсене!

МАРКО. Та прийдемо! Чого там? Дурниця. Нічого не бійтесь, мамо. Батько це так собі. Ми тільки в караул.

СОФІЯ. Тату, а може б, ви зостались же таки цей вечір вдома? Ми ж не бачились чотири роки.

СЛІПЧЕНКО. Не можу, дочко. Ми з нашою державою не бачились триста років. Коли б і ти могла, то й тебе забрав би з собою. Всіх! *(Показує на Панаса.)* Он зостається вам мужчина. Он як струже! Такі ще гірші, ніж отой. Краще вже в большевики йди, а не будь таким байдужим.

ПАНАС. *(Струже й наспівує «Гей, не шуми, луже».)*

СОФІЯ. *(Обнімає батька.)* Ну, а я все ж таки благаю вас: не ходіть цей вечір. Ну, цей же тільки вечір. Ну, до одинадцятої години. Посидьте зо мною. Я ж так скучила за всіма вами. Таточку, хороший, дорогий! Ну, ради вашої й моєї любови до України, не ходіть сьогодня. Марку, прохай тата.

МАРКО. А може б, справді, тату?

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Плаче.)* Старий, не ходи ти... Ну, нехай уже хлопці, молодші. А ти ж...

СЛІПЧЕНКО. Хто старий? Я? Тепер нема ні старих, ні молодих. Не рюмсайте й одчепіться. Марку, Арсене, ходімте. Нема чого! Вернемось усі живі й здорові. Ну, ходім, ходім! *(Схвильований, швидко виходить.)*

МАРКО й АРСЕН. *(Мовчки прощаються й вибігають за ним.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Плаче.)*

МАРКО. Та чого ви, мамо?! Та нічого ж... Ех!

ГЛИКЕРІЯ і ХРИСТЯ. *(Виходять за ними.)*

ПАНАС. *(Мовчки, зціпивши зуби, стругає.)*

СОФІЯ. *(Трівожно, швидко ходить по хаті.)*

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Там же. Того ж вечора. В хаті темно, тільки на стіні, низько над варстатом Панаса, горить електрична лямпа з густим синім абажуром.

Крізь темне вікно видно вогні городських будинків. Чути приглушену тріскотню кулеметів і рушниць. Поміж цим один за одним чуються вибухи гармат — то ближче, то далі. З кожним вибухом в городі блимає світло, немов од блискавки, потім за цим грохіт розриву.

ПАНАС. *(З молотком і долотом в руках, зігнувшись, стоїть спиною до вікна над дошкою і вибиває. Не співає.)*

СОФІЯ. *(Стоїть біля вікна й неодривно дивиться на город.)*

ХРИСТЯ. *(Лежить, згорнувшись, у куточку канапи й за кожним вибухом здригується, сідає, озирається, непокоїться, знов згортається в клубочок, нарешті не витримує й повним муки, плачу й страху голосом скрикує.)* О, Господи! Коли ж це скінчиться? Сім годин уже це страхіття! Я не можу! Я не можу. О! Знов! О, прокляті большевики, бодай вас Бог побив!

Новий вибух такої сили, що брязкотить посуд у шафі.

ХРИСТЯ. *(Присідає, стає на коліна й ховається за бік канапи.)* Софіє! Та не стій же там. Я боюсь дивиться на тебе. Софіє! Одійди!

СОФІЯ. *(Як вибухає, здригується й машинально одступає від вікна, але зараз же знов підходить і дивиться.)*

Затихає. Тільки зрідка здалеку чути вистріли рушниць.

СОФІЯ. Здається, кінець.

Входить ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Голова їй зав'язана мокрою хусткою, стомлено говорить.)* — Дітоньки. Не сидіть ви тут, мої рідні. Тут таке велике вікно, що бомбі легко влетіти. Перейдіть у колідорчик, пересидьте там, там усе ж таки затишніше.

СОФІЯ. *(Зараз же підходить до неї, ніжно обіймає й жартовливо виговорює).* А ви чого, мамуню, ходите? Чого? Вам лежать треба. Ходімте, ходімте. Вже перестали.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Та й ви, дітки, ідіть звідси. Христе, Панасику.

ПАНАС. Нічого, мамо, ми затулимо вікно газетою, то бомбі не видно буде, куди летіть. Лежіть собі спокійно.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ох, побачить вона! Ох, послідні дні настали... Боже ж мій, Боже ж мій! Де ж це наші? Може, й на світі вже немає? Змилуйся, царице небесна...

СОФІЯ. *(Злегка веде.)* Ходімте, мамо, ходімте. Як голова болить, то ходить не можна. Треба лежать. А ми підемо в коридорчик. Ходімте. *(Веде матір.)*

ХРИСТЯ. Може б, ти перестав хоч стукати. Мені все здається, що це тут стріляють.

ПАНАС. Пішла б ти справді в коридорчик, там немає вікон і менче чути.

ХРИСТЯ. Я сама там боятимусь, ходім і ти.

ПАНАС. Мені треба кінчить оцю поличку...

ХРИСТЯ. Ах, я знаю, що тобі треба, чого ти одсилаєш мене в коридорчик.

ПАНАС. На тебе гарматні вистріли погано впливають, дитинко.

ХРИСТЯ. Зате на тебе дуже гарно. Я знаю.

Входить Софія.

СОФІЯ. Христе, перейшла б ти, справді, в коридорчик,— ти тут тільки нервуєшся.

ХРИСТЯ. Я боюсь там сама, ходім зо мною.

СОФІЯ. От тобі й маєш, чого ж там боятись? Там не достане ні одна куля.

ПАНАС. *(Упускає на землю долото. Од стуку його Христя й Софія здригуються.)*

СОФІЯ. Ах, Панасе Антоновичу! Охота вам, їй-Богу, в такий час... Ну, невже вам хоч не цікаво принаймні, що там робиться?

ПАНАС. Хіба вам не видно й не чути, що там робиться?

СОФІЯ. Ну невже ж вам не цікаво, хто кого перемагає?

ПАНАС. Абсолютно не цікаво. *(Стукає.)*

ХРИСТЯ. *(Підбігає до його).* Покинь стукати! *(Нервується.)*

ПАНАС. Христю, не хвилюйся. Що з тобою?!

ХРИСТЯ. Як ти можеш стукати тут, коли там поміраютъ люди, коли твої брати... Як можна так?!

ПАНАС. *(Спокійно.)* Тільки так і можна... *(Раптом, не стримавши себе, вибухає несподіваним гнівом.)* Тільки так і можна! Чуєш ти?! Тільки так можна й треба. Треба-а! Чуєш?!

ХРИСТЯ. *(Злякано, тихо.)* Чого ж ти на мене кричиш?

ПАНАС. *(Тим же голосом.)* Запам'ятай твердо: тільки так і можна!

ХРИСТЯ. *(Вибухнувши плачем, вибігає з хати.)*

ПАНАС. *(Вражено, зніяковівши.)* От тобі й маєш.

СОФІЯ. Навіщо ж ви її образили?

ПАНАС. І на думці не мав ображати її.

Стрілянина знов вибухає, ще з дужчою силою. Гарматні розриви чуються раз поз раз, майже без перерви, утворюючи страшний грохіт. На фоні цього гуркоту стають частішими стріли кулеметів і рушниць. В городі займається пожежа. Крізь вікно видно велике сяйво, дим і величезні язики полум'я.

ПАНАС. *(Одкладає молоток і долото й підходить до вікна.)* Одійдіть, Софіє Микитівно. *(Бере її за руку.)*

СОФІЯ. *(Мовчки визволяє руку й злегка одпиха його.)*

ПАНАС. Я вас прошу... Не будьте ж хоч тепер такою, як... чотирі роки тому. Софіє!

Снаряд вибухає з великою силою недалеко. Зараз же куля з дзвоном розбиває шкло в вікні. Панас і Софія разом одскакують од вікна вбік за шафу. Софія машинально хапається за Панаса, шукаючи в його захисту.

ПАНАС. *(Сильно обнімає її, потім раптом гаряче, жагуче цілує.)*

СОФІЯ. *(Якийсь мент стоїть в його обіймах непорушно, потім одкидається назад, вдивляється в Панаса.)*

ПАНАС. *(Хоче підійти до неї.)*

СОФІЯ. *(Мовчки помалу, але рішуче крутить головою.)*

ПАНАС. *(Зупиняється. Далі повертається й іде до вікна, стаючи посередині його.)*

СОФІЯ. *(Строго, сердито.)* Панасе! Одійдіть...

ПАНАС. *(Мовчки стоїть, не повертаючись.)*

СОФІЯ. *(підходить і стає також.)*

ПАНАС. *(Бере її з силою за руку й одводить до канапи. Сам переходить до варстату і сідає там, схиливши голову на руки.)*

СОФІЯ. *(Сидить в кутку канапи, одкинувши голову на спинку й заплющивши очі.)*

Стрілянина потроху зменшується й затихає.

СОФІЯ. *(Ворушиться, встає і дивиться в вікно.)* Ще десь горить.

ПАНАС. *(Не рухається.)*

СОФІЯ. *(Помалу підходить до його й зупиняється. Тихо.)* Панасе!

ПАНАС. *(Сидить так само.)*

СОФІЯ. *(Ніжно, але рішуче бере його голову одною рукою й одхиляє назад. Пильно дивиться якийсь час йому в очі, не приймаючи руки з чола його, й тихо питає:)* Що ж то було там? *(Хитає головою до шафи.)* Нервовість?..

ПАНАС. *(Мовчить і дивиться на неї.)*

СОФІЯ. Спомин?

ПАНАС. *(Не відповідає.)*

СОФІЯ. Жарт?

ПАНАС. А у вас що було?

СОФІЯ. *(Приймає руку з лоба й посміхається.)* Стара історія. Невже ви ще й тепер боїтесь «загубить своє першенство і владу мужчини?» Це ж, нарешті, скучно і смішно, мій друже. Що було чотирі роки тому принаймні боляче, то тепер... просто смішно. Добре, я вам перша скажу, щоб покінчить з самого початку: у мене був просто страх кулі. Якби тут стояв Марко, я зробила б те саме. А про останнє треба вже у вас питать.

ПАНАС. *(Встає й посміхається.)* Та й питать не треба: так ясно і вам, і мені. *(Береться за молоток.)*

СОФІЯ. *(Якийсь мент мовчить.)* Правда, мені не зовсім ясно, але, коли...

ПАНАС. *(Сміється.)* Ну, не ясно. Ну так не варт про такі дрібниці й говорить... Здається, кінчилась уже «битва русских с кабардинцами»?

СОФІЯ. *(Різко одходить од його. Іде до вікна й дивиться. Раптом пускає електрику й різко до Панаса.)* Ви всі тут такі шовіністи й запальні оборонці старого ладу, як батько й Марко?

ПАНАС. *(Здивовано якийсь мент дивиться на неї.)* Для чого ви засвітили?

СОФІЯ. Хочу. Одповідайте. Чи й на це запитання у вас нема відповіді?

ПАНАС. Де ж ви бачили тут «оборонців старого ладу»?

СОФІЯ. Он вони! *(Показує на вікно.)* Чуєте, як б'ються з тими, хто хоче знищить той лад?

ПАНАС. А-а? Так ви, значить, з тих, що нищать старий лад?

СОФІЯ. А ви гадаєте, що кожна хоч трошки чесна, щира людина, не засліплена диким націоналізмом, може не належати до тих? Що можна стругати дошки в той час, коли перевертається все життя, коли руйнуються всі гидоти, в яких ми бовталися досі? Ви гадаєте, що багато є таких боягузів, які в такий мент можуть ставати в позу філософського песімізму й прикривати ним свою дійсну натуру?

ПАНАС. Як казати по щирости й серйозно, то таких нещирих і нечесних людей є тепер багатенько. Так мені здається, Софіє Микитовно.

СОФІЯ. Господи! А я їхала сюди і думала, що хто, а наші не можуть бути оборонцями того зла, якого так зазнали за своє життя. Я думала: ну нехай в Росії буржуазія, панство боронять своє панування. А хто у нас на Україні? Ми ж так любимо говорити, що ми «народ робітників і селян», кого ж ми от-там *(киває на вікно)* так люто боронимо? Ну, та нехай батько, Марко, нехай тисячі обдурених не знають, що вони роблять, нехай своїми

власними руками держать і не пускають ярма з своїх бідних темних ший. Їм буде прощено. А ви? А ви? Ви ж поет, ви художник, ви соціяліст. Ви ж колись мучили мене за те, що я не була «громадянкою», як ви казали, що, будучи українкою, я не цікавилась політикою і хотіла бути актрисою. Ви ж самі мені давали книжки про соціялізм, ви ж мене вчили ненавидіть цей лицемірний, несправедливий, грабіжницький і злочинний буржуазний лад. Хіба не правда?

ПАНАС. Правда.

СОФІЯ. Так що ж ви тепер, тепер, коли инчі нищать, руйнують, топчуть цей проклятий лад, що ж ви стружете отут-о? Чому ви не там? *(Хапає себе за голову, з непорозумінням.)* Господи! Я не розумію, що ж це робиться?! Як же це може бути таке. Як можна бути проти, та ще як! Проти того, що хочуть большевики. Як ви, ви не розумієте, що це ж величезна подія всіх віків, усього світу? Що це переворот всіх цінностей, що це зоря нового життя? Цілком нового, на инчих підвалинах, справедливих, розумних, прекрасних. Як ви не бачите всієї естетичної грандіозної краси цього? Господи! Ну, нехай обиватель, нехай буржуй гвалтує, що одбірання в його награбленого ним є грабіж. Але як ви не розумієте, що це ж саме одбірання творить нове життя, нову мораль, красу, нові відносини людей, вільні, здорові, гарні? Як це може бути, виясніть мені, що батько, Марко, що тисячі наших робітників, рабів нещасних, що вони цього не розуміють і б'ються з тими, хто несе їм визволення? Я наче в кошмарі. Я не думала, що буде така боротьба. Яка ж сила штовхає їх на таке злочинство проти себе, проти таких же, як і вони. Яка сила держить вас отут-о, за цим дурним варстатом?

ПАНАС. *(З цікавістю.)* І невже ви серйозно вірите в можливість цього... нового життя?

СОФІЯ. При чому тут віра? Я хочу, я бажаю цього всіма силами моєї душі. Хіба цього не досить? Хіба не досить, що весь народ, всі, хто працює, хто покривджений, хто упосліджений, всі хочуть цього? Цього мало? Хто ж може стати проти народу? Хто? Де та сила? *(Раптом ступає до Панаса, щиро, жагуче.)* Ну, Панасе, забудем всі особисті наші непорозуміння. Я говорю з вами не як... я говорю з вами як ваша учениця. Ви перший примусили мене думати про такі речі. Я не знаю ніяких партій, програм, я не большевичка, не меньшевичка, ніхто, я просто служу як людина, яка хоче... буть чесною і хоче добра як собі, так і своїм близьким. Ви розумієте мене? Ну, так я вас питаю всім серцем своїм: чому ви не з тими, що б'ються там за добро ваших близьких, за щастя, може, всієї людськости? Чому?

ПАНАС *(З мукою беручи її за руку.)* Знаєте що, Софіє: не мучте мене. Ради Бога, не мучте. Досить з мене одного. Я не можу вже думать про це. Я нічого не хочу. Я вже не соціяліст. Я... Ну, знаєте що: не будемо лучче говорить про це.

СОФІЯ. Але чому ж. Чому. Ради Бога?

На вулиці під вікнами внизу вибухають вистріли. Кулі поціляють в вікно, шибки з брязкотом падають додолу.

СОФІЯ. *(Інстінктивно кидається до Панаса.)*

ПАНАС. *(Тягне її до землі й сам лягає.)* Лягайте! Лягайте!

Вистріли не перестають.

ПАНАС. *(Швидко повзе до електричного гудзика й гасить світло.)* Вони стріляють на світло. Лежіть.

Стихає. Чути на улиці топотіння багатьох ніг, крики, глухіщі вистріли.

ПАНАС. *(Прислухається.)* Хтось одмикає двері...

З сінешних дверей хутко входить.

АРСЕН. *(З рушницею в руці. Голова обв'язана білим, на білому виступила кров. Він похитується і важко дихає. Помітивши Панаса, скрикує).* Хто це? *(Наставля рушницю.)*

ПАНАС. Це я, Арсене. Це я. *(Світить світло.)* Що з вами? Ви ранені?!

АРСЕН. Це нічого. Дурниця... Тато прислав сказать...

СОФІЯ. *(Підбігаючи, трівожно.)* Арсене! Хлопчику! Що в тебе? Ранено? Господи! Іди сядь, ляж... Панасе, дайте води, швидче!

АРСЕН. *(Кладучи рушницю на канапу.)* Та нічого нема. Не треба, так собі, вдряпнуло. Я на хвилинку. Мушу зараз... знов іти. Я тільки сказать... *(Не хоче сідать.)*

Входить ХРИСТЯ. *(Побачивши Арсена, кидається до його.)* Що? Що таке? Ти ранений.

АРСЕН. *(Нетерпляче.)* Ай, дайте мені спокій. Тато прохав сказать, що ми всі живі й здорові. От і все. Щоб ви не турбувались. І... я б... води випив.

СОФІЯ. Зараз, зараз. Я подам. Та присядь. *(Кидається до карафки з водою й подає йому. В той же час пильно слухає, що каже Арсен).*

АРСЕН. *(Сідає).* Я трохи втомився. Швидко йшов. За мною гналась ціла юрба большевиків.

ХРИСТЯ. Ну, а хто ж перемагає? Хто то так страшно стріляє? Наші?

АРСЕН. І вони, і наші. У їх нема гарматчиків-наводчиків. Вони платять по тридцять карбованців у годину наводчикам. Десь взяли масу грошей.

ХРИСТЯ. Масу грошей?

СОФІЯ. На, голубчику, пий.

АРСЕН. *(Жадно п'є).* Дякую.

СОФІЯ. Може, ще?

АРСЕН. Ні, дякую. Треба йти.

СОФІЯ. Та спочинь трохи. Встигнеш. Розкажи нам трохи. Хто ж перемагає.

АРСЕН. Я не знаю. Вони, здається, мають піддержку. Ми одступаємо з цього району.

ХРИСТЯ. Одступаєте? Чого?

АРСЕН. Ну, я не знаю. Вони стріляють з усіх вікон, з дахів, з льохів. Зайняли пошту, телеграф, банк.

СОФІЯ. Он — як! *(Погляда на Панаса).*

ПАНАС. *(Стоїть, спершись спиною до варстату, ніби байдуже слухає).*

ХРИСТЯ. Як же ви їм позволили зайнять?! У вас же військо, гарнізон.

АРСЕН. Ну да, гарнізон. Курінь запорожців об'явив нейтралітет. Полк кошового Сірка так само. А полк Сагайдачного увесь перейшов на бік большевиків.

ПАНАС. *(Кашляє, зміняє позу.)*

ХРИСТЯ. Полк Сагайдашного?! Отой самий, що так урочисто присягався на...

АРСЕН. Отой самий. Та ще як, сволочі, зрадили. Ми вибили большевиків з жіночої гімназії. Знаєте де? Ну, а тут недалеко казарми Сагайдашного полку. Ми, значить, рахували на те, що з'єднаємось з ними й очистимо зразу ввесь район. І сагайдашники ввесь час нас кликали. Ну, ми вже підходимо до казарм. Большевики втікають. Ой, як утікали! Не дай Бог. Там їх полягло! Ну, нічого. Сагайдашники виставили жовто-блакитний прапор, махають. Ми, розуміється, і на думці нічого не мали. Входимо в двір. А двір там такий півкруглий. Тільки ввійшли, тут як пальнуть вони з усіх вікон на нас. Ми...

ХРИСТЯ. Хто?! Сагайдашники?!

АРСЕН. Атож. Ну, а коли сагайдашники зрадили, то розуміється, ми мусили одступать. Як би не сагайдашники, ми б їх рознесли! Це ж банди хуліганів. Убили наших там масу. Там і мене оце...

ПАНАС. *(Раптом зривається з місця і з вибухом люті грозить кулаком у вікно.)* О, прокляті поганці! Оттак завжди, завжди, на протязі всієї нашої проклятої нещасної історії. Свої вбивають, свої паршивці! *(До Арсена, рішуче.)* Давайте сюди вашу винтовку, патрони, все.

АРСЕН. На що?!

ПАНАС. Ви зостанетесь вдома, ви ранені, а я піду замість вас. Христю, дай мені піджак і шапку. В тій хаті. Давайте патрони.

АРСЕН. Та як же...

ХРИСТЯ. Панасе! Що ти хочеш...

ПАНАС. Христе, я тебе прошу принести мені піджак і шапку з тої кімнати. Коли твоя ласка. Чуєш?

АРСЕН. *(Підводиться.)* Почекайте. Але ж ми можемо вдвох піти. Я вам зараз достану руш... *(Хитається й хапається руками за Панаса і Софію.)*

СОФІЯ. Арсику, любий!.. Він зомлів. Христю, дай води, швидче ради Бога. Панасе, держіть з того боку. Кладіть на канапу. Арсику, хлопчику!.. Це рана його. Піддержуйте, я подивлюсь рану. Треба перев'язать. Христе, швидче води. Може, є йод, карболька або якась инча дезінфекція.

ХРИСТЯ. Є йод.

СОФІЯ. Давай швидче. Води налий у глибоку тарілку. Та швидче, Христе. *(Розмотує в той же час пов'язку з голови Арсена.)* Нічого собі «вдряпнуло», така маса крови. Держіть, Панасе, держіть. Арсику, дорогий мій, бідний... От, Господи! Ах, яка ж рана! Христю, Бога ради, швидче ж. Серветок дай, серветок. Дві, три, чотирі.

ХРИСТЯ. Зараз, зараз. Ах, Боже мій. *(Хапа з буфету глибоку миску, карафку з водою, слоїк з йодом і біжить з цим до канапи. Підставля стілець і ставить все це на його, хапається, трівожно дивиться на Арсена. Знов біжить за серветками. Подає Софії.)* На, на. Може, рушник?

СОФІЯ. Налий води в тарілку і влий туди йоду.

ХРИСТЯ. Багато йоду?

СОФІЯ. Ну, щоб добре жовта вода стала. Не бійся, лий.

ХРИСТЯ. *(Готує воду.)* Зараз. Зараз... *(Підставляє стільця з водою.)* Так нічого? Чи ще?

СОФІЯ. Добре, добре. Серветку. Ах, бідний хлопець. *(Промива рану.)* Здається, череп не зачепило, але всю шкуру знесло. Арсику, милий!

АРСЕН. *(Розплющує очі, ворушиться).* Що таке?

СОФІЯ. Нічого, нічого, любий. Треба твою ранку перев'язать. Посидь так.

АРСЕН. Мені по... погано... *(Умліває знов.)*

СОФІЯ. Знов умлів. Крови загубив багато.

ПАНАС. Може, покласти його? Йому так легче буде.

СОФІЯ. Ну, давайте, тільки обережно, будь ласка. Так, так... Піддержуйте разом і голову, Христю, ти краще візьми його ноги й обережненько поклади на канапу. Оттак... Так... Ну, от. Подушку треба.

ХРИСТЯ. Зараз. *(Біжить у другу кімнату, по дорозі дивлячись у вікно, за яким глухо чується стрілянина.)*

СОФІЯ. *(Промиває рану.)* Підставте стільця з водою сюди ближче. Дайте ту серветку. Вийміть ще серветок.

ХРИСТЯ. *(З подушкою.)* А там все стріляють. Горить ще з одного боку. Вся та кімната аж жовта. Треба тихше, щоб мама не почула. Вона, здається, нарешті заснула. *(Тим часом підкладають подушку під голову Арсенові.)*

СОФІЯ. Ну, здається, промила.

ХРИСТЯ. *(Заглядає.)* Господи! Яка рана! Арсик! Бідний! О, проклятої душі большевики! Боже, що ж це буде?

ПАНАС. Ну, я більше не потрібний?

СОФІЯ. Ні.

ПАНАС. *(Обережно одв'язує з Арсена пояс з патронами.)* Вибачайте, я пояс його...

ХРИСТЯ. Хтось у сінях гомонить! *(З страхом дивиться туди, за нею всі.)*

Входять Сліпченко й Марко.

ХРИСТЯ. Тато й Марко! Слава Богу!

СЛІПЧЕНКО. Арсен дома? *(Злякано.)* Що він?..

СОФІЯ. Нічого, злегка ранений. Зомлів.

СЛІПЧЕНКО. А, та сама рана? На голові?

МАРКО. *(Хмарно ставить рушницю біля дверей у куток і сідає за столом.)*

СЛІПЧЕНКО. *(Ставить рушницю там же і п'є просто з карафки. До Панаса, що виймає з-під Арсена пояс.)* Що це ви робите? Не тормосіть його.

ПАНАС. Мені патрони його потрібні.

СЛІПЧЕНКО. На якого біса?

ПАНАС. Потрібні.

СЛІПЧЕНКО. Може, до большевиків підете добивать нас?

ХРИСТЯ. Він з вами хоче.

СЛІПЧЕНКО. А-а? Надумався? Ну, та пізно. Ми виступаємо з города. Зайшли попрощаться. Виганя кацапня з рідної хати! Продали свої синки, продали, зрадили, наплювали самі собі в душу... Ай, Боже! Ай, Боже! Що з такими робити? Що робить з ними? На вогні пекти? Різать на дрібні шматки? І Тихон же з ними!

ПАНАС. Так як виступать, то виступать. Нема чого сидіть. Ходімте!

СЛІПЧЕНКО. *(Мовчки дивиться на його.)* А дома ж хто зостанеться? Покинемо саме жіноцтво?

ПАНАС. Ну, лишайтесь ви.

СЛІПЧЕНКО. Мене й Марка розстріляють сеї ж ночі. Перший Тихон викаже.

СОФІЯ. Ах, тату, як можна таке говорити?

СЛІПЧЕНКО. Не тільки викаже, а сам розстріляє.

МАРКО. *(З гнівом б'є кулаком по столі й устає.)* Якби не полк Сагайдашного! На ранок ми б їх на трісочки рознесли.

СЛІПЧЕНКО. *(До Панаса.)* Самий вірний, свідомий, самий кращий полк... зрадив! Всі большевики. Не треба їм України, не треба їм волі, нічого не треба, дайте їм волю грабувать, насилувать, нищить. А большевики ж це дають, скільки хочете. Розбили ж тюрму і випустили всіх уголовників. Озброїли їх і пустили по городу. Ну?

СОФІЯ. Це не може бути.

СЛІПЧЕНКО. Та як не може бути?! Піди подивись: тюрма порожня. «Не може бути»! Через що ж не може?

МАРКО. *(Ходить по хаті, підходить до вікна, знов до стола.)* А мама де?

ХРИСТЯ. Спить. У неї дуже боліла голова.

СЛІПЧЕНКО. Ну, то й не треба будить. Скажете, що були. Та ми скоро вернемось. Це чорта вже з два! Каменя на камені не лишимо. Вивішаємо падлюк до кореня. Кацапа як не винищити до ноги, то й ради з ним нема! Ну, будем прощатись. Ви, Панасе, зоставайтесь з жінками. Треба ж комунебудь.

ПАНАС. *(Спокійно, але рішуче.)* Ні, не зостанусь. І не кажіть. Я йду зо всіма.

СЛІПЧЕНКО. Гм!.. Як же вони...

ПАНАС. Проживуть цей час без нас. Гроші мають. Що ж робить?

Голосний дзвінок.
Всі змовкають і повертаються до дверей.

СЛІПЧЕНКО. Хто б це міг буть?

МАРКО. Чи не Хомчук забіг за нами? Пора, тату. *(Швидко йде в сіни.)*

СЛІПЧЕНКО. Гм! Дивно, дивно. Хто б це міг бути?

Через який мент чути дужий крик. Топотіння ніг. В кімнату вбігають большевики з револьверами і рушницями в руках. Деякі в салдацькій одежі, деякі в штатській. Декотрі обмотані «лентами» з набоями. Збоку в деяких висять шаблі.

Всі вони кричать «Руки вверх»! «Руки вверх»! І ціляться на всіх.

Всі підводять руки догори. С л і п ч е н к о зробив був рух до своєї рушниці, але зупинився і також підняв.

Слідом за юрбою вводять М а р к а з піднятими догори руками в супроводі трьох большевиків з револьверами і рушницями.

1-й БОЛЬШЕВИК. *(До Сліпченка.)* А-а, вот он, старый пес! Попался, стерва? А кто еще тут есть? *(До Панаса.)* Ты кто?

2й БОЛЬШЕВИК. Да што їх розпитуваться много. Усіх на одну шворку та й гайда!

3-й БОЛЬШЕВИК. *(До Панаса.)* Ты — кто, я спрашиваю?

ПАНАС. Хіба ви не бачите?

1-й БОЛЬШЕВИК. *(Дивиться на варстат.)* Рабочий?

ПАНАС. Робочий.

1-й БОЛЬШЕВИК. *(Побачивши Арсена.)* А-а, раненый вильный козак?

СОФІЯ. Это не вильный козак. Это гимназист. Его ранила пуля через окно. Посмотрите. Он сидел дома. Мальчик.

2-й БОЛЬШЕВИК. А ти хто ж така, заступниця?

СОФІЯ. *(Мовчки оглядає його з ніг до голови й одвертається.)*

1-й БОЛЬШЕВИК. Подожди, товарищ. Невинных не трогать.

3-й БОЛЬШЕВИК. Ну, скорее, нечего! Сказано, этих двух. Черт с ними, с другими. Ну, марш за нами.

СЕРЕД БОЛЬШЕВИКІВ. Идем, идем! *(Надо скорее. Украинцы захватять.)*

СОФІЯ. Куди ж ви ведете їх?

2-й БОЛЬШЕВИК. А тобі какоє дело? Хочеш з ними? Ходім!

1-й БОЛЬШЕВИК. *(До Сліпченка.)* Ну, идем! Ведите того.

СОФІЯ. *(До 1-го.)* Послушайте, товарищ, куда вы ведете их?

МАРКО. Та що ти питаєш їх? Хіба ти не бачиш, з к и м ти говориш?

СЕРЕД ЮРБИ. Та што там за разговори?

— Марш! Веди їх!

— Да прикончить здесь и баста!

— Стреляй их всех, буржуев!

1-й БОЛЬШЕВИК. Товарищи! Помнить, что мы не разбойники! Слышите? Перваго сам застрелю! *(До Софії.)* Это ваш отец и брат?

СОФІЯ. Да.

1-й БОЛЬШЕВИК. Мы их арестовали за контрреволюционное выступление против рабочих и крестьян. Они будуть судимы революционным трибуналом.

СОФІЯ. Мне можно следовать за вами? Я знакома с товарищами Гринбергом и Семянниковым. Я сегодня приехала из Петрограда. Вы можете отвести их к товарищу Гринбергу?

1-й БОЛЬШЕВИК. Та што за разговори такі? Там гайдамаки набіжать, а ми тут з буржуями мармалади... веди їх к чортовій матері, а то тут же перестреляю всіх, як собак.

1-й БОЛЬШЕВИК. Ну, идем! *(До Софії.)* Следовать можете. Но... я Вам не советую.

СЛІПЧЕНКО. Прощайте, діти! Мамі там ска... *(Його штовхають у спину прикладом, і він заточується й майже вибіга в сіни.)*

СОФІЯ. *(До Христі.)* У тебе є якесь пальто? Хустка?

ХРИСТЯ. *(Ридаючи.)* Там... там... у... сінях... на вішальці... а хустка на... скрині...

СОФІЯ. Добре...

ПАНАС. Чекайте, я з вами! *(Біжить у сусідню кімнату, вибігає й прибігає у сіни з шапкою й піджаком, на ходу одягається.)*

ХРИСТЯ. *(Голосно ридає.)*

Коли в сінях стихає, в кімнату обережно входить Б і л я н к е в и ч. Він немов винюхує, озирається, усе розглядає. Зупиняється і, скоса дивлячись на вікно і прислухаючись, ледве помітно вдоволено посміхається.

З а в і с а

ДІЯ ТРЕТЯ

Велика кімната, канцелярія. Канцелярські столи, шафи, етажерки. На стіні великий портрет Шевченка.

В стіні ліворуч вікна на двір. В задній стіні двоє дверей. Одні ближче до вікон, другі в передпокій. В стіні праворуч також двері в другі покої.

В кімнаті страшенний розгардіяш: шибки повибивані, долі валяються подерті папери, канцелярські книжки, порозливано чорнило, деякі стільці й столи побито, перекинуто. Біля дверей передпокою стоїть на варті красногвардеєць. На столах, підклавши книжки під голову, сплять двоє других красногвардейців. Біля вікна стоять инчі двоє й дивляться на двір. Надворі чується залп.

1-й КРАСНОГВ. Готово! Пришили. Больше не встанеть, сукин сын.

2-й КРАСНОГВ. Носом так и клюнул в стенку.

1-й КРАСНОГВ. Стой! Ведуть офицера! А-а, чортова душе, трусишся? Ач-ач, як ноги підгинаються. О, о, хапається за бариньку, за бариньку. А тій якого чорта там нада?

2-й КРАСНОГВ. Жена, должно быть. Видишь, просит... Жалко, стало быть.

1-й КРАСНОГВ. Жалко? А нас чом не жаліла, як вони по мордах нас били та розстрілювали? Нехай тепер... А-а, руки хапає цілувать. Так її, прикладом, падлюку. Верно, оттак, ногою. До стєнки ставай, чого там руки цілувать. Правильно. Умліла. Оттак краще.

ВАРТОВИЙ. Крикни им, Корниенко, чтоб... Куда? Куда? Сюда нельзя. *(Хоче спинить Софію, яка швидко входить.)*

СОФІЯ. *(Показуючи папірця.)* У мене пропуск. Сюди має зараз прийти товариш Грінберг. Мені його треба бачить.

ВАРТОВИЙ. А ви кто будете? Из украинцев или наших?

СОФІЯ. І з українців, і з ваших.

ВАРТОВИЙ. Гм! Чудно. Таких мы вон куда отправляем. *(Хитає в напрямі вікон.)*

СОФІЯ. Не знаєте, хутко має прибути товариш Грінберг?

ВАРТОВИЙ. Я твоего дурацкого языка не понимаю, говори почеловечески!

Двері в задній стіні ліворуч одчиняються. Звідти виходить офіцер, за ним Сініцин, одягнений в штатське, молодий, білявий, в синій косоворотці.

СІНІЦ. *(Голосно.)* Свободен! Двух провожатых! Провожатые!

1-й КРАСНОГВ. *(Починає будить тих, що сплять.)* Провожатые, вставай. Слышь?

ОФІЦЕР. *(Сяє від радости.)* Благодарю вас, товарищ! Не беспокойтесь, пожалуйста, я и без провожатых.

СІНІЦ. *(Сердито.)* Провожатые! Спят, черт бы их побрал. Провожатые!

ПРОВОЖ. *(Встають, похмуро чухаються, беруть рушниці й кажуть офіцерові:)* Ну, идем! В середину становись, куда лезешь! *(Виходять.)*

СІНІЦ. *(До вартового.)* Следующаго! Много их еще там?

ВАРТОВИЙ. Есть порядочно. Вот тут какая-то. *(Показує на Софію.)* Товарища Гринберга хочет видеть.

СІНІЦ. Вам товарища Гринберга? Пропуск есть?

СОФІЯ. Єсть. *(Показує папірець і хоче подать.)*

СІНІЦ. *(Маха рукою.)* Не надо. Подождите. Он сейчас должен приехать. *(Вартовому.)* Следующего. *(Іде до себе.)*

ВАРТОВИЙ. Сейчас. Закурить надо. *(Закурює.)*

1-й КРАСНОГВ. *(Сміється.)* А той офицерик зрадів, що свободєн. Я, каже, і без провожатих. А того й не знає, що тут-то й вся штука в провожатих. От вони його проведуть, куда надо, і буде вже свободєн. *(Дивиться в вікно.)* Ану, чи вже вивели до стєнки?

2-й КРАСНОГВ. Сейчас выведут.

ВАРТОВИЙ. *(Гукає в двері до передпокою).* Следующий! Живо!

З передпокою впихають молодого хлопця, гімназиста. За ним, видираючись з рук красногвардейців, вбігає мати його, жінка років 38—40, ще не стара.

ВАРТОВИЙ. *(Одпихаючи її.)* Куда? Куда? Нельзя! Какого черта пускаете, сволочи? Нельзя, говорю.

МАТИ. *(Хапаючи його за руки, трусячись, напівбожевільно угодливо посміхаючись.)* Я нічого, я нічого. Я постою тут. Это мой сын. Он гимназист. Коля, проси прощения. Проси прощения. Колечка, синочек мой единственный!

ВАРТОВИЙ. Да нельзя, я вам говорю. Ну, народ...
ГІМНАЗИСТ. *(В одчаю.)* Мамо, ідіть додому!.. Не треба...
МАТИ. *(Злякано.)* Коля, замолчи, замолчи! Вы, господа, то есть товарищи! Не слушайте его, не слушайте. Он участвовал в любительских спектаклях и потому говорит по-малороссийски.
СІНІЦИН. *(На порозі.)* Ну, что ж следующій? Что здесь?
ВАРТОВИЙ. Да вот, эту женщину сюда пустили опять.
МАТИ. *(Кидаючись до Сініцина, хоче схопить його руки.)* Не слушайте, не слушайте! Он только в любительских спектаклях. Это мой Коля. Он не виноват. Колечка, проси прощения. Коля, не стой так непочтительно! Он боится, он только боится...
ГІМНАЗИСТ. Ах, мамо!
МАТИ. Коля, молчи! Молчи, Колечка! Они тебя отпустят. Ты ж ничего, только в спектаклях. вы ж его опустите, правда?
ГІМНАЗИСТ. Нехай розстрілюють! Я їх не боюсь. Хай живе вільна самостійна Укр...
МАТИ. *(Люто кидаючись до його.)* Мовчи, тобі кажу! Сказився ти?! Що ти робиш?! Господа, он так, он...
СІНІЦИН. Э, к чорту там! Свободен, двух провожатих. Следующаго.
МАТИ. *(Радісно.)* Свободен?! Колечка, чуєш: свободен! Спасибо, ой, спасибо ж вам! Хай вас Бог...
СІНІЦИН. *(Злісно до вартового.)* Выпровадить их и следующаго!
ВАРТОВИЙ. *(До матері і гімназиста.)* Ну, уходите! Скорее! *(В одчинені двері.)* Двух провожатых, свободен. Следующаго.
МАТИ. *(Ведучи за руку сина.)* Спасибо, товарищи, спасибо! Идем, Колечка, идем! *(Виходить.)* Скорее, скорее, Колечка.
1-й КРАСНОГВ. Еге, «идьом, Колечка». Іди, іди, там тобі покажуть «свободен».
2-й КРАСНОГВ. А, видно заядлый хохленок. Самостийна Украина. Вот, увидит он самостийну.
1-й КРАСНОГВ. *(Регоче навмисно грубим голосом, перекривляє гімназиста.)* «Хай живе вільна, самостійна Україна». І вигадали ж, буржуї прокляті. Подделуються под мужицький разговор і думають, що ето комусь інтересно.
ВАРТОВИЙ. *(У двері до передпокою.)* Ну, что ж там опять, черт бы вас... Что там? Скорее!

Входить залізнодорожник, молодий, лице бліде, з жахом в очах.

ВАРТОВИЙ. Сюда. *(Проводить до других дверей.)*
2-й КРАСНОГВ. Вильный козак, должно быть.

Надворі вибух залпу. Красногвардейці дивляться в вікно.

1-й КРАСНОГВ. О! офицер уже «свободен». Тільки одною ногою подригує, як жаба. Так його за ноги, до купи. Прикладом би ще по голові, а то, сука, ще оживе.
2-й КРАСНОГВ. Пущай оживает, их в общую яму всех... Одну уже зарыли, душ сорок. Некоторые еще дышали.
1-й КРАСНОГВ. Та ну? Дышали?
2-й КРАСНОГВ. Один дуже стонал. Ничего, всех засыпали.
ВАРТОВИЙ. А один, сукин сын, хитрый, притворился мертвым. Его, значит, хотели оттянуть в сторонку. А он, это, как вскочит, весь в крови, морды не видно, побили прикладами. Да как кинется до наших, да зубами. Впился, как бешеная собака, оторвать нельзя. Его бьют винтовками, а он уже без памяти впился зубами и висит. Так, подлец, и помер. Кусок тела вырвал.
1-й КРАСНОГВ. От проклята душа! Оттак вони нашого брата повсігда. Поміра, а таки вирве в тебе шматок тіла.
СІНІЦИН. *(Виходить, за ним залізнодорожник.)* Свободен. Больше не водить. На два часа перерыв.
ВАРТОВИЙ. Свободен без провожатых?

СІНІЦИН. Без. *(Виходить в двері до передпокою.)*

ЗАЛІЗНОДОРОЖН. *(З тим же переляканим лицем за ним.)*

ВАРТОВИЙ. Ну, свободны и вы, товарищи.

1-й КРАСНОГВ. Ну, только, ми тоже без провожатых. *(Сміється й бере свою рушницю.)*

2-й КРАСНОГВ. *(Також бере.)* Ох, да и спать же буду! Устал, как пес. Три ночи ни на минуту не спал.

1-й КРАСНОГВ. Я з недєлю вже не сплю. Та й ще не спав би з недєлю, аби передушить усіх буржуїв. Вичистить до ноги, щоб і духу їхнього не пахло. Чисто всіх, з дітьми, з жінками...

2-й КРАСНОГВ. Чтоб и на расплод не осталось? *(Поглядають на Софію.)*

1-й КРАСНОГВ. Атож! А тих українців дак не то що розстрілювать, а просто живими всіх у яму й засипать. От вам самостійна Україна, от тепер одділяйтесь од Росії. Вєрно! Другого способу на їх нема.

Надворі залп. Жіночий приглушений крик.
Всі кидаються до вікна. Софія також.

1-й КРАСНОГВ. Ага, самостійного гімназистика «ослободили». А та, а та що виробляє!

ВАРТОВИЙ. Помешалась... Поет, смеется. Ах, ти... вишь беда какая вышла. Бедная!

1-й КРАСНОГВ. Та й її слід би тоже... Що їх жаліть? Вони нас жаліли? От нехай тепер самі покуштують. Усіх вирізать, проклятих!

2-й КРАСНОГВ. Дда-а... Тронулась умом. Надо было отпустить малаго.

1-й КРАСНОГВ. Куда пустить?! Кого? Варняка чортзна-що. З тих малих повиростають великі, то вони нам покажуть. Ходім лучче! *(Виходять.)*

Вартовий і 2-й красногвардеєць ідуть за ним.

СОФІЯ. *(Сама. Дивиться у вікно. Потім непокійно ходить по хаті. Хоче йти до дверей у передпокій, але роздумує і рішуче сідає чекать. Надворі чується знов залп. Софія схоплюється, хоче бігти до вікна, але зупиняється й сідає.)*

ГРІНБЕРГ. *(Входить задиханий, але оживлений, в підняттю, простяга обидві руки Софії, швидко підходить до неї.)* Ради Бога, извините, товарищ, что задержал вас. Невозможно было вырваться. Здравствуйте, дорогая! С победой, с торжеством пролетарского дела!

СОФІЯ. *(Вітається.)* Я до вас у важній справі. Я не хотіла вам по телефону...

ГРІНБЕРГ. Ну да, ну да... Конечно. Ну? Что? А? Жарко было ночью? А? А как они, мерзавцы, удирали! А? Это было прямо таки великолепно. Мы их били, как куропаток. Да ведь банды хулиганов, жуликов. Ну, вы не очень волновались ночью? Ваш дом не пострадал? Я думал о вас и, представьте, делал все, что мог, чтоб снаряды не летели в вашу сторону. Я даже...

СОФІЯ. *(Нетерпляче.)* Я дуже дякую вам, але я хочу попрохати вас...

ГРІНБЕРГ. Знаете что, товарищ: говорите по русски, ей-Богу, теперь как-то не до этого. Вы меня извините, но момент слишком важный и торжественный, что ли, чтоб...

СОФІЯ. *(Різко.)* Хорошо. Я буду говорить так, как вам хочется.

ГРІНБЕРГ. Не так, как мне хочется, а...

СОФІЯ. Дело в том, что ночью при мне на квартире красногвардейцы арестовали моего отца и брата. Они находятся здесь, в этом штабе. Их хотят расстрелять.

ГРІНБЕРГ. Вашего отца и брата? За что? Ведь они, вы говорили, рабочие.

СОФІЯ. Да, но они украинцы. Вільні козаки.

ГРІНБЕРГ. Вильные козаки? Гм! Они здесь?

СОФІЯ. Да. Я насилу упросила подождать с казнью до вашего прихода.

ГРІНБЕРГ. *(Стурбовано.)* То есть как? В каком смысле?

СОФІЯ. Я сподіваюсь, що ви їх визволите.

ГРІНБЕРГ. Ах, товарищ, да оставьте вы хоть в эту минуту ваше украинофильство. И как вы, право...

СОФІЯ. *(Тихо, зціпивши зуби.)* Я ошиблась. Я надеюсь на вашу помощь.

ГРІНБЕРГ. В качестве кого они арестованы?

СОФІЯ. В качестве врагов, конечно. Что за вопрос?

ГРІНБЕРГ. *(Різко.)* Я понимаю. Но они кто: офицеры, солдаты, вольные казаки, гайдамаки?

СОФІЯ. Вольные казаки. Я ведь сказала вам.

ГРІНБЕРГ. Вольные казаки? Так что ж я могу сделать? Я ничем не могу помочь. Мы издали приказ: всех «вильных» казаков расстреливать. Это злейшие враги рабочих. Провокаторы, изменники, разбойники! Это негодяи, которых всех до одного...

СОФІЯ. Товарищ, я говорю с вами о своем отце и брате! От огульной характеристики вы могли бы воздержаться.

ГРІНБЕРГ. Извиняюсь. Очень извиняюсь. Я понимаю ваше положение. И мне очень-очень досадно, что именно вам я не могу помочь. Именно вам. Но согласитесь сами, товарищ, я иначе не могу. Почему освободить вашего отца и брата и не освободить всех? Потому что они ваши родственники? У меня самого — брат контрреволюционер. Но если его поймают, я не буду стараться освобождать его. Борьба. В социальной войне нет ни отца, ни матери, ни братьев. Братья — все социально угнетенные, враги — все угнетатели. Я понимаю, вы как женщина... И потом стоящая далеко по своему социальному положению от борющихся низших классов.

СОФІЯ. Ах, причем здесь женщина, социальное положение?

ГРІНБЕРГ. Да при том, что нужно иметь мужество в борьбе, товарищ. И нужно быть близким к борющимся, чтобы уметь ненавидеть и интересы их ставить выше родственных связей. Если бы вы были в наших рядах, вы даже не подумали бы о том, чтобы просить за двух... контрреволюционеров, хотя бы они были родственниками. Но вы, конечно, в другом положении... И я, понятно, не могу быть в претензии. Наоборот, вы оказали нам такую услугу, которая...

СОФІЯ. Во имя чего же я оказала ее, как вы думаете?

ГРІНБЕРГ. Да, конечно, симпатии ваши...

СОФІЯ. Перестанем об этом. Значит, вы решительно отказываетесь помочь мне?

ГРІНБЕРГ. Я не могу этого сделать, товарищ, поймите вы это. Я нарушу свой долг, совершу подлость, измену. Ведь я просто не имею физической возможности выпустить их. Товарищи не дадут все равно, я должен обмануть их, солгать. Поймите, что вы требуете невозможнаго.

СОФІЯ. Значит, их расстреляют? Так, как тех? *(Хитає головою на вікно.)*

ГРІНБЕРГ. Я не знаю, за что их арестовали; может быть, выяснится... Но я лично...

СОФІЯ. Хорошо. Довольно. Я понимаю, что вы не можете.

ГРІНБЕРГ. Но уверяю вас, что не могу. Напрасно вы...

СОФІЯ. Да верю я! Что же мне делать, Господи?! Ведь не могу я, поймите, не могу я...

ГРІНБЕРГ. Я вас понимаю, я понимаю. Но бывают такия положения, когда...

Входять Гликерія Хвед і Христя.
Гликерія Хвед в темній великій хустці, в пальто, Христя в чепурненькій шапочці.

ГРІНБЕРГ. Куда? Куда? Кто такие? Зачем?

СОФІЯ. Это ко мне. Мать и сестра.

ХРИСТЯ. *(До Грінберга схвильовано.)* Нам сказали, что вы

приехали,— мы пришли... Вы, вероятно, от сестры знаете... Мы вас умоляем.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Падає навколюшки перед Грінбергом.)* Господин, помилуйте, зжальтеся, кормильці ж вони наші.

ГРІНБЕРГ. Товарищ!.. Сударыня, что вы, что вы! Встаньте. *(Хоче піднять, але Гликерія Хведоровна хапає його за ноги, благаючи «Помилуйте! Не встану».)* Позвольте, сударыня... *(До Христі.)* Да помогите же, подымите...

ХРИСТЯ. Мы вас умоляем. Спасите их.

ГРІНБЕРГ. *(До Софії.)* Товарищ, да поднимите же вашу мать, что же это такое?

СОФІЯ. *(Мовчки, тісно стуливши губи, хмарно дивиться вбік.)*

ГРІНБЕРГ. Сударыня, встаньте, я вас прошу. Поймите же, что я не могу так... О, Господи! Но не могу же я, я права не имею.

ХРИСТЯ. Мы вас умоляем, вы можете.

ГРІНБЕРГ. А, черт возьми! *(Одсувається од Гликерії Хведоровни, вона повзе за ним. Тоді він рішуче, сердито повертається й виходить в двері до передпокою.)*

ХРИСТЯ. *(Підводить Гликерію Хведоровну.)* Встаньте, мамо... Встаньте, годі. Буде з нас... Навалялись в ногах Софіiних приятелів... *(До Софії.)* О, сестро, Бог тобі цього не простить! Невинно дивишся? А хто ж з оцим самим шепотівся учора та щось йому передавав? Га? Хто успіху їм бажав? А-а, чула я вчора, та не знала, що то за успіх, а то б... Ага? А хто з отим паршивцем Тихоном наслав на тата й Марка большевиків учора? Не ти? Проклята! Приїхала? Продала всіх нас і втекла сюди, сидиш...

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Плаче.)* Годі, доню, ходім... Бог з ними.

ХРИСТЯ. А що заплатили тобі? Наші сльози, кров нашу? Що взяла за батька та брата? Га?

СОФІЯ. *(До Гликерії Хведоровни.)* Мамо, ради Бога, не вірте їй! Мамо, вона...

ХРИСТЯ. А за всю Україну що взяла? Ух, ти, поганка! Своїми руками задушила б тебе. *(Раптом грізно, жагуче.)* Оддай же нам батька й брата! Оддай зараз же! Іди до своїх полюбовників, кажи, щоб зараз же випустили їх! Іди!

ГЛЕКЕРІЯ ХВЕД. *(До Софії.)* Доню!.. Ти з ними ближче знакома, попроси їх, ублагай, дитино, рятуй таточка свого і братіка рідного. Доню моя, ой, доню ж моя, що ж ти з нами робиш! *(Ридає.)*

СОФІЯ. Мамо!.. Я благала, я просила... Я ж усю ніч бігала, шукала...

ХРИСТЯ. Кого шукала? Оцього Юду?

СОФІЯ. Я, мамо, буду ще... Я все зроблю...

Входить красногвардеєць з рушницею, з бомбою за поясом.

КРАСНОГВ. *(До Христі й Гликерії Хведоровни.)* Ану, пожалуйте. Вас просять вийти зцюдова. Скарєй.

ХРИСТЯ. О, прислав оборонить тебе од нас!

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Ходім, доню. Ходім шукать ще кого-небудь.

КРАСНОГВ. Пожалуйте, пожалуйте.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Софії.)* Прощай, доню... Ти ж прийдеш додому?

ХРИСТЯ. Її дом тепер тут.

СОФІЯ. Прийду, мамо, прийду... Я останусь тут, щоб... визволити їх... Мамочко! *(Обнімає Гликерію Хведор. Ридає.)*

ХРИСТЯ. Годі, лицемірко, пусти, а то нас ще твій оцей приятель застрілить...

СОФІЯ. *(Випускаючи матір.)* Ой, Христе, як ти... страшно жорстоко і люто мстишся!

ХРИСТЯ. Я мщуся? За що? За батька і Марка? Так, я готова тобі...

СОФІЯ. Ні, Христе, за инче... Ти...

КРАСНОГВ. Ну, довольно, господа, довольно. Сказано раз, і нема чого тут... Виходьте.

ХРИСТЯ. *(Рішуче.)* Ходім, мамо!.. *(Виходять, за ними красногвардеєць.)*

СОФІЯ. *(Сама, швидко, схвильовано ходить по хаті, тикаючись у всі кутки й не знаходячи собі місця. Зупиняється й мовчки стогне, гнівно ламаючи руки.)*

Входять: Грінберг, Семянніков, Сорокін, Подкопаєв. Сорокін, маленький, років 30, у френчі, гостренька борідка, пенсне. Ввесь час без потреби тонко, іронічно посміхається. Подкопаєв високий, років 37, короткі вуса, підстрижені, еспаньйолка; також у френчі, ніс м'ясистий, качиний, вигляд царського поліцейського пристава, ходить рішуче, твердо, з виразом переможця і начальника. У всіх за поясами револьвери, шаблі, у Сорокіна ще ручна граната, а у Подкопаєва через груди стрічка з набоями, а в руці рушниця без багнета. Входять, голосно балакаючи, сміючись. Прямують до Софії.

ГРІНБЕРГ. *(До Подкопаєва і Сорокіна.)* Вот, товарищи, позвольте познакомить вас с товарищем, которому мы обязаны нашим таким быстрым и полным успехом. В истории революции имя Софии Слепченко займет выдающееся место.

ПОДКОПАЄВ. *(Клаца острогами й перший ступає до Софії.)*

ГРІНБЕРГ. А это наш командующий особым отрядом, товарищ Подкопаєв.

Подкопаєв і Софія мовчки потискують один одному руки, далі Софія вітається з Сорокіним.

ГРІНБЕРГ. А это прибывший сегодня комиссар из Петрограда, товарищ Сорокин.

ПОДКОПАЄВ. *(До Софії.)* Позвольте и мне, уважаемый товарищ, как лицу, на котораго возложена военная сторона освобождения пролетариата, принести вам свою искреннюю благодарность за оказанную вами помощь. Конечно, народ рано или поздно низверг бы все равно подлых грабителей, но... чем раньше это случилось, тем оно, е... конечно, лучше. Благодарю, товарищ.

СОРОКІН. И тем более ценна услуга, чем полнее победа. А победа полная. Вы можете чувствовать полное удовлетворение.

СОФІЯ. *(Не посміхаючись.)* Спасибо, товарищи, вы преувеличиваете мою услугу.

СЄМЯННИКОВ. *(Здоровається й посміхається, як до старої знайомої.)* Надеюсь, тепер то мы будем чаще встречаться?

СОФІЯ. Да, конечно.

СЄМЯННІКОВ. Если позволите, товарищ, спросить: вы не приняли бы теперь более близкаго участия в нашей работе? Нужда в преданных, культурных, социалистических силах, как вам известно, громадная. Мне кажется, что вы...

СОФІЯ. О, благодарю вас, товарищ. Я не знаю. По крайней мере, не сейчас. Я должна еще переговорить по одному делу с товарищем Гринбергом. Если позволите?

ПОДКОПАЄВ. О, пожалуйста, пожалуйста. Мы тем временем устроим наше летучее заседание. Туда можно? *(Показує на двері в сусідню кімнату.)*

ГРІНБЕРГ. Конечно. Можно. Устраивайтесь там, товарищи, я сейчас.

ПОДКОПАЄВ. *(Дивиться на портрет Шевченка.)* А почему эта контрреволюционная икона висит здесь до сих пор? Убрать ее к черту оттуда! *(Рушницею сильно б'є по рамі й збиває портрет на землю. Протикає багнетом лице, настромлює, крутить і одкидає в куток.)* Эта хохлацкая морда мне надоела, наконец. Везде торчит.

СОФІЯ. Товарищ!..

ГРІНБЕРГ. *(Глянувши на Софію.)* Товарищ Подкопаев, зачем вы? Ведь это Шевченко.

ПОДКОПАЄВ. Да, конечно, Шевченко, черт бы его... *(Помітивши щось на товаришах.)* А? Что? В чем дело?

СЄМЯННІКОВ. Товарищ Подкопаєв, вероятно, ошибся. Он думал, что это портрет какого-нибудь современнаго их деятеля.

ПОДКОПАЄВ. Я не понимаю, товарищи, в чем дело? Современный,

несовременный, поэт, учитель, офицер, черт бы его драл, раз он националист, он враг народа и пролетариата. Я заявляю откровенно, что с национализмом, с этими Шевченками, автономиями, федерациями, самостийностями и прочей буржуазной дрянью буду бороться беспощадно.

СОРОКІН. Ну, ладно, ладно, идемте на заседание. *(Підхоплює Подкопаєва під стан і, сміючись, веде в кімнату.)*

ПОДКОПАЄВ. *(Ображено.)* И отлично видел, что Шевченко. Важность какая. И везде прикажу снять эту мерзость со стен.

СЄМЯННІКОВ. Ну, ну, товарищ, полно горячиться. *(Підпиха його в спину. Всі заходять в сусідню кімнату.)*

ГРІНБЕРГ. Как неофит, он слишком прямолинеен. Ви, товаришко, не звертайте уваги. Людина він хороша, чесна, але трохи... некультурна і грубовата. Що зробиш? Ви хотіли, здається, поговорити зі мною на самоті? Я до ваших послуг.

СОФІЯ. Да, я хотела поговорить еще, но... после этого...

ГРІНБЕРГ. Але ж, товаришко, це ж людина військова, неосвічена, бувший капітан. Невже ви гадаєте, що ми всі поділяєм його погляди? Але ж ви самі добре знаєте, що іменно ми проголосили прінціп «полнаго самоопредѣленія вплоть до отдѣленія». Федеративная Советская Республика. Ми перші вітали Українську Республіку. І тепер, розуміється, тим паче. Ну, як ви можете, їй-Богу...

СОФІЯ. *(Мовчить і прижмуреними очима тоскно дивиться в вікно.)*

ГРІНБЕРГ. Ну, товаришко... Ах, як це досадно...

Входить П а н а с.

ГРІНБЕРГ. Вам что угодно?

ПАНАС. *(Одягнений у потерте пальто, з-під якого видно чоботи, в картузі, має вигляд робітника. В піднятому стані, весь час криво посміхається.)* Товариш Грінберг? Дуже приємно. Якраз до вас.

ГРІНБЕРГ. Извините, товарищ, я сейчас очень занят.

ПАНАС. Я бачу, я бачу. Але я в такій самій справі. Соціалізм і контрреволюція, товаришу. Треба спасать. Я маю контрреволюціонерів, яких треба зараз же арештувать.

ГРІНБЕРГ. В таком случае... Только, пожалуйста, товарищ, поскорее...

ПАНАС. О, це дуже скоро. Це мій батько. Він живе недалеко звідси на селі і балакає по-українському. З самого малечку балакає, заядлий контрреволюціонер...

ГРІНБЕРГ. Что это, глупая шутка?

ПАНАС. Боже борони! Як можна?

СОФІЯ. Панасе Степановичу, для чого це?

ПАНАС. *(Ніби тепер тільки помітив її.)* Ах, и вы здесь, мадам? Очень приятно. Вы можете засвидетельствовать, что мой отец настоящий контрреволюционер. Во всяком случае, ничуть не хуже вашего. Не правда ли? А между тем вашего сейчас расстреляют, а мой ходит на свободе и угрожает социализму на Украине. Я, как старый социалист...

ГРІНБЕРГ. Послушайте, вы — или пьяны или сумасшедший? Что вам?

ПАНАС. Боже мій, товаришу. Як же не бути п'яним? Як не бути п'яним? І правильно сказали, товаришу, іменно сумасшедшій.

СОФІЯ. Панасе Антоновичу, я вас прохаю...

ПАНАС. Сейчас, мадам, сейчас уйду, как вы нетерпеливы. Позвольте же и мне совершить такой же подвиг, какой вы совершили. *(До Грінберга.)* І крім того, у мене є ще дві тітки, старі контрреволюціонерки, селянки, також балакають по-українськи, живуть у другому селі. Читають українські книжки.

ГРІНБЕРГ. Если вы немедленно не уберетесь отсюда вон, я вас прикажу расстрелять. Слышите вы?

ПАНАС. Господи Боже мій! А я ж чого сюди прийшов? Я ж не

договорив вам, я ж ще сам контрреволюціонер. І жорстокий, попереджаю вас, контрреволюціонер. Не тільки читаю, але й пишу по-українському. От спитайте цю даму. Чого ви посміхаєтесь? Вітаючи всім серцем пришествіє в особі большевиків соціалізму, я не можу допустить, щоб жив такий контрреволюціонер, як я. Куди прикажете мені стати до стєнки? Туда? Туда? Туда?

ГРІНБЕРГ. *(До Софії.)* Что он — больной, что ли? Кто он такой?

СОФІЯ. Панасе Антоновичу, можна вам два слова сказать?

ПАНАС. С удовольствием, мадам, с удовольствием. Только, пожалуйста, поскорее, мы с товарищем должны окончить наше дельце.

Виходить Сємяннік ов, з порога кличе:

— Товарищ Гринберг. На минутку можна вас? Извиняюсь, товарищи.

ГРІНБЕРГ. *(Швидко йде до його, й обидва зникають у сусідній кімнаті.)*

СОФІЯ. Що це значить, Панасе?

ПАНАС. Что именно, мадам?

СОФІЯ. *(Різко.)* Все. Ця комедія, це «мадам», російська мова зо мною. Що це значить?

ПАНАС. Вам не нравиться выражение «мадам»; но ведь это из почтения, мад..., ну, сударыня, если хотите. Единственно из почтения к вам. С особой, которая родного отца и брата принесла в жертву великой святой идее, я не могу иначе говорить, как на языке благородном, на языке наших освободителей, несущих нам светоч...

СОФІЯ. Дійсно, ви од страху, видно, зовсім збожеволіли.

ПАНАС. Как не збожеволеть, мадам, как не збожеволеть? Ведь вы только взгляните туда за окно: горы трупов этих подлых украинцев. Горы, мадам, понимаете ли вы это? Мальчики, дети, старики. К стенке — и готово. По усам узнают контрреволюцию. Малороссийские усы — и к стенке. И как же не благоговеть перед вами, как не... не божеволеть? А? Ведь это же ясно, что социализм пришел, и не какой-нибудь там гнилой, европейский, а большевитский, российский, самый настоящій. Позвольте преклониться перед вами. *(Низько вклоняється.)*

СОФІЯ. *(Мовчить.)*

ПАНАС. Что прикажете передать на том свете вашему контрреволюционному батюшке и братцу? Прощание? Или сожаление о их глупости? Что же вы молчите? Извольте хоть словечко произнесть.

СОФІЯ. Чого вам треба од мене? За що ви мучите мене? За що?

ПАНАС. *(Люто.)* Чого треба? Випустіть батька вашого і брата! Чуєте? Не смійте їх убивать!..

СОФІЯ. Як же я їх випущу? Як? Скажіть. Ну, скажіть, що мені зробить, я все зроблю. Піти з бомбою, з револьвером визволять їх? Ходім. Давайте.

ПАНАС. Пізно з бомбами. Вимагайте від ваших товаришів випустить їх.

СОФІЯ. Я вже вимагала, просила, благала. Мама навколюшках стояла перед ними.

ПАНАС. Знаю. А ви стояли і мовчки дивились, як мама ваша повзала перед паршивцем, перед... жуліком, шарлатаном.

СОФІЯ. Я думала, може, це поможе...

ПАНАС. Хе!.. Не помогло? Прислав красногвардейця вивести їх?

СОФІЯ. Він не може випустить. Це була б зрада, порушення обов'язку...

ПАНАС. *(Сміється.)* Яка моральна чистота! Ану, дайте йому тисячу карбованців, побачите, чи злякається він зради?.. Ану, запропонуйте йому свою любов, чи побоїться він порушення обов'язку? О, мерзотники!

СОФІЯ. Ви мелете чортзна-що. Говоріть же, як визволить, ну, говоріть!

ПАНАС. Я ж говорю, якого ж вам ще чорта: дайте йому хабаря, грошима, тілом своїм, чим хочете, і він випустить. Гроші, може, од вас посоромиться взять, але тіло... можете бути певні.

СОФІЯ. Ви це серйозно?!

ПАНАС. Що саме серйозно: чи згодиться? Анітрішки не сумніваюсь.

СОФІЯ. Ви по собі судите?

ПАНАС. О, на жаль, про Грінбергів я сміло можу по собі судить. Тільки між мною та ними та ріжниця, що я зроблю і не буду вже заводить тепер соціалізму, а вони роблять й заводять. Вони сміливіщі.

СОФІЯ. І ви, іменно ви пропонуєте мені це зробить?

ПАНАС. А ви ж пропонували своїй матері повзати перед ним навколюшках? Ви вважали це можливим? Невже ви думаєте, що вашій матері було це так само легко, як вам кокетувать з ним?

СОФІЯ. Добре. Я це зроблю. Дякую за пораду. Чуєте: я це зроблю.

ПАНАС. І можливо, навіть не без приємности зробите. Ко всеобщему удовольствию.

СОФІЯ. Можливо.

ПАНАС. Та не тільки можливо, а напевно. Та признайтесь, що ви й самі вже про це трошки думали.

СОФІЯ. Ну, розуміється, думала. Тільки сумнівалась, чи згодиться він. Мені здавалось це трошки негарним, але ви роз'яснили, і я сама бачу, що в цьому нічого негарного нема.

ПАНАС. Так, нема: буржуазні забобони. А потім можна буде разом і соціялізм заводить на Україні.

СОФІЯ. Звичайно. Революція повінчає, гарно й орігінально. А життя батька і брата — це непоганий подарунок молодого. Як ви гадаєте?

ПАНАС. *(Люто.)* Не смійте глузувать з вашого батька і брата! Ви розумієте, що це цінізм? Ви не достойні імена їх вживать.

СОФІЯ. *(Хапаючись за голову.)* Ох, ідіть швидче звідсіля! Ідіть... А то я не знаю, що буде.

ПАНАС. К стенке? Я готов, мадам, я готов давно. Будь ласка, прошу: кличте Грінберга.

СОФІЯ. *(Упавши головою на стіл, глухо, болюче ридає.)*

ПАНАС. *(Довго мовчки дивиться на неї.)*

СОФІЯ. *(Раптом затихає, потім зразу підводиться, різко до Панаса.)* Чого вам треба? Ідіть собі геть. Забірайтесь. Я з вами не хочу балакать, ви мені гидкі.

ПАНАС. *(Якийсь мент дивиться на неї, потім рвучко повертається й виходить.)*

СОФІЯ. *(З одчаєм і мукою шепоче).* Ох, Боже ж мій! Ох, Боже ж мій! *(Кусає хустку, щоб не ридать).*

Входить ГРІНБЕРГ. *(Озирається, шукає очима по хаті, питає.)* Что, ушел уже этот странный господин? Кто он такой?

СОФІЯ. *(Зразу міняючи вираз лиця.)* Да, ушел. Я вас задерживаю?

ГРІНБЕРГ. О, пожалуйста. Будь ласка. Я до ваших послуг. Но, може б, ви були ласкаві говорить зо мною по-українськи. Я, коли не схвильований, то з приємностю. Ви вибачайте...

СОФІЯ. Я хотіла тільки от про що попрохати вас: задержати хоч на кілька днів кару над моїм батьком і братом.

ГРІНБЕРГ. Гм. Задержать? Не знаю, чи зможу я. Гм. *(Морщиться, міркує.)*

СОФІЯ. *(З вимушеною, кривою, кокетливою посмішкою.)* Ну, а як я вас дуже-дуже попрохаю? Ви постараєтесь, правда? Ваш же вплив такий величезний, що... Адже тільки одстрочка, кілька днів...

ГРІНБЕРГ. Бачите, товаришко, я скажу вам одверто: для вас я готов на що вгодно, але... але даже мій вплив, який, я того не скриваю, довольно значительный, в данном случае вряд ли. Видите ли... Будем говорить, как свои люди: у нас нет никакой дисциплины. Я могу приказать, но исполнить... Даже постановления совета депутатов и то далеко не всюду исполняются. Каждый сам себе начальник. И часто поневоле приходится отдавать только такия приказания, которыя приятны и желательны самим исполнителям, а нежелательных по возможности избегать. И я не знаю, як у даному разі... Я дуже боюсь. Гм!

СОФІЯ. Господи! А так хочеться з щирим серцем порадіти з нашої перемоги, віддатись цьому почуванню всією душею, без перешкод. І,— ви ж розумієте,— для мене це неможливо. Нехай це буржуазний, старий пережиток, але... це вище моїх сил.

ГРІНБЕРГ. О, я розумію, розумію. Звичайно.

СОФІЯ. Хотілось би всю увагу оддать новим товаришам, познайомитись з вами ближче і навіть, якщо тільки я на що-небудь придатна, то разом працювать на користь спільній справі...

ГРІНБЕРГ. *(Радісно.)* Нет, в самом деле, вы согласились бы?

СОФІЯ. Господи, розуміється. З радостю. Але в такому стані, знаючи, що там твої батько й брат... *(Замовкає й поглядає на Грінберга.)*

ГРІНБЕРГ. Гм. Але під яким предлогом? Почему этих, а не других? Почему не всех? От перші вопроси, які зададуть.

СОФІЯ. Ах, Господи. Стільки вопросів про все можна задать. Ну, зададуть, ну, відповісте що-небудь. Адже смерть цих людей нічого не дасть вам, а без неї ви дасте мені можливість жити, вірити, оддати все життя на справу. Ну, хочете так: беріть моє життя взамін життя батька й брата? Хочете? Я буду в вашому повному й необмеженому розпорядженню. Треба буде на смерть послати, я готова кожної хвилини. Хочете? На що вгодно.

ГРІНБЕРГ. *(Зиркаючи на неї.)* На що вгодно?

СОФІЯ. На все, що прикажете. Повна раба ваша. От уявіть собі рабу...

ГРІНБЕРГ. Однако, как вы любите своих родных. Если б вы так любили идею, социализм...

СОФІЯ. Но ведь я отдаю себя в ваше распоряжение именно для идеи, в интересах ея.

ГРІНБЕРГ. *(По паузі.)* Гм. Ну, а если я потребую от вас чего-нибудь не имеющаго отношения к идее? Ведь вы тогда не исполните? Какая же вы раба? А? *(Дивиться на неї.)*

СОФІЯ. *(Якийсь мент мовчить.)* Але ж ви, це ви будете вимагать. А ви ж не можете вимагать нічого шкодливого для ідеї.

ГРІНБЕРГ. Да, конечно, я не потребую ничего шкодливаго, но... предположим, потребую чего-нибудь, не имеющаго отношения к идее, но для вас очень неприятного или даже тяжелаго. Как тогда?

СОФІЯ. Я мушу виконать.

ГРІНБЕРГ. *(Сміється, але під сміхом ховає хвилювання.)* Неужели исполните?

СОФІЯ. Коли я берусь, то исполню.

ГРІНБЕРГ. Ну, допустим, я предложил бы вам сегодня вечером вместе со мной где-нибудь отпраздновать нашу победу? В каком-нибудь ресторане? Ведь это для вас неприятно, тяжело, правда?

СОФІЯ. *(Мовчить.)*

ГРІНБЕРГ. *(Сміючись.)* Вот видите.

СОФІЯ. О, ні. Я ж вам сказала. Коли б ви взяли моє життя взамін життя батька й брата, то й то б я виконала.

ГРІНБЕРГ. Значит, исполните? Серьезно?

СОФІЯ. Я весь час говорю з вами серйозно.

ГРІНБЕРГ. *(Починає швидко ходить по хаті, думаючи.)*

СОФІЯ. *(Хмарно слідкує за ним.)*

ГРІНБЕРГ. *(Зупиняючись проти Софії, хвилюючись.)* Но вы понимаете, что я совершу подлость, исполнив ваше желание?

СОФІЯ. Великої подлости в тому, що ви не вб'єте двох людей, я не бачу.

ГРІНБЕРГ. Да, с точки зрения христианской. Но с точки зрения двух борющихся сторон это просто измена одной стороне. Но хорошо. Я только хочу этим сказать вот что... *(Хвилюється.)* Я хочу этим подчеркнуть, что если бы я согласился, то только для того, только потому, что это вы, что для вас я даже на подлость, на измену готов идти. Вы можете, конечно, отнестись ко мне с презрением, можете воспользоваться моей... ну, слабостью, что ли, но я говорю то, что чувствую...

СОФІЯ. Ні про яке «презрение» мови не може бути. Навпаки... Ну,

добре. Значить, сьогодня ми будемо святкувати нашу перемогу і визволення моїх рідних. Так?

ГРІНБЕРГ. *(Знов починає ходити.)* Подождите минуточку. *(Іде до дверей, що в сіни, й гукає.)* Товарищ Самуил! На минуточку. *(Одступає трохи в кімнату й одводить Самуїла вбік, шопотом.)* Вот что товарищ Самуил, здесь находятся два вольных козака, фамилия Слипченко. Есть такіе?

САМУЇЛ. Да есть. Отец и сын?

ГРІНБЕРГ. Да. Так вот какая вещь. Я только что говорил по поводу их с товарищами Семянниковым, Подкопаевым, Сорокиным. Ну, и мы решили старика выпустить, а молодого... *(Тихіще)* к стене. Понимаете? Так вы немедленно, сию минуту выведите молодого и... Понимаете? А потом я позову вас и при этой даме прикажу освободить обоих. Понимаете? Вы же скажете, что молодого случайно только что расстреляли. Это необходимо для дела. Слышите? Очень важно.

САМУЇЛ. Хорошо, А молодого сейчас?

ГРІНБЕРГ. Сию ж минуту. *(Голосно.)* Ну, спасибо, товарищ, я надеюсь на вас.

САМУЇЛ. Хорошо. *(Хоче йти.)*

ГРІНБЕРГ. Нет, погодите. *(Тихо.)* Но я, может, и не позову вас. Слышите. Но его надо все равно. Понимаете?

САМУЇЛ. Да, понимаю. Хорошо. *(Виходить.)*

ГРІНБЕРГ. *(Голосно.)* Спасибо, товарищ.

СОФІЯ. *(Під час їхньої балачки одходить на другий кінець кімнати.)*

ГРІНБЕРГ. Ну, товаришко, здається, є маленька надія. Я ще нічого не знаю певного, але... Я хочу перш усього перевести їх у друге місце. Розумієте? Там їх не знають, і легче буде звідти випустить. Я боюсь тільки, щоб тут, поки їх можна буде перевести, як-небудь случайно не той... Ви ж розумієте, тепер такий час... Страсті у всіх розгорілись, всі знервовані. Своє життя ніпочом, а то ще ворога. От я для цього і кликав товариша того. Це мій старший товариш по тюрмі...

СОФІЯ. *(Простяга руку.)* Дякую вам, товаришу.

ГРІНБЕРГ. О, підождіть дякувати. Це справа така трудна, що я не знаю, чи вдасться її провести. Я вам зможу сказать тільки через три-чотири... *(Раптом прислухується.)*

СОФІЯ. Я готова чекати не то що чотирі дні, а чотирі місяці, скільки хочете.

ГРІНБЕРГ. *(З посмішкою).* Але я так довго не можу чекати. Я хотів би вже сьогодні ввечері разом з вами одпраздновати щасливий кінець нашої справи. Ви нічого б не мали проти?

СОФІЯ. О, хоч у сю хвилину.

ГРІНБЕРГ. На жаль... треба підождать. Я між инчим уже говорив з своїми товаришами з приводу вашої справи, і мені удалось декого схилить до вас...

СОФІЯ. Правда? О, як це добре. Ах, як це добре! Ви ж розумієте, мені так тяжко було б бути, працювати з вами. Звичайно, я знайшла б сили зрозуміти, через що і як, але... чуття осталось би чуттям. І ви сподіваєтесь, що вони нічого не матимуть проти того, щоб їх звідси перевести в друге місце?

ГРІНБЕРГ. Да, я думаю.

СОФІЯ. *(Знов потискує йому руку.)* Безмірно вам дякую.

На дворі глухо вибухає залп.

СОФІЯ. (Здригнувшись.) Що це?

ГРІНБЕРГ. О, это ничего... Это так. Ничего.

СОФІЯ. Знов розстрілюють?

ГРІНБЕРГ. Нет, нет, это так, мы приказали приостановить. Не обращайте внимания. Да, так я, значить, надеюсь, что мы будем вместе работать. Я чрезвычайно рад, так как...

СОФІЯ. А чи не можна б мені хоч побачитись зараз з батьком і братом? Подати надію?

ГРІНБЕРГ. О, нет, нет, это невозможно. То есть, возможно, можливо, але я не раджу цього робить. Ми рискуємо провалить справу. Та підождіть трошки, і ви зовсім з ними сьогодня побачитесь.

Входить Сємяннiков.

ГРІНБЕРГ. *(До нього.)* Товарищ. Подтвердите вы этому неверному, что мы сделаем все возможное по делу его отца и брата.

СЄМЯННІКОВ. С удовольствием подтверждаю. С удовольствием.

ГРІНБЕРГ. Ну, бачите? *(До Сємяннікова.)* А мы тут успели даже заключить маленькое условие: сейчас же после освобождения товарищ примет более близкое участие в работе.

СЄМЯННИКОВ. *(Щиро й радісно потискуючи руку Софії.)* Вот это дело! Я очень рад. Ведь у нас так мало культурных сил. Биться, стрелять мы еще так-сяк умеем, а дальше... Интеллигенция не верит нам, боится, убегает к буржуазии, саботирует, провоцирует. И тем радостнее для меня ваше участие, что вы настоящая, идейная украинка. Это прекрасно. Будем работать, товарищ. Правда?

СОФІЯ. Я з великою охотою...

ГРІНБЕРГ. А теперь, товарищ, идите домой и ждите отца... И брата, конечно. Да. А также несколько слов от меня по поводу празднования. Вы, вероятно, очень устали?

СОФІЯ. Безумно устала.

СЄМЯННІКОВ. Ничего. Теперь все отдохнем.

СОФІЯ. Значить, іти й чекати?

ГРІНБЕРГ. Ідіть і чекайте.

СЄМЯННІКОВ. И будьте спокойны.

СОФІЯ. Я, товариші, не дякую, бо... Ну, до побачення. *(Іде до дверей.)*

ГРІНБЕРГ. До побачення.

СЄМЯННІКОВ. До свиданья!

ГРІНБЕРГ. Хай живе Соціалістична Українська Республіка!

СЄМЯННІКОВ. Урра-а!

СОФІЯ. Дякую, товариші. *(На порозі озирається, привітно з посмішкою махає рукою, киває головою і зникає.)*

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Невелика кімната, службовий кабінет Софії. Праворуч, ближче до рампи, стіл до писання; круг його фотелі й стільці. На столі телефон, шафа з книжками. Канапа для публіки. В задній стіні двері в коридор. Ліворуч другі двері в сусідню кімнату. Годин 6 вечора.

На столі горить лямпа.

В хаті Софія, одягнена в усе темне. Тихон біля неї й делегація робітників.

СОФІЯ. *(Встає, за нею робітники. Весело, бадьоро.)* Отже, товариші, вся справа в ваших власних руках. Хочете, щоб не було експлуатації, буржуазії, то треба самим енергічно братись до організації промисловости. Заводи, фабрики, майстерні, все тепер ваше. Але треба, щоб самі робітники дбали про те, щоб заводи не ставали. Треба думать не про те, щоб кожному поменьче робить і побільше вироблять, а про те, щоб побільше наших заводів працювало, щоб більше товарів давали, щоб меньче безробітних було.

РОБІТНИК. Да это само собой. Конечно, это уж чего... Да только... *(Мнеться.)* Непонятно нам одно... *(Мнеться, криво, понуро посміхається.)*

СОФІЯ. А що саме непонятно вам?

РОБІТНИК. Да то, что украинцев мы выгнали. Ну-с, стало быть, с этим делом кончено. А выходит, они промежду нас остались. Нам это без внимания.

СОФІЯ. Це ви про мене?

РОБІТНИК. Нас эта самая самостийная Украина и так зарезала. Довольно уж.

СОФІЯ. Так вам що ж хочеться? Чим я вам зашкодила?

РОБІТНИК. *(До робітників.)* Да ничего. Идемте, товарищи. Поищем настоящих товарищей, а тут... *(Маха рукою, повертається й демонстративно виходить, за ним решта.)*

СОФІЯ. *(Посміхається.)* Це вже, здається, третій такий випадок.

ТИХОН. *(Понуро.)* Буде й двадцять третій, коли ти зо всіма будеш говорить тільки по-українськи. Для чого цей націоналізм?

СОФІЯ. Вони в Українській Республіці, а не в Росії, повинні знать нашу мову.

ТИХОН. Е, повинні... Мало чого хто не повинен. А нам через це не довіряють, стороняться...

СОФІЯ. Ну, добре. Хто там ще є? Багато ще?

ТИХОН. Може, кінчить на сьогодня прийом? З десятої години без перерви сидимо.

СОФІЯ. Нічого. Хто там ще?

ТИХОН. Селяне. Білянкевич з сахарозаводчиками. Залізничники. Вчорашній панок. І ще душ десять якихсь.

СОФІЯ. Чия черга тепер?

ТИХОН. Білянкевича.

СОФІЯ. Клич.

ТИХОН. *(Виходить.)*

СОФІЯ. *(Знаходить на столі серед паперів довгий лист паперу й читає.)*

Входять Білянкевич і ще двоє добродіїв, одягнених дуже просто, під робітників.

БІЛЯНКЕВИЧ. *(Уклоняючись, ввічливо, угодливо посміхається.)*

СОФІЯ. Доброго здоров'я. Прошу сідати.

БІЛЯНКЕВИЧ. Дозвольте вам представить: сахарозаводчик Штаубе, Карповський. Ми до вас, шановна Софія Микитовна...

СОФІЯ. *(Тримаючи листа в руці.)* Я прочитала вашу заяву. Вона до мене не стосується. З цим вам треба звернутись до...

БІЛЯНКЕВИЧ. Я знаю, я знаю... Но, зная вас як українку, щиро люблячу самостійну Україну... ми хотіли, щоб ви за нас походатайствовали.

СОФІЯ. *(З посмішкою.)* Вибачайте, я читала заяву. Але мушу вам одразу сказати, що ви зовсім даремно гадаєте, що я можу вам помогти. Іменно з любови до України я цього не зроблю. Всі заводи, фабрики і взагалі промислові підприємства переходять до рук народу. Ви, панове, ніяк не хочете з цим рахуватись. Забудьте про старе, раджу вам серйозно.

БІЛЯНКЕВИЧ. Но вы хотите нас разорить?

СОФІЯ. Господи Боже, панове. Цілі віки один кляс розоряв мільйони людей, і вам то не здавалось таким страшним. Працюйте, ми вам дамо роботу. Будь ласка. *(Посміхається.)*

БІЛЯНКЕВИЧ. Ми нічого против того не маємо, но ведь разоряется край, гибнет промышленность. Вот о чем, собственно...

СОФІЯ. Повірте, панове, що нам не меньче вас потрібно, щоб не загинула промисловість. І ми вживемо всіх сил, щоб того не сталось. І це, панове, буде. Але, вибачайте, хазяїном і власником будете вже не ви, а самі трудящі.

БІЛЯНКЕВИЧ. Конечно, ви можете робить все, що хочете. Наш долг сказать вам... І я думав, що для вас інтереси України дорогі. Знаючи, як руські, ваші товариші, вивозять усе з України, як розоряють край, ми думали, що ви, як щира українка...

СОФІЯ. Кожний по-своєму, добродію, любить свій край. Той бажає йому одного, а другий другого. Наша любов, видно, ріжна.

БІЛЯНКЕВИЧ. *(Встаючи.)* Да, видно, мы ошиблись. Недаром ваш

папенька в таком горе... Честь имеем кланяться. *(Уклоняється й іде з кімнати. За ним панки.)*

СОФІЯ. Бувайте здорові. *(До Тихона, весело сміючись.)* Але ти помітив, як ці панки пролетаріями одяглися? Це ж відомий мільйонер Штаубе. Ах, як їм, бідним, не хочеться...

ТИХОН. *(Хмуро.)* Але вони звернулись до тебе як до українки. Це характерно.

СОФІЯ. *(Різко.)* Ну, то що з того?

ТИХОН. Та нічого.

СОФІЯ. Ну, клич слідуючих. Я втомилась. Треба швидче. Та чи скоро там перепишуть того папера? Ах, Господи, як не вміють нічого робить. *(Нетерпляче, швидко виходить направо.)*

ТИХОН. *(Помалу виходить в коридор.)*

Назустріч Тихонові швидко входять Подкопаєв і Желтухін. Вони хмурі, схвильовані. Щось говорять, але, побачивши Тихона, замовкають.

ТИХОН. *(Озирається на тих і виходить.)*

ПОДКОПАЄВ. *(Озирнувшись.)* Отсюда также все ценное немедленно евакуировать. Все. А главное деньги. Да где этот болван, Гринберг?

ЖЕЛТУХІН. Да в чем дело, товарищ? Почему такая спешка?

ПОДКОПАЄВ. *(Тихо, злісно.)* Гайдамаки уже захватили почту и телеграф. Понимаете? Есть сведения, что они окружают этот район. Каждую минуту могут ворваться сюда. Достаточная причина для спешки?

ЖЕЛТУХІН. Позвольте, товарищ. А красная гвардия?

ПОДКОПАЄВ. *(Люто.)* Надо было делать, товарищ, так, как я говорил, всех буржуев и хохлов перестрелять. А тепер поздно... *(Замовкає, бачачи Софію, що входить, тихо.)* Этой ничего не говорить. Идите и все из этого дома уберите немедленно. Идемте, я вам там скажу. *(Іде направо, за ним Желтухін.)*

СОФІЯ. *(Мовчки, пильно слідкує за ними.)*

Входить делегація з селян. Деякі одягнені в свитки, деякі в кожухи, в шинелі, між ними одна жінка.

СОФІЯ. *(Іде їм назустріч, привітно, весело, вільно.)* Доброго здоров'я, товариші. *(Здоровкається з усіма за руку, посміхаючись до кожного. Потім сідає в свій фотель за столом, бере в руки олівець і блокнот.)* Ну, сідайте, товариші. Тихоне, чи єсть всім стільці?

ТИХОН. Вистарчить. Сідайте, товариші.

СОФІЯ. Ну, тілько знаєте що: говоріть коротко, точно, швиденько. Там сидить ще народ, жде. Треба всіх задовольнить. Ну, слухаю. Нехай говорить хтось один з товаришів.

СЕЛЯНЕ. *(Переглядаються між собою, шепочуться, не знають, кому говорити.)*

СОФІЯ. Ей, товариші, ви наче до станового чи до земського начальника прийшли, а не до своїх товаришів. Ну, швиденько. Хай говорить один, потім другий, аби не всі разом. Тут начальства нема, не мніться. Ну?

СЕЛЯНИН У ШИНЕЛІ. Та еслі по раздельності, то пущай уж я... Ми по нашій претензії. Как, значиться, вийшла перемєна з резолюцією, так, стало быть, тепер по принадлежності. Оно, конечно, какое начальство, но усьо ж таки, скажем, трудно. Три года на хронті, імею медаль.

СОФІЯ. Чекайте, товаришу. Ви з якого села?

СЕЛЯНИН У ШИНЕЛІ. З Домаховки, Гуляйпольського в'єзду.

СОФІЯ. *(Записує.)* Так, ну, так в чому ж річ? В чому ваші претензії?

СЕЛЯНИН У ШИНЕЛІ. Претензії так што, как правильно виражаться, то больше з непоніманієм. Той одно, другой по другому соображенію, а как сообща, так...

СОФІЯ. Ви, товаришу, так говорите, що я, їй-Богу, нічого не розумію.

СЕЛЯНИН У ШИНЕЛІ. *(Посміхається, хмуро дивиться вгору.)* Та, звесно, ви по-українськи.

СОФІЯ. Ну, так що?

СЕЛЯНИН У ШИНЕЛІ. А ми вже ето знаємо... Видалі довольно.

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Підожди, Салавоне, ти щось таке накрутив, що й сам, мабуть, не вгризеш. Ми оце до вас з отим самим голосуванням.

СОФІЯ. Яким саме?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Та щоб вибірать у депутати, чи що. Совєт депутатів.

СОФІЯ. Ну?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Та ми ніяк не поймем. Голосували раз. Ну, так. Кидали там бамажки у скриньку. Потім того вийшло приказаніє уп'ять голосувать. Те, кажуть, голосували не на пользу. А тепер то вже настояще. Проголосували й цей раз. Ну, вже ж годі? Та де! Ну, нехай. Ще не спочили люди, як уп'ять тобі прийшла маніфестація, щоб голосувать. Та це ж уже нащо? А це, кажуть, уже саме настояще, таке вже, що і земля буде, і воля, і, сказать так, усе преподобіє. Ахвішки давали кожному, ти за того, а ти за цього. А я його й на масть не бачив, який той депутат. Ну, та вже хай буде, це вже саме настояще. А воно на тобі — ще таки не настояще, оце вп́ять голосувать. Так ми вже й розум загубили: нащо воно отак багато голосувать? Та вже оце послали нас сюди, щоб тут довідатись, нащо воно й до чого.

СОФІЯ. Ну, так можу вам сказать на це ось що: ідіть додому, голосуйте ще раз і вибірайте...

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Та таки голосувать?

СОФІЯ. *(Посміхаючись.)* Таки голосувать. Але знайте, що ці вибори то вже справді дадуть вам і землю, і волю, і все, що...

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Умгу, так таки, значить, голосувать? *(До селян.)* Таки голосувать.

СЕЛЯНЕ. *(Хмуро хитають головами.)*

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Така штука. Ну, то вже хай так. Тільки ж у нас уже до вас таке прошеніє: чи не можна, господа товариші, прекратить свободу?

СОФІЯ. Як то прекратить свободу?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Та щоб уже швидче минулися оті мобілізації та всякі безубразія. Та ще наказували просить вас, щоб дозволили нам настановить за справника капитана Твердожила. Правда, звиняйте вже, він без ноги. Та то вже нічого, а таки буде якесь начальство. Бо вже, не вам кажучи, така пішла скрізь стіпендія, що хоч сядь та плач, хоч стоячи реви.

СОФІЯ. Чекайте. У вашому селі є большевики?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Та ми всі болшовики. Тих українців аж ні однісенького нема.

СОФІЯ. І ви всі постановили настановить капитана Твердожила за справника?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Ну, нема ж спасення од тої свободи! Там зарізали, там спалили, там обібрали.

СОФІЯ. Ну, і ви хочете, щоб той справник і бив вас, і знущався, як перше було?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Е-е, зачим же бить? Ми так не хочемо.

СОФІЯ. Ну, а земля ж як? Прийде справник, то прийде й поміщик. Вони один без одного не можуть ніяк. Ви ж як на цей щот?

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Нє-е, поміщик уже нехай краще не приходить, а то не всидить. Та нам, бачите, як би вам сказать, щоб хтось за старшого був. А то всі старші, а порядку нема. Та ще оці красно... красногвардійонці, чи як їх там? Чи не можна їх повиганять к чортовій матері, у їхню Расєю. То ж чисто грабують народ. Забірають хліб, сало, хапають птицю всяку. То, кажуть, у Расєю. Ну, та й їдь собі у свою Расєю, та й хапай там. Чи вже скоро прийдуть ті гайдамаки, скажіть, пожалуста? Говорять люди, що ті вже повиганяють цих гвардійонців. Кажуть, ті гайдамаки нібито з наших таки людей, не кацапня...

СОФІЯ. *(Мовчить якийсь мент.)* Гм! Добре, товариші, все буде, що ви

хочете. Я записала отут, ми обсудимо. А тепер... *(Підводиться.)* Ви підете з цим товаришем, і з вами ще поговорять.

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. Так буде все? А бомагу нам якусь дасте?

СОФІЯ. Ні, бумаги не треба. Все буде й так...

СЕЛЯНЕ. *(Помалу встають, чухаються, мнуться, перешіптуються,— не певні.)*

СОФІЯ. Тихоне, будь ласка, треба з товаришами побалакать докладніше про все. Ти розумієш? Поклич товариша Савченка, нехай він поговорить. Добре?

ТИХОН. Добре. Ходімте, товариші.

СЕЛЯНИН У КОЖУСІ. *(Уклоняється Софії, за ним другі.)* Прощавайте. Так нам уже там дадуть бомагу?

СОФІЯ. Там, там. Бувайте здорові. *(Коли селяне виходять, сідає безпомічно, пускає руки по столі й стомлено сидить.)*

Входить СЄМЯННІКОВ. *(Оживлений, веселий. До Софії.)* — Здравствуйте, хохландия милая. Вы до сих пор за работой? Молодчина вы, ей-Богу. Да что вы такая будто кисленькая? А?

СОФІЯ. *(Маха рукою.)* Раджу не допитуватись.

СЄМЯННІКОВ. Что?

СОФІЯ. Раджу не допитуватись.

СЄМЯННІКОВ. Тьфу, черт. Да говорите вы, товарищ, по-человечески, ей-Богу. Вот наказание Господне.

СОФІЯ. Вчіться розуміть. Я вам заявила ще з самого початку, що ні одного слова по-руськи ви од мене не почуєте. Ви живете на Україні й повинні знать її мову.

СЄМЯННІКОВ. Да на какого дьявола она мне нужна, ежели меня везде и я всех отлично понимаем и по-русски? Зачем этот национализм, разъединение, не понимаю? Когда вы отделаетесь от этого буржуазного национального фетишизма? Такая вы славная, енергичная, умная, такая социалистка хорошая и... все портите этим своим украинофильством. Ну, да будем надеяться, это, наконец, выветрится. А дела наши подвигаются, товарищ.

СОФІЯ. Да?

СЄМЯННІКОВ. Буржуи снесли сегодня миллиончик. Затем получена мануфактура. Я думаю предложить комитету пустить весь миллион на організацію работ для безработных. Необходимо реквизовать все особняки под больницы и школы. Ех, ежели бы поскорее нам всю разруху уладить, да за творческую работу приняться. А, товарищ? Да почистить как следует публику нашу. Жулья ведь набилось к нам. Лезут подлецы как мухи на мед и компрометируют, мерзавцы. И мало, мало интелигентных, культурных сил. А дело громадное, великое дело, товарищ. Дух захватывает...

Швидко входить СОРОКІН. *(До Семяннікова.)* — Наконец вас поймал. Здравствуйте. *(Софії.)*. Здравствуйте, товарищ.

СЄМЯННІКОВ. В чем дело? Что случилось?

СОРОКІН. Ничего особеннаго. Вы мне нужны.

Входить Тихон.

СЄМЯННІКОВ. Сейчас, я хотел вот с товарищем.

СОРОКІН. *(Рішуче одводить убік, тихо.)* Наши разбиты. Украинцы и немцы в десяти верстах от города. Могут сейчас быть здесь. Только что приехал Васильев. Он еле спасся.

СЄМЯННІКОВ. *(Свистить.)* Да ведь он хвастал, что...

СОРОКІН. Эх, говорил я... Ну, да что там! Надо немедленно созвать комитет. Да не всех, украинцев к черту. Из-за них все и вышло. В последний момент, подлецы, затеяли ссору с нашими по поводу каких-то своих национальных требований, и это погубило всех. Пока мы ссорились, гайдамаки обошли со всех сторон и ударили. Ну, погодите вы, хохлы, я вам покажу. И эти тоже могут что-нибудь подобное устроить.

СЄМЯННІКОВ. Да, в таком случае ну их к черту. Что ж тепер делать? Разбиты окончательно?

СОРОКІН. Вдребезги. Ну, идем, идем, надо созвать ведь еще. *(Хоче вийти, мимохідь сухо хитає головою Софії й каже.)* До свиданья.

СОФІЯ. Сталось що-небудь?

СОРОКІН. Как?

СОФІЯ. Що-небудь сталось?

СОРОКІН. Если вы, товарищ, хотите, чтобы вам отвечали, то имейте в виду, что не все понимают ваше наречие.

СОФІЯ. *(Різко.)* Случилось что-нибудь?

СОРОКІН. *(Так само.)* Нет, ничего не случилось. *(Хоче йти.)*

СОФІЯ. Подождите минутку. Я хотела вас видеть. Один вопрос. Вы приказали закрыть железнодорожную украинскую школу и сжечь все украинские учебники?

СОРОКІН. Да, я.

СОФІЯ. С какой целью?

СОРОКІН. С той целью, чтобы их не было. Подобный приказ я отдал везде.

СОФІЯ. А себе вы отдаете отчет, что вы делаете?

СОРОКІН. Не беспокойтесь, пожалуйста, я привык это делать всегда. Сожалею только, что мы раньше занимались этим преступным попустительством вашему национализму.

СОФІЯ. Школы и учебники вы называете национализмом?

СОРОКІН. Я называю национализмом все, что разъединяет один народ. Никакой вашей Украины не было, нет и не будет. Все это буржуазно-интеллигентная сантиментальная чепуха, с которой я буду бороться беспощадно. Слышите, товарищ? Бес-по-щадно. Это нам слишком дорого стоит.

СОФІЯ. Это называется «самоопредѣленіем вплоть до отдѣленія»?

СОРОКІН. Да, вот это самое. До свиданья.

СОФІЯ. По крайней мере, откровенно.

СОРОКІН. *(Озирнувшись.)* Да, товарищ, откровенно. Семянников, идемте. *(Виходить, за ним Сємянніков, який схвильовано й трівожно ходить по хаті.)*

СОФІЯ. О, принаймні це вже одверто. Принаймні одверто. *(До Тихона.)* Тепер ти чув?

ТИХОН. У їх щось трапилось.

СОФІЯ. У «їх»?... А ми хто? Ха! «Не было, нѣт и не будет!» О, як вони всі чудесно засвоїли цю формулу. Од чорносотенця до соціаліста, всі однодушно стоять за неї. Добре, коли так. Чудесно. От коли вони показали свій інтернаціоналізм... Я при йому більше не буду робить! Скажи там.

ТИХОН. Завтра?

СОФІЯ. Не знаю. Ну, скажи, хай завтра приходять. Хтось прийме.

ТИХОН. *(Виходить.)*

Назустріч йому Грінберг.

СОФІЯ. Ви, товаришу, в якійсь справі? Вибачайте, я зараз не можу.

ГРІНБЕРГ. *(Підходить близько, тихо, значно.)* Моя справа та сама. Востаннє питаю вас: ви сповните ваш договор?

СОФІЯ. *(Різко.)* Товаришу! Я вам раз сказала, що ви мене примусите піднять цю справу перед всіма товаришами, я це зроблю.

ГРІНБЕРГ. Це буде ще одна нечесність.

СОФІЯ. А ви гадаєте, що наш договор був чесний?

ГРІНБЕРГ. Який би він не був, я рискував через його своїм життям, репутацією, і я його сповнив.

СОФІЯ. Ви його не сповнили: брата розстріляно.

ГРІНБЕРГ. Я вам уже поясняв, через що. І ви знаєте, що через це мене самого трохи не вбили, коли я хотів оборонить його. Але батька вашого я все ж таки одстояв. Я пам'ятав, що я обіцяв вам. І вмер би, а од свого обіцання не одступив би. А ви?

СОФІЯ. Чого ви хочете од мене? Чого ще ви тут...

ГРІНБЕРГ. Щоб ви сповнили своє обіщання.

СОФІЯ. Бути вашою рабою і виконувать всі ваші вимоги, які будуть на користь справі? Я готова. Я вам це весь час кажу.

ГРІНБЕРГ. Ні, виконувать навіть те, що не має відношення до справи і, може, навіть неприємне для вас. Ви забули знов?

СОФІЯ. Ні, не забула, але цього я не робитиму.

ГРІНБЕРГ. Це не чесно.

СОФІЯ. Може буть.

ГРІНБЕРГ. Я рискував своїм життям.

СОФІЯ. Признаю і дякую.

ГРІНБЕРГ. Я рахував так: або смерть, або сповню обіщання.

СОФІЯ. Може буть.

ГРІНБЕРГ. І думаю, що ця умова і для вас обов'язкова.

СОФІЯ. Але я цього не думаю.

ГРІНБЕРГ. Мне достаточно, если я так думаю.

СОФІЯ. Не бороню вам задовольнятись цим.

ГРІНБЕРГ. Но вы, надеюсь, не сомневаетесь, что я одно из этих условій заставлю вас принять?

СОФІЯ. Не сумніваюсь. Але тільки — смерть.

ГРІНБЕРГ. Отлично. *(Круто повертається й хоче вийти, але на півдорозі зупиняється, так само круто повертається і підходить.)* Считаю своим долгом предупредить вас, что среди бумаг штаба вильного козацтва найдены документы, касающиеся вашего отца и братьев. В особенности отца. Он состоял отаманом отряда. Он принимал участие в расстреле большевиков еще до нашего выступления. Эти документы известны не только мне. На основании их ваш отец будет сегодня арестован опять и на этот раз расстрелян без суда. Такия лица объявлены вне закона.

СОФІЯ. *(Мовчить.)*

ГРІНБЕРГ. *(Чекає якийсь мент, злегка вклоняється і повертається.)*

СОФІЯ. *(Тихо, глухо.)* Почекайте... *(Пауза.)* Ви можете показать мені ці документи?

ГРІНБЕРГ. Ви мені не вірите? Можу.

СОФІЯ. Чому ви раніше мені про це не сказали?

ГРІНБЕРГ. Їх знайдено сьогодня. Через це я знов спитав вас про договор. Я сподівався, що матиму ще раз случай рискнути за вас своїм життям. Ви оказались недостойні цього.

СОФІЯ. Ці документи у вас?

ГРІНБЕРГ. Так, у мене.

СОФІЯ. Ви мені їх можете оддать?

ГРІНБЕРГ. Тільки після того, як сповните договор.

СОФІЯ. Перед тим ви мені їх покажете?

ГРІНБЕРГ. Покажу.

Пауза.

СОФІЯ. Добре, коли?

ГРІНБЕРГ. Не пізніше завтрашнього вечора. Сьогодня засідання, я мушу бути.

СОФІЯ. Добре. Ще одне питання. Я знаю, чого ви хочете. Ви гадаєте, що після того вас можна називати товаришем?

ГРІНБЕРГ. Я люблю вас. Це вся моя відповідь. І ще раз повторяю: я на все піду.

СОФІЯ. Добре. Після такої відповіді я не маю більше нічого сказать вам.

ГРІНБЕРГ. Завтра я скажу вам, де і в якій годині.

СОФІЯ. Добре.

ГРІНБЕРГ. *(Злегка вклоняється і твердою ходою виходить.)*

СОФІЯ. *(З силою обхоплює руками лице, кладе лікті на стіл і так хитає головою в один бік і в другий.)*

ТИХОН. (Входить.) Щось серйозне сталось. Зустрів Макса. Схвильова-

ний страшенно. Кудись побіг. Але мені не хотів сказать. Вони нам не вірять.

СОФІЯ. *(Мовчить, сидить у тій самій позі, але непорушно.)*

ТИХОН. Так далі, Софіє, не можна. Я принаймні не маю більше сил. *(Виймає листа.)* На, ось почитай. Од батька. Вчора одержав. Не хотів навіть тобі показувать, щоб не хвилювать. Але тепер треба, щоб ти прочитала. Все одно.

СОФІЯ. *(Трівожно.)* Нічого з ним не сталось?

ТИХОН. *(Гірко посміхаючись.)* О, не турбуйся. Прочитай.

СОФІЯ. *(Розгортає листа, трохи про себе читає.)* Ні, не можу. Читай ти.

ТИХОН. *(Читає.)* «Останній раз моє слово до вас, братоубийці. *(На якийсь мент спиняється.)* Три тижні минуло, як ви предали мене і сина мого Марка в руки ворогів нашого народу. Але проти вашої волі моє нікчемне життя врятувала доля. Щоб мучився я і в муках кінчив послідні дні свої, обливаючись соромом за діла дітей своїх. Чом я вас малими не придушив, щоб не ганьбили мого сивого волосся? Доки ж ви будете розпинать нещасну націю вашу, мерзенні вилупки? Доки будете знущаться з народу, який на своє лихо породив вас? Що ви робите? Схаменіться, прокляті: ви ж руїну робите з нашої любої землі, ви грабуєте її, ви загачуєте ненажерливу пельку грабіжниці — кацапії, нашого вічного ката, ви калічите дітей свого народу, одбіраючи у них мову, серце, душу їхню. На що ж ви школи українські закриваєте, за що учителів розстрілюєте? Розстрілюйте братів своїх, батьків, але не чіпайте хоч тих, які несуть народові слово правди і науки. «Схаменіться, бо лихо вам буде». Востаннє кричу вам з намученого серця: киньте, покайтеся, а не покаєтесь, то проклинаю вас своїм батьківським, невміручим прокляттям. Не діти ви мені, а вороги люті. Своєю старою рукою застрелю зрадників, братоубийців і ворогів свого народу.

Микита Сліпченко.

А листа цього можете показать своїм товаришам, і знов мене схопить, і знову бить прикладами, і знову вести на розстріл. Будьте прокляті». *(Софія кладе руку з листом на стіл, схиля голову на руку і беззвучно ридає.)*

ТИХОН. *(Іде до вікна і мовчки дивиться на вулицю, потім рішуче підходить до Софії й нервово з мукою говорить.)* Тепер ти бачиш, що більше так не можна? Бачиш? Я весь вимучився. Ти теж. Ми чужі і там, і тут. Тут цураються, зневажають, уникають. Там кленуть, проклинають. Я більше не можу. Або одно, або друге.

СОФІЯ. *(Підводячись.)* Значить, справді зробитись зрадником? Так, чи що?

ТИХОН. *(Мовчить.)*

СОФІЯ. З якої ж речі нам «або-або»? Через що ми повинні зрікатись своєї нації, ми, окривджені національно, пригнічені, зневажені? Чому не їм? В о н и до нас прийшли, а не ми до їх. Вони нас гнітили, зневажали, нищили. І ми повинні тепер зректися? «Не было и не будет». О, вибачайте, было и будет.

ТИХОН. *(Начинає вдивлятись у вікно. Через те що вікно виходить на подвір'я і з його можна бачити вулицю тільки скоса, він стає збоку на стілець і пильно дивиться.)*

СОФІЯ. Що там?

ТИХОН. Щось тут непевне діється. Цілий день якісь підозрілі люди лазять круг будинку. *(Злізаючи.)* Сьогодня вранці була тут мама. Я не хотів тобі казати. Говорила, щоб ми з тобою тікали, бо батько й Панас постановили нас схопити й судити. Чи не того ці людці й швендяють тут?

СОФІЯ. Чом же ти маму не привів до мене?

ТИХОН. Я хотів, але... *(Зупиняється, й обоє починають слухати.)*

Чути на вулиці глухі, часті вистріли, приглушені крики.

СОФІЯ. Що це може буть?

ТИХОН. *(Знов біжить до вікна, стає на стілець і загляда на улицю.)* Біжать люди... Тікають... Стріляють...

Стрілянину чути в домі, але не близько. В коридорі тривожні крики, топіт ніг.

ТИХОН. *(Біжить до дверей і одчинає їх. — Видно, як метушаться в паніці люди, біжать, штовхаються, кричать.)* Украинцы, украинцы. Спасайтесь. Товарищи, сюда. Куда? Там гайдамаки...

ТИХОН. Где? Где? Товарищи! Где украинцы? *(Зачиняє двері.)* Софіє! Тікаймо! Швидче!

СОФІЯ. Куди? Куди ж тікать? Вони вже тут.

ТИХОН. Куди всі тікають. Швидче ж.

Вбігають справа Сорокін, Сємяннніков і ще душ п'ять-шість большевиків. Деякі виймають з кишень револьвери й запихають їх під шафи, другі хапають з столів папери й засувають в кишені, в паніці кричать:

— Дверь, дверь запирайте. *(Замикають двері.)*

— Через окна, через окна. Выходов нет. *(Кидаються до вікна і шарпають.)*

— Товарищи. Защищаться. Баррикады.

— Какая там защита. В окна.

— Куда выходит окно?

— Ломайте. Открывайте окно.

ТИХОН. Это окно выходит во двор, во двор. Сюда можно, можно. Открывайте его сильнее.

СОРОКІН. *(До Софії.)* Радуетесь? Да? Ваши идут? Дождались?

СОФІЯ. *(Гнівно випроставшись.)* Негодяй...

СОРОКІН. *(Так само.)* Нет, сударыня, негодяйка вы. Предательница. Вы привели их сюда. Но погодите вы хохлы проклятые. Мы придем опять. И тогда мы вам уж покажем самостийнисть. О, мы еще придем. *(Люто грозиться кулаком на стукіт у двері.)*

ГОЛОСИ. Готово. Полезайте скорее. да скорее же, черт.

СОРОКІН. *(Кидається до вікна й лізе за другими.)*

ТИХОН. *(До Софії.)* Софіє, швидче. Лізь, я поможу.

СОФІЯ. *(Голосно, гнівно.)* Я не піду з негодяями і ворогами свого народу. Можеш іти з ними.

ТИХОН. Але ж чуєш? *(Чути, як гупають десь у двері, які розбивають.)* Швидче, ради Бога. Софіє.

Чути з вулиці крики, стрілянину. Большевики товпляться, всі разом лізуть у вікно, кричать:

— Товарищи, не все разом.

— По одному.

— Не спешите. Ну, да куда вы?

— Скорее же, черт возьми.

— Товарищи. Второй этаж. Осторожнее. Прыгайте осторожнее.

ТИХОН. *(Хвилюється, умовляє Софію. Тягне її за руку, вона незгодливо рішуче, гнівно крутить головою. Він сердиться, кида її, біжить до вікна, звідти з одчаєм кричить.)*

— Софіє, чуєш? Ах ти, Боже мій. Софіє!

СОФІЯ. *(Крутить головою.)*

ТИХОН. *(Люто плюється, вилазить на вікно і зникає.)*

СОФІЯ. *(Сильно стискує руки, кидається до вікна, зупиняється, озирається, немов шукаючи, де сховатись, знов біжить до вікна, знов зупиняється.)*

Гомін і крики в коридорі побільшуються, але вистрілів уже не чути. Двері справа торгають, потім починають ламати. В момент, коли вони розчиняються, Софія хапливо зачиняє вікно.
Вриваються з рушницями і револьверами в руках українці.
Попереду Сліпченко, Панас, Арсен.

СОФІЯ. *(Притуляється біля вікна до стіни, випрявляється і непорушно стоїть, дивлячись на українців.)*

СЛІПЧЕНКО. Ага-а, ось де вона. А той де? Де другий зрадник,

кацапський запроданець? Га? Де він, проклятий? Хлопці. Обшукать всі кімнати. Нікого не випускать.

ВІЛЬНІ КОЗАКИ. *(Деякі кидаються в другі двері, деякі шукають по шафах, під столами.)*

Разом:

— Смерть кацапні.

— А-а, порозбігались, як руді миші.

— Бий їх, кацапів проклятих.

СЛІПЧЕНКО. Хлопці. Стійте. Бачите цю... фігуру? *(Показує на Софію.)* Дивіться пильно, дивіться всі. Це дочка моя, зрадниця, большевичка. Що? Га? Хороша дочка моя. Що зробить з нею? Кажіть. Кажіть ви, вірні сини своєї нації. Судіть її, прокляту. Бачите, як стоїть? Бачите? Ну, кажіть, що їй зробить?

Здивування. Мовчання. Ніякові погляди, непорозуміле переглядання, співчуття.

СЛІПЧЕНКО. Ну, кажіть же. Убить її тут же своєю батьківською рукою.

ПАНАС. *(Твердо.)* Батьку! Ми постановили судить її в своїй сем'ї.

СЛІПЧЕНКО. Який ще тут суд? Хіба не видно? Нема часу на суд. Один їй суд.

ПАНАС. Я вимагаю, Микито Івановичу, суду. І не хвилюйтесь так.

СЛІПЧЕНКО. Я не хвилююсь. Я не хвилююсь. Ні. Але добре, добре, панове товариство. Я вас прошу вийти й повартувати на дверях. Ми будемо судити зрадницю України. Не бійтесь, це не довго буде. Тим часом обшукайте всі закутки цього кацапського кодла.

ВІЛЬНІ КОЗАКИ. *(Неголосно.)* Ходімте, товариші. Ходімте. *(Виходять.)*

СЛІПЧЕНКО. Хведоре. Поставте на дверях цеї кімнати вартових і нікого сюда не пускайте.

ХВЕДІР. Слухаю, пане отамане. *(Виходить за всіма.)*

СЛІПЧЕНКО. *(До Софії.)* Вийди звідти. Стань посеред хати.

СОФІЯ. *(Стоїть в тій же позі, не рухнувшись.)*

СЛІПЧЕНКО. Я кому кажу? Ти.

ПАНАС. Це не важно, де стоятиме Софія. Річ не в тому.

СЛІПЧЕНКО. *(До Панаса.)* Хто тут батько цієї жінки? Ви?

ПАНАС. Не я, але...

СЛІПЧЕНКО. То не мішайтесь. Моя кров і моя воля судить її так, як я хочу. *(До Софії.)* На середину, паршивко!

СОФІЯ. *(Тихо, ледве чутно.)* Ви можете мене убить і тут.

СЛІПЧЕНКО. І уб'ю! І уб'ю!

ПАНАС. Микито Івановичу. Згадайте нашу постанову. Так не можна.

Двері справа починають шарпатись, ніби хтось хоче одчинить, а другий не пускає.

СЛІПЧЕНКО. *(Озирнувшись.)* Що там таке? Арсене, подивись. Я ж казав, щоб...

АРСЕН. *(Кидається до дверей, але вони в цей мент розчиняються, і входить Хведір. Він починає говорить: «Пане отамане! Там якась жінка хоче, щоб...» Але тут, ніби вирвавшись з рук вартових, вбігає в кімнату Гликерія Хведоровна і кидається до Софії.)* Я ж казав, щоб... А, чортяка.

СЛІПЧЕНКО. *(Люто Хведору.)* Не пускать більше нікого. *(Маха рукою, щоб вийшов. Хведір виходить. До Гликерії Хведоровни грізно.)* Що тобі тут треба?

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Стає поперед Софії, захищає її своїм тілом, розставляє руки. Вигляд має рішучий, лютий, вся труситься.)* Не дам. Не дам. Не дам.

СЛІПЧЕНКО. Стара! Одійди. Одійди, тобі кажу.

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Не одійду. Убивай мене. Убивай.

ПАНАС. Мамо, ніхто Софії убивать не хоче. Ми хочемо тільки врятувать її. Щоб другі не убили.

СЛІПЧЕНКО. Одійди, кажу, сядь і сиди каменем. Бо так при тобі і вб'ю її. *(Націляється револьвером.)* Одійди, а то смерть вам тут обом.

ПАНАС. *(Підходить до Гликерії Хвед. й одводить її вбік.)* Сядьте, мамо. Ви самі побачите. Не треба тільки так хвилюватись.

СЛІПЧЕНКО. *(До Софії.)* Слухай, ти. Та слухай українським вухом, а не кацапським. Твоїх приятелів, кацапських краснограбіжників, розбито вщент. В город вступають українські козаки і друзі України — німецькі вояки, кацапню виметем. А зрадників буде покарано. Чуєш: буде люто покарано.

СОФІЯ. *(Стоїть все так само.)*

СЛІПЧЕНКО. Ти зрадниця. Ти продала свою націю. Ти вбила свого брата. Ти руйнувала з кацапньою наш край. Ти разом з нашими віковими національними ворогами запроваджувала свою націю знов у неволю. Чуєш ти це все? Ти злочинниця. Що ти за це заслужила? Кажи сама. Ну, кажи сама: що?

СОФІЯ. *(Тихо.)* Я не зраджувала свою націю.

СЛІПЧЕНКО. Ти не зраджувала? А хто ж зраджував: я, Панас чи той брат твій, якого ти вбила? Га? Але слухай: ти колись любила свій край. Ради сеї любові тобі може буть милость. Але... слухай пильно, слухай всім серцем. Але ти тут, зараз же напишеш, що зрікаєшся своїх бувших приятелів-большевиків, що проклинаєш цих ворогів нашого народу і каєшся за те, що вони тебе спокусили. Чуєш? Тоді ми всі будемо молить, щоб тебе помилували. Я оддам ще раз своє сиве волосся на глум, на сором, на ганьбу і буду прохати за зрадницю-дочку. Чуєш? Я це обіцяв твоєму братові і Панасові і слово своє здержу. Сідай, пиши. Де твій папір? Бери.

СОФІЯ. *(Стоїть непорушно.)*

СЛІПЧЕНКО. *(Здивовано.)* Що ж ти? Не хочеш?..

СОФІЯ. *(З усиллям, ледве чутно.)* Я не можу бути зрадницею.

СЛІПЧЕНКО. Ти не можеш бути зрадницею кацапні? Значить, ти таки з ними? А Україні ти можеш?.. Так що ж з нею балакать після цього?.. Чули?..

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Встає, іде до Софії.)* Дитино. Напиши. Напиши, моя бідна. Благаю тебе, ради твоєї матері. Я ж... Я ж... Боже мій, Боже мій. Що ж це робиться. Брат на брата. Батько на дітей. Софієчко, доню моя. Напиши ж, що він говорить. Хіба ж тобі ті страшні люди рідніші за батька, за братіків твоїх, за матір твою?

СОФІЯ. *(Заплющує очі, одкида голову до стіни й, як розп'ята, стоїть так.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Напишеш, дитино? Напишеш?

СОФІЯ. *(Не міняючи пози, помалу незгодливо крутить головою.)*

СЛІПЧЕНКО. Ну, от. От чуєш, бачиш сама. Що? Розбишаки, грабіжники, національні вороги наші дорогші їй за все. Ну, що ж вам більше. Розуміється, у неї там полюбовнички. Як же вона може одректися їх? У-ух, ти шлюха кацапська.

СОФІЯ. *(Хоче щось сказать на перші слова, але при останніх заціплює зуби й одкида знов голову назад.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Софіє. Дитино. Не вбивай же мене.

СЛІПЧЕНКО. Годі. Що з нею балакать. Арсене. Веди її. Нехай судять тепер її власті.

ПАНАС. Підождіть, Микито Івановичу. Я думаю, що Софія Микитовна подумає і... змінить свою думку. Даймо подумать їй. Я пропоную лишить її саму хвилин на десять, п'ятнадцять. Софія Микитовна подумає і зрозуміє, що ми не бажаємо їй зла, а що це є єдиний спосіб урятувать їй життя. Коли б ми не встигли захопить її тут вперед, то другі українці уже розстріляли б її. Значить... значить, треба Софії Микитовні над цим подумать і щось вибрать. Тим паче повинно буть легче написать таку заяву, що вона ж сама бачила, які большевики друзі нашому народові. А помилятись кожний може. І ніякого сорому нема признати свою помилку. Давайте вийдемо й лишимо її саму.

СЛІПЧЕНКО. *(До Софії.)* Хочеш подумать ще?

СОФІЯ. *(Мовчить.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. Вона подумає, вона подумає. Ходімте. Подумай, моя дитино. Подумай і пиши. Ходім, старий, ходім, нехай вона собі... *(Бере за руку Сліпченка, і всі тихо виходять, поглядаючи на Софію, що стоїть непорушно.)*

Під час останньої сцени за вікном глухо чулася стрілянина і зчинилася пожежа, яка дедалі поширювалась. Так само під час останніх слів у вікні з'явилась голова Тихона і швидко сховалась.

Коли всі виходять, голова знов з'являється і пильно з усіх боків вдивляється в кімнату.

СОФІЯ. *(Якийсь час стоїть так само, потім розплющує очі, дивиться поперед себе хмарним, задумливим поглядом і помалу стомлено йде до столу.)*

ТИХОН. *(Побачивши її, шкрябає пальцем по шклу, стукає.)*

СОФІЯ. *(Швидко озирається, бачить Тихона, стурбовано дивиться на двері й злякано маха йому рукою, щоб зліз. Але Тихон уперто стукає й манить до себе. Тоді Софія швидко підходить до вікна, одчиняє й шепотом говорить.)* — Ради Бога, тікай швидче. Що тобі треба тут?

ТИХОН. Софіє. Лізь. Швидче. Тут Грінберг жде з кіньми, з гайдамацьким пропуском. Швидче.

СОФІЯ. Грінберг?

ТИХОН. Ах, та швидче ж. Що ти, здуріла, чи що? Тут драбина. Лізь. Ну?

СОФІЯ. *(Раптом.)* У тебе є револьвер? Є?

ТИХОН. Є все. Є. Швидче.

СОФІЯ. Дай мені. Дай. Давай, давай. Швидче, ради Бога.

ТИХОН. *(Виймаючи револьвера.)* Та навіщо тобі, коли ми...

СОФІЯ. Ах, та давай! *(Хапає револьвера, ховає собі на груди.)* Дякую, голубчику. Дякую. Тепер тікай. Тікай, зараз ввійдуть, почують.

ТИХОН. А ти ж?

СОФІЯ. Я инакше втічу. Инакше. Тікай, тікай! Тікай, ідуть!

Одчиняються двері, з'являється Сліпченко, Тихон одразу одсовується вбік і ховається.

СОФІЯ. *(Озирається на батька, потім зразу приставляє револьвера до виска, стріляє і падає. З сусідньої кімнати вбігають Гликерія Хвед., Панас, Арсен, вільні козаки з зброєю, наготовленою до стріляння.)*

ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *(Побачивши Софію, з криком кидається до неї, пада на труп, бачить рану на виску і ридає.)*

СЛІПЧЕНКО. *(Тихо, розтеряно.)* Оттак, значить...

ПАНАС. *(Безсило спірається об стіл.)*

За вікном криваво, ясно пала пожежа, і все ближче чути спів козаків «Як злетілись орли чайку рятувати» та радісні крики народу «Ура! Слава! Слава!»

Кінець

• •

ЙОГО ПЕРОМ ВОДИЛА САМА ІСТОРІЯ

Історичні передумови появи драми «Між двох сил» Володимира Винниченка

«Читав Євгенові Харламповичеві і компанії з «Чайки» «Між двох сил». Видно було, що враження п'єса справила хороше. Всі погодились на тому, що це найкраща з моїх драматичних робіт річ»[1]. Цей запис у «Щоденнику» Володимир Винниченко робить 27 червня 1918 року. Жив він тоді з дружиною Розалією Яківною поза Києвом — на Княжій горі біля Канева в будинку неподалік від дачі академіка М. Ф. Біляшівського. Видатний історик і археолог вів свого часу на Княжій горі археологічні розкопки, облюбував цю місцину, придбав невеличкий шмат землі і звів будинок для відпочинку. Але Микола Біляшівський не так дбав про свій відпочинок, як про можливість улітку зібрати на цих легендарних дніпровських кручах друзів, однодумців, колег. І не лише з числа української інтелігенції, але й з російських, переважно театральних кіл.

«Бездумність, безчетність, маса зелені, цвіт яблунь, бузку, спів солов'їв, любовний

[1] Винниченко Володимир. Щоденник. Том перший. 1911—1920. Редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. Едмонтон — Нью-Йорк. 1980, с. 287.

крик зозуль. Київ і все, що з ним, у далекій-далекій далечині»,— це роздум письменника на Княжій горі 18 травня 1918 року. Роздум письменника і політика, який волею обставин змушений відійти від державної діяльності, зате ощасливлений можливістю подумати над тим, що відбулося і відбувається на Україні. З Києва Володимир Винниченко виїхав 25 або 26 січня 1918 року. Голова Генерального секретаріату Української Народної Республіки Володимир Кирилович Винниченко складає свої повноваження 25 січня 1918 року, після того, як соціал-демократична фракція в Центральній Раді приймає рішення про вихід з уряду і цим самим дає можливість сформувати кабінет Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Головою уряду обирається представник партії есерів Всеволод Голубович, який не бажає розмежування демократичних сил України і запрошує до складу уряду двох членів соціал-демократичної фракції — Дмитра Антоновича і Миколу Ткаченка.

Державницька діяльність Володимира Винниченка завершилася величавим історичним актом — проголошенням 22 січня 1918 року незалежності Української Народної Республіки: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

Натхненник і автор чотирьох універсалів української Центральної Ради — цих чотирьох важливих політичних документів національної історії — виїздив із Києва під далекий гуркіт гармат Червоної гвардії під командуванням колишнього підполковника царської жандармерії Михайла Муравйова.

Заявив він про себе як про військового керівника добре, зокрема діяв завжди енергійно, до самозабуття, в шалі максимальної гарячковості, викохуючи в собі революційного диктатора. Згодом В. Антонов-Овсієнко скаже про М. А. Муравйова: «Взагалі цей сміливий авантюрист був украй слабким політиком»[3],— скаже після того, як той в кінці 1918 року, командуючи військами Східного фронту, виступить проти Радянської влади у Симбірську і буде вбитий під час спроби його заарештувати.

Коли Червона гвардія під командуванням Муравйова захопила Київ, уряд Всеволода Голубовича і переїздить до Житомира.

Володимир Винниченко також виїздить із Києва, але не в Житомир, а на південь України. Він змінює зовнішність, прізвище й оселяється з дружиною нелегально в Бердянську. Наслуханий про жорстокість військ Муравйова в Києві, письменник болісно роздумує над першопричинами цих кривавих братовбивчих ексцесів, які сніговою лавиною котяться по країні, «яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею революції і соціалізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись»[4].

Він переконаний, що широкі маси, захоплені цим шалом соціальної помсти, не усвідомлюють кінцевої мети цього руху, тоді як керівники мас свідомі своєї мети і вірять в соціальну революцію та побудову соціалістичного ладу. Винниченка жахають методи і засоби досягнення цієї мети, сам кривавий шлях, на який стала революція.

«Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілля, руйнація господарської, політичної, звичаєвої машин — це все серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які робляться свідомо і ради певної мети,за яку вони дозволили собі все це допустити. Бо страшно ж подумати, що люди могли ради хвилевої влади вчинити стільки горя. Вони ж не можуть не бачити, що затіяли страшну, величезну гру, в якій можуть програти своє життя»[5].

Перед письменником і політиком постає складна морально-етична проблема: чи можна виправдати утвердження ідеалів рівності, добра й справедливості шляхом численних жертв, перед якими не зупинилися більшовики? Чи не викличе пролита кров нову, зворотну хвилю кривавої реакції з боку їхніх політичних противників, і навпаки? Адже у своєму сумнозвісному «наказі ч. 14» головнокомандуючий В. Муравйов проголосив: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх штиків і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих штиків»[6].

У Києві червоногвардійці розстрілювали без суду і слідства колишніх офіцерів, українських інтелігентів, тих, хто заговорить українською мовою, хто був у вишитій сорочці... У перші ж дні були розстріляні десь 3000 осіб.

Коли Центральна Рада повернулася знову до Києва, Володимир Винниченко також виходить з підпілля і з'являється в столиці. Політична ситуація складна — Україна окупована австро-німецькими військами, які були запрошені Центральною Радою і, отже, почувалися тут господарями.

Головнокомандуючий німецькими окупаційними військами на Україні фельдмаршал Айхгорн видає накази, які ігнорують уряд Української Народної Республіки, особливо його земельну політику. Чашу терпіння переповнив наказ від 25 квітня 1918 року, згідно з яким на Україні вводяться німецькі польові військові суди.

28 квітня на засіданні Центральної Ради виступив колишній голова Ради Народних Міністрів В. Винниченко. Говорив він пристрасно, з властивим йому темпераментом. Це був перший від січня 1918 року його публічний виступ. «Наша інтелігенція пересвідчилася і твердо засвоїла переконання, що без національного відродження не може бути успішної боротьби робочої кляси за соціяльне визволення. Цього не розуміють і не відчувають ті, хто не був під таким національним гнітом, як ми, і не боровся так, як ми, за національне визволення. Нам не

[3] Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. — Коммунист, ноябрь 1989 г., № 16.

[4] Винниченко Володимир. Щоденник. Том перший, с. 278.

[5] Винниченко Володимир. Щоденник. Том перший, с. 277—278.

[6] Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917—1920 рр. Відень, 1921. т. II, с. 149.

можна в справі національного відродження покладатися ні на кого, ні на яку автономію в чужій державі, чи що, і ми думаємо, що власна держава найкраще забезпечить національне відродження»[7]. Володимир Винниченко обгрунтовує необхідність відмови від орієнтації на автономію України в складі Росії, від концепції федерації і закликає «взяти собі те, що мають усі європейські народи,— власну державу. В цім нема жадного шовінізму і жадного націоналізму»[8].

У його пам'яті зринали свідчення очевидців того, як муравйовці в Києві топтали портрети Шевченка, проколювали їх штиками, як зі шкіл викидали учительок-українок, а в той час під дверима Центральної Ради, оточеної панцерниками, кулеметами, молоденький німецький лейтенант шикував солдатів до штурму будинку уряду УНР. Через якийсь час вони ввірвуться в приміщення колишнього педагогічного музею, лейтенант вигукне: «Руки вверх!» — і розгублені члени уряду слухняно, крім Михайла Грушевського, піднімуть руки, дозволять себе обшукати...

Так легко була перетята ще одна наївна надія вибудувати незалежну державу за допомогою чужоземної військової сили.

Вкрай розчарований і розгублений Володимир Винниченко знаходить певну розраду в товаристві зі своїм давнім другом, видавцем газети «Нова Рада» Євгеном Чикаленком — саме на його яхті «Чайка» на Дніпрі він і читав друзям п'єсу «Між двох сил». Поряд, на тій же Княжій горі, на дачі Біляшівського, жив його приятель з дореволюційних часів, громадсько-культурний і науковий діяч, шевченкознавець Павло Зайцев. Винниченка глибоко вразив переворот за допомогою німецьких штиків, який здійснив царський генерал Павло Скоропадський. Йому видалося, що всі попередні неймовірно важкі й болісні зусилля по творенню власної державності зведені нанівець.

Працюючи над драмою «Між двох сил», він занотовує в записнику: «І подумати, що дванадцять місяців надлюдських героїчних зусиль, скаженої праці, палання нервів тисяч найкращих людей України, дванадцять місяців нечуваного будівництва кінчилось тим, що на збудованому сів нікому не відомий панок і володіє всім тим, що творилось для народу, для нещасної, безнадійно нещасної темної нації нашої»[9].

Ображений, зболений переживаннями, очевидною політичною поразкою, письменник кидає важкі обвинувачення своєму народові, заради соціального і національного визволення якого він роками переховувався в підпіллі, сидів у тюрмах, переходив нелегально кордони, жив в еміграції, був відірваний від свого читача і глядача: «Ох, нещасна, ох, темна, безпомічна націяl Коли тебе вже зовсім з коренем вирвуть з історії, розтопчуть дощенту і забудуть як чужі, так і свої?..»[10]

[7] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Відень, 1921, т. II, с. 171.

[8] Там же, с. 171.

[9] Винниченко Володимир. Щоденник. Том перший, с. 283—284.

[10] Там же, с. 284.

Його обурює продажність своїх, українських, шанолюбців, їхня пихата зарозумілість, паразитування на національних ідеалах, політичне блюзнірство, темнота і розшарпаність, зацькованість спантеличеного, політично дезорієнтованого народу.

Його внутрішній погляд зосереджений на пошуках гармонії сил, і він прагне виплекати в собі й утвердити «почування повноти і гармонії всіх сил», прагнення жити і в самому процесі життя віднайти найвищий, вичерпний зміст індивідуального буття. Способами досягнення цієї формули щастя, на його думку, можуть бути релігія, влада, наука, кохання, багатство, мистецтво... Письменник цими роздумами і в процесі самої творчості «звільняє» себе від недавнього способу досягнення своєї мети, власної гармонії своїх сил — від влади, від політичної діяльності і переорієнтовує смисл свого буття на мистецтво. Мораль як універсальне місце в творенні художніх конфліктів, у індивідуалізації характерів героїв, передусім і формування їхніх позицій в процесі розгортання подій і колізій.

Драма на 4 дії «Між двох сил» написана Володимиром Винниченком в період між квітнем — червнем 1918 року, події ж, які відтворив автор п'єси, відбувалися в лютому — березні 1918 року. Відстані часу нема, як і нема конкретизації місця розвитку подій, хоча очевидно, що це Київ періоду вступу Червоної гвардії під командуванням М. Муравйова. Та письменник переносить дію в одне з провінційних міст України, не вводить в сюжет жодної реальної історичної постаті, прагнучи досягти максимальної повноти морально-психологічного переживання політичної драми розгортання української національної революції.

Володимир Винниченко, по суті, продовжує художнє дослідження внутрішнього світу політизованої людини, революціонера, який підкорює себе, своє особисте життя, свої морально-етичні засади і принципи служінню ідеї і намагається пізнати, де лежить ота межа між особистим і суспільним, між чесністю з собою і «служінням народові», яку змушений переступати революціонер і цим самим прирікати себе на моральну поразку, на втрати свого «я», своєї суверенності.

Над цими моральними питаннями Володимир Винниченко бився в романах «По-свій», «Хочу», «Чесність з собою», в п'єсах «Брехня», «Дочка жандарма», «Гріх», «Закон», цю ж тему він продовжує досліджувати в драмі «Між двох сил».

У неспокійні часи кінця 1918 року ця драма була поставлена на сцені Державного драматичного театру, але чи сценічне її втілення було невиразне, чи не до мистецтва було тоді сучасникам, розголосу прем'єра не мала. Здається, лише одна «Робітнича газета» від 1 січня 1919 року висловила свою негативну реакцію на прем'єру п'єси «Між двох сил», поділившись своїм непевним враженням і сумнівами: «Очевидно, осягнення засобів не виправдало».

Трагедія сім'ї робітника-залізничника Микити Івановича Сліпченка розгортається під немилосердним тиском розмежування політичних сил, які вступають у незмирливу конфронтацію. Драматург розгортає ці кон-

флiктнi ситуації не лише в площині політичного протистояння, а заглиблює її в любовно-психологічні колізії, не без підстав вважаючи, що саме завдяки інтимним, на рівні підсвідомих інстинктів і сексуальних прагнень стосункам можна якнайповніше розгорнути в сценічному вираженні внутрішній, особистісний характер політичної поляризації роду і народу. Цим самим досягається необхідна символізація національної трагедії, яка розколола народ, розкидала його по різних барикадах, а цим самим і поруйнувала морально-етичні принципи і перестороги.

Володимир Винниченко розкриває динаміку революційної атмосфери на Україні — від пафосного захоплення зрушенням могутньої енергії мас до поступового отверезіння, від перших успіхів до перших розчарувань. Жорстокість, насильство, зради, аморальність, політичне фарисейство — все це супроводжує революцію: і щиру, безоглядну жертовність в ім'я національних ідеалів юнаків, і розпач матерів над тілами розстріляних дітей, і романтичну віру в те, що через кров і насильство можна добути омріяну справедливість і свободу.

У п'єсі психологічно ефективно оголено внутрішню драму головної героїні Софії, з якої «вичитується» драма самого Винниченка, котрий був глибинно вражений жорстокою акцією військ Муравйова.

Батько Микита Іванович — національно свідомий українець, як і його сини Марко і Арсен, але третій її брат Тихін належить до партії більшовиків. Особлива і не менш складна морально-етична проблема в драмі — це стосунки Софії з чоловіком своєї сестри Христі, розчарованим, споглядальним українським соціалістом Панасом. Колись Софія і Панас любили одне одного, але не змогли поєднати своєї долі — надто сильні і незалежні ці індивідуальності.

Для творчості Володимира Винниченка характерне таке конфліктне зіткнення суверенних особистостей, які відчувають внутрішню потребу зближення, але в процесі спілкування, обміну думками, ідеями, світоглядними, а особливо моральними принципами різко розмежовуються, хоча й відчувають потребу одне в одному.

Ідеї більшовицької партії лягли на благодатний грунт. Софія вихована на благородних засадах європейського гуманізму, на прагненні свободи, добра й справедливості, водночас їй не байдужа доля рідного народу, його фольклорних цінностей, культурних традицій. Вона вірить, що чітка, конкретна, зорієнтована на задоволення щоденних потреб народних мас соціально-економічна і політична програма більшовиків може бути швидко реалізована, тому сумніви ще попереду. Тільки тоді, коли батько і брат Марко потрапляє до ЧК, коли над ними нависає загроза смерті, коли вона бачить, як червоноармійці розстрілюють полонених прямо під вікнами ЧК і закопують ще живих у землю, коли вона наштовхується на жорстокий, садистський цинізм керівника більшовиків Грінберга, тоді вона починає прозрівати. Але й це ще не верхня нота в цій патетично-трагічній сонаті революції, яку по «свіжих слідах» витворив Винниченко. Кров породжує кров, загиблі волають із могил до живих: «Помсти!», за зраду доводиться розплачуватися власним життям. Драматургійна напруга зростає динамічно, в процесі розгортання дії, морально-психологічна атмосфера п'єси доведена до емоційного вибуху, який виражається в самогубстві Софії.

Це, на думку Володимира Винниченка, логічне завершення політичного компромісу Софії, яка мимоволі, але зрадила національні ідеали і потрапила в пастку моральних компромісів. Драматург, образно кажучи, розпинає свою героїню на безжальному осуді її поведінки і поглядів рідними, близькими людьми. Намагання Софії щось змінити, порятувати, виправити «тимчасові викривлення» більшовиків, допомогти своєму народові чесною працею в установах Радянської влади не наближають до неї рідних, а лише поглиблюють прірву, посилюють почуття розпачу і зневіри.

Треба пам'ятати, що драма «Між двох сил» була написана під сильним емоційним потрясінням, яке переніс Володимир Винниченко. Цим зумовлена і певна, іноді артована характерологізація представників більшовицької партії і романтизована ідеалізація юних борців за національну незалежність. Письменник мав для цього й особисті підстави. На чолі делегації уряду Української Народної Республіки він вів переговори з Тимчасовим урядом, добиваючись визнання державності України, підтримував критику Тимчасового уряду за його нерішучість, що її послідовно вели більшовики. І раптом він, голова уряду Центральної Ради, бачить, що події розвиваються далеко не так, як декларувалося в політичних програмах і маніфестах, що владу добувають не парламентськими методами, а силою і підтримують штиками, терором. І окупація Києва червоногвардійцями Муравйова його вразила і пригнітила. Згодом буде й німецька окупація за згодою нового уряду УНР, терор військово-польових судів кайзерівської Німеччини, організація народного повстання, ініціатором якого буде і він, авторитетний революціонер, політик і письменник. Буде й 1920 рік, коли він прибуде із-за кордону для участі в уряді української Соціалістичної Радянської Республіки і переживе нову хвилю розчарувань і морального осуду своїх власних політичних компромісів. Певною мірою цю морально-психологічну ситуацію власного роздвоєння письменників «запрограмує» в характері Софії. І цим самим вкотре засвідчить геніальність свого мистецького передбачення, «закодованого» в системі художніх образів, в самій ідеї твору. Очевидним є і те, що ці ідеї та проблеми, які втілив і порушив Володимир Винниченко в драмі «Між двох сил», символічно проектуються на сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, і це ще є одним із аргументів на користь естетичної життєздатності творчої спадщини одного з найбільших українських письменників XX століття.

МИКОЛА ЖУЛИНСЬКИЙ

ОРЛОВА БАЛКА

МИКОЛА РУДЕНКО

РОМАН

15.

Марія Гаврилівна звеліла настелити в хаті полину з чебрецем — так їй легше дихалося. Хлопці нанесли цього зілля стільки, що й підлоги не видно, а дихалось їй все ж таки вельми тяжко. Ксеня від неї не відходила, взяла відпустку за свій рахунок, дні і ночі просиджувала біля хворої. Часом її підміняла Галина Іванівна, котра мала якусь медичну освіту,— принаймні лікар з нею розмовляв, як з колегою. В лікарню Марія Гаврилівна їхати відмовилась — якщо вже помирати, то вдома.

Інколи серед ночі кликала:

— Григоре, Григоре!

Голос був тихий, страдницький. Григір наближався до ліжка, безпорадно схилявся до хворої:

— Чого тобі, Марусино?

— Курей нагодував?

— Нагодував.

— А порося?

— Та хай воно сказиться!..

Ксеня кидала на Григора докірливий погляд, і він поспішав виправитись:

— Ну, як же? Звісно, нагодував.

Цілий день до двору заглядали сусіди — і старі, й молоді. До хворої Ксеня їх не пускала, але потім переказувала, хто приходив побажати їй здоров'я. Обличчя Марії Гаврилівни яснішало, навіть дихалось легше.

— Це ж яка Надія? Та, котру Нестеренко держить?

Або:

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1991, № 1.

— Марті передай: отам у кінці городу нехай картоплі на насіння вирис. Вона просила в мене.

До пізньої ночі чоловіки на кухні просиджували — Григір, Іван, Володимир. Тяжко було на Григора дивитися: мовбито вже до нього смерть навідалась, йому у віконце постукала. Єдиний гріх був на душі в старого — отой терикон, що завалював чорним камінням Орлову балку. За нього він і каявся:

— Чому ж було на солончаки не направити? Та ні ж, будочка там дерев'яна стояла, жалко ламати. Ну, на цей бік і почали сипати. Хіба ж думалося, що отаке страховисько з нього виросте? А він же, прости Господи, вже і з двору мене випхнув. Як зустріну батька на тому світі, перелічить він мені ребра, всипле по саму зав'язку.

А Володимир вдивлявся в обличчя цих людей — і йому було дивно, що місяців зо три тому вони для нього були чужі, незнайомі.

Якось приїхав Віктор на новенькій «Волзі» — чорна, як у великого начальства, ще й нікелем облямована. Проїхались по трасі газопроводу — вже засипати його почали, незабаром люди балони повикидають. Поспівчував Віктор братам — може, з області лікаря привезти? Олександрові Григоровичу не відмовлять.

Глянули хлопці на Віктора: де це він грошей на таку машину роздобув? Віктор ніби зрозумів те мовчазне запитання, відкликав Володимира вбік:

— Велике замовлення одержав. Може, допоможеш трохи?

— Яке замовлення?

— Від автоінспекції. Халтура, звичайно. Але добре платять.

— Ні,— з прихованою образою в голосі відповів Володимир.

— Тобі ж гроші потрібні.

— Я заробляю.

Тепер Ксеня могла навідуватись до майстерні, коли Володимир там працював, і йому здавалося, що без неї все не так у нього виходить. Звісно, прозорого дощовика на дівчинці вже не було — Володимир його відразу ж замазав, але картина чомусь його не радувала. Може, він просто стомився?

У вересні Марії Гаврилівні значно полегшало. Винувато посміхнулася, мовби не виправдала сподівань людських,— то ж, видно, люди прощатись до неї приходили. Та й сама вона вирішила, що це вже її на той світ викликають,— попрощалася в думках і з Григором, і з хлопцями, і з сусідами. А воно, бач, не судилося.

Гаврилівна почала дибати потроху, Ксеня Петрівна знов на роботу вийшла — лише інколи забігала, щоб по хазяйству допомогти. Володимир хвалився, що він уже сам зварювати вміє, вони тепер з Іваном за нову роботу взялися — шахтарську лазню ремонтують.

Ксеня умовила Володимира виставити «Берег Вічності» в клубі. Щоправда, ця назва відпала — обоє зрозуміли: в ній було щось претензійне, пишномовне. Напевне, вона годилася лише під час роботи — несла в собі характеристику задуму, давала освітлення, але зараз нічого людям не казала. Це рішення прийшло в перший же день, коли шахтарі обступили Матір, а Ксеня дослухалася до їхніх розмов, намагаючись збагнути, чи візьмуть її до серця. Як Матір її прийняли, через те другого дня і з'явилася під картиною нова табличка — «Мати». Володимир був розчарований, йому здавалося, що він занадто спростив тему, його задум загубився в дрібних, несуттєвих деталях, і все, що палахкотіло в грудях — епохальність, глобальність, космічність, лишилося невисловленим. Щоправда, Віктор все ж таки дещо зрозумів, хоч і ставився до цього критично, але шахтарі шукали земного, реального — для них це була колгоспниця, котра поверталася у звільнене від німців село.

Лише директор школи Пилип Корнійович трохи підбадьорив Володимира:

— Це не просто мати. Це історія.

А десь через тиждень люди вже проходили повз картину так, наче її

не існувало. Володимир карався, зовсім занепав духом, лише Ксеня його потроху підтримувала:

— Чого ж ти хочеш — щоб люди ні про що більше не думали? Вони ж не тільки малярством живуть.

Та Володимира це не втішало. Йому здавалося, що шахтарі надто швидко збайдужіли до його «Матері», а він же стільки туди вклав думок, почуттів, надій!

— Міщанство, Ксеню! Звичайнісіньке міщанство,— вирував Володимир. — Нічого, окрім міщанства.

— Де? В оцих людях? — обурювалась Ксеня.

— В моїй роботі. Люди як люди. Їх розбудити треба.

— Які дурниці!

— Ні, не дурниці. Це серединне мистецтво. Ні те ні се. Кому воно адресоване? Якщо шахтарям, то зовсім інакше малювати треба. Інтелігенції? Але ж інтелігенція тягнеться до філософського живопису.

— Хіба в тебе не філософія?

— Ні, Ксеню. Субстанція — поняття онтологічне. Онтологія змушена абстрагуватися від конкретних виявів буття. Ось, Ксеню, звідки абстракціонізм!.. Ну, а в мене... Не філософія, а потуги на філософствування. Кожен міщанин вважає себе філософом. Оглянься довкола. Є справжня інтелігенція, а є напівінтелігенти. Вони вже не робітники й не селяни, але... Ну, ось Віктор Небера! Типовий напівінтелігент. Трапляються більш витончені, але духовна сутність та ж сама.

— Але ж Віктор не прийняв,— спробувала заперечити Ксеня.

— Віктор може прийняти. Він просто зауважив, що виставком не прийме.

— Який же вихід?

— Не треба винаходити велосипедів — вони вже винайдені. Допитлива людина сьогодні пробивається до розуміння субстанції. Хіба ж не так, Ксеню?

— Ну, так...

— Абстракціонізм — ось де вихід! Він показує, що сутність не в речах — вона вище, вище. А речі... На Землі вони такі, на Юпітері — інші... Це слід залишити фотографам.

Ксеня знала: все, що він зараз говорить,— це лише піна, стихійне шумовиння. Завтра це безслідно зникне. Який там абстракціонізм? За природою свого таланту Володимир дуже далекий від цього. У неї було єдине завдання — якось його заспокоїти. Лише тепер вона почала розуміти, з якою складною натурою звело її життя. Його духовні занепади були схожі на гірські лавини: десь випадає дрібненький камінець — і тоді починає наростати нестримний вал, що загрожує катастрофою. Своєчасно знайти отой камінець, на якому все тримається, зупинити лавину — ось у чому бачила Ксеня порятунок для Володимира і для себе.

— Хочеш випити? — з милою усмішкою запитала вона.

Він з подивом глянув на неї і теж мимоволі усміхнувся.

— З якої нагоди?

— Ну, хоча б за газ на кухні. Гадаєш, цього мало?

— Газ ми закропили,— все ще дивуючись з її дипломатії, сказав Володимир.

— Мене ж там не було.

Вона виставила на стіл сухого вина. Так, сухе вино колись його заспокоювало. Та чи заспокоїть зараз? Може, тільки роздратує, розбудить під серцем холодного вужа, що всмоктується у твої нутрощі, вимагає іще, іще...

Але була вже пізня ніч. Допивши вино, Володимир пожурився трохи, що більше немає, та й поволі втихомирився.

На суботу були призначені збори. Ксеня попросила Володимира написати оголошення. Раніше всі клубні оголошення вона писала сама. І ось диво: як він не старався, а літери хиталися, мов п'яні.

— Ти що, не вмієш? — засміялася Ксеня.

— Таки ж не вмію,— признався Володимир. — Це не моє.

Надвечір люди потяглися до клубу, мовби там готувалася вистава. Всі вони були зодягнені по-святковому — в квітчастих хустках і нових костюмах, у білих сорочках з краватками.

Ось вийшов із двору Іван. Він теж зодягнений так, наче зібрався на побачення.

— Ти йдеш на збори? — запитав Іван.

— А що там цікавого?

— Людей побачити, себе показати. Та буфет, мабуть, приїде.

Вони пішли поруч. Ксеня в бібліотеці, самому вдома нудно. А потай подумалося: чи помічатимуть «Матір»?..

Збори ще не почалися, молодь товпилася навколо клубу та у вестибюлі. Старші вже розсілися в залі — мабуть, побоювалися, що їм не вистачить місць, а підтоптані ноги берегти треба.

Картина зацікавила жінок — тих, які її ще не бачили. Володимира це трохи підбадьорило: все ж таки не минають, спиняються біля «Матері», але підслуховувати не годилося.

Та найбільше ось що вразило Володимира: з ним усі шанобливо віталися! Всі без винятку — і старі, й молоді, і навіть старшокласники. Було в тому вітанні щось тепле, щире і, як здавалося Володимирові, незаслужене. Коли б Володимир трохи більше знав життя, він би не дивувався отим привітанням: здавна трудова людина віддає шану тим, хто дбає про її духовні потреби. Раніше то були попи, сьогодні — вчителі, художники, поети. Духовна спрага трудівника — вічна, невтолима, спрага! — шукає чистих джерел, тому кожне найменше джерельце помічається і вшановується.

Це поки що не визнання таланту — не перебільшуй, Володимире! — а тільки шана, яка віддавалася фахові.

Володимир цього не розумів — він просто був глибоко зворушений. Пригадалося, чому Ксеня не могла покинути шахту: вона тут своя, її люди шанують. І оце почуття — те, що ти потрібний людям! — тепер здавалося Володимирові найважливішим у житті. Адже ж у нього ніколи такого не було, ніколи!..

Шахтарі аванс йому видали. То ж таки справді аванс — їхні привітання. Нічого він поки що не тямить у шахтарській справі — лише потроху починає розуміти, що це була сім'я, котра жила чимось надміру великим. Таким великим, що те за кілька місяців не осягнути.

Вранці Володимир був веселий, навіть щось наспівував. Треба сказати, що в такі хвилини він був на диво ніжний. І якби не траплялося цих світлих хвилин у їхньому житті, Ксені було б важко назвати себе щасливою. Але Володимир у виявах ніжності був таким же нестримним, як і в нападах недоброго настрою. Поголився, як завжди, і почав збиратися на роботу.

— Куди це ти? — зупинила його Ксеня. — Сьогодні ж неділя.

Володимир, зрадівши цьому несподіваному відкриттю, знов шугнув під ковдру. Недавні прикрощі були забуті, у вікно заглядало поміркование сонце, воно лежало на грудях у Ксені, а він припадав до них, мов дитина. Та, мабуть, він і справді був для неї лише хлопчиком — рвучким, нестримним хлопчиком, котрий уміє катувати своїми надто мінливими настроями, зате уміє потім дати стільки щастя, що варто терпіти всі його примхи.

— Тобі ще не набридло зі мною? — лукаво запитала Ксеня.

— Коли набридне, скажу,— в тон їй відповів Володимир.

— А мені здається, що ти й не зможеш ні з ким іншим жити,— повільно мовила вона. — Тебе зрозуміти треба, а це нелегко.

— Хіба я такий складний? — сміявся він. — Маю право задирати носа.

— Якщо й Неля була така ж сама...

Ксеня пошкодувала, що в неї це вихопилось,— Володимир відразу

ж спохмурнів. Незабаром це минулося, але він уже підвівся з ліжка, почав одягатися.

— Давай кудись поїдемо.

Ксеня погодилась, Володимир пішов до Івана по мотоцикл. Невдовзі вони мчали степом до заводського водосховища, яке дуже подобалося Вікторові,— він завжди розповідав про нього з захопленням.

Не пишна природа в Донбасі, проте й тут трапляються такі закутки, які здатні зачарувати людину. Ну, хоча б оце рукотворне озеро серед полинових крутосхилів. Скільки ж воно дає радості металургам і шахтарям! Розкинулось широко, заповнило собою величезну балку, хлюпається білими хвилями об підніжжя скель, котрі від старості почали братися кам'яними коржами. На протилежному березі заводський пляж, за ним починається трохи дивне селище, де люди не живуть, зате живуть ластівки та блукає поміж іграшкових будиночків літній сторож. Господарі приїздять сюди лише у вихідні, пораються в садках, влаштовують виставки плодів, сидять на березі з вудочками.

Якщо взяти човна й з годину веслувати попід берегом, твоїм очам відкривається зелене село з великим парком, котрий лишився іще від пана, був майже вирубаний німцями й потім знову розрісся, зашумів над річкою. Тепер немає річки — хвилюється озеро, до нього поміж дерев біжать кам'яні сходи від панського палацу, де вже давним-давно міститься сільська школа.

Проторохтівши через греблю, Володимир та Ксеня здали мотоцикла сторожеві, а в нього випросили човна. Ксеня сіла на весла і неквапом рушила до села, котре вона добре знала. Їй кортіло показати Володимирові, що на цій землі є не лише терикони, а й прегарні закутки природи.

— От у кого добряча посада — у сторожа! — жартував Володимир. — Мабуть, і Сальвадор Далі не відмовився б. До речі, тут такі пейзажі, які він полюбляє. Вода і скелі. В його картинах щось є. Філософія в ребусах.

— А це почесно?.. Мені здається, що ребус і філософія — явища несумісні.

— Так,— погодився Володимир. — А Донбасу, Ксеню, я ще не побачив. Тут є крайності, котрих я поки що не засвоїв. Мені треба в шахті побувати.

— Ну, це легко влаштувати. Григора Остаповича попроси, він тобі покаже.

Сонце вже втратило свою липневу силу, але було ще лагідне, мов сумирна, доброзичлива людина. Тут і там погойдувалися човники, в яких сиділи рибалки. Настрій у Володимира був чудовий. Духовна безвихідь, яка нещодавно кликала його до абстракціонізму, сьогодні відступила. Володимир навіть заговорив про те, що в живописі мусить бути звичайна лірика, котра не вимагає розкриття субстанції,— вона вчить любити людину й землю, і цього з неї цілком досить.

— Ксеню, поглянь на отого рибалку! Ну й тип. Клюне чи не клюне — для нього питання життя або смерті. Якось він ще зберігся в нашій шкірі — печерний дикун.

Ксеня розуміла, що тут можна й не відповідати — Володимир просто роздумує вголос. Та ось вони обминули скелю — і їм відкрився чудовий краєвид, який Ксеня хотіла показати Володимирові. Ну, звісно ж, Володимир аж застрибав від захоплення — мало не перекинув човна.

«Я потрібна йому, потрібна,— роздумувала Ксеня. — Який він вразливий! Звичайно, вони не могли жити з Нелею. Справжній митець мусить бути вразливим. Але він повинен мати спокійного, врівноваженого друга».

Не вперше Ксеня думала про його характер, і ці роздуми породжували певність, що їхня дружба заснована на доконечності, котру рано чи пізно він зрозуміє. Звісно, їй хотілося справжнього шлюбу.

— Знаєш, це зовсім не випадково,— почула вона голос Володимира.

— Про що ти, Володю?

— Про соціалізм. Це в характері наших людей — стихійне тяжіння до громадського. Але ж не так, не так...

— Чому не так?

— Тому що все в нас... Як тобі сказати?.. Все в нас на добре начальство розраховане. Так не можна, Ксеню. Якісь гарантії потрібні. Соціалізм треба лишити, обов'язково! Але треба спорудити дамби проти людського егоїзму. Не внизу, а там — нагорі. Той егоїзм, що внизу... Від нього невелике лихо. Та якщо він видирається на самісіньку гору... Цьому лихові треба покласти край. Раз і назавжди. Бо де ж гарантія, що людей знову не поженуть до таборів!..

Ксеня сумно посміхнулася. Отакий він і є: те, що відбулося в його душі, йому здається доконаним фактом. Зовнішня реальність його турбувала менше, ніж внутрішня.

— Як же ти збираєшся досягти гарантій?

— Треба, щоб люди це зрозуміли. Всі люди.

Інстинктивно вона відчула в його словах небезпеку — і спритно перевела розмову на іншу тему. Не дай Боже, йому на цьому зафіксуватися! Неминуче згорить, і попелу не залишиться. Хоч це був також егоїзм — хатній, жіночий, але Ксені здавалося, що вона рятує у Володимирові художника.

* * *

Шкільні сходи збігали до самої води, кілька могутніх дубів були обнесені парканчиками, дупла запломбовані цементом, біля кожного з велетнів височіла квадратна табличка — дубам від 300 до 500 років! Там, під териконом, також є отакі велетні, але їх парканчиками не врятуєш. Цікаво, що вони думають про нашу цивілізацію? Напевне, перемовляються між собою: ох, люди добрі, дивіться собі під ноги. Ви руками своїми вже й зорі обмацуєте, але не забувайте, що у вас також є коріння.

В кінці парку Ксеня помітила чорну «Волгу», біля неї сиділа на траві якась дівчина. Та підпливши ближче, вони впізнали Олесю. Це було так несподівано і для них, і для Олесі, що всі розгубилися. Олеся скочила на ноги, ступила крок до води, потім зупинилася, переживаючи якісь вагання. Вона крадькома озиралася — напевне, шукала очима Віктора. Широкий червоний поясок стягував її тоненький стан, косу вона давно вже відрізала, золоте волосся було гарно прибране. На жінку вона не схожа — все ще нагадувала десятикласницю, але це вже була міська дівчина, зодягнена за останньою модою.

Ксеню трохи здивувала її розгубленість — враження було таке, ніби Олеся не рада цій зустрічі. Нарешті вона опанувала себе, підійшла до самої води, а Ксеня підгребла ближче, човен вискочив носом на берег.

— Ой, драстуйте! — вигукнула Олеся. — Я вас ледве впізнала. Зараз Віктора покличу.

— Стривайте,— зупинила Ксеня. — Чого це він вас покинув?

— Та ні... Тут у нього справи.

Було помітно — Олеся щось приховує, але природна щирість не дозволяла їй критися від людей, які їй подобались.

— Він в отій хаті,— показала вона рукою на паркан, за яким білів шиферний дах двоповерхового котеджу. Його господарям можна було позаздрити: кращого місця для садиби не знайти в цілій області. Та й сам котедж виглядав поважно: з великої тераси другого поверху відкривалася панорама скелястих берегів, старовинний парк, закучерявлене садками село.

Як і кожній жінці, Ксені не бракувало цікавості.

— А хто тут живе?

— Це дача. Ну, ми з Віктором...

— До родичів приїхали?

— Торгуємо її... Віктор торгує. Ніби вже домовились, але...

— То ви її купуєте? — не стримала подиву Ксеня.

— Завдаток уже взяли, але виїдуть лише через місяць. А Віктор хоче, щоб швидше. Йому тут працювати зручно. У нього зараз роботи багато.

Володимир не без іронії запитав:

— Замовлення автоінспекції?

Олеся, опустивши очі, щось креслила носком черевичка на мокрій землі.

— Не знаю. Зараз його покличу.

Олеся рипнула хвірткою і зникла за парканом. Ксеня і Володимир мовчки дивилися одне на одного. Вони були вкрай приголомшені. Та ось вийшов Віктор, галантно поцілував руку Ксені — такого за ним не водилося раніше! — у радісних обіймах потряс Володимира і відразу ж заговорив:

— Ну, й Олеся! Вона вже всі таємниці виказала. Перший поверх ваш, Володимире. Три кімнати, веранда. Ми з Олесею займемо другий поверх. Згода?

Ксеня з Володимиром знов перезирнулись — що це має означати? Віктор тримався так, ніби отримав мільйонну спадщину.

— Невже не подобається? — перепитав він. — Ходімте, покажу будинок. Тут у них тільки хатня робітниця лишилася. Господаря в міністерство забрали, він будівельним трестом керував.

Віктор владним кроком пішов попереду, а Ксеня та Володимир сторожко рушили за ним. Будинок справді виявився міністерським. Складений з білої селікатної цегли, він мав унизу відкриту терасу й широку засклену веранду. Жодної кустарщини — все зроблено надійно, за останнім словом будівельної техніки. Кімнати великі, світлі, підлога з дубового паркету. На сходах, що вели на другий поверх, впадали в око червоні пластмасові бильця. Кухня та ванна кімната викладені чеськими кахлями, два модерні газові казани забезпечували будинок теплом.

— Деякі меблі я залишу,— пояснив Віктор,— а решту доведеться спалити. Вони теж не хочуть їх вивозити. Майстерню для вас, Володимире, можна обладнати в закритій веранді. Вона взимку опалюється. Моя майстерня на другому поверсі. — Віктор відчинив вікно й покликав: — Горпино Макарівно!

Із окремого будиночка, що стояв серед плакучих верб, вийшла немолода жінка.

— Її ми теж залишимо, а там видно буде. — Коли робітниця зайшла в будинок, Віктор у неї запитав: — Ну як, вирішили?

— Та куди ж я подінусь на старості? — сумно проказала Горпина Макарівна.

— Чудово. Приготуйте каву, будь ласка.

Жінка вийшла, а Володимир, який уже далі не міг стримуватись, накинувся на Віктора:

— Що це ви за фарс влаштували? У мене таке враження, ніби хтось із нас божевільний.

Олеся, зачувши ці слова, чомусь затулила обличчя руками й вибігла з кімнати, Ксеня заклопотано поспішила за нею.

Віктор майже зверхньо позирав на Володимира, на його вустах з'явилася поблажлива посмішка.

— Ну, продовжуй.

— Я сказав усе,— похмуро відповів Володимир. — Звідки ви набрали стільки грошей?

— Запитання не дуже чемне, але поясню,— спокійно відповів Віктор. — Є обласне товариство художників, я там член правління. У нас дуже великі замовлення, аби встигав виконувати. Отож ти кидай дурня клеїти. Для душі — одне, для грошей — друге. Ну, чого ти вовком на мене дивишся? Я тебе не збираюся завантажувати — якщо два дні на тиждень попрацюєш на нашу справу, то й досить. А там і тебе в товариство

приймемо. Це ще не Спілка художників, але шановна організація. Потім і до Спілки дорогу знайдемо.

Володимир з жахом дивився на Віктора: та це ж Той, що в териконі живе, він самий. Йому навіть захотілося себе обмацати: чи він часом не спить? Мабуть, сон також належить до якоїсь реальності — він реальний бодай тому, що існує, плете свою темну мережку і таке іноді виборсує із небуття, що за допомогою здорового глузду не втямиш.

Дорікати, бунтувати, лаятися? Володимир зрозумів, що все це було б так само марно, як змушувати ніч бути білим днем. Горпина Макарівна покликала на терасу. Жінки вже сиділи за столиком, Олеся силувано посміхалася — мабуть, Ксені вдалося трохи її заспокоїти, але у великих синіх очах згустився прихований смуток.

Віктор налив у каву коньяку, відсьорбнув трохи, потім звернувся до Ксені:

— Ти, Ксеню, давно мене знаєш, отож скажи: чи вважав мене хтонебудь халтурником? Міста будують, їх оформляти треба, роботи багато. То який же тут гріх, коли мені замовляють більше, ніж іншим? Довелося кинути завод — не справлявся. Там залишився мій учень — треба ж висувати молоді кадри. Ну, словом, Володько, башта із слонової кістки не для нас. У вільний час я також потроху фантазую, але це не головне. Он, бач, моя благовірна ніяк не звикне, що до мене натурниці ходять. — Віктор спіймав Олесину руку, довірливо зазирнув їй у вічі. — Культури нам трохи бракує. Ну, та не біда, перемелеться. Поясни їй, Ксеню, що до мистецтва ревнувати гріх.

Володимир слухав ці теревені, а думав своє. Чого це ти взявся судити Віктора, за що? Хіба ти не заробляв колись портовою контрабандою? Може, скажеш, не знав? Брешеш! Ти просто очі заливав горілкою. І якщо тебе не схопили, то це твоє щастя. Отож справді не клей дурня, не вдавай із себе жерця чистого мистецтва — яка там чистота, коли ти Голгофу перетворив на бізнес! А Віктор новобудови оформляє, щоб кожна стіна співала,— чого ж ти ще від нього хочеш? Будинок оцей... Ну, то вже від його здібностей залежить. Інший за місяць того не зробить, що Віктор виконує за робочий день. Тобі ж Іван казав про це, чого ж ти не віриш братові? Зрештою, робітники до цього ставляться дуже просто: кожному по нормі платять.

Всі, видно, якось умовляли себе — і Володимир, і Ксеня, й Олеся. Треба було примиритися з тим Віктором, якого вони ще не знали. Може, самовпевненість та гордовитість потай жили в ньому, але ж яскраво не виявлялися — був він, як кажуть, хлопцем-друзякою. Та ніби й зараз не тільки про себе дбав: цілий поверх віддає Володимирові, роботою згоден поділитися. І заробітками, звичайно. По суті, не було причин звинувачувати Віктора.

Віктор почав розпитувати про «Берег Вічності».

— Це вже просто «Мати»,— зауважила Ксеня.

— Правильно! — підхопив Віктор, звертаючись до Володимира. — Я хотів порадити, щоб ти змінив назву, але не наважився. Ми спробуємо її виставити.

— Де? — знехотя запитав Володимир. Мабуть, він не вірив у таку можливість.

— В обласному будинку народної творчості. Там ти пройдеш першим номером. Газозварник шахти ім. Ілліча — звучить?.. З таким паспортом до самої Москви дійде, не зупинять. Його Величність робітничий клас... Може, навіть «Огонек» надрукує. На весь світ прогримиш, Володько.

— Ти ж казав, що не приймуть,— скептично посміхаючись, мовив Володимир.

— Через будинок творчості пройде! Там трохи інакше ставляться. Від справжніх художників нових тем вимагають, а ти сам для них нова тема.

Володимирове самолюбство трохи шкрябнула згадка про справжніх художників, та довелось примиритися: хіба ж він не бездипломний, хіба ж не працює газозварником? Чого ж ображатися? Але ж голова в цього

Віктора! І що йому скажеш? Знов усе чесно, комар носа не підточить.

Ксеня аж засвітилася від щастя, на її обличчі було написано: ага, я ж тобі казала, що про нього не слід погано думати.

Коли вже вийшли на берег і Володимир зіштовхнув на воду човна, Віктор перепитав:

— То як, домовились?

Ксеня кинула на Володимира такий благальний погляд, що йому тоскно стало на серці: Боже, як їй хочеться успіху! Вона, мабуть, і справді вже уявляла: приходить у бібліотеку «Огонек», а на повну сторінку — «Мати»! Правду кажуть: немає пророка на землі власній. Не розуміли ви, хто серед вас живе. Тільки Пилип Корнійович оцінив правильно. Вчіться, хлопці, розуміти мистецтво не з чужих слів — самі оцінюйте, вростайте в нього душею. Бо то ж ви господарі — Його Величність!..

Володимир відповів:

— Подумаю.

Для початку та відповідь задовольнила Ксеню. Може, почасти і вгадав Володимир, що їй хотілося успіху — хотілося, звичайно! — але передусім вона дбала про те, щоб він хоч трохи відчув певність у своїх силах.

Мати на Володимировому полотні була саме така, якою він її бачив. А це ж нелегко! — треба подолати спротив матеріалу, змусити пензель та фарби бути покірними твоїй уяві, висловити саме те, що хочеш. Ксеня добре знала, чого він хотів, і бачила те, що з'явилося.

Отож вона вірила: якщо картина потрапить до столичних мистецтвознавців, та ще від імені донецького робітника, то хіба ж її не помітять? Не можуть не помітити, це було б злочином!..

16.

«Мати» знов у майстерні. Володимир пообіцяв Ксені, що більше не торкнеться до неї, але час від часу ловив себе на тім, що йому хочеться уточнити відтінки неба або вираз очей у дівчинки. Та минав день — і він переконувався, що цього справді не треба робити. Сховав полотно у комірчині, взявся за нове: боротьба Григора з териконом. Для себе він назвав цю картину «Каяття» — йому здавалося, що інакше її не можна назвати. Давно вже немає на землі людей, котрі пам'ятають, як воно починалося. Пам'ятає тільки Григір. Земля, степ, Орлова балка здавалися тоді такими величними проти воротка та бадді, проти бугристих м'язів, які випиналися на руках та голих спинах, що й на думку не могло спасти, ніби людина здатна заподіяти природі щось лихе. Люди відчували себе безсилими перед могуттям землі та неба, ніхто й гадки не мав, що протягом одного покоління все у цьому світі зміниться — природа потрапить у такі кайдани, що заволає: рятуйте! А люди іще не чутимуть того волання, вони поволі звикнуть до нової природи, котру витворили руками власними. Тільки Григір стогін отой почує, бо пам'ятає добре, скільки радості давало його босим ногам прозоре джерельце поміж дубів, як вихваляв батько крижану воду, що витікала з-під вузлуватого коріння,— Боже, яка ж смачна! Лише той, хто віку в безводній Таврії звікував, здатний побачити справжнє чудо в тім, що народжується в тебе перед очима і називається просто водою. Якби батько не був бідаком, то церкву б отут поставив, а так лише хату з крейдянику вимурував.

Отож і карається Григір у старості своїй, що таким нерозважливим був,— якби спрямували терикона в бік протилежний, чорна порода голі солончаки засипала б та яругу загородила, тільки б користь від того мали. А тепер туди вже не повернеш — все там забудоване. Двоповерхова школа стоїть, дитячий садок, магазин. День крізь день, рік за роком поглинає терикон прадавнє дубове царство, гине зелене життя, котрому триста або п'ятсот років від роду. Скільки людей попід гіллям отім пройшло, скільки думок у затінку їхньому передумано! А хто ж винен, що так воно сталося? Григір винен!

І силкується він тепер батьківську криницю захистити, але знає, добре

знає, що відлетить її світла, прозора душа разом з його грішною душею...

Так це й мусило називатися — «Каяття». Пересторога тим, хто прийде завтра на цю землю і повірить, що вона завжди була такою — без лісів, без джерел, без птахів. І, повіривши в цю похмуру дійсність, довершуватиме страшне смертовбивство, бо головне — план, план!

Отож і хоче Володимир розбудити тих, хто не бачить, як помирає коріння під ногами. Хіба ж воно лише дубам належить? О, ні, воно належить людям! То справді їхнє коріння — без нього вони падатимуть на мертву землю, як осіннє листя.

Та скільки не бився Володимир, а деталі не складалися в щось єдине, вони жили окремо від задуму — було незрозуміло, чому Григір вивергає чорні брили з білого крейдянистого дна, це здавалося чимось несуттєвим, випадковим. За Григором не можна було вгледіти людства — того каяття, яке виникає тоді, коли люди починають усвідомлювати: можна прожити без розкішних авто, але без води та без кисню не проживе ні дощовий черв'як, ні птах, ні людина.

Було чимало ескізів та етюдів, але полотно все ще лишалося білим. Володимир блукав удосвіта навколо шахти, намагаючись відшукати чарівне скельце, через яке можна було б побачити в одному дереві всі ліси планети, в одному Григорові — всіх людей землі.

День ставав коротшим, на роботу слід було виходити вчасно, бо Іван тепер не мав такої незалежності, як на газопроводі. Одна половина лазні якось там функціонувала, а на другій усе було розкидане — вивернуті труби, вивалені радіатори, розібрані перегородки. Дивно було, проживши чверть століття, пізнавати такі прості явища: гаряча вода значно швидше роз'їдає залізо, ніж холодна. Працювали двома апаратами — Володимир різав і, виважуючи ломиком, виносив на звалище мертвий метал, а Іван тим часом прилаштовував до стін нові труби. Звісно, Володимирові було простіше, він час від часу біг допомагати братові.

Під час зміни створювались черги, шахтарі лаялися — кожному хотілося якомога швидше змити чорну пилюку, вдягнутися в чисте й повагом рушити додому.

Потроху Володимир почав запам'ятовувати людські обличчя — то там зустрічався, то там, та коли шахтарі підіймалися на-гора, нікого впізнати не міг. Для Івана все це було звичним, він перекидався грубуватими жартами з білозубими чортами, яким через півгодини належало стати людьми. Чекаючи своєї черги, вони товклися біля автогенників, прикурювали від розпеченого заліза, щось радили або просто зубоскалили.

— Дивіться, художник різаком малює. Ти що, Іване, на завклубом не міг його висунути?

— Мало платять,— нехотя огризався Іван.

— А він ліву зварку від правої відрізняє?

— Ти сам не відрізняєш,— втручався хтось із чортів.

— Звідки ти взяв?

— Бо в тебе тільки дівчата з конвейєра сходять. Нехай тобі Ксеня Гіппократа випише. Там сказано, на який бік треба класти, щоб солдати народжувались.

Володимир не любив цих дотепів. У степу було значно краще — більше волі, більше поезії. Та й люди здавалися йому незрозумілими — ніби кожен у їжакові колючки вбирався. А може, він просто позбавлений почуття гумору? Напевне, це так — гумор не був його сильною рисою.

Одного разу сталося таке. Іван кудись відлучився, а тут саме зайшов начальник шахти, зодягнений у свіжу брезентову робу. На голові чиста, не запорошена вугіллям каскетка. Напевне, він збирався в шахту, але вирішив раніше оглянути, як посувається ремонт лазні.

— Де Таран? — гримнув він грізно.

— Я Таран,— підвів голову Володимир.

— Ти не Таран, а пересушена тараня. Хто тебе вчив так паяльника тримати? На біса мені оця самодіяльність? Це тобі не клубна мазанина. Працюєте як мокре горить.

Володимир випростався, мовчки заглушив паяльник і, вийшовши з лазні, попростував додому.

Йому не доводилося чути, щоб хтось на начальника скаржився,— начальник, мабуть, з тещею посварився або щось інше йому настрій зіпсувало. Але «клубна мазанина» так ударила Володимира по нервах, що він трохи не захворів. Йому здавалося, що начальник шахти висловив загальне ставлення до його картин — і правильно, цілком правильно! Грубо, безкультурно, принизливо — дикун необтесаний! — зате просто у вічі, без дипломатії. Справді, навіщо йому ота самодіяльність? Шахтарі натомилися, чорна пилюка в шкіру пов'їдалася, а тут іще біля лазні треба в черзі поштовхатися, доки вишкребеш тіло мочалкою,— людям справді не до самодіяльності! І хоч не вони з Іваном у цьому винні, та в начальника теж, мабуть, нерви не дротяні, це ж розуміти треба. Зате в інший час він би промовчав про «клубну мазанину», а так, бач, само з язика зірвалося — ну, то й добре. Принаймні тепер Володимир знатиме, що думають на шахті про «Матір».

На роботу він більше не вийшов. Незабаром почнуться приморозки, треба подбати про теплі черевики та якесь пальто. Ксеня умовляла його з'їздити в місто, але Володимир занурився в самого себе, не помічав ні її, ні перших провісників осені — жив чимось болючим, нетутешнім.

Саме тоді приїхав до них Віктор. Не умовляв, не заспокоював — посадив Володимира в машину й повіз до ресторану. Запрошував і Ксеню, та вона відмовилась: Олесі не було, навіщо ж заважати чоловічій компанії? А сама думала: нехай хоч нап'ється, аби з депресії швидше виборсався.

Це був один із тих ресторанів, які тепер на туристів розраховують,— він ховався в гущавині дубового лісу, штучне озеро віддзеркалювало плакучі верби, що вже почали жовтіти. Біля під'їзду стояло кілька автомашин. У великій залі відвідувачів не густо, але Віктор завів Володимира в окремий кабінет. Віктора тут добре знали, офіціанти йому шанобливо вклонялися, а немолодий чоловік, напевне метрдотель, нахилився до нього і щось довго шепотів на вухо. Розмова кінчилася тим, що Віктор вийняв десятку, подав її метрдотелю й коротко наказав:

— Не прогавте таксі.

— Водії за два кінці вимагають,— зауважив метрдотель.

Віктор дістав ще десятку. Метрдотель вклонився і вийшов

На столі почали з'являтися закуски, дорогий коньяк. Накривали на чотири персони. Ваза з цукерками свідчила про те, що тут не обійдеться без жіночої статі.

— Олеся приїде? — запитав Володимир.

— Ні, вона у матері. Ми посварилися. Бачиш, я теж потроху займаюся живописом,— для душі. Ну, то як же без натури? Це ж зрозуміло. А вона...

— Ревнує?

— Так. Вгомони її трохи, вона тобі повірить. А взагалі,— Віктор підвів очі до стелі, на його обличчі промайнула загадкова посмішка,— якби її трохи виховати, вона б стала зразковою дружиною. Чого ж їй не вистачає? Будь-яка жінка їй позаздрить. Але ж не треба доскіпуватися, хто буває в моїй майстерні. Це ж робота! Ну, між нами кажучи, якщо там і станеться щось... Кому від цього шкода? Художник повинен мати трохи незалежності. Згоден?..

— Мені не цього бракувало,— відповів Володимир. — Такої незалежності в мене завжди було доволі.

— А зараз?

— Не знаю. Якось не думаю про це. Над чим працюєш?

Віктор засміявся.

— Ти ж ніколи не бачив, як я малюю.

— То, може, покажеш?

— Згоден. Ти ось що поясни... — Віктор, підперши голову рукою, дивився в порожню тарілку. Здавалося, він вагався: питати чи не питати?

І все ж запитав: — Ну, субстанція, нехай... А навіщо? Все одно ж ми один раз живемо. То яка різниця?

Запитання застало Володимира зненацька — він не чекав, що Віктор перейде до філософської розмови. І хоч Володимир був не певен, що Віктор його розуміє, відповів щиро, з деяким смутком:

— Для мене нестерпно думати, що життя — це щось випадкове. Як тобі сказати? Воно тоді просто втрачає сенс. Хіба можна серйозно ставитись до того, що виникло без будь-якої потреби?

На губах Віктора з'явилася скептична посмішка.

— Істина не дуже хитра. Невже ти гадаєш, що вона здатна когонебудь схвилювати? Бог — це хвилює, а природа... Людина сьогодні піднялась вище, незмірно вище від природи.

— Вище від природи піднятись не можна. То вже, мабуть, не про природу йдеться, а лише про земну фауну. А природа... Це сама безмежність, Вікторе! Спробуй піднятись вище.

Але Віктора це, мабуть, не переконало.

— Я ось про що питаю: тобі особисто що це дає?.. Ну, будемо казати так: є в тебе почуття гріха чи немає?.. У одного — жінки, у другого — горілка... Що ти вважаєш більшим гріхом?

Посмішка на Вікторовому обличчі сховалася так, що, здавалося, вона крадькома визирає із його очей, питаючи: ну, що ти на це скажеш?

Володимир відповів:

— Якби я так не побачив природу... Якби не побачив, я б неодмінно загинув. А гріх... Не знаю. Гріх, мабуть, перед совістю існує... Та що ж це таке — совість? Ну, скажімо, я залишаюся п'яницею. На хліб та на горілку заробляю, нічого не краду... Єдиний мій злочин — руйнація власного організму. Та він же мій, мій! Чому ж повинна мучити совість перед людьми? Я ж тільки себе вбиваю, не інших.

— Тоді перед ким же? Може, перед субстанцією?

— Так! — твердо мовив Володимир. — Перед природою, яка дарувала мені життя. Чогось же вона хоче від мене.

— Цікаво. Гріх перед матерією. Чи не здається тобі, що це звучить... Гм... Ну, принаймні суперечливо.

— Ох, Вікторе!.. Виходить так: якщо є Бог, то й гріх існує. Та хіба ж у природі немає сил, котрі породили життя? Сили творчості й сили руйнації — вони ж існують! І не тільки в людському середовищі — існують у самій природі... Я згоден, дуже незвично це звучить: гріх перед матерією. Але ж матеріалізм взагалі вчення незвичне: воно дуже молоде. Я не кажу про окремих геніїв — кажу про цілі народи. Генії, котрі проповідували матеріалізм... Хіба ж у них не було почуття обов'язку перед матерією? Що ж тоді повело на вогнище Джордано Бруно? А коли є почуття обов'язку, то неминуче з'являється почуття гріха.

Помовчали. Віктор дослухався до кроків у залі. Володимир подумав про Ксеню: от сама вона наштовхнула його на це, щоб він поїхав у ресторан, а що керувало нею? Може, Ксеня намагається підкреслити, що вона не важиться на його незалежність. А може, перевіряє, чи здатний він просидіти вечір за чаркою і вийти із-за столу на власних ногах.

— Людина не здатна любити матерію,— заперечив Віктор. — А раз так, то чому я мушу про неї думати? Я живу тим, що люблю. Хіба цього не досить? — Він очікувально стежив за Володимиром, але той мовчав. Не почувши відгуку на свої слова, Віктор продовжував: — Мені байдуже, як з погляду субстанції виглядає жіноче тіло. Художники всіх віків його малювали,— і це не вважалося аморальним. Чому ж сьогодні це раптом стало... Ну, як сказати?.. Мало не злочином.

— Тому що раніше в жіночому тілі вбачали субстанцію, а не секс.

Віктор зареготав:

— Субстанція в жіночих стегнах! Ну, знаєте...

— Пантеїзм, Вікторе, пантеїзм! Що ж тут смішного? Жіноче начало в природі. Згадайте хоча б Афродіту. Хіба ж це просто жінка? Ранкова зоря, океан Світла. З нього народжується колосок, із колоска — людина.

Потім Володимир зміркував: вони ж розмовляють на різних мовах. Хоч Небера вживає ті ж самі слова — матерія, субстанція! — та означають вони для нього зовсім не те, що вкладав у них він, Володимир.

Для Володимира це сама одухотворена безмежність — безмежність як неосяжний Суб'єкт, із якого все народжується і куди повертається після розпаду. Суб'єкт — Світло, що із себе самого витворює галактики, зорі, планети. І, нарешті, людський мозок. Наш мозок — орган цього Суб'єкта, його білковий апарат. В ньому живе він — Безмежний, Неосяжний! — а не просто моє маленьке «я». Сніжинка, що впала тобі на щоку, скінчила життя як сніжинка,— але не як вода, не як плоть Світового океану. Отак і ми вмираємо: відмирає білковий робот, витворений із уповільненого Світла, але не вмирає одухотворене Світло, бо хіба можна уявити його смерть? Зате легко уявити його ущільнення — тоді із ущільненого Світла виникає тіло.

Для Небери матерія — це лише тіло, а не власне матерія. Об'єкт, а не Суб'єкт — ось у чому справа. Уявити матерію як Суб'єкт, так справді краще? Напевне це краще, ніж отой споживний матеріалізм, який ближче до тваринного бачення світу, ніж до людського. Та ось у чому біда: люди типу Небери уявляють Бога у вигляді всевладної Особи — на зразок Хазяїна. Бог не в них, а над ними. І тоді замість Свободи приходить нове рабство. Скільки можна повторювати ті ж самі помилки? Пора ж колись покласти їм край...

Таран висловив це Вікторові так, як зумів.

Та ось Володимир уявив, що їх слухав хтось третій,— хтось такий, що добре знає їхні гріхи: один із співрозмовників — бабій, другий — п'яниця. Якою ж фарисейською мусить видатися цьому спостерігачеві їхня розмова. Кожен із них шукав виправдання для власних вад, кожному вони здавалися несуттєвими.

Володимира обпік сором за оте проповідництво — чи має він право когось повчати? Ні, ні! Щось ти знайшов для себе, за щось зачепився — то й скажи спасибі. Може, це допоможе тобі видертися із пияцтва. Але ж права повчати й засуджувати у тебе поки що нема.

Йому знову пригадалася одеська торгівля Голгофою. На цей раз власне безчестя видалося Володимирові таким страшним, що Віктора з його дрібними грішками можна назвати праведником.

Розмову увірвали швидкі, цокітливі кроки, що наближалися до кабінету. Незабаром у супроводі метрдотеля з'явилося двоє дівчаток — чорнява, з розпущеним волоссям Ната і білява Стелла. Віктор підвівся їм назустріч, познайомив їх з Володимиром:

— Володимир Таран. Філософ і художник. Запам'ятайте! Років через десять з гордістю згадаєте, що були з ним особисто знайомі.

Володимир почервонів від цієї рекомендації, Стелла саркастично посміхнулася:

— Через десять? Ну що ж, зачекаємо. Шкода, що наше знайомство залишиться в минулому.

Віктор не знайшов, що відповісти на цю репліку — навіть трохи знітився. Стелла сіла поруч Володимира, відразу ж почала обстрілювати його запитаннями.

— А ви про себе так само думаєте?

— Я не вмію про себе думати,— намагався виплутатися із незручного становища Володимир.

— Це вже неправда!

— Може, й так.

— То навіщо ж ви кажете неправду?

— Бо треба щось сказати.

Трималась вона розковано й незалежно, хоч їй, здавалося, не більше сімнадцяти.

— Ви справді малюєте?

— Ну, малюю. Хіба це така дивина?

— Я теж люблю малювати. Мені завжди п'ятірки ставили. А пішла, бач, у торговельний технікум.

Було щось зворушливе в цій по-дитячому відвертій істоті, в її пухких губах, у довірливій усмішці та в бажанні триматися по-дорослому. Дитина і водночас жінка!

— Чого ж ви пішли в торговельний?

— Мене привабило оце слово: товарознавець.

— Хіба це погано?

— Чому погано? Просто не подобається.

— А що подобається?

— Малювання.

Її подруга, що сиділа напроти, лише сміялася та час від часу відкидала з обличчя розпущене волосся. Віктор намагався її підпоїти, Ната не відмовлялася і стиха підбадьорювала Стеллу.

Володимир не вмів танцювати, тому вони із Стеллою лишилися за столом, а Віктор повів Нату до зали.

— Я ще не була натурницею,— сказала Стелла, зашарівшись. — Мене Ната умовила. Може, я вам не сподобаюсь.

Володимир не знав, що їй відповісти. Напевне, дівчині жилося нелегко, стипендії не вистачало, треба якось доповнювати.

Стелла, помітивши, що він спохмурнів, запропонувала випити. Їм стало веселіше, але розмова все ще не йшла на лад. Допитуватись, що саме змусило її шукати такого ризикованого заробітку, Володимир вважав нетактовним, проте ці думки його непокоїли.

Напевне, вона це зрозуміла — пустувала, сміялася, а згодом, і Володимир відкинув свої гризоти.

— Ви не такий, як Віктор Васильович,— сміючись, зауважила Стелла.

— А який же?

— Невеселий.

— Це не від мене залежить.

— Я бачу. Не треба журитися, бо й мені сумно.

— Чого вам сумувати? Ви дитина.

— Ми з вами ровесники,— лукаво кинула Стелла.

Ці слова трохи здивували Володимира: адже ж Стелла молодша від нього на стільки, на скільки Ксеня старша. Чому ж ця дівчина видалась йому дитиною? Він мимоволі задивився в її усміхнене обличчя. Щось незвичайне було в її синіх очах, те, без чого не буває справжньої вроди. Вічна загадка для художника — людські очі, особливо очі дівчини! Ніколи ми не розгадаємо, чому душа людська світиться саме в очах — вся вона висвічується, до своїх таємничих глибин. Те, чого не можна висловити словами, скажуть очі.

— А ви плавати вмієте? — несподівано для себе запитав Володимир. Чому в нього вихопилось оте запитання? Просто пригадалося море. Море і Неля.

— Плавати? Ні, не вмію. У нашому селі немає річки.

— Звідки ви?

— З Харківщини. — Вона зазирнула в його обличчя. — То ви будете мене малювати?

— Буду,— відповів Володимир.

Він іще не уявляв, як і заради чого йому належало малювати Стеллу, але інакше відповісти не міг.

З ресторану поїхали на дачу. Володимир не питав, чому вони туди їдуть,— Стелла тримала його руку в своїй, інколи її волосся торкалося його щоки. Йому було приємно відчувати ці мимовільні дотики.

Коли зайшли в будинок, Віктор відкликав його і сказав:

— Я вже заплатив дівчатам, ти не турбуйся. Майстерня для тебе готова, там є все. Словом, розбирайся.

Він узяв Нату під руку й повів на другий поверх, а Володимир і Стелла дивилися одне на одного, не розуміючи, що їм належало робити.

Та ось Володимир штовхнув двері — й вони опинилися в добре обладнаній майстерні. Лампи денного світла, мольберт, палітра, фарби — все було завбачливо розставлене, все кликало до роботи. В кутку стояв широкий диван, на столі — коньяк, ваза з цукерками.

Стелла озиралася, намагалася звикнути до майстерні.

— Ви зараз малювати будете? — запитала вона якось холоднувато, відчужено.

— А чому ж, давайте.

Стелла метнулася за ширму, а Володимир тим часом випив чарку коньяку і, покрутивши чарку в руках, виніс її на кухню. Повернувшись у майстерню, примірявся до полотна, приготував фарби.

Із-за ширми долинув голосок:

— Можна виходити?

Було в тому запитанні щось навмисно грубувате і водночас лякливе.

— Звичайно,— відгукнувся він.

Те, що сталося, приголомшило Володимира: Стелла вийшла із-за ширми зовсім оголена, вона тремтіла від сорому та страху, але вдавала, що це їй цілком байдуже,— що ж тут такого? Вона ж знала, для чого сюди іде.

Володимир усе зрозумів: так Віктор малює Нату. Подруга розповіла Стеллі, в чому полягали обов'язки натурниці, дівчина, мабуть, кілька днів готувалася до цього відчайдушного вчинку. Помітивши подив у Володимирових очах, вона спаленіла. Але Володимир відразу ж опанував себе, на його обличчі з'явилася ділова заклопотаність.

— Сідайте сюди,— якомога спокійніше мовив Володимир. Показати їй, що він зовсім на це не розраховував,— означає принизити дівчину, якій і так почувалося вельми зле.

Зосередженість і спокій. Триматися так, як тримається лікар, оглядаючи свою пацієнтку. Стелла повинна повірити в те, що нічого негожого не сталося. А що ж, власне, сталося? Тисячолітня традиція, освячена генієм найбільших майстрів пензля. Просто Володимир був не готовий до цього.

Обох сковувала ніяковість, але відступати було пізно. Володимир підійшов до мольберта, кинув на полотно перші мазки. Стелла трохи заспокоїлась. Вона вже не тремтіла, крадькома стежила за його рухами, обличчя посвітлішало. Розмовляти вони не могли. Але вже здавалося природним і те, що вона сидить перед ним у вбранні Єви, і гострі погляди, які він час від часу на неї кидав, і його рвучкі рухи. Та якби він почав з нею про щось розмовляти, їй би знов стало моторошно. Важко пояснити, звідки походило це відчуття, але воно заполонило їх обох.

Там, у ресторані, Володимир іще не міг оцінити її вроди — напевне, заважали інші думки. Тут він бачив її всю, дивився на неї так, як можна дивитися на твір мистецтва. Це був витвір Сонця — чистий, світлий, прекрасний. Скільки ж треба було створити й знищити живих істот, щоб з'явилося оце диво, котре було дивом не лише для Володимира, а, напевне, і для самої Стелли! Здавалося, вона також розуміла: її тіло належало не їй — то просто звичайнісінький випадок, що вона відчула власне «я» в цьому прекрасному тілі. Це щось більше від того, що дається людині. І, може, то не людям дається — може, природа ліпить для себе, намагаючись висловити якісь потаємні, не зрозумілі нам прагнення. Через кілька років Стелла вже не буде такою. Лишиться її «я», її сила й розум — все це лишиться, але зникне диво, перед котрим вона й сама губилася, бо важко зрозуміти, звідки воно походить і куди дівається. Надивилась, навтішалася, та й годі, люба дівчино,— хай тепер втішаються власною вродою інші, а на тебе ляжуть важкі обов'язки матері й дружини.

Напевне, саме оці невисловлені почуття забороняли їм перекидатися словами — потрібна була тиша, бо випадкове слово образило б оту високу святість, яку вони відчували.

Може, Стелла приїхала сюди зовсім не заради заробітку, а заради вищої справедливості, котра вимагає віддати мистецтву те, що йому по праву належить. Вона любить малювання, вона знає, що дівоча врода

скороминуща, то, напевне, й вирішила стати донором мистецтва. Як не помирає кров твоя, перелита в людські вени, так не помирає врода, подарована вдячному пензлю.

Чи то й справді Володимир відгадав думки та наміри Стелли, чи, може, його стриманість так на неї вплинула — вона стала значно сміливішою. Здавалося, дівчина вже зовсім його не соромилась. Уже навіть кінчилась заборона на слова — можна було про щось заговорити. І знову вони відчули це разом, ніби думки їхні передавалися без слів — десь плавали в повітрі й лягали на мозок так просто, як вранішня роса лягає на траву.

— Я дуже вам вдячний! — тихо сказав Володимир.

— І я,— ледь чутно мовила Стелла.

Тільки зараз Володимир помітив халатик, що висів біля дверей. Віктор і в цьому виявив завбачливість. Зняв халатик, подав Стеллі. Вона хапливо пірнула в нього, як після купання, застебнулася на всі гудзики.

— Все? — з полегкістю зітхнула Стелла.

Володимир не відповів. Він стояв біля полотна, вивчаючи те, що на ньому з'явилося. То була вродлива дівчина, яка знічев'я сидить перед дзеркалом. Самого ж дзеркала не видно, але помітно, що дівчина в нього задивляється. У її погляді немає самозакоханості, проте немає і того внутрішнього світла, яке він бачив у виразі Стеллиного обличчя.

— А куди ви дінете цю картину? — запитала вона.

Володимир знову промовчав. Підійшов до дівчини, повернув її голову так, щоб на обличчі різкіше проступили тіні.

— Ось що, Стелло... Хочете, я вам розкажу один епізод?..

Стелла поправила халатик. У її синіх очах з'явилася настороженість.

— Розповідайте.

Володимир розповів те, що зо два тижні тому почув від Сашка.

Це було восени 1942 року. Гітлерівці возили з України не лише людей, худобу, зерно — вони змушували полонених завантажувати залізничні состави українським чорноземом. Землю накидали лопатами на машини — з ранку до вечора, день у день. А вже на станції пересипали її в пульмани. Полонені спали в клунях, вартували їх недолугі обозники. Жінки потроху підгодовували виснажених бідолах, жилося їм краще, ніж у концтаборі, але робота була надміру тяжка. Не кожен із них доживав до вечора. Сашко, якому змалку довелося скуштувати шахтарського хліба, поволі втягнувся,— йому було легше, ніж іншим.

Через лани до цукроварні бігли по насипу рейки, а над річкою поміж осокорів та верб на вимурованих підпорах височів залізничний міст. Землю брали недалеко від мосту — знімали верхній родючий шар, хоч тут взагалі не можна докопатися до суглинку: скільки не копай, а земля чорна, як сажа.

Якось привели їх удосвіта до мосту. Машини десь забарилися, можна було пустити по коло самокрутку — самосад, змішаний з дрібно посіченим сіном. Дерева взялися жовтизною, легенький туман лежав над степовою річкою, а за мостом сіре небо трохи зажевріло. Згодом з'явився червоний окраєць сонця.

І саме тоді це сталося.

Вона вийшла із-за жовтавих крон, наче то були театральні лаштунки, і легким кроком пішла до насипу. Була зодягнена лише в напівпрозорий туман, а за нею на деревах лежало велике,— чомусь надміру велике! — червоне, ніби викупане у солдатській крові, вранішнє сонце. Крони дерев променіли в його багряниці, туман світився навколо дівчини, золоте волосся падало на оголену спину і також світилося. Здавалося, вона вийшла просто із Сонця, із його полум'яних надр, на диво струнка, світла — просто із Сонця, ступила на оцей насип, щоб переказати знедоленим людям: не хиліть голови, тримайтеся! Сонце про вас не забуло.

І саме тому, що вона вийшла із Сонця, її не можна було уявити в жодному одязі. І тому так природно сприймалася її голизна.

Міст, напевне, видався їй сценою, вона почала свій сонячний танок. Плавні, грацiйні рухи, повітряна легкість у всьому тілі, неземна краса. Потім розповідали: це Надійка із сусіднього села, всі її звали актрисою, бо перед війною любила виступати в колгоспному клубі. Німці розстріляли батька, а матір і старенького дідуся у хаті спалили. Отоді й стала вона причинною. Бігала гола по околицях, танцювала на сільському майдані, а люди дивилися та витирали сльози.

Та в ці хвилини полонені не знали, що то за видиво з'явилося на мосту. Золоте листя лягало їй на плечі, а тіло схоже було на бронзу, що зненацька ожила, заспівала у дівочих м'язах — диво, неземне диво!

Люди, в яких окупанти відібрали все, раптом почали випростуватись, на обличчях їхніх разом з подивом з'являлося щось таке, що повертало їм людську подобу, будило зів'ялі душі, виповнювало їх священним трепетом і надією.

Навіть німці остовпіли від цього видовища, і якби хтось із полонених кинувся зараз тікати, то, може б, і пощастило сміливцеві. Але всі стояли так, ніби їх скам'янило оте неземне видіння — і полонених, і вартових. Якусь мить тут не було ворогів — були просто люди, просто чоловіки, що загрубіли в окопах, розгубили снагу в концтаборах, а тепер Сонце в образі степової мавки послало їм порятунок від духовного скам'яніння. Видиво нагадувало про те, що у світі є не лише колючі дроти та пошматовані трупи — є невмируща краса! І вона сильніша від куль та багнетів, бо не роз'єднує людей, а братає, просвітлює серця, прив'язує їх до Сонця.

Кожен повірив, що це якась велика ознака, прихід зоряної вісниці, бо земною ця істота бути не могла, таких на землі немає. Десь потай думалось: а може, війна скінчилася? Може, так і мусить настати той день, після якого люди розпочнуть Нову Еру?..

Дівчина вклонилася глядачам — так вона робила на сільській сцені — і зникла за деревами. Туман розійшовся, сонце поменшало, стратило червоний колір, а люди все ще стояли, гадаючи, що мусить бути якесь продовження — може, сурми серед хмар заграють і поскачуть по видноколу полум'яні вершники, бо заради чого ж з'явилося оте видіння?

Та незабаром оговтались вартові, замахали прикладами:

— Шнель, шнель!..

І хоч потім довідались полонені, що то приходило до них людське лихо, та все ж лишилося в їхніх душах щось на диво світле й чисте.

Горе було десь поза кадром — воно сприймалося тільки розумом,— а краса так сильно їх вразила, що здавалася вищою за війни, за горе, за кривди та безладності, серед яких живуть люди.

І ота відокремленість краси від людської волі, її самоцінність були такими таємничими, що знов і знов повертали думку до того ж самого запитання: для чого це все? Невже природа знала, що мусить з'явитися на землі людина — єдина істота, котра здатна зрозуміти і оспівати красу? Тоді чому ж люди вбивають одне одного?..

Стелла слухала цю розповідь, боячись навіть ворухнутися. В її очах тремтіли сльози,— вона сама була тією Надійкою, сама танцювала на залізничному мосту, а внизу стояли вимучені, напівживі глядачі, учорашні гармоністи й танцюристи, женихи знедолених дівчат, котрих погнали в осоружну Німеччину.

Володимир згадав про людину, перед якою він схилявся,— згадав про Сашка. Чого тільки не пережив цей кремезний чоловік — несподіваний брат Володимира! Сашко розповів це за столом, де, окрім Володимира, сиділи Іван та Ксеня. І ось тепер ця розповідь зненацька спалахнула в пам'яті художника: на мосту він побачив Стеллу. Так, він бачив її на мосту, а не перед нікчемним дзеркалом! І так вони знов зрозуміли одне одного, що не треба було жодних пояснень,— вона доторкнулась до його руки й тихо запитала:

— Коли почнете малювати?

— Ви поспішаєте вранці? — перепитав він.

— Я можу затриматись.

І знову їм заважали слова. Знову з'явилося відчуття, що слова не просто вимовляються людьми — ними дихають. Вони бувають то легкі, як лісове повітря, то важкі, ядучі. Зараз вони інші — мовби Стелла і Володимир піднялися на високу гору, де повітря таке розріджене, що кров стугонить у скронях. Отож і слова вимовляти гріх, бо вони зовсім нічого не важать.

Нарешті Стелла, кинувши погляд на годинника, через силу вимовила:

— Вже третя година. Де ви будете спати?

Володимир глянув на диван, застелений килимом. Напевне, у шафі, що стояла поруч, можна знайти простирадла й ковдру,— Віктор з його передбачливістю, звісно, про це подбав.

— Не турбуйтеся, я влаштуюся.

Володимир вийшов, його знов потягнуло до буфета, але розсудливість взяла верх: відчуття святості, схиляння перед красою — все це мусило померти після кількох чарок коньяку, а одна його не задовольнить, він це добре знав. Притлумив у собі оте лихе бажання, піднявся на другий поверх. У відхилених дверях світилося, там почули його кроки — пролунав голос Віктора:

— Де ви? Заходьте.

Володимир, відчинивши двері, побачив Віктора, що підносив келих з вином, і голеньку Нату з розпущеним волоссям — вона цілком вільно сиділа на дивані, навіть не ворухнулася, коли увійшов Таран.

— Закінчили? — запитав Віктор. — Поклич Стеллу. Пора й перепочити.

— Стелла спить.

Віктор підморгнув Наті, вона засміялася, зіскочила з дивана:

— Я сама покличу.

Ната вибігла з майстерні, а Володимир уп'явся пальцями в білу сорочку Віктора:

— Поверни її! Чуєш?..

Обличчя в нього було таке страшне, що Віктор розгублено прошепотів:

— Ти збожеволів! — Але підійшов до дверей, крикнув: — Нато, не треба! Не буди її. — Потім невдоволено запитав: — Ти знаєш, по скільки я їм заплатив?

— По скільки?

— По п'ятдесят.

— І Стелла взяла?

— Звичайно.

Тяжко стало на серці у Володимира. Може, й справді він вбачав у Стеллі те, чого в ній зроду не було?

— Ти мені позичив ці гроші,— холодно сказав Володимир. — Давай роботу, так тому й бути. А зараз покажи, де я можу виспатись.

У кутку стояло незакінчене полотно — Ната серед лугових квітів. Віктор почав його не сьогодні, деталі були ретельно виписані. Так, він малювати вміє — володіє технікою, відчуває фарби, пропорції. Напевне, він добре копіює — це йому під силу. На полотні Ната була такою ж самою, як і в житті,— бездумним, примітивним створінням, котрому природа несправедливо подарувала прекрасне тіло. Ната жила тільки власним тілом і заради тіла — про щось духовне тут не йшлося.

— Ну як? — нетерпляче запитав Віктор.

Ната вже повернулася, також підійшла до полотна, яке їй, мабуть, дуже подобалось.

— Умієш малювати,— знехотя відповів Володимир. — Ви тут дуже схожі, Нато. Але, пробачте, я стомився.

Віктор провів його вниз, показав кімнату. Володимир заліз під ковдру й відразу ж заснув.

Вранці Віктор повіз Нату, а Стелла залишилася. Їй довелося позувати кілька годин. Потім вони гуляли понад водосховищем і знов працювали до

обіду. Все інше з'явиться потім — зараз Володимирові потрібна постать причинної, що танцює в ранковому сонці. Мабуть, ніхто й ніколи не мучив Стеллу так жорстоко, як цей ввічливий деспот із пензлем в руках. Він забував, що Стелла виліплена не з мокрої глини,— повертав руку або голову, змушував стояти на одній нозі і хотів, щоб вона не рухалась. Стелла силкувалася йому догодити, але ж м'язи починали боліти, вона просила перепочинку. Володимир вибачався, Стелла накидала на себе халатик — і тоді вони починали обговорювати майбутню картину.

А десь після обіду Стелла сказала:

— Я повернула йому гроші.

— Для чого ви це зробили? — розгнівався Володимир. — Ви їх одержали за тяжку працю.

— Не хочу!..

Володимир зміряв її допитливим поглядом.

— Тоді навіщо ж брали?

Це запитання було схоже на батіг — Стелла мимоволі підняла руку, ніби захищалася від удару. Потім упала обличчям на диван і заплакала. Володимир стояв біля неї, картаючи себе за нетактовність. Та ось вона підвела голову, витерла хустинкою очі.

— Мама захворіла. У нас нікого більше немає. Батько покинув, я на аліментах виросла.

Раптом випросталась, сміливо глянула йому у вічі.

— Мені не треба платити. Якщо хочете, я знов приїду. Натою передасте, вона тут часто буває.

Володимир посадив її в автобус, вона помахала йому на прощання рукою. Щось ворухнулося в його душі — смуток, чи біль, чи, може, якесь інше почуття, важко було визначити. Одне він добре усвідомлював: чимось збагатила його ця дівчина. Щось вона йому подарувала — високе, святе, вічне.

17.

Володимир почав знайомитися з роботою, за яку Віктор видав йому аванс. Це були плакати, котрі закликали до обережності з вогнем. Сам Віктор жив у роз'їздах, повертався лише надвечір або й не повертався зовсім. Коротко пояснив, якими фарбами користується друкарня,— за межі її можливостей виходити не слід. Натякнув, що плакати поки що вийдуть за двома підписами. Далі він познайомить Володимира з видавцями, попросить для нього самостійну роботу. Інколи там видаються книжки-малюнки для дошкільнят, котрі розходяться величезними тиражами. Робота приємна і надзвичайно вигідна. Головне — зарекомендувати себе, а далі піде як по маслу.

Володимир був здивований сумою авансу — тисяча карбованців! Таких грошей він ніколи не мав. Віктор попередив, що собі він нічого не лишає — просто допомагає другові власним іменем, та й годі.

Все важче й важче було Володимирові визначити своє ставлення до Віктора. З одного боку, спрощені уявлення про мистецтво, спритне комбінаторство. З другого боку, відданість та безкорисливість у дружбі.

Володимир добре розумів, що, виборовши власне світобачення, він не має права нав'язувати його іншим людям. Досить того, що його погляди поділяє Ксеня,— з нею він не самотній. Та хіба ж є у нього право засуджувати Віктора за те, що той бачить світ у його грубій речовинності, а що стоїть за тілами — за людським, за земним, за небесним — він не знає, не питає, не цікавиться? О-о, якщо людей засуджувати тільки за це, то скільки ж їх буде засуджено! Ні, Володимир ставиться цілком терпимо до поглядів Віктора. Що ж до його комбінаторства, то тут іще треба поміркувати. А може, він зовсім не комбінатор? Просто швидко працює. Володимир теж не вміє місяцями виношувати свої задуми — вони приходять зненацька, владно кличуть до полотна. І коли задум не буде реалізований

негайно, він неодмінно гине. Може, це молодість, гарячковість, хапливість — може, й так. Та поки що Володимир інакше працювати не вміє.

Повернувшись додому, він розповів Ксені про свою угоду з Віктором. Вийняв пачку кредиток (ціла тисяча!), поклав на столі. Звісно, для неї це теж були великі гроші — заробітна плата бібліотекаря за цілий рік. А Володимир гадав, що справиться з отим замовленням принаймні за місяць. До того ж це тільки аванс.

Та Ксеня чомусь не зраділа — занепокоєно подивилась на Володимира. Він пробував угадати, що саме зіпсувало їй настрій, але Ксеня, побачивши його заклопотаність, заговорила сама:

— Я боюсь, Володю.

— Чого ти боїшся?

— Грошей боюсь. Потім захочеться більше. Це завжди так буває.

— Жити ж нам треба.

— Я не звикла до великих грошей,— сумно посміхнулася Ксеня. — Мені досить того, що є.

Володимир розповів про Стеллу, про сонячний танок на мосту та про її хвору матір, заради якої Стелла вирішила стати натурницею.

Щось таємниче промайнуло на обличчі Ксені — сумніви, ревнощі, тривога? — але відразу ж те відступило, натомість з'явилася скорбота.

— Як же ти міг? Треба було умовити дівчину. У неї ж таке лихо!

— В мене тоді не було грошей,— виправдувався Володимир. — Віктор видав пізніше.

— Де ж вона живе?

— Напевне, в гуртожитку.

— Прізвище знаєш?

— Ні, не запитав.

— Гаразд, знайдемо.

Відразу ж виїхали в місто, розшукали торговельний технікум, а там уже роздобули адресу гуртожитку.

— Стелла? Це та, що малює? — перепитала чергова.

— Так, малює,— потвердив Володимир.

— У тридцятій кімнаті.

Ліжка дбайливо прибрані, подушки вкриті тюлем, на стінах малюнки, зроблені олівцем. Стелла сиділа за столом, читаючи якусь книжку. Розгубилася, аж пополотніла. Трохи заспокоїлась лише тоді, коли Ксеня простягнула їй руку й лагідно мовила:

— Ось ви яка! У вас так затишно. Це ви малювали?

— Я.

— Можна оглянути?

— Будь ласка.

Малюнки видались Володимирові трохи наївними. Їм бракувало професійної досконалості, але Стелла мала те, чого не було у Віктора: яскраво проступало власне бачення світу. Володимир стримано похвалив малюнки й покинув кімнату, а Ксеня лишилася.

Довго вони про щось гомоніли, а коли вийшли в коридор, Володимир зрозумів, що Ксеня досягла успіху. Дівчина за кожним словом дякувала.

— Нічого, Стелло, не турбуйтеся,— взяла її за лікоть Ксеня. — Їдьте до мами, тоді вже до нас. А не вистачить — телеграфуйте, вишлемо ще.

Стелла дивилася на Ксеню закохано, майже побожно, а Володимир подумав: «Може, Ксеня схитрувала? Просто жіноча тактика — причарувати Стеллу, тоді й за чоловіка не страшно».

Його розвеселила ця думка. Було приємно, що Ксеня за нього побоювалась. Та, мабуть, це не лише тактика — Ксеня вміла співчувати людям. Вона таки друг, справжній друг!..

Приїхавши додому, вони виявили: майже половина грошей була витрачена. Зате Володимир мав пальто, дві пари черевиків, костюм, сорочки тощо. Ксеня набрала собі на плаття, та й то лише завдяки тому, що Володимир дуже наполягав. Вона запевняла, що їй нічого не треба, у неї все є.

Увечері, лежачи поруч Ксені, Володимир повернувся думками до розмови з Віктором про гріх, наш земний гріх.

Останні два роки в Одесі — це було духовне заціпеніння, безсиле борсання у слизькому, ядучому мороці. Йому важко було витримати самотність — здавалося, що ти висиш над безоднею, нікому не потрібний, всіма забутий. Лише Куций про нього не забував...

Ксеня слухала його сповідь з мовчазним острахом. Вона була готова гасити пожежу — знала, що незабаром почнеться чергова депресія. Але те, що він розповідав, виходило за межі її досвіду.

— Це вже позаду,— глухо відгукнулась вона. — Ти це пережив, то навіщо ж себе мучити?

— Ні, Ксеню. Я ніби сьогодні прокинувся. Тільки зараз це прийшло... А що робити?

— Жити, Володю.

— Щоб жити, треба себе поважати.

— Ти ж, мабуть, не знав, куди він збуває цей товар.

— Куций казав, що друзям роздаровує. Та хіба важко було зрозуміти, що це брехня?

Але найбільше Ксеню занепокоїло те, що одеські картинки опинились у Віктора.

— Яка легковажність! — обурювалась вона. — Для чого це знати Вікторові?

— Ти ж сама мене запевняла, що він порядна людина,— заперечив Володимир.

— Бо не п'є. Я цього найбільше боялася. А порядний чи непорядний — звідки я знаю?..

Довго Володимир не міг заснути. Та коли він наступного дня приїхав до Віктора на дачу, той на його запитання відповів дуже просто: дістав із книжкової шафи подарунки.

— Будь ласка, ось вони. Пізнаєш?..

Віктор посміхався з тією щирою простодушністю, яка здатна обеззброїти й більш досвідчену людину, ніж Володимир.

Вийшли на подвір'я. Віктор похвалив зовнішній вигляд Володимира — пристойно, цілком пристойно! — потім заговорив про свої плани.

— Нам пора! — Дістав із кишені республіканську газету, подав Володимирові. — Ось поглянь. Це мусить тебе зацікавити.

На першій сторінці Володимир помітив портрет Сашка, намальований Віктором. Сашко був зображений біля пульта мартенівської печі, виглядав він урочисто, навіть велично — таким Володимир ніколи не бачив його.

— В обкомі дуже хвалили,— зауважив Віктор і несподівано запитав: — Із Ксенею в тебе серйозно?

Володимир не чекав на таке запитання. Та, мабуть, і собі він уже його не ставив. Зжилися, вона стала для нього найближчою людиною. Розуміє його так, як ніхто й ніколи не розумів. Добре з нею, затишно, спокійно.

— Що ти маєш на увазі?

— Нехай кидає бібліотеку, нам господиня потрібна. Переїздить сюди, хіба тут погано? Почнемо працювати на повну потужність.

— А Олеся?

Віктор спохмурнів, але відразу ж набрав бадьорого вигляду.

— Олеся оголосила бойкот нашому маєткові. Може, й вона біля Ксені трохи порозумнішає. Вона хоче мені диктувати — оце малюй, оце заборонено.

Володимир посміхнувся:

— Ну, скажімо, це не тільки малювання.

Віктор засміявся:

— Але ж вона цього не знає.

— Значить, знає. Жінку не обдуриш. А Ксеня... Ні, вона бібліотеку не кине.

— Шкода. Хатня робітниця — не господиня.

І тут Володимир наважився запитати:

— Ти не помилився з авансом?

— Як? — здивовано глипнув на нього Віктор. — Мало?

Вони дивилися один на одного так, ніби намагалися зрозуміти щось потаємне, глибоко сховане. Нарешті Віктор сказав:

— Якщо тобі не подобається ця робота, кидай. Сам закінчу.

— Я вже гроші витратив.

— Це не має значення. В нас попереду більше, ніж позаду. Встигнемо поквитатись.

Наступний ранок Володимир віддав етюдам — писав дерева в осінній позолоті та червоне жовтаве сонце. І сонце, й дерева повинні зростися з постаттю причинної, що танцює на залізничному мосту. Дівчина не усвідомлює, що вона робить, але сонячна сила, захована в ній, продовжує творити красу навіть тоді, коли вже зникла людська особистість — лишилася пам'ять клітин та м'язів.

І страшно стає від того, що дівоча краса пішла по білому світу як оболонка людського «я», а самого «я» вже немає.

Це якось треба відбити в постаті причинної, в її посмішці, у виразі обличчя. Вона вже нічим не відрізняється від дерев — вона їхня рівноправна сестра. Вона прекрасна, на диво прекрасна. Але це вже не особа. І в цьому велика трагедія.

Віктор знову кудись поїхав, Володимир обідав сам. Горпина Макарівна була з ним лагідна, в її обличчі світилася доброта. Чимось вона схожа на Марію Гаврилівну, хоч, напевно, років на десять молодша. Такі люди не бувають самотні навіть тоді, коли смерть відбирає в них найрідніших людей — вони знаходять, кому віддати тепло свого серця.

Все це тепер готове було вихлюпнутися на Володимира.

— Чого ж ви без чарки? — запитала Горпина Макарівна.

Що їй сказати? Якби вона знала, що одна чарка тягне за собою другу, то, мабуть, не підставляла б йому цей коньяк.

— Заберіть його,— болісно скривився Володимир.

Вона мовчки віднесла коньяк і, повернувшись, сіла в кутку на кухонному стільці.

— Мабуть, не вподобав мене хазяїн,— зітхнула Горпина Макарівна. — По очах бачу. А чого ж це молода хазяйка не навідується?.. Таке діється, аж моторошно. Живу, як на вокзалі. Ні, тут не такий порядок був. Я в них як своя жила. Дітки мене любили. Що не скажу — слухаються.

Володимирові хотілося якось заспокоїти цю самовіддану жінку, котра не знала, на кого їй спрямувати свою потребу любити.

— Зачекайте, все владнається.

— Де там! — скрушно похитала вона головою. — Щоб на ніч дівок привозити...

— Це натурниці. Ми їх малюємо.

— Вдень малювати треба. І щоб хазяйка вдома була. Вона ж така молоденька, така гарна. Навіщо ж її кривдити? Ні, це не життя. А на гроші Віктор Васильович не скупий. Видно, заробляє добре. Та піду я звідси. Їй-бо, піду. А ви їжте, їжте. Може, грибків покласти?

По обіді Володимир взявся виконувати замовлення пожежників. Він взагалі вирішив робити це по обіді — ранок кликав до золотих верб, до червоного сонця. Як він не бився, але всі «протипожежні» ескізи виходили блідими, невиразними. Це було насильство над самим собою. Володимир відчував: нічого путнього він створити нездатний. То як же бути з авансом? Якби ж він міг його повернути! Гнітила залежність од Віктора. Знов і знов пробував знайти якесь рішення, але не знаходив і через те відчував себе майже приреченим.

Кинув ескізи, вийшов на верхню терасу, задивився в далечінь. Там, за сірими схилами, за курними скелями, клубочилися димові хмари — великі видихи металургійного. Незнайомий, не зрозумілий для Володими-

ра світ — світ вогню й металу. І є там людина, котра назвала себе старшим братом. Не часто вони розмовляли, хоч Сашко й шукав спілкування з новим членом родини Медунів. Запрошував Володимира до себе, але той мовби чогось побоювався. Зараз Володимир зрозумів: Сашко був для нього носієм тієї сили, якої він поки що не осягнув ні розумом, ні серцем. В шахті теж не побував — образився на начальника, кинув автоген, пішов шукати вільного хліба. Отже, тут, на Донбасі, все поки що лишалося для нього чужим — глибинне, докорінне проходило повз нього.

І ось тепер Володимир подумав: гаразд, колись ти виробив для себе космогонічну схему — життя є антипод гравітації. В загальних рисах це, мабуть, правильно. Першою проти сил тяжіння повстала рослина. Вона потягнулася до сонця, навчилася вбирати в себе його проміння й передавати землі. Але рослина не одержала свободи — її одержали істоти, котрі харчуються рослинами.

Якби не було птахів, земна біосфера мала б лише двопросторовий вимір — довжину й ширину. Третій вимір потребує крил, а їх людині не дала природа.

Та ось у небо злетіло залізо. Літати навчили його людські руки. Третій вимір простору — космічна висота! — скорився земній біосфері.

Тепер подумай, Володимире: чи стала б реальністю космічна ера, коли б не оті димові хмари, які викликають у твоїй душі заклопотаність та відразу? Є жертви — навіть великі жертви! — але ж це бій, космічний бій, котрий почався зовсім недавно,— його розпочинав Григір, а він ще живий і здоровий. То чому ж душа твоя лишається холодною, коли ти дивишся на оті хмари, де Сашко варить сталь? Ти ж крила Сонця, залізні крила Сонця!..

І знов ти мусиш визнати перевагу Віктора: він створив плакат, але ж цей плакат оспівує шлях істини, а ти поки що блукаєш манівцями.

Володимир нашвидку зодягнувся, перейшов шкільний парк і попрямував до автобусної зупинки, де нещодавно прощався із Стеллою. Народжувався новий струс у його душі — він знову почував себе на роздоріжжі.

Сашко з родиною жив на околиці міста. Колись це була сільська вулиця, тепер тут ходив тролейбус, та подекуди ще можна було помітити звичайні селянські дворища. Щоправда, хат під стріхами вже не лишилося, але ось у загорожі з «дикого» каміння стирчить вмурований коток, яким колись гарманили жито. Так тут завжди було: заводське починалося за шлаковою горою, а довкола неї жили обкурені залізною пилюкою селяни, вони орали ниви, вимолочували небагате збіжжя, бо донецька земля ніколи не родила щедро. Отож, бач, іще й досі подекуди можна надибати кам'яні гарманки.

Вдома Володимир застав лише Юльку. Вона, повернувшись із школи, вчила уроки. Над її столиком висів портрет батька, вирізаний з республіканської газети.

Юлька чи то зрозуміла, чи здивувалася його приходу — заметушилася, не знаючи, де повісити капелюха, куди посадовити гостя.

Володимир пояснив: йому конче треба піти на завод. Виявилося, що Сашко мав через дві години змінитися. Володимир вирішив ждати його біля прохідної. Попрощався з Юлькою й відразу ж поїхав на металургійний.

Біля прохідної Володимир побачив Сашкового друга, котрий возив їх своєю «Волгою» в Бугаївку. Сталевар назвався Денисом Івановичем. Він охоче погодився бути гідом — до зміни лишалося чимало часу.

Блукали по заводу, Денис Іванович коротко пояснював, що й до чого. Володимир не чув тих пояснень — чманів від гуркоту заліза, від вирування вогню, в його душі визрівала одна з тих криз, котрі кидали його у зневіру, породжували відчуття власної непотрібності.

Денис Іванович намагався розтлумачити, в якій послідовності відбувається той процес, котрий завершується в прокатному. Художник,

мобілізувавши волю, вслухався в його пояснення, але думками був далеко. І лише тоді, коли наблизились до шихтового двору, він мовби отямився. Що ж прикувало його увагу?

На платформах стояли навантажені брухтом мульди — важкі металеві корита, в яких подається шихта в розжарені пащі мартенів. В одній із мульд Володимир помітив ковадло. То було звичайне ковадло,— напевне, з якоїсь сільської кузні,— але воно чомусь дуже схвилювало Володимира. Може, він пригадав, як вони, дитбудівці, їздили в колгосп вибирати помідори? Це було віконце в життя — і сільське життя запам'яталося йому саме отаким ковадлом. Так чи інак, а ковадло, що тепер лежало в мульді, схвилювало його не менше, ніж зруйнована бугаївська церква. Там, побіля церквиці, проходив кордон людської віри — старе померло, нове формувалося. Тут же Володимир побачив межу у розвитку виробничих сил. І відбувалося те ж саме: старе вмирало, нове гриміло своїм могуттям.

Оспівані в народних піснях не менше, ніж дзвони церковні, скільки тисячоліть ви дзвеніли по селах, незабутні ковадла! Якими загадковими та могутніми ви здавалися! Споконвіку ковалів вважали чаклунами, бо метал — то велика таємниця. Церква і кузня — ось ті духовні вогнища, до яких віками тягнулося людське серце. Вони обов'язково споруджувалися по сільських висотах, щоб звідусюди було видно і далеко чути. У неділю дзвонила церква, а в трудові будні заливалася своїми передзвонами сільська кузня.

— Чого ви спинилися? — трохи здивовано запитав Денис Іванович.

— Та он, бачите...

— Що там?.. Звичайний брухт.

— Ковадло...

— А-а... Справді. Тут всякого трапляється.

Далі Володимир сприймав усе побачене через оту призму, яку зненацька забачив у мульді.

Коли оглядали прокатний, він помітив посеред цеху великий плакат: дівчина показувала на рольганг, застерігаючи від небезпеки. Звісно, це робота Небери. Виготовлено нашвидкуруч, а проте як добре, що цей не вельми вправний плакат тут висить! То було не лише корисно, а й красиво — чудова декоративна пляма. З'явилася гордість за фах.

Володимир іще раз позаздрив Вікторові. Зрештою, хіба кожен художник мусить працювати на вічність? До речі, саме той, хто носиться з такими претензіями, здебільшого обтяжений честолюбством.

— Ну, то що ж? Підемо до нашого куреня,— глянувши на годинника, сказав добровільний гід.

Лише тепер Володимир зміркував, чому Денис Іванович не повів його одразу ж у мартенівський. У Сашка напружені хвилини, йому не слід заважати — видає швидкісну плавку. Про це Володимир не раз чув — і від Юльки, і від Марії Гаврилівни. Вони про Сашкову роботу розповідали так, мовби на ній весь металургійний тримався. А може, так і є?..

До мартенівського увійшли вслід за составом, що підвозив мульди з брухтом. Володимир спробував розшукати своє філософське ковадло, але то була марна справа. Одразу запрацювала завалочна машина, що, встромлюючи металевий хобот у непомітні пази, підхоплювала важкі мульди й підносила їх до полум'яного отвору так легко, мов розважлива бабуся підносить чайну ложку до дитячого рота. Володимир на мить зупинився, спостерігаючи, як машина вивергає залізний непотріб у вулканічні надра печі.

Він дуже боявся, що хтось йому зараз крикне: «Не заважай! Нам не до туристів». Та на нього, звичайно, ніхто не звертав уваги.

Сашка він не впізнав — це був зовсім не той Сашко, якого всі звикли бачити вдома. Там він здавався простакуватим, буденним, а тут Сашко виглядав володарем космічних сил, загнаних у шамотні нутрощі мартенів,— його руками Сонце кувало для себе залізні крила. Кувало зовсім не

так, як це було раніше, коли по селах лунали металеві передзвони молотків.

Ось воно, горнило титанів,— кожна плавка виливає у величезні ковші близько п'ятисот тонн сталі! А триває плавка лише сім, а то й шість годин. Саме за те й боровся Сашко, щоб оцих годин було якомога менше...

Олександр Григорович був зодягнений у грубу вовняну куртку — вовна лише тліє, але не загоряється. Це тут найголовніше. До дрібних опіків кадрові сталевари ставляться зневажливо — Володимирові часто доводилось бачити їх на Сашковому тілі.

На дашку кашкета припасовані сині окуляри — там, де чуття й мозок сталевара вловлюють найтонші нюанси полум'яного творення, бурхає, нуртує таке шалене вогнище, на яке неозброєним оком не глянеш.

Сашко спершу здивувався, помітивши Володимира, але одразу ж усе зрозумів і приязно осміхнувся:

— За півгодини звільнюся. Покажу тобі наші володіння.

— Та ми вже дещо бачили,— скромно зауважив Денис Іванович.

А Володимир подумав: «Дещо!.. Такого на ціле життя вистачить. Але як до цього підступитися? З якого боку?»

До Сашка підходили сталевари та підручні, він кидав їм нібито незначні слова. Але всі їх сприймали так, мовби головне було не в словах, а в чомусь іншому — може, в тому, ким саме вони мовлені.

Володимир помітив: люди ставляться до Сашка так, як до капітана, котрий стоїть на містку, ведучи свій корабель поміж айсбергів. Ніхто не бачить, що там під водою,— бачить лише капітан. І нікому незрозуміло, як він це бачить. Серце Володимира сповнювалося гордістю за старшого брата, він навіть повторив Сашкове слівце: «братуха». І хоч воно ще не здобуло повної безумовності, але Володимирові було радісно, що він має право називати Сашка цим навмисне грубуватим словом.

— Погуляй, братухо, погуляй,— кинув Сашко, якому підручний щойно подав металеву ложку з довжелезним держаком. Цю традиційну зброю сталеварів Володимир бачив не раз у документальних кінофільмах. Справді ж бо: дуже ефектно виглядав на екрані той момент, коли сталевар бере пробу сталі. Та ще барвистий фейєрверк, що спалахує над ковшем, коли в нього вливається готовий метал...

Все це Володимир бачив тепер не на екрані, а в живій дійсності. Так, це прекрасно! Могутньо, велично, вражаюче. А проте на десятках художніх виставок — не лише у кінофільмах — митці чомусь намагалися привернути увагу глядачів саме до цього фейєрверка... Коли ж сотні, тисячі разів повторюється те саме, то навіть величне втрачає власну велич — перетворюється на банальний штамп.

Зненацька спало на думку: ні в якому разі ти не повинен робити того, що робить Небера! Полотно дається художникові для осмислення дійсності, а не для бездумного фотографування.

Це ж ганьба, коли ми найістотніше в людині, найсвятіше перетворюємо на об'єкт дешевих спекуляцій. То вже не мистецтво — то брак, злочин. Зроби раз — один раз! — але чесно, по-справжньому. А нездатний зробити — утримайся. Це чесніше...

Але як, як це зробити? По суті, Володимир іще навіть не наблизився до виробничої теми.

І тут знов повернувся до нього той самий настрій, з яким він починав оглядати завод. Все ясно, коли ти думаєш про людський труд. Але нічогісінько не ясно, коли ти берешся за пензель, щоб його відтворити на полотні. Виникають десятки питань, котрі так починають тебе катувати, наче саме ти винен у тім, що світ, людина, її життєве призначення надміру важко піддаються нашому розумінню.

Коли вони з Сашком вийшли з прохідної, вже взялося вечоріти.

Якби Сашко знав, у якому настрої перебував Володимир, він би ні про що в нього не розпитував. Та, напевне, петлі й зигзаги художникових настроїв, духовні злети й падіння, які відвідують навіть зрілих майстрів,

були не знайомі Сашкові. Самокатування, котре почалося у Володимира іще до заводу, тепер посилилось, набрало тяжких форм. Він, відмовившись від вечері, заспішив додому — не до Віктора, а на шахту, до Ксені. Їхати було нічим, Володимир вирушив пішки. Вісімнадцять кілометрів — шлях невеликий, йому навіть корисно провітритись.

Кілометрів зо три вони йшли разом з Сашком. Володимир мовчав, його переповнювали складні, суперечливі почуття.

Сутінки виповзали з колишніх ярів та балок, що були вщерть забудовані, засипані бульдозерами, перетворені на шахтарські дворики та садки. Весняні води, котрі полюбляють котитися старими шляхами, тепер шукали нових, потрапляли в пастки і до середини літа застоювалися у вибалках та ярах, утворюючи рудуваті ставки, які відразу ж обживалися дітворою. Найбільші з них не пересихали до осені, бралися кригою — і тоді тут шикувалися легіони снігових бабусь, що своїми вугільними очима стежили за баталіями юних хокеїстів.

Завод облизував небо кривавими язиками полум'я, хмари палахкотіли, ніби й там виплавлялося щось нове — може, новий час, нова доля для цієї землі. Та хіба ж можна оту могутність сприймати лише по-земному? Ні, це вже не тільки Земля — це Космос прийшов до людей, поселився під хмарами, б'ється могутніми крилами об донецькі скелі, викрешує із них такий вогонь, якого не знав Прометей.

Десь близько був той образ, котрий породжував сум'яття у Володимировій душі,— Прометей, Прометей! Та Володимир відразу ж його відкинув — надто часто згадувалося ім'я цього бога-страдника у віршах і газетних заголовках. А це ж була релігія! Релігійне загубилося, лишилося тільки поетичне. Може, колись так само станеться і з Христом?

Сашко почав помічати, що з Володимиром діється щось незбагненне. Замість захоплення, на яке розраховував Сашко, художник переживав щось схоже на розчарування.

— Не сподобалось? — сторожко запитав сталевар.

— Страшно,— відказав Володимир.

— Не розумію.

— Братися за це страшно. Це більше від того, що здатне вміститися на полотні.

Володимир пригадав слова Ксені про долю української мови. Таки ж правду вона казала: робітничий клас Донбасу здебільшого розмовляє українською мовою. Зате рідко можна почути її від людини, котра вважає себе інтелігентною. В цьому було щось нісенітне, принизливе. Заговорив про це із Сашком. Той навіть зупинився від подиву — мабуть, не сподівався на таку розмову.

— Добре, братухо, що ти про це думаєш. Я в молодості не надавав цьому значення, доки мені в душу не плюнули. Потім знов почав забувати. А воно б не годилося. Це ж однаково, що до рідної матері збайдужіти. Життя жорстоко мстить за байдужість нашу.

На Володимирове запитання, де й коли Сашкові довелося пережити приниження, сталевар розповів таке. Німці підігрівали національне самолюбство українців. Дехто клюнув на цю наживу, але більшість полонених добре бачила, чого добиваються фашисти. Та коли прийшли союзники, Сашко переконався: американці, англійці, французи взагалі не вважають українців нацією. Радянський Союз був для них Росією, усіх радянських солдатів вони називали росіянами. Це походило від традиції, що сформувалася іще за царату. І тут уперше Сашко запитав себе: чому ж поляки для західного світу — нація, а нас, українців, буцімто взагалі немає? Ворог нас помічав, друзі чомусь не бажали помічати. А нас же понад сорок мільйонів! Це ж таки не голка в сіні — це справді велика нація! Як же воно сталося, що світ не відрізняє нас від росіян? Що ми брати — це так. Нехай навіть російський народ — старший брат, проти цього Сашко не заперечував. Але ж у молодшого є своя хата, своя земля. Та світ цього чомусь не бачив — ні землі, ні хати. Ніби все це належало

старшому братові, а молодший ще не став хазяїном. А він же й не молодший — ось у чому справа! Може, ровесник, коли не старший,— але ж ніяк не молодший!..

Із німецьких концтаборів полонених перевезли за колючий дріт вітчизняного походження. То було, можна сказати, решето з дуже дрібними чарунками. Декого відпустили додому, інших судив трибунал. На думку Сашка, так воно й мусило бути — адже ж не всі полонені відмовлялися служити ворогові. За себе він був цілком спокійний — розберуться й випустять.

Тим часом у розмовах з товаришами по табору Сашко не ховаючись пояснював, що українці — це, звичайно, не росіяни. У нас є власна мова, власна історія, власна земля. Західна буржуазія цього не тямить — так то ж буржуазія! Саме заради того ми й революцію вчинили, щоб кожен народ був повновладним господарем на власній землі: росіяни — на своїй, українці — на своїй. Адже ж країна наша так і називається: Союз. Не Росія, як кажуть на Заході, а Союз Республік. Росією вона була до революції. Отже, ми з росіянами — союзники...

— Це ж як? Може, так само, як Англія й Франція? — глумливо хтось його запитав.

— Вони — союзники на час війни, а ми — і в дні миру,— пояснив Сашко, щиро вірячи, що в його словах немає нічого злочинного,— у нас є право вийти із Союзу. Так у Конституції сказано.

Потім слідчий не раз його розпікав:

— Значить, союзники? Ха-ха-ха! А ти помітив, якою мовою американські негри розмовляють? Отож, союзничку, доведеться тобі пройти курс російської. Вища освіта — двадцять п'ять, середня — десять.

Сашкові випала десятирічка. Він її закінчив майже повністю.

— Тепер, бач, знов оту науку почав забувати,— закінчив Сашко з гіркою посмішкою. — Якби нам шовіністи не нагадували, ми б, може, й справді забули, хто наші діди й прадіди. Українцеві треба добре допекти, щоб у нього козацька кров заграла. Ми товстошкірі, національне самолюбство давно заснуло. Та чи й було воно взагалі? Довірливі, мов діти.

Про майбутнє української мови Сашко висловився так:

— Наша мова не помре, братухо! Всі народи сьогодні до великого іспиту підходять. Якщо досі не вмерла, то іспит витримає.

— Про який іспит кажеш? — запитав Володимир.

— Ось про який. Я не вірю, що кордони існуватимуть вічно. Земля зробилася такою маленькою... Щось має статися. Таке, що покладе край людському ворогуванню. Ну, а тоді... Коли відімруть кордони... Тоді люди схаменуться: якщо ми кожну травинку, кожну комаху хочемо зберегти для нащадків, то як же слово людське не зберегти? Хіба мова народу важить менше, ніж якийсь вид метеликів?.. А нас, братухо, сама земля захистить: вона в нас така, що голоблю посади — виросте. З такою землею народ не пропаде. Знаєш, яке найбільше лихо я бачу попереду?..

— Яке?

— Голод. Ото він і буде іспитом для всіх народів. Десь років через двадцять... Важко про це думати, але походить він з косою по нашій планеті. Мільйони в могилу ляжуть. Особливо ті, хто землю свою не вберіг.

— У тридцять третьому українці вмирали, а союзники...

— Не знаю, як це буде. Наперед сказати важко. Але буде!.. Не думаю, щоб удруге таке вдалося. Сама земля проти цього повстане. Народ і земля — це фактично те ж саме. Доки земля жива — народ живий. А як земля помирає — тоді й народові смерть прийшла. — Несподівано Сашко перевів розмову на інше. — Ну, як у тебе з Ксенею? Повний порядок?..

— Порядок,— неохоче буркнув Володимир, якому здалося, що це запитання зараз недоречне. Він з тривогою думав про те, що почув від Сашка.

Далі Сашко не розпитував. Пообіцяв, що завтра вранці приїде, бо вихідний. Потиснули один одному руки, і Володимир пірнув у жовті,

розріджені далекими ліхтарями сутінки. Він прошкував нічним степом, вишукуючи поглядом ледь помітні вогники Орлової балки.

Коли Володимир постукав у шибку, Ксеня вибігла на ганок у самій сорочці, хоч було вже зимно. Припала до нього, щось болісне вчувалося в цій рвучкості, але вона нічим не виказала своєї тривоги. Довго зазирала йому у вічі, якось винувато усміхалася — і він зрештою прочитав те, про що вона хотіла запитати, але так і не зважилась.

— Чого ти? — з жартівливою грубуватістю обізвався Володимир, перебираючи пальцями її волосся. — Та не було їх, не було.

Йшлося, звісно, про натурниць. Лише тепер Володимир помітив у її очах сльози, які також сміялися.

— Правда?

— Ех, ти,— докоряв Володимир. — Я ж тебе за великого філософа маю, а ти, бач, про що думала. Знай, Ксеню: я тобі ніколи не збрешу. Що б там не скоїлось — не збрешу.

Вона допомагала йому роздягатись, подала вечерю. Разом розпили пляшку рислінгу — це те, що Ксеня ніколи не боронила.

— Олеся приїздила,— мовила Ксеня, і Володимир зрозумів, чому вона сьогодні з такою тривогою його зустріла. — Нічого не розказує, тільки плаче. Щось там є іще, не тільки натурниці.

По Ксениних очах він бачив: оте «щось» дуже її непокоїло, вона дошукувалась у виразі його обличчя якоїсь таємниці, але, мабуть, переконалася, що Володимир нічого від неї не ховав.

Її занепокоєність передалась Володимирові.

— Що ж там є?

— Олеся розповідала про якогось Бориса Корнійовича. Вона якось чула, як він розмовляв з Віктором... Ну, просто так, наче Віктор хлопчик, котрий нашкодив... Кричав, погрожував. Олеся дуже його боїться. Ти його не бачив?

— Ні, не доводилось.

— Дивно? Які в нього права на Віктора?

Ксеня бачила, як на його обличчі промайнуло щось смутне, болюче. Але то була тільки одна мить. Володимир протер долонями очі, як роблять після тяжкого сну, щоб іще раз упевнитись: сон скінчився, жива реальність нічим його не нагадує — то й годі про нього думати.

— Може, Віктор замовлення не виконав. Скажімо, то був начальник художнього комбінату.

— Гаразд, ти запрошуєш начальника додому, пригощаєш його вечерею, а він, повечерявши... Це ж нісенітниця, Володю. Тут щось інше.

Проте Володимир, охоплений своїми настроями, які були далекі від цих думок, не надав серйозного значення згадці про якогось Бориса Корнійовича. Мабуть, тому, що не міг їх пов'язати — Бориса Корнійовича та Віктора Неберу. Донбас видавався йому зовсім іншим світом. Звідки тут узятися Куцому?..

Володимирові кортіло поділитися з Ксенею своїми сумнівами щодо того напрямку, який іще вчора здавався єдино можливим, а сьогодні він вважав його безплідним. Та Володимир добре знав, як подобалась їй «Мати», а саме це полотно тепер відштовхнуло його своєю, як він гадав, фальшивою багатозначністю.

Залізні крила Сонця — ось що виконують сьогодні такі земляни, як Олександр Медун. Ікар навчає літати залізо.

18.

Володимир прокинувся рано — Ксеня іще спала. Довго блукав навколо терикона, йому знову вчувалося щось вороже в чадних подихах цієї кам'яної істоти, що видирається на поверхню разом з вугіллям. Чи знало Сонце, для чого воно нагромаджує в земних надрах свою тисячолітню енергію? Чи було йому відомо, що згодом прийде людина, добуде його обвуглені протуберанці із кам'яних глибин, задзвенять молотки

в кузнях, загупають парові молоти — і то буде народження залізних крил? Як це прекрасно, що вони зрештою народились!..

Зайшовши в хату, Володимир помітив, що Григір почав повертати сюди власний порядок — з'явилася заповітна скриня, в якій...

Нехай, це вже Володимира не обходить. Дістав із комірчини «Матір», виставив її перед вікном, почав розглядати. Чи вона сподобалась Ксені? Може, Ксеня любила цей твір саме тому, що він був початком їхнього кохання?

На скрині звабливо червоніли маки, синіли степові блавати. У відчинену кватирку тягнуло сірчаним чадом.

Володимир відчув себе стомленим — погано спав. Може, поспати трохи? Але в хаті холодно, Григір іще не починав топити.

Погляд знову упав на скриню, під серцем ворухнувся давній знайомий — холодний, слизький вужак, що вмів згортатися у непорушний клубочок, робився майже непомітним, але, бач, не хотів кидати обжитого гнізда.

А десь через годину Володимир продирався поміж дубів, завалених чорним груддям, намагаючись упіймати Того, що в териконі живе. Спустився до джерела, хотів напитися води, але не утримався, звалився біля криниці. Черевики загородили струмок, холодна вода обмивала їх, під каблуками ворушився білий пісок.

Тут його й застала Юлька, яка прибігла, щоб покликати Володимира на сніданок.

Коли б він міг поглянути збоку, як це тоненьке, тендітне дівчатко тягне його на гору, як воно ховається, щоб ніхто із людей їх не помітив,— коли б він знав, що Юлька вже не раз хвалилася своїм подругам, що є в неї родич — художник, котрий незабаром стане знаменитістю,— о, коли б усе те стало відомо Володимирові, він, певне, утік би з Орлової балки світ за очі! Не дай Боже тобі, Володимире, побачити себе таким, яким ти зараз був.

А Юлька плакала від власного безсилля, хотіла вже кинути, та знов хапала його за руки, підіймала над землею голову і тягла непорушне тіло до подвір'я, тільки черевики орали землю — мокрі черевики, із яких сочилася вода. Застудиться він, неминуче застудиться — адже ж уранці на калюжах уже з'являвся льодок.

Таки ж заштовхала в хату, поклала в ліжко. Потім розшнурувала черевики, стягнула мокрі шкарпетки. Кинула на босі ноги стару ковдру, постояла біля «Матері» — і знов заплакала. Можливо, то були сльози гіркого розчарування: як же це так — талант і потворність разом?..

А коли Юлька привела сюди Ксеню, обидві вони вжахнулися: босий, скуйовджений Володимир замазував білою фарбою «Матір». Ледве тримаючись на ногах, мазав і мазав широким пензлем своє полотно, наче фарбував паркан.

Страшний зойк вирвався із Ксениних грудей. Стусонула його межи плечі так, що він поточився і знов упав на ліжко. Щось буркнув і провалився в сон. Виплакалась біля нього, потім наказала Юльці:

— Скажи Іванові, нехай за Віктором їде.

Юлька вибігла, а незабаром прийшов Сашко. Він сказав, що Іван уже виїхав на мотоциклі, та чи знайде Віктора? Може, Володимир виспиться і сам порятує «Матір». Доки фарби не висохли, їх легко зняти розчином — нижній шар уже добре вхопився, розчинник його не пошкодить.

Тим часом Володимир і справді розплющив очі, безтямним поглядом обвів хату. Помітивши Сашка, звівся на ліктях. Художник виглядав так, мовби його воскресили із мертвих, але ще не відомо, чи дозволять йому жити на білому світі. Пам'ять пов'язала події, що відбувалися до його заглядання у Григорову скриню й пізніше, коли він зашмаровував фарбою «Матір»,— прогулянка до криниці лишилася поза свідомістю.

— Навіщо ти це зробив? — з гіркотою в голосі запитав Сашко.

— Правильно зробив,— затято мимрив Володимир. — Клубна мазанина, примітив.

Ксеня знов захлипала — і це вразило Володимира, він іще ні разу не бачив, щоб вона плакала.

— Я тобі не суддя, моя думка нічого не важить... — Сашко затнувся, добираючи слова. — Але ж поглянь на Ксеню. Я їй вірю, вона розуміється на малярстві.

Володимир підвівся з ліжка, намацав черевики. Дуже здивувався, що вони мокрі. Ксеня помітила в запічку чоботи.

— Взуй оце, бо застудишся.

Володимир запідозрив, що він десь блукав у горілчаній безпросвітності, в ньому знов прокинулося почуття огиди до самого себе. Його завжди жахало провалля в пам'яті — де він був, що робив? Особливо це було страшно зараз, бо Ксеня та Сашко, напевне, знали те, чого не знав він.

Безсилий, безпорадний стояв Володимир перед своїми суддями. Заговорив з каяттям:

— Жахливо... Але скажіть, Олександре Григоровичу, ви добре знаєте, для чого це все?

— Що все? — не зрозумів Сашко.

— Ну, життя... Шахти, дерева, люди. Безчесно жити на землі, коли цього не знаєш. Інколи мені здається, що я це знайшов, зрозумів. А потім знов приходить питання: для чого? Якщо лише заради того, щоб хтось ворушив на землі каміння, то можна ж наплодити роботів. Вони це краще робитимуть. А люди... Для чого вони?

В його обличчі справді було щось страдницьке — Сашко це помітив іще вчора. Поволі він починав розуміти, звідки походить оцей психічний струс. Так звані дитячі запитання, котрі в деяких людей не зникають до старості. Можна на них відповідати іронічно — здебільшого так і відповідають,— а можна взагалі забути, що вони колись тебе хвилювали. Та щиру, безкомпромісну душу ні ота іронія, ні досадливе відмахування задовольнити не здатні.

Ксеня вже виплакалась, вона добре знала, що Володимира слід раніше заспокоїти, а тоді можна буде умовити, щоб він порятував замазане полотно.

— Ти ж сам мені пояснював: життя — антипод гравітації,— зауважила вона, благально дивлячись у його зім'яте обличчя.

— Це тільки механіка. Невже ми існуємо лише заради неї? Я ж кажу: тоді досить роботів. Коли ми оглядали завод, я повторював: Сашко тут виковує для себе залізні крила... Це велично! Освоєння третього виміру, поширення життя на інші планети... Але в цих поясненнях кількість не переростає в якість. Більше планет, більше людей... З погляду космічної енергетики це зрозуміло. Та невже існує лише сама енергетика?

Володимир дивувався напрямові власного думання. Іще вчора він, здавалося, був задоволений тим, що можна визначити полюс, до якого належало земне життя: антигравітаційні процеси Космосу. На мертвих планетах лише вулкани повстають проти космічних сил тяжіння, але вивергнуті із глибинних надр мінерали лежать непорушно — ніхто з них не будує палаців, не запускає в небо кораблів.

Та сьогодні він зненацька усвідомив: визначення полюса — ще не розгадка великої таємниці життя. Тут є щось більше за космічну механіку, але... Але не більше за «Божественну комедію» Данте! Звідси й походило відчуття власного безсилля. Данте міг, здолав. А що може здолати Володимир Таран? Ні на що серйозне він не здатний. Нікчемне борсання в космічній павутині, котра дозволяє зрозуміти свої механічні властивості, але ніколи не підпустить до внутрішніх, духовних таємниць. І боляче, дуже боляче знати, що люди здебільшого живуть лише задля того, щоб виконувати свої механічні обов'язки. Бо хіба ж варіння сталі — не механічний процес?..

Так сьогодні Володимир побачив те, що вчора його захоплювало

в образі Сашка. Тепер Сашко втратив для нього ореол вершителя людської долі — він перетворився лише на виконавця фізіологічних потреб суспільства.

Сашко мовчки поглядав на художника, а Ксеня, якій нещодавно здавалося, що Володимир назавжди виплутався із гнітючих думок, була майже в розпачі.

Та ось Сашко поклав руку на Володимирове плече і спокійно мовив:

— Гадаєш, мене не обминуло? Ні, Володю. Дідам нашим легше було, це факт. Все вони знаходили в Біблії. А ми... Нам у людині все це треба шукати. Ось ти про механіку згадував. Тут я дещо тямлю, без механіки сьогодні не проживеш. Але підводити людину під техніку... У неї ж є душа!.. Це велика таємниця, братухо! Механіка тут нічого не скаже.

— Що ж скаже? — похмуро запитав Володимир.

— Твої картини скажуть. А ти... Як у тебе рука піднялась?..

— Ох, Олександре... Прийшов я на завод — і все вмерло. До цього ніби щось тямив. А тут... Кому це під силу? Заздрю Вікторові — йому сміливості не бракує. Що побачив, те й змальовує. А я не можу.

Сашко замислився. На його обличчі з'явився вираз глибокої зосередженості. Так, тут справді було про що подумати.

Наче п'яний кіномеханік переплутав коробки з плівкою — на екрані з'явилися кадри, які ми вже бачили. Справді ж бо, Володимир зараз виглядав так само, яким він був рік або два роки тому. Епізод повторився не лише в пиятиці, а навіть в отих питаннях, на які немає однозначної відповіді. Адже ж сьогодні те, одеське, відступило. Не так розумом, як духом своїм Володимир уже бачив мету,— він знав, заради чого живе на світі, хоч, може, й не наважувався сказати собі: з н а ю!

Сашко також бачив те, що діялося з Володимиром,— не так розумом, як досвідом власної душі. У братухи звичайнісінький рецидив. Надмірна чутливість психіки, болюча безкомпромісність. Сашко хоч і казав, що не розуміється на мистецтві, але де в чому він розумівся добре: фарисейство бюрократичної пропаганди його мучило так само, як і Володимира. Ще звідти, з беріївських таборів, Олександр виніс глибоку відразу до цього фарисейства. Отож він легко міг уявити, проти чого бунтувався Таран. Але там, на заводі, Володимирові здалося: він же, соцреалізм, грунтується на життєвій правді. Хіба ж не ми побудували величні заводи? Хіба люди не люблять своєї праці? Хіба наші п'ятирічки не підняли країну до космічних висот? Все це є, все правда. Та ось у чому біда: із людських душ виганяється більша правда — виганяється те, без чого земна людина взагалі перестає бути людиною.

— Відмий картину,— по-батьківському порадив Сашко. — Прекрасна робота. Це ж варварство — отак нищити. Вона мені дуже сподобалась. Я тобі цього не казав лише тому, що... Ну, який я для тебе суддя?..

Ксеня подала банку з розчином, Сашко попрощався й вийшов. Потім повернувся, заглянув у двері:

— Коли закінчите — приходьте, пообідаємо разом.

Іван приїхав без Віктора, але Ксеня його заспокоїла: Володимир справиться сам. Це навіть добре, що не було зараз Віктора,— Ксеня вже не така певна, як раніше, що він здатний позитивно впливати на Володимира.

— Я роблю це для тебе, Ксеню,— обернувся до неї Володимир. — Раз воно тобі подобається — нехай... Але це ще не мистецтво.

Ксеня дивилася, як стікає в бляшане корито розчинена фарба, а картина оживає — ось небо спалахнуло фіолетовим світлом, заворушився на вітрі клен, заблимало церковне вікно, а мати думає свою важку думу про день сьогоднішній і прийдешній, про світ буремний та невлаштований.

Рано ти повірила у своє щастя, Ксеню. Щось кидає Володимира, щось заважає йому жити. Пошуки істини, намагання заглянути за лаштунки світу, про який так мало знаємо, чи, може, те одеське, про що він тобі розповідав?..

Тривога в її серці розросталася, породжувала лихі передчуття. Грунт, на якому вони стояли, здавався хистким і непевним.

Обідали у Медунів. Сашко підморгував батькові:

— На дядька Миколу схожий.

Це він про Володимира, про його прискіпливе ставлення до природи — хто ти, природо, що ти в собі несеш такого, чого ми не знаємо й не розуміємо?

Із розповідей про дядька Миколу можна було збагнути, що його так само мучили оці питання, а може, й досі мучать.

— Різні люди є,— підсумував Григір. — Одні тілесні, другі — духовні. Та й серед духовних не всі однакові: одні від темного духу, другі — од світлого.

А Юлька забилася в куток і звідти стежила за Володимиром. Був він для неї загадкою — вродливий, талановитий, і раптом отаке лихо! Юлька ненавиділа п'яних, дуже їх боялася. Батька вона ніколи не бачила п'яним — хіба що для апетиту вип'є. І все ж Володимир їй подобався. Коли забути, який він був у балці, то можна знайти в ньому схожість з їхнім фізкультурником, у якого Юлька потай закохана.

Дні потягнулися до зими, до снігу. Він уже пробував застелити землю, але залишив по собі лише глинисте багно на дорогах. Мотоцикл не годився, Володимир приїздив до Віктора на попутних. Все ще морочився з осоружним замовленням. Віктор умовляв його забути про пожежників, працювати над «Причинною», але ж борг якось треба відробити.

Ксеня все важче переживала розлуку, їй ввижалися якісь страшні події, котрі покладуть край їхньому щастю. Вся її філософічність не могла відвернути лихих передчуттів. Час від часу запитувала, чи не з'являвся Борис Корнійович. Цим вона насторожила також Володимира — він якось запитав у Віктора:

— Хто такий Борис Корнійович?

Коли б Володимир був уважніший, він би неодмінно помітив, як здригнувся Віктор від цього запитання. Але то була одна мить — Віктор одразу ж опанував себе і, як здавалося, цілком спокійно відповів:

— Художник. Колись ми разом працювали. Ну що ж, посварилися. На жаль, це інколи трапляється.

Таке пояснення заспокоїло Володимира, але Ксеня чомусь не повірила, що Борис Корнійович — художник. Вона вимагала, щоб Володимир перевіз «Причинну» додому — сама топитиме Григорову хату, аби він був тут, якомога далі од Віктора. Та потім згадувала про замовлення, про їхній борг Вікторові — і змушена була скоритися.

Олеся жила на міській квартирі. З Віктором вони помирилися, Ната більше не з'являлася, але Олеся вперто ігнорувала будинок, яким пишався її чоловік.

Тим часом у голові Володимира зіштовхувалися складні, суперечливі думки. Це було роздвоєння поміж філософом і художником. Земля — космічний корабель людства. Чи знають люди, скільки лишилося пального в його двигунах? Чи думають вони про це?..

А потім отим борсанням у суперечностях жевріло просте, художницьке: дай волю почуттям, вони самі проведуть туди, куди треба.

Потім знову помічав: десь у його душі ворушиться те, що сковувало його, не дає змоги бути щирим. Ніби воно й пережите, але час від часу нагадувало про себе — і тоді Володимир відчував, що злочин не можна просто забути, його слід спокутувати. І якщо він цього не зробить, то ніколи не бути йому художником. Тема гріха дедалі більше його хвилювала, він час від часу втягував у свої роздуми й Ксеню. Вона ж про це заговорила так:

— Щоб казати про гріх, треба вірити в безсмертя душі. Пригадуєш повість Бориса Грінченка «На розпутті»? Гордій втратив віру в Бога — і це стало його трагедією. Смерть рівняє всіх — праведних і грішних. За могилою продовження немає, то які ж можуть бути гріхи? Все дозволено, все можна — обдурювати, гвалтувати, вбивати. Кінчається тим, що Гордій вбиває себе.

Володимир не пригадував собі цієї повісті, а може, й зовсім не читав,—

він попросив Ксеню принести її з бібліотеки. Та йому не треба особистого безсмертя, щоб відчувати гріх перед життям — треба просто знати, на чиєму ти боці: на боці сил творення чи руйнування.

Вдарив перший мороз. Сніг ледь-ледь покрив землю, але ставки були сковані кригою, школярі дзвеніли на них ковзанами та гриміли хокейними ключками.

Якось у неділю приїхала Юлька. Вбігла до хати розпашіла, в синьому спортивному костюмі. В руках вона тримала черевики з ковзанами. Крикнула з порога:

— Ксеню Петрівно! Ходімте на ставок.

Ксеня з радістю погодилась, але, глянувши на Володимира, завагалася — в нього не було ні костюма, ні ковзанів. Юлька, все зрозумівши, метнулася до Медунів і незабаром повернулася з усім необхідним.

Володимир зодягнувся в Іванів спортивний костюм, виглядав таким молодим, що Ксеня мимоволі подумала: «Йому б із Юлькою ходити на ковзанку, а не зі мною». Сині тіні під очима, з якими він прибув на шахту, поволі зникли, обличчя набрало здорового вигляду. Хоч він нещодавно повторив те, що з ним нерідко траплялося в Одесі, та пиятика вже не була для нього нормою побуту, отож молодість взяла своє. Сьогодні б уже ніхто не впізнав у ньому запопадливого алкоголіка.

Утрьох рушили через селище — Юлька попереду, а Ксеня й Володимир за нею. Взимку шахта не була такою курною, як улітку. Сніг довкола неї відразу ж чорнів, це неминуче, але повітря було майже прозоре — і саме тому сірчаний димок з терикона чути значно далі, ніж в іншу пору року.

Спустилися в Орлову балку, пішли понад струмком, що дзюркотів поміж вищерблених крижаних лез. Дуби, звісно, не скинули свого листя — вони це роблять весною. Листя в них жорстке, наче вирізьблене із червоної міді. Серед безпорадної, похмурої голизни акацій, тополь та густих терновиків червономідяні дуби навіть узимку виглядають погетьманськи зверхньо. Ген там, на пагорбі, стоїть могутній вожак,— стоїть самотньо, ховаючи під снігом свої дупла, як старий отаман ховає бойові рани. Втрьох не обійняти цього велетня — треба, мабуть, іще стільки, і лише тоді, з'єднавши руки, можна обхопити броньовану постать степового богатиря.

Юлька видерлася на пагорб, Ксеня й Володимир стояли внизу. Скинувши пальто, Юлька лишилася в самому костюмчику, що обтягував її тоненьку, гнучку постать. Було щось казкове в тому, що вбраний у жерстяне листя велетень, котрому не менше ніж п'ятсот років, покликав і прикував до себе біляву дев'ятикласницю — ніжну людську дитину, втілення юності, земної краси. Обоє вони прекрасні — Юлька і цей могутній свідок далекої минувшини, прекрасні саме тим, чим ніжність, дівочість доповнює земну могутність, а вона, глибоко вкорінена, обпалена грозовими бурями, широкораменна могутність втрачає себе саму, коли поруч дихає отака чарівна істота, як Юлька.

Ксеня й Володимир, стоячи на дні балки, милувались зимовим дубом і Юлькою, що була вихоплена на засніжений пагорб його віковим магнетизмом.

— Я все зрозумів,— несподівано сказав Володимир.

— Що саме? — запитала Ксеня.

— Я вже знаю, чому в мене не складалася композиція «Каяття». Григір і терикон — цього мало. Потрібна Юлька.

Ксені не треба довго пояснювати — вона відразу ж погодилась. Так, біля Григора обов'язково мусить бути Юлька! Чорні щелепи терикона перемелюють степових велетнів, мовби намагаються поповнити те, що відбирають люди. Обвуглені, запресовані в надрах дерева — це сама темрява, абсолютно чорне тіло. Люди із чорного тіла добувають світло — і темрява вмирає, але, вмираючи, хапається за живі дерева, тягне їх у могилу, щоб знову заволодіти скарбами, котрих вона позбулася. Та

Григір знає, що Юльці потрібні живі дуби — без них на цій землі нічим буде дихати.

Ось що змушує Григора вивергати великі брили із власного садка, вивільняти від них криницю, день крізь день вимуровуючи на крейдянистому дні Орлової балки високу фортецю, яка мусить зупинити наступ терикона.

Проходячи повз криницю, вона бачила: триметрова стіна, що виросла впродовж струмка, справді зупинила терикон — він уже не кидає своє груддя далі, на протилежний берег. Воно затримується під стіною, замуровує дуби, але протилежний берег вільний і чистий, там жодне дерево не ушкоджене.

Юлька повинна володіти помислами Григора — ось у чому справа! Вона прийде з відрами по воду — босонога, в ситцевому платтячку, у вінку із польових квітів. Просто перед глядачем обкладена білим камінням криниця, із якої витікає світлий струмок, а біля криниці стоїть Юлька. Поруч висока чорна стіна, вимурувана Григором із шматків породи; і обчовгані брилами вікові дуби; і сам Григір, що, напружуючи старечі м'язи, намагається підняти брилу, котра щойно скотилася на крейдянисте дно балки. Йому важко, надміру важко, та не лише від тієї ваги, яку він долає: є інший тягар на його душі — запізніле каяття. А неба майже немає: замуровані дуби піднімаються вгору, там видно лише вершину терикона і, може, колеса копра, що звідси здаються іграшковими...

Довго Володимир не міг об'єднати нагромаджені деталі в єдиний сюжет, а тепер вони складалися просто й виразно. Треба тільки не поспішати, позбутися квапливості — адже ж тут належало висловити найістотніше!..

Тим часом Юльку переповнювали почуття, про які можна розмовляти лише з близьким другом. Такого друга в неї поки що не було, а Ксені та Володимира вона стидалася. Широкий світ, вибілений снігом, лунка прозорість повітря, таємничий поклик ватажка орловських дубів, перші вияви дівочого дозрівання — все це в її душі вирувало, хлюпалося, кудись кликало. Їй хотілось сміятись і плакати водночас. Кінчилося дикунським вигуком:

— Аге-е-й!..

Вона зірвалася й побігла вниз, постать її зникла за дубами. А коли Ксеня та Володимир дійшли до кінця балки, вони побачили Юльку, що крутилася дзигою на пописаному ковзанами ставку.

— Сюди-и-и! — відчайдушно кричала дівчина. — Мерщі-і-й!..

Колись Володимир любив ковзани, а тепер відчував, що він нездатний наздогнати ні Юльку, ні Ксеню. Швидко спітнів, дихалось важко, власне тіло мовби заважало — думкою він був значно далі, ніж спроможні були м'язи. Протягом останніх років йому не доводилось випробовувати себе у спортивних вправах — хіба що тоді, коли купалися із Ксенею в Дінці. Вода заважала помітити, скільки поту виганяє його тіло, а зараз це було нестерпно. Він зупинився, накинув на плечі пальто. Ксеня вправно під'їхала на ковзанах.

— Тобі погано, Володю?

Він промовчав, лише в очах майнуло щось холодне, лихе. То була злість на самого себе — Ксеня добре це зрозуміла, тому й не образилась.

— То, може, підемо додому? — запитала вона.

— Катайся, я зачекаю.

— Але ж ти мокрий, застудишся.

— Не застуджусь.

— Ой, Володю! — зітхнула Ксеня.

Він знову нахмурився. Що тут можна сказати? На двадцять п'ятому році Володимир почувався старим дідом. Ось що робить горілка!..

Відкинув пальто, розігнався — і вперед, вперед! Ні, пити більше не можна. І щодня на ковзанку, неодмінно. Він же нічого не встиг зробити — зовсім нічого. Якщо навіть йому тільки здається, що він зрозумів природу

в субстанції — хай навіть здається! — то й тоді в нього з'явилася мета. А мета породжує пристрасть.

Він ганяв себе по припорошеному снігом ставку, ковзани дзвеніли, скреготали або легко похрумували — апетитно, мов дитина, що гризе цукерку. То добре, що Іванів костюм доведеться викручувати,— то добре! Отак треба щодня, щодня. Поволі з'являлася насолода — радість руху, радість від того, що тіло нарешті йому скорилося. І впокоювалось його самолюбство, бо соромно відчувати себе слабкішим від Ксені. Вона ж таки жінка, та ще й старша...

Ксеня зупинилася — вона вже була стомлена. Зупинилася навіть Юлька. Вони стояли осторонь і лукаво посміхалися. А Володимир все ще гасав по ставку, відчуваючи в душі велику полегкість. Значить, горілка його виснажила не до кінця — він ще здатний вижити її із власного тіла разом із липким потом.

Лише тоді, коли верталися додому, Володимир відчув, що дуже болять ноги. Але настрій у нього був чудовий — сміявся, жартував, навіть пробував бігти наввипередки з Юлькою.

19.

Вдома на них чекала радість — Віктор приїхав забирати на виставку «Матір». З ним приїхала також Олеся. Вона була зодягнена в білу шубку, на голові білий капелюшок. Поцілувавши, Ксеня назвала її снігуронькою. Олеся вже не була такою сором'язливою, як раніше. Зникли риси дитячості, але вона все ще лишалася юною. Визріла духом, помудрішала — так про неї подумала Ксеня.

— Сам Решетников приїхав,— пояснив Віктор, зливаючи воду з радіатора «Волги». — Я йому розповідав про твою картину.

— Хто це? — запитав Володимир.

— Хіба не знаєш? Столичний художник. У нього повноваження від Міністерства культури. Готується республіканська виставка самодіяльних митців. У нас є шанс, Володю. Особливо в тебе.

Ксеня була щаслива — нарешті її мрії збувалися! Відразу ж зникли підозріння щодо Віктора, лише Олесин смуток її насторожував.

Вимившись під газовою колонкою та переодягнувшись, господарі повернулися до гостей. До пізнього вечора дискутували про мистецтво. На столі не було навіть сухого вина — Вікторові не можна, бо за кермом, а Володимир...

— Все! — рубонув він долонею повітря. — Я свою цистерну вже вицідив.

— Чи не занадто? — посміхнувся Віктор. — Ну, та не біда. Перерва теж потрібна... То як, «Матір» сам повезеш?

— А може, ти? — трохи розгублено перепитав Володимир. — Покажи Решетникову. Якщо він захоче мене бачити — я потім над'їду.

— Гаразд. Я тебе розумію.

Чоловіки вирушили по картину, а Ксеня з Олесею залишилися, щоб погомоніти про свої жіночі справи. Повернувшись, Володимир помітив, що очі в Олесі заплакані. Це занепокоїло Віктора, він відразу ж попросив гарячої води й вийшов заливати радіатор.

Олеся спинилася перед картиною.

— Церква,— тихо мовила вона. — В дитинстві я любила там гратися... Отут шепнеш... Тут шепнеш, а там чути. По стінах передається. Вони якось дивно побудовані. А небо яке гарне! Рідко таке буває...

Більше вона нічого не сказала — повернувся Віктор, забрав картину й послав Олесю по Юльку. Треба відвезти дівчину, бо на чому ж вона доїде?..

Коли машина рушила, Ксеня сумно сказала:

— Кепсько в них.

— Та чому? — засмучено підвів брови Володимир. — Вони ж ніби помирилися.

— Не знаю. Я теж умовляла Олесю: ну, були натурниці, так він же художник... А вона тільки рукою махнула — не те, не те! Щось інше її пригнічує.

— Знов Борис Корнійович?

В тоні Володимира вчувалося невдоволення — мовляв, вигадуєте всілякі нісенітниці.

— Мабуть, Віктор до неї недобре ставиться. Але ж він дотримав слова! Якби ти знав, Володю...

Ксеня глянула на Володимира — й відразу ж змовкла. Ні, з ним не можна вголос помріяти — він живе чимось іншим, своїм. Та це й зрозуміло: закінчене полотно його вже не хвилює.

А Володимир і справді ніби забув, що десь вирішується доля його картини. Топив грубу в Григоровій хаті, годинами дивився, як оживає, розростається, жахтить білим вогнем чорна сила Сонця.

Ні, Володимира хвилювала не доля власного «я» — йому треба було знати, що життя — саме життя! — виникло заради якоїсь необхідності. Ось що для нього було важливо!

Це так: людину створив труд. Та чи є на земній кулі інший труд, окрім вічного долання гравітації? Всі машини, скільки їх є — всі без винятку! — призначені для нашої боротьби з силами тяжіння. Отож можна сказати: людину сформувала боротьба проти сил тяжіння.

Це механічний бік справи, та хіба ж звідси не випливає мораль! Щоб долати тяжіння, потрібна енергія. Її на земній кулі не так уже й багато. Трудова людина не вимагає для себе надміру життєвих благ. Зате для Гордія із повісті Б. Грінченка всього замало — він змушує цілі села слугувати його егоїстичним інстинктам. Він прагне отримати якомога більше насолод, бо на тому світі їх уже не буде.

Моє поле, моя хата, моя душа...

Ксеня заставала Володимира за такими роздумами — і це її неабияк бентежило. Вона боялася нової депресії. Та коли Володимир почав їй виповідати свої враження від повісті «На розпутті», Ксеня відразу ж заспокоїлась.

Через кілька днів після Вікторового приїзду вони отримали листівку:

«Дорогі мої!

Я трохи прихворів, тому не ображайтеся, що доручаю пошті повідомити про головне: Решетникову «Мати» дуже сподобалась. Постарайся, Володю, з ним зустрітися — він поспішає до Києва. Ти його знайдеш у готелі, кімната № 17. Вип'ємо, га?..

Віктор».

Відразу зібралися й виїхали в місто. Воно все було завалене снігом, снігонавантажувачі згрібали його залізними лапами, висипали на машини, а ті кудись поспіхом вивозили.

Решетникова в номері не застали. Хотіли було навідатись до Віктора, але Ксеня завагалась:

— Він, мабуть, на дачі. Поїдемо до нього після розмови з Решетниковим.

Блукали по вулицях, знічев'я зазирали до магазинів. Зненацька Ксеня взяла Володимира за лікоть і, лукаво примружившись, запитала:

— Як ти збираєшся рекомендувати мене Решетникову?

Володимир спершу не зрозумів запитання, а коли осягнув його зміст — висловлений і потаємний — несподівано почервонів.

— Пробач, Ксеню. Я давно мусив поговорити про це з тобою.

— Давно? — стримано посміхнулася вона. — Минуло півроку, як ми познайомились. Стаж не вельми значний. Немає за що вибачатися. А взагалі...

— Що взагалі?

— Я хочу, щоб ти почував себе цілком вільним. І все ж... Як ти мене відрекомендуєш?

— Другом. На більше не маю права. Заробітки малі.

Останню фразу він вимовив з ніяковою посмішкою і ніби навіть жартома, але вона зрозуміла, що то не був жарт.

— Ось ти про що! — ображено мовила Ксеня. — Хіба ми бідуємо? А якби навіть бідували...

Тепер він заговорив цілком серйозно:

— Борг я так і не відробив. Віктор сам закінчив. Грошей він не вимагає, але ж це борг, Ксеню.

Ксеня пильно заглянула йому в обличчя. Було в тому погляді більше, ніж докір,— вона сказала йому, що знає правду. Сказала без слів — самим лише поглядом, але він її зрозумів.

— Про Нелю подумала? — запитав для певності.

— Так, Володю. Ти чесніший, ніж можна уявити з твоїх пояснень. Гроші, заробітки... Хіба в цьому справа?

— В цьому теж. Не можу ж я жити на твоєму утриманні.

— А якби навіть на утриманні... Невже я не бачу, що ти справжній художник? Ти любиш Нелю. І через те... Просто совість маєш.

Він дивився на сніжинку, що танула на її віях,— здавалося, то були сльози. А може, й справді сльози?

— Я нічого не ховаю,— сказав Володимир. — Нелю я справді любив. Але те вже минулося.

— Ні, Володю. Ти намагаєшся умовити себе, що минулося. Ну, що ж... Це природно. Я тебе не могла б шанувати, якби ти ховав правду... А до Решетникова підеш сам. Гаразд?..

Він запротестував:

— Ну, що ти! Разом підемо. Якби не ти... Не було б у мене нічого без тебе.

— Не ображайся, Володю. Так краще. Може, він захоче зробити критичні зауваження. А при мені... Підеш сам, я зачекаю.

Ксеня пошкодувала, що завела мову про їхні стосунки. Лаяла себе — так недоречно! Треба було відкласти. Адже ж відкладала вона досі. Та й що тут можна з'ясувати? Ну, любить Нелю, то хіба ж він винен?..

Коли проходили повз лікарню, помітила дівчину, що вибігла з під'їзду, який Ксені був добре відомий: вона й сама інколи приїздила сюди здавати кров. Володимир того, звісно, не знав. Дівчина привернула їхню увагу коротеньким плащиком, що в таку погоду навряд чи міг якось її зігріти. Та ось вона оглянулась — напевне, відчула на собі пильний погляд,— і вони впізнали Стеллу. Дівчина зупинилася, потім рушила їм назустріч.

— Ви? — в радісному подиві вигукнула вона. — Драстуйте. А я вже бачила вашу картину.

— Де? — замість привітання накинулась на неї Ксеня. — Де ви її бачили?

— В будинку народної творчості. Всі біля неї стоять. Так вона всім подобається! І мені теж. Дуже подобається.

Стелла була трохи бліда — мабуть, чимало здала крові. Та й холодно їй.

— Ви застудитесь,— не втрималася Ксеня.

— Ні,— зніяковіла дівчина. — На мені светрик теплий.

— Біжіть, біжіть. І відразу лягайте. Сьогодні вам не можна виходити.

— Звідки ви знаєте?

— Знаю,— торкнулась Ксеня її руки.

Стелла звернулась до Володимира:

— А «Причинна» ще не готова?

— Ні, Стелло. Захопився іншою темою.

Стелла вжахнулася:

— Невже кинули?

— Не кинув. Я незабаром вас покличу.

Стелла почала тремтіти від холоду. Ксеня суворим голосом наказала їй якомога швидше бігти в гуртожиток. Стелла посміхнулась — і за хвилину її постать зникла за рогом.

— Гарна дівчина,— зауважила Ксеня. — Нелегко їй живеться.

Володимир промовчав. Він інколи думав про неї — саме про те, як нелегко їй живеться. А може, не тільки про це?..

Володимир чомусь не поспішав, наче відтягував хвилину, коли побачить своє полотно на виставці.

А проте він думав зараз не про картину. Ксеня вперше заговорила про шлюб. Так, то була мова про їхній шлюб, хоч слово це й не було згадане. Вагання, яке висловив їй напочатку, не применшилось — і тому Володимир не наважувався про це заговорити сам. Ксеня казала правду: Нелю він забути не міг.

Може, Неля вже й заміж вийшла? А як не вийшла, то що це міняє? Неля його не любить, у неї лишилася тільки відраза, котру вона не зможе подолати до кінця життя. Сам він зруйнував власне щастя.

А може, й не сам? Може, Неля в цьому також винна? Між ними точилася боротьба за першість. Володимир бачив, що Неля насилує власний талант — їй треба розписувати тканини, а не човни малювати! — а Нелі здавалося, що він її принижує отим нагадуванням. І потім оце: його філософські шукання Неля сприймала як психічну хворобу. Мабуть, на тому етапі це справді скидалося на хворобу — він був зафіксований на болючій думці: для чого я, для чого світ, для чого люди? Нелі це одвічне запитання здавалося ознакою відхилення від норми. Тоді що ж таке норма — жити лише для того, щоб механічно виконувати свої обов'язки? Але ж горобці так само виконують обов'язки, котрі покладає на них природа. І мухи, й черв'яки, і навіть амеби...

Та, мабуть, нерозумно доскіпуватися, хто з них більше винен. Коли б вони починали шлюбне життя сьогодні, у Володимира вистачило б тверезості спрямувати їхній кораблик у надійну гавань. Сьогодні Володимир уже знайшов себе, а тоді... Тоді треба було ним керувати. Ним! Де вже було Нелі зрозуміти цю істину? Зате її легко зрозуміла Ксеня. У Ксені ширша освіта, багатша душа. Чи, може, просто більше природного розуму...

Але ж Неля без нього загине! Вона витратить власне життя на те, що стоїть поза межами її здібностей,— і це загибель, неминуча загибель. То як же тут бути? Невже він не повинен за неї боротися? Вони ж виростали разом — сироти, діти катакомб...

Окрім цих думок, була одна чоловіча інтимність, про яку Володимир не дозволяв собі думати — вважав це принизливим. Вся його філософія повставала проти темних інстинктів — так він називав ці потаємні почуття,— але час від часу невідь-звідки вони закрадалися в його душу й породжували в ній щось терпке, болюче. Ні, це поки що не вікова різниця — Ксеня була молода, вродлива. Вона вміла добре одягатися — здебільшого сама для себе шила. Можливо, пізніше оті шість років, на які вона старша від Володимира, дадуться взнаки, але зараз жодної різниці він не помічав. Було тут дещо інше — її надмірна фізична сила. Ну, звісно, сам диявол нашіптував Володимирові, що жінка мусить бути слабкішою від чоловіка. Володимир був нижчий від Ксені, навіть зовні легко визначити, що ця кряжиста жінка здатна скрутити його в баранячий ріг.

Тоді, коли він малював Стеллу, йому доводилося неабияк боротися з собою, щоб не потягнутись до цієї дівчини. Ну, просто заради того, щоб підхопити її на руки, мов дитину, поносити по майстерні й обережно поставити на підлогу. Нічого більше — тільки відчути, що він чоловік, у нього є м'язи, є сила — природа нічим його не скривдила. Просто він не народився велетнем. Та не всім же й велетнями бути.

Він своєчасно вгамував у собі це настирливе бажання, та воно мимоволі з'являлося знову — і саме через те Володимир припинив роботу над «Причинною». Боявся за себе, просто боявся. Крім того, йому здалося, що Стелла також відчувала щось подібне.

Володимир спіймав Ксенину руку й тихо сказав:

— Якщо справді закуплять...

— То що? — рвучко підвела вона голову.

— Одружимось.

Сумна посмішка зробила її обличчя непроникним, відчуженим. Враження було таке, наче Ксеня в ньому гірко розчарувалася.

— Це ти сам вирішив?

— А хто ж?

— Існую ще я, Володю. Але не треба зараз про це. Ти мене хибно зрозумів. Я зовсім інше мала на увазі.

У роздягальні будинку народної творчості майже всі місця зайняті. Дехто вже виходив — то була здебільшого молодь. Студенти, молоді шахтарі, металурги. Вони обмінювалися враженнями, і Володимир на власні вуха почув: згадували його «Матір».

— Там підписано: газозварник Таран.

— Шахта Ілліча? Я там був. Це біля Орлової балки.

Треба було бачити, як загорілись очі у Ксені! Їй аж віддих перехопило від хвилювання. Володимира це також не могло залишити байдужим: значить, Стелла казала правду.

Великий вестибюль був заповнений людьми. Ходили групками та поодинці, затримувались біля якоїсь картини, стиха обговорюючи її. Цікавого було чимало — Володимир навіть не уявляв, що самодіяльні художники працюють на такому високому рівні. Особливо його схвилювала картина маркшейдера Криворучка. Володимир побачив на ній те, що не спостерігав сам: чорні білозубі чорти ще не стали людьми — їм належало пройти «чистилище». Але скільки доброго гумору, скільки любові до життя в цих світлих душах! Ніби нічого й не відбувалося — просто один із них, широко жестикулюючи, розповідав щось смішне, а всі інші реготали. Не раз Володимир бачив подібні сцени, але там, на шахті, вони залишали його байдужим. Тут, на картині, шахтарський перекур, приперчений грубуватим гумором, здавався чимось духовно щедрим, добрим. Це теж Світло, хоч воно зовні й чорне. Євген Криворучко влучно схопив цю думку. В його картині було щось рєпінське — може, настрій, а може, й відверте наслідування. Але Володимир думав ось про що: значить, не до кінця вичерпані художні засоби передвижників. Напевне, тоді, коли ми правдиво малюємо людину, питання форми відступають на другий план. Це ж так само, як мова в літературному творі: вона мусить бути чисто вимитим склом, через яке відкривається великий світ. А якщо те скло вкрити химерними візерунками — хай навіть талановитими! — ефект присутності відразу ж зникає, за мовним декором не пізнаємо самого життя. І тоді ми скажемо: талант є, але він надто настирливо змушує нас його помічати. Йому заважає поза.

Ксені нетерпеливилось — вона тягнула Володимира туди, де товпилося найбільше відвідувачів. Це була його «Мати»!

Картину виставили дуже вигідно для неї — вона висіла в центрі добре освітленої стіни. Світло падало так, що небо космічної ночі, якому Володимир віддав так багато зусиль, ніби й справді було залите дивним, нетутешнім сяйвом. Володимир і сам був зачарований власним творінням — тут воно виглядало величніше, ніж у шахтовому клубі. Ксеня помітила вдоволену усмішку на його обличчі, і це остаточно зробило її щасливою.

— Ну як? — вихопилось у неї. — Подобається?

— Непогано,— напівжартома відповів Володимир. — Хтось постарався.

— Ти про що?

— Про те, як вона висить.

Ксеня неголосно засміялась.

— Ех, ти!..

Деякий час вони дослухалися до розмов, що точилися навколо «Матері». Одні розуміли задум майже повністю, інші вбачали в ньому лише ілюстрацію до минулої війни. Ось підійшли хлопець і дівчина — напевне. студенти. У хлопця дівоча зачіска, модний светр, на пальці

велика обручка. Можна здогадатися, що під одягом ховався золотий хрестик.

— Що він хоче сказати? — запитав хлопець. — Схвалює чи засуджує?

— Не ясно,— відповіла дівчина.

До розмови встряв чоловік середнього віку у рогових окулярах.

— Ви про церкву?.. Ні те, ні друге. Вона є атрибут нашого минулого.

Та ось обізвався бородань в елегантному костюмі, в білій сорочці з краваткою.

— Тут сказано більше, товариші. Тут ідеться про сенс людського існування.

— Чи не забагато? — іронічно запитав чоловік у рогових окулярах.

— У нас є простіші завдання.

— У мистецтві,— заперечив бородань,— жодної іншої мети взагалі не існує. Та й у житті також. Ми пізнаємо не заради того, щоб їсти, а їмо заради того, щоб пізнавати. Тваринний досвід зводиться до суто практичних потреб. А люди... Сказано: не хлібом єдиним... Коли людина стоїть біля верстата, їй не обов'язково щохвилини про це думати. А художник... Він виконує духовні обов'язки. Його п'ятирічка саме в тому й полягає, щоб розкрити духовний сенс усіх наших п'ятирічок. І цим звеличити Людину... Я міг би назвати автора сонцепоклонником. Звісно, не буквально. Він сонцепоклонник не того періоду, коли людина вигадували безліч богів. Він живе в епоху Тімірязєва, Вернадського, Чижевського. Автор сприймає земну людину як уособлення духовних сил Всесвіту. Подивіться на цю жінку! Вона ж ніби виліплена із отого світіння, що розливається над землею. І так це є насправді... Товариші! Добре вже те, що картина змушує нас думати й сперечатися. В цьому й сила художницького хисту.

— Хто це? — запитав юнак з довгим волоссям.

— Решетников,— глухувато буркнув чоловік у рогових окулярах. — Хіба можна так захвалювати? Автор — молодий автогенник. Може, з нього й були б люди. Та коли відразу ж оголосити його майже генієм...

— Майже геніїв не буває,— заперечив юнак.

Володимир, приголомшений почутим, глянув на Ксеню. В її очах бриніли сльози. Решетников зрозумів, усе зрозумів! Отже, немарно Володимир пережив стільки терзань та болючих духовних струсів. Хіба є на земній кулі люди, котрі б не розуміли, що життя походить від Сонця? Але врости в це душею, побачити себе й інших продовженням великого світила. О-о, це не просто, вельми не просто!..

Йому хотілося підійти до Решетникова, потиснути руку й сердечно подякувати. Але за що ж тут дякувати? Решетников бачить світ так само, як бачить і Володимир. Познайомитись, звичайно, треба — Решетников сам його запрошував.

І тут Володимира обпік сором. Він навіть не звернув уваги на полотно свого товариша. Вони ж, мабуть, виставлені.

Та скільки не шукали Вікторових картин, знайти їх не могли. В чому ж справа?

— Поговори з Решетниковим,— сказала Ксеня, коли вони трохи заспокоїлись. — Може, йому справді треба їхати.

Володимир наздогнав Решетникова біля дверей директорського кабінету.

— Дозвольте познайомитись. Володимир Таран.

— Ви? — тиснучи йому руку, посміхнувся бородань. — Значить, ви чули, що я казав про ваше полотно.

— Так.

— Тим краще. Тет-а-тет я не вмію висловлюватись про такі речі. Чомусь мені потрібна аудиторія. Я деякий час читав лекції в інституті... Та коли б я знав, що ви слухаєте... Ну, не біда! Заходьте.

Решетников, завівши Володимира в кабінет, запросив його сісти. Лише зараз Володимир помітив, що Решетников був немолодою людиною. Там, у вестибюлі, він здавався йому значно молодшим. Коли дивитися звідда-

лік, енергійні рухи, молодеча хода, військова виправка робили його схожим на тридцятилітнього інтелектуала, котрий для статечності відпустив бороду. Насправді ж йому було, мабуть, близько п'ятдесяти.

— Ви працюєте автогенником? — запитав Решетников.

— Уже звільнився.

— У художньому вчилися?

— З п'ятого вигнали.

— Он воно що! За що ж вас виключили?

— За горілку.

Решетников засміявся.

— Ясно. Закушувати не вмієте. Ну, а зараз як? Може, освоїлись трохи?

— Пробую,— в тон йому відповів Володимир.

— То, може, закінчите інститут. Я міг би вам допомогти.

— А чи треба?

— Все ж таки диплом. Художника він хлібом не годує, але для анкети щось важить. А втім, як знаєте.

Володимир уже почувався трохи вільніше. Він навіть наважився запитати:

— Хіба Віктор Небера нічого не пропонував?

Решетников нахмарився.

— Ви з ним дружите?

— Так.

— Ось що передайте Небері. Самої техніки мало — мистецтво мусить володіти душею. Почуття, думки, філософія. Яке ж це мистецтво без філософії?.. Малювати він уміє. Але так уміють малювати навіть комп'ютери. Їм філософія не потрібна. Саме цим вони й відрізняються від людей.

— А портрет сталевара Медуна?

— Небера приклав вирізку з газети. Ну, що ж... От, скажімо, Криворучко. Звернули увагу?.. Йому бракує техніки, зате він глибоко розуміє людей. А Небера... Надто він прямолінійно уявляє соціальне замовлення. Людина в труді — це не біологічний автомат, а Людина!.. Даруйте, я захопився. Все ж таки він ваш друг... — Решетников поклав руку на портфель. — Я ось що хотів запропонувати. Міністерство доручило мені рекомендувати кращі роботи на розгляд закупівельної комісії. Тут у мене є бланки угод. Заповніть, будь ласка, але не гадайте, що питання вже вирішене. Потрібні деякі дані... Щоб потім вас не шукати. Тільки знайте: в столиці теж не всі однаково думають.

Решетников, шукаючи бланки, почав викладати із портфеля газетні вирізки, блокноти, якісь рукописи. Та ось увагу Володимира прикувала дощечка невеликого розміру — така, на яких він колись розмножував Христа. Перед тим, як вона опинилася на столі, Володимир примітив: на зворотному боці щось намальовано. Його охопило неприємне почуття, схоже на страх. То був страх перед правдою, котра палила його вражену совість. Все ще сподіваючись, що знайома дощечка — всі вони були однакової форми — не має на собі слідів його пензля, Володимир стежив за пальцями Решетникова. В грудях раптом заболіло, холодне тремтіння передалося в коліна — він змушений був піднятися і, нервово обсмикуючи піджак, стояв біля столу. Боячись, щоб Решетников не помітив, що з ним діється, ступив кілька кроків по кабінету. Затерплі ноги трохи віджили, але почали тремтіти руки. Він сховав їх у кишені.

Тим часом Решетников перевернув дощечку, і Володимир побачив Христа, розіп'ятого на високовольтній вежі.

— Звідки це у вас? — мимоволі вихопилось у Володимира. Голос був чужий, та й сам Володимир здавався собі чужим, бо його повертали в ненависне минуле, де він, сьогоднішній, уже б не міг існувати.

Решетников подав йому дощечку і, продовжуючи шукати бланки, пояснив:

— В райкомі подарували. Ось яке мистецтво ходить по руках. З якогось інституту їм передали. Повезу в міністерство. Там повинні це знати.

Нарешті бланки були знайдені. Решетников один із них поклав перед Володимиром, але той навіть цього не помітив — підійшовши до вікна, він пробував визначити, звідки потрапила на Донбас продукція одеського алкоголіка, що заробляв собі на горілку розмноженням новітньої Голгофи.

Та ось він побачив: це ж копія! Вона майже нічим не відрізняється від оригіналу — майже нічим! — але автор завжди впізнає власний пензель. Ні, це була не його робота — чиясь вправна рука продовжувала множити його одеські гріхи... Де ж це робилося — тут чи в Одесі?..

— Ну як, цікаво? — запитав Решетников.

— Що ж тут цікавого? — промурмотів Володимир, відчуваючи, що йому горить усе тіло.

— Ну, не кажіть. Це зроблено талановито. Але для чого?.. Коли я дивлюся на вашу «Матір», мені зрозуміло, якими настроями вона породжена. Не всі люди думають про те, що мозок наш світиться. А він же справді світиться! І, може, для нашого гена він виглядає Сонцем... А Христос... Я не проти міфів. Але чому, чому?.. Ось що для мене лишається загадкою. Виходить, ми не маємо якогось сильнішого образу. Подумайте, скільки віків!..

— Прометей не молодший,— зауважив Володимир.

— Так. Але ж Христос усе ще сприймається буквально. Це не просто поетичний образ — це форма світогляду. Якби ж то люди бачили в ньому лише поезію!

— Може, так і бачать.

— Ні! Бачать реальну особу. І водночас Бога... Ну, гаразд. Над цією проблемою нам іще доведеться сушити голову. До речі, ваша картина саме тим мене й привабила... Єдність, нерозривна єдність усього сущого з Космосом. Я гадаю, релігії народжувались саме із цього відчуття...

Говорив він з паузами, котрі здавалися надміру великими. Напевне, секунди та хвилини так розтягувались у свідомості Володимира, як це буває лише на ешафоті, коли перед духовним оком людини пропливає все її життя.

Володимир відсунув бланк, навіть не переглянувши його.

— Нехай так.

— Що так? — здивувався Решетников.

— Не треба угоди. Якщо сподобається... Ви напишете, а я приїду.

В бороді Решетникова щось ворушилося — то, мабуть, пересмикувалися щоки.

— Будь ласка.

Вони попрощалися. Володимир, вийшовши у вестибюль, відразу ж побачив Ксеню. На її обличчі проступала нервозна блідість, вона чомусь тримала перед собою розкриту сумочку. Може, хотіла трохи припудритись, та не встигла.

— Ну, що?..

Глянувши на Володимира, ще більше зблідла. Вираз його обличчя не обіцяв нічого доброго.

— Не знаю.

— Хіба він нічого не сказав?

Володимир мовчки взяв її за лікоть і повів до роздягальні. Відразу ж вони поїхали додому. Треба було все це обміркувати тверезо. Дорогою він їй розповів про те, що ховалося в портфелі Решетникова.

— Невже Віктор? — кинула Ксеня такий здогад, який також виник у Володимира, але він боявся навіть про це думати. Вади Віктора були йому відомі — це вади людини, котра своє біологічне існування ставить вище від будь-яких духовних категорій. Але поза цим у Віктора є доброта, готовність допомогти товаришеві. Стихійні, неусвідомлені чинники, які дозволяли з ним дружити. Невже ж він усе це розгубив? Якщо Христа справді копіював Віктор, то це була зрада, тяжка зрада.

І тут Володимир згадав про таємничого Бориса Корнійовича, який своєю появою вселив тривогу в душу Олесі. Що з нею діється? Чому вона так насторожено ставиться до дачного будинку? Якщо в цьому винна тільки Ната, то відсутність Олесі на дачі лише допомагала б цій легковажній особі почуватися господинею. Ні, Олеся надто молода для такого поділу: дача — для чоловікових розваг, квартира — для шлюбного життя. Мабуть, Віктор зумів її переконати, що Ната виконувала лише обов'язки натурниці, не більше. На цьому вони й помирилися. Але що ж тоді її так мучить?

В душі Володимира почав шкребтися недобрий здогад.

Довго вони обговорювали, як їм належить діяти. Десь уже під ранок Ксеня сказала:

— Давай поїдемо в Бугаївку. Може, Оксана Самійлівна щось знає.

— Олеся мовчить, то хіба ж мати скаже?

— Вона ж бачить, що з донькою діється. З ким же їй порадитися, як не з нами?

Ще не встигло розвиднитись, як вони вирушили на станцію. Поїзд, що зупинявся недалеко від Бугаївки, проходив тут о дев'ятій ранку. Вони вийшли із вагона й опинилися в лютій хуртовині. Земля й небо здавалися велетенськими жорнами, що перемелювали своє зимове мливо, а двоє людей у степу були схожі на мурашок, котрі потрапили сюди випадково,— їх також не помилують страхітливі камені, що крутяться й крутяться посеред білої холоднечі.

Дороги не знали — вгадували тільки напрямок. Било снігом в обличчя, звалювало з ніг. Невідомо, як би завершилась ця подорож, коли б за їхніми спинами не загуркотіло металеве чудисько. Воно насувалося на них, продираючи білу пелену завірюхи,— велике, темне, кудлате. То був трактор, що тягнув за собою цілу скирту сіна.

— Агов! — крикнув тракторист, висунувшись із халабуди. — Куди це ви?

— В Бугаївку.

— Лізьте сюди!

Через виття вітру та гуркотіння трактора ледь-ледь було чути слова.

В тісноті, серед випарів мастила й металевого скреготу, доїхали вони до Бугаївки. Хату Оксани Самійлівни ледве впізнали — вона була обкладена очеретяними снопами, тільки віконця, замуровані морозом, визирали на подвір'я, вщерть завалене снігом. Оксана Самійлівна зустріла їх з подивом і тривогою.

— Боже милий! По такій негоді та ще в черевиках. Роздягайтеся. Що ж це вас привело?

Підставила стільці до печі, посадила гостей біля тепла, а сама мерщій заходилася готувати частування. Коли гості трохи відігрілися, знов запитала:

— Чи, бува, не сталося лиха?

Ксеня її заспокоїла — мовляв, усе гаразд, просто провідати вирішили. В очах Оксани Самійлівни промайнула підозра, але вона вдала, що повірила Ксені. Виставивши на стіл сковорідку з пряженею, квашені огірки та неминучу пляшку з прозорою рідиною, запросила:

— Ну, давайте погріємось.

Ксеня змусила Володимира відступитися від своєї клятви — він-таки випив зо дві чарки. Як і завжди, потягнуло випити іще, але Володимир пересилив себе, від третьої відмовився.

— Олесю давно бачили? — з гіркотою в голосі почала господиня ту розмову, заради якої вони долали степову хурделицю. Мабуть, Ксеня не помилилася: Оксані Самійлівні справді хотілося поговорити про доньку.

Ксеня відказала:

— Та, може, з тиждень.

— Вона вам нічого не розповідала?

— Негарно в них.

— Так,— скрушно хитнула головою Оксана Самійлівна. — Але поспішати не слід. Може, він схаменеться.

Запанувала тиша. Знадвору билася об скло снігова стихія, у печі приємно потріскували дрова. Якщо сягнути думкою в минуле тисячоліття, то може видатись, що на землі з того часу майже нічого не змінилося — і наші далекі пращури жили в таких самих хатах, сиділи біля отаких печей, а сліпа віхола гуляла над цілим світом. Хіба що не було в хаті транзистора, якого донька подарувала матері. Він стояв на етажерці серед шкільних підручників, за якими нещодавно вчилася Олеся.

— Віктор умовляв, щоб я на його дачу переселялась,— продовжувала Оксана Самійлівна. — Воно б, може, й добре було, я той будинок бачила, але... Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся.

Більше вона нічого не сказала, хоч Ксеня й намагалася заохотити її до розмови. Лише надвечір, коли вщухла хурделиця й гості почали збиратися на станцію, Оксана Самійлівна викликала Володимира в сіни. Трохи відхилила двері на подвір'я, звідти дихнуло сніговою свіжістю.

— Олеся мені все розказала. Ви теж не без гріха. Зупиніть його, бо й вам не минути лиха.

— Про що ви, Оксано Самійлівно?

— Ніби не знаєте. Ксеня, може, й не знає, а ви...

В сутінках він глянув їй в обличчя. Осуду не помітив — мабуть, їй було відомо, що його причетність до цієї справи мимовільна, пов'язана з одеським минулим. Отже, Віктор нічого не приховав від Олесі.

— Хто такий Борис Корнійович? — запитав Володимир.

— Ваш одеський знайомий.

«Невже справді Куций? — подумав Володимир. — Тоді все ясно».

Був він не Борисом Корнійовичем. Та, мабуть, Куций уже й сам забув, яке його справжнє ім'я.

Те, що Володимир зараз переживав, уже не було страхом — він справді боявся лише брехні, ніщо інше його не могло злякати. Пригадався той день, коли Віктор з Іваном забирали його з Одеси. Віктор зник тоді на кілька годин, вони всюди його розшукували, а коли він повернувся до машини, Володимирові здалося, що за ворітьми майнула постать Кирпи. Може, його одеські шефи встигли про щось домовитися з Віктором? Чи, може, випитали, куди це він збирається везти їхнього художника. Імені тоді у Володимира не було — контрабандисти називали його просто Художником. Лише Кирпа інколи називав по імені.

Ну що ж, треба негайно їхати до Віктора. Справа прояснилася: копіювання Голгофи — це його робота.

По дорозі на станцію Володимир переповів Ксені коротку, але вичерпну розмову з Оксаною Самійлівною. Ксеня була вже підготовлена до гіркої правди — вона її не здивувала, тільки дуже засмутила.

— Що ж ти збираєшся робити?

— Я ще не знаю,— відповів Володимир, дивлячись собі під ноги. — Треба побалакати з Віктором.

— З розмахом працює. Не те що ти — за пляшку горілки. У них, видно, справжня індустрія.

Ксеня намагалася говорити спокійно, навіть з відтінком іронії, але Володимир бачив, що їй це важко дається. Він жив одним: за будь-яку ціну припинити виготовлення картинок, котрі лежали палючим тавром на його художницькій совісті. Іще не знав, як це зробити,— хіба ж вони прислухаються? — але розумів, що з тим тягарем на душі ні жити, ні працювати не зможе.

Повернувшись додому, відразу ж поклалися спати. Володимир негайно заснув. Напевне, нерви його видужали. З рік тому глибокі нервові струси породжували безсоння, а тепер, бач, сон упав на Володимира з материнською ласкою, навіть нічого недоброго не приснилось. Можливо, тому, що Ксенині пальці ніжко перебирали його волосся.

Прокинувшись серед ночі, Володимир побачив Ксеню — вона сиділа,

спершись плечем на килим, прибитий до стіни. Оголені руки лежали на ковдрі, місячне сяйво, що заповнювало кімнату, з дивною чіткістю окреслювало її профіль. Ксеня непорушно дивилася в куток кімнати, куди також сягало світло місяця. І, здавалося, саме про це вона й думала — про місячне світло.

Та ось вона ворухнулася, її очі якось неприродно зблиснули. Не відразу він збагнув, що то були сльози.

Спіймав її руку, поклав собі на груди. Ксеня винувато посміхнулася — мовляв, не засуджуй, що плачу. Витерши сльози, шепнула:

— Спи, Володю, спи.

— А ти?

— Я теж.

Опустила голову на подушку — гадала, що він засне. Та він уже не міг заснути. Лише тепер йому по-справжньому відкривалося, яке це лихо — людська самотність. Ніби ніщо в світі не змінилося — той самий вік, та ж сама планета, але страшно навіть згадати, що він пережив після розлучення з Нелею. А тепер ось біля нього б'ється жіноче серце, і в тому серці відведено йому не якийсь куточок — Володимир знає, що Ксеня живе повністю його життям. Йому стало соромно за оту свою примху: мовляв, не по-жіночому вона сильна. Їй би слід чоловіком бути. Примха, звичайно, але ж будь-який чоловік щиро визнає її вродливою.

Раптова згадка про Нелю здавила йому груди, але це тепер було ніби в минулому — не біль, а лише спомин болю. Та спомин знову відгукнувся справжнім болем — якщо його не відігнати, він здатний із минулого повернутися в день сьогоднішній, і тоді... Тоді Володимир почне вишукувати вади у Ксені. Які ж ми інколи буваємо потворні! Треба навчитися себе контролювати, бо так можна втратити елементарну порядність.

Цікаво, яка жінка стане Матір'ю Людства — така, як Стелла чи Ксеня? На його полотні виступає жінка типу Ксені, а Стелла породила зовсім інший мотив — мотив сонячної краси, що пробуджує в душі високе й водночас трагічне. Обезкрилений ангел, котрий розбився об грішну землю, де люди ще й досі мордують людей.

— Чого ти не спиш? — підвела голову Ксеня.

Голос її прозвучав з прихованою надією — їй, мабуть, хотілося, щоб він не спав. Ксені потрібне живе слово серед цієї тривожної ночі, котра підживлювала в ній недобрі передчуття.

— Уже виспався.

Володимир приготувався слухати — звісно, Ксеня хоче з ним погомоніти, бо чого ж вона цілу ніч не спала? Людина, яка пережила самотність, стає чуйною. Так, він зараз не той, яким був з Нелею. Тоді Володимир хотів, щоб Неля навчилася його слухати, а тепер він здатний слухати сам. Самотність лише тоді зникає, коли є кому тебе вислухати. Простий закон двох істот, котрі сходяться для того, щоб уникнути самотності. Та як часто вони при цьому лише поглиблюють її! І все через те, що не вміють одне одного вислухати.

Ксеня мовчала — мабуть, те, про що вона зараз думала, висловити нелегко. Володимир лагідно запитав:

— Про що ти думаєш, Ксеню? Кажи мені все — добре й погане. Тебе щось мучить.

Вона ледь чутно мовила:

— Так.

— Що ж саме?

— Ну, ця історія. Боюсь за тебе. Тут потрібна розсудливість, навіть трішки хитрості. А це зовсім не в твоєму характері. Через те й боюсь.

— Яка хитрість?

— Ось яка. Ти їм дуже потрібний, але вони тебе бояться. Якби ти погодився працювати з ними...

— Ксеню!..

— Не поспішай. Якби ти погодився, вони б тебе озолотили. Це зараз

ходовий товар. Їм потрібні нові сюжети, це ясно. Віктор здатний копіювати, але чогось оригінального вони від нього не діждуться. А ти...

— Від мене теж не діждуться. То була якась коротка хвиля. Зараз я вийшов із цього кола.

— Як ти збираєшся розмовляти з Віктором?

— А як з ним розмовляти?

Коли Ксеня знову сперлася плечем на шорсткий килим, Володимир бачив лише її шию та обличчя, і в місячному сяйві вони здавалися висіченими з мармуру.

— Будь обережний, Володю. Ну, скажімо, ти запротестуєш... Вони злякаються...

— Чого ж ти хочеш — щоб я погодився?

Вона вигукнула крізь сльози:

— Та вони ж тебе просто вб'ють!..

— Таке скажеш! Може, я справді зупиню Віктора.

— Не зупиниш... Його не можна зупинити... Він надто далеко зайшов. За свій будинок він навіть... навіть Олесю готовий задушити.

Ксеня вимовляла це крізь глибоке схлипування, що стрясало всю її постать. Володимир відчував: вона ось-ось зірветься на істерику — треба було якось її впокоїти.

Він запевнив Ксеню, що буде обережний при зустрічі з Віктором, а що робити далі — підкажуть обставини. Сам Віктор, звісно, не страшний, зате Борис Корнійович... Володимир певен, що це був Куций. Ні Вухатий, ні Кирпа на мистецтві не розумілися — вони виконували чорну роботу.

— Ти раніше вивідай, що там у них,— наполягала Ксеня. — А тоді вже обміркуємо. Може, нам треба звідси виїхати.

— Куди?

— Хоч на край світу. Художником ти залишишся всюди. Та й для мене робота знайдеться.

Володимир згадав про Олесю: як вона переживає свої гіркі відкриття? Мати порадила їй не поспішати з розлученням — може, Віктор схаменеться. Ну, гаразд, ось він, Володимир, схаменувся, а що робити далі? Цього він не знав. Може, й Віктор не знає. Цілком можливо, що разом їм легше буде знайти рішення. Принаймні треба спробувати.

Ксеня запитала:

— А як ти ставишся до самого малюнка? Христос, розіп'ятий на високовольтній вежі... Знаєш, це сильно! В цьому ти, мабуть, не помилився.

Володимир нервово заперечив:

— Ні, Ксеню. Це наклеп на сучасну цивілізацію. Ефектний трюк, який до смаку лише снобам. Трюк, а не філософія. Мені соромно, що це вийшло з-під мого пензля.

— Ти погодився з Решетниковим?

— Не зовсім. Решетников зосередив увагу на особі Христа: хто Він — людина чи Бог? Мене це питання не хвилює.

— Дивно. Воно всіх хвилює.

— Бачиш, Ксеню... Як це пояснити? Справа ось у чому. Гностики, які створювали Євангелії... Вони мали великих попередників — Піфагора, Платона, Арістотеля. А ще раніше — єгипетських та вавілонських сонцепоклонників. Взявши їхню філософію, гностики створили могутній образ Месії — рятівника людства. Я гадаю, що це не одна людина. Це всі ми. Діти Світла. Цілком можливо, що реальна особа також існувала — геніальний проповідник. Прототип Христа. Але тут варто прислухатись до Сковороди. Він каже, що біблійні образи — це алегорії, в яких слід вбачати закони природи. На мою думку, це правильно. Що ж до особи Христа і його чудес... Це вже поезія, а не філософія.

— Які закони? — піднялася на ліктях Ксеня.

— Мовою науки — фотосинтез. Від Сонця летить промінь, який потім стає людиною... Та подумай, Ксеню: хіба ж тут одним словом скажеш — фотосинтез? Ми звикли: є науковий термін — то й досить, він усе

пояснює. Насправді ж наукові терміни — лише ярлики, котрі нічого не кажуть про глибинну сутність. Зрештою, фотосинтез — це тільки робота. А де ж той суб'єкт, котрий її виконує? Творення не може відбуватися без Суб'єкта Творення. Словом, Христос — це Дух Сонця. Всі земні народи бачили Сонце живим, одухотвореним. Чи може мертвий батько породити живого сина? Це ж нісенітниця!

— Я згодна, Володю. І все ж таки я про реальну особу... Для людей це ближче, ніж абстрактні розумування... Вона була?

— Могла бути. Дух Сонця втілюється в людях.

— Хіба ж сучасна цивілізація не розпинає Христа? Поглянь, що наробила промисловість! Річки пересихають, ліси вирубуються.

— Всі цивілізації Його розпинали. Сонце створює родючі грунти, а люди їх виснажують, перетворюють на пустелі... Але зверни увагу: сьогодні промислові країни годують тих, хто відстав... Хто родючість грунтів протягом століть перетворював лише на нові людські організми. А технічний процес навіть не починався... Розумієш, про що я кажу? Тут, Ксеню, невидимо для людського ока діє закон збереження й перетворення енергії. Промисловість спершу також виснажує. Потім починає діяти в зворотному порядку. Діє на збагачення.

— Звідки це в тебе, Володю?

— Не знаю. Чомусь мені треба було це зрозуміти. В Одесі я не лише пиячив та ікони підновлював. Вивчав філософію, політекономію. Особливо фізіократів. І нашого Подолинського... Ну, тепер бачиш: промисловість не лише забруднює природне середовище... Я вірю, що людство згодом упорається з цим лихом. З отим забрудненням... Нафта, вугілля — це також сонячна енергія. Через кілька десятиліть люди перейдуть на інші види енергії. Братимуть просто із космосу. Без енергії прогрес неможливий. Більше того — людство загине.

— Звичайно,— погодилась Ксеня. — Сьогодні це навіть секретарі обкомів розуміють.

— А я що зробив? Христа розпинає той, хто виробляє енергію. Ось у чому підлість. Мене засліпив дешевий ефект, а його підхопили. Що вони втягнули мене в контрабанду — це ще півбіди.

— Не кажи так! За Христа не посадять, а за контрабанду...

— Злочин супроти істини — це більше лихо, ніж простий кримінал. Це гріх, великий гріх! Я пустив по світу наклеп на людство, на Христа, на Сонце.

— Не ти — Віктор.

— Я теж розмножував. Але моє, мабуть, загубилося. Принаймні так я себе заспокоював. А Віктор... Він намагається перетворити мій моральний злочин на бізнес. Тепер ти розумієш, що сталося? Скажімо, десь у лабораторії створили шкідливу бацилу. А вона раптом вислизнула й помандрувала по світу. Ось що вийшло, Ксеню. Який же я дурень! Навіщо було дарувати? Я ж тоді вже бачив свою помилку.

Тепер Ксеня розуміла, що його катувало. Про сон у цю ніч не могло бути й мови.

20.

Халупка, яку вимостив собі Микола Остапович, сіріла в кінці попівського городу, серед виноградних кущів. Вона змайстрована не так уже й кепсько — там були дерев'яна підлога, вікно, побілена стеля. Двері добре припасовані, в кутку стояла груба. Холодна зима на Одещині видавалася рідко — лише позаторік море так замерзло, що рибалки ходили по кризі майже за небосхил. Але здебільшого сніг одразу ж танув. Зате катакомби не знали ні зими, ні літа — під землею завжди однакова температура: від плюс восьми до плюс десяти градусів. В катакомбах у Медуна теж був добре обжитий куточок — на колишній партизанській базі.

Вони з Пилипом Калістратовичем все ще спілкувалися за старим

звичаєм: в обумовлений час піп ставив у відро горщика з обідом, обережно розмотував тонкий довжелезний трос, а Медун звичним рухом ловив попівське відро — і тоді на партизанському столику, де ще й досі збереглися дорогі імена, з'являлися такі страви, які хіба що снилися катакомбістам. Так називали себе підземні партизани.

Власне, в цьому давньому звичаї була велика перевага: коли по дворику від колодязя до хати треба було не більше двадцяти кроків, то по підземних переходах доводилось продиратися не менше години. Медун інколи не виходив з-під землі по дві, а то й три доби — життя під землею ще змалку здавалося йому цілком природним, як і кожному справжньому шахтареві. А тут проти донецьких шахт справжнісінький санаторій!..

Ось перед ним стоїть партизанська піраміда з автоматами й гвинтівками. Всі вони перечищені, змазані, всюди висять бирочки з прізвищами. І не буде, мабуть, великого зла, коли ми підслухаємо Медунове бурмотіння, що інколи перетворюється на якісь чудернацькі команди. Він давно вже звик сам з собою балакати — десь у голові рояться думки, перед очима виникають обличчя, то чому ж язик лишати безробітним? Нехай він теж встигає за думкою. А проте це навіть не думка,— це щось схоже на безладні уривки із кінофільму, якого ніхто не бачить, окрім самого Медуна. Микола Остапович діє в ньому іще молодий, на обох ногах. І люди ті ж самі стоять перед ним, хоч і давно вже немає їх на світі.

— Вечірнюю повєрку становись! По порядку номеров рощитайсь! (Торкаючись рушниць та автоматів). Перший, другий, третій... Голоштан! Підбери живота... Який живіт? А чортзна-який. Мабуть, іще довоєнний... Четвертий, п'ятий... Куди дивишся, Чернишов? Ти не в тещі на іменинах, а в строю. Що ти хотів? Вопрос?.. Запам'ятай, Чернишов: у старшини увольнітельну випросити можна, у родіни — нікагда! Сам уже двадцять чотири роки в отпуску не був. Отбой!.. Днювальний, сідай. Поговоримо. Солдат спить, а служба йде... Дмитре, дай закурить. (Сідає, закурює). Ти правильно зробив — себе і їх однією гранатою. Помирати — так з музикою. А там — живуть. Народжуються, старіють. Житіє!.. Мотря мене дезертиром хотіла зробити. Яка Мотря?.. Нормальна Мотря... Ну, давайте, хлопці, перекусимо, чим Бог послав. Що, добрий борщик, Микито? Який там у біса довоєнний?.. Правда, може, й довоєнний. У наших людей завжди борщ довоєнний — одна війна кінчається, друга криваву пику показує... Їжте, хлопці, їжте. Колись люди на гробки носили, тепер сюди носять. А я й не бороню — так у народі заведено. Бог там, чорт — не знаю. Наше діло — службу нести...

Ці монологи були справді безконечні — така вже звичка у людини виробилась. Інколи Медун ловив себе на тому, що він починає вголос розмовляти навіть там, де це зовсім недоречно,— скажімо, на сільському базарчику. Стрибаючи на милицях поміж базарних столів, він бурмотів щось подібне, ні до кого не звертаючись.

Давно вже нікого не дивує оця звичка Медунова, хоч, напевне, для якогось педантичного психіатра він був, звичайно, людиною ущербною. Інколи Медун і сам розумів, що він виглядає дивакувато — люди завжди усміхалися йому вслід: мовляв, не від світу цього! Але то були добрі усмішки — Медуна всі любили. Завдяки йому затишніше людям жилося у своїх двориках. Бо нерідко катакомби вдиралися просто в хати або льохи: підійми ляду — і ти вже опинився там, де панує страхітлива темрява, в якій віками ховалися не лише борці за народну волю, а й контрабандисти чи просто розбійники. І доки в отій темряві стрибає на своїх милицях невтомний Медун, доти в катакомбах живе той дух, який їх не зрадить,— дух Світла, а не Мороку. Через нього й самі катакомби робилися чимось таким, про що можна думати з добрими почуттями, без страху. Матері менше боялися за дітей, чоловіки — за своїх молодих дружин. Хоч і ходили чутки про недобрі діла — у великому місті всього трапляється,— але їхніх молодиць та дівчат поки що Бог милував...

Медунові все ще не давав спокою жіночий крик у підземеллі, та він поволі переконав себе, що то була тільки слухова галюцинація. Щоправда,

міліцію він повідомив, але до Федора поки що не їздив. Хтозна, який він тепер? Може, й не доступишся — полковник! Тоді в них найстаршим був капітан Молодцов. З полковниками Медунові ручкатися не доводилось...

Сьогодні неділя, але Медун вирішив не виходити на поверхню — ліжко тут добре, повітря свіже, чому ж не відпочити? Вчора натомився — все шукав хід у замуровані лабіринти, але не знайшов. Це його дуже дратувало. Потім заснув так, що мало обіду не проспав. Негайно ухопив милиці й по добре утрамбованій долівці — ще з тих часів утрамбованій! — рушив до колодязя. Стрілки годинника, які світилися в темряві, показували другу годину, отже, Пилип Калістратович зараз йому на «ліфті» обід спустить. Механізація!..

Та коли брязнуло заповітне відро, він одразу ж зрозумів, що воно порожнє — з горщиком бряжчить зовсім інакше. Зануривши в нього руку, намацав записку: «Дорогий Миколо Остаповичу! У неділю навіть Господь відпочивав — вилазьте судака їсти».

Звідки ж той судак? Ставрида, скумбрія — що завгодно, але не судак, бо судаки тільки в Дністровському лимані водяться. Хіба, може, панотець встиг уже на Привозі побувати. Або Мирон заїхав...

Скинувши з себе ватянку — дорога нагріє! — Микола почав долати крутизну катакомб: треба було із нижнього поверху перейти у верхній. Вибрав найкоротший шлях — через льох, бо до церкви таки далеченько. Там, біля церкви, також є добрий хід, у підземелля. Здебільшого тим ходом і користується Медун.

Піп, напевне, здогадався, що він старою дорогою повернеться — вже й ляда була піднята. З кухні пахло смаженою рибою, Одарка Митрофанівна вичитувала своєму батюшці:

— Вік прожив, а риби смажити не навчився. Не жалій борошна, не жалій... Дай сюди! Геть звідси, бо всю рибу попсуєш.

Чи прожив би Микола в катакомбах так довго, коли б не піп з попадею? Тут було стільки вигод, яких йому ніхто не забезпечить. І колодязь, і оцей льох. А головне, звичайно, люди — Пилип Калістратович і Одарка Митрофанівна. Для них він не був диваком — піп вважав себе до старовинної Книги приставленим. Микола приставлений до партизанської піраміди. Обидва вони були музейними істотами, хоч ті музеї сприймалися по-різному. Проте вони давно вже почувалися колегами — попові також дещо належало від партизанської слави, а Медун любив гортати Біблію, хоча й витлумачував її на свій лад. Так, скажімо, іконостас у вигляді рушничної піраміди (Медун інакше її не називав) спочатку сердив Пилипа Калістратовича — доки він не звик до Медунової мови. А потім уже й те, що стояло за цим жартом,— серйозне, не жартівливе! — почало сприйматися як жива істина: не сотвори собі кумиру із речей пустих, нікудишніх. Але над пірамідою витали душі солдатські, то це ж таки справжня святість!... Тепер у декотрих модників є такі іконостаси, що й церква позаздрить. А чи багато там святості? Справді ж бо: можна у храмі гріхів набратися, а можна й серед гною стати праведником...

Коли Медун виліз із льоху (Калістратович йому допомагав), обід був майже готовий. Обідали на кухні. Стояла навіть пляшечка вина — крові Господньої. Так його й споживали — мов до крові прикладалися. Обидва були непитущі — хмелило їх не вино, а розумне слово. Любили побалакати на духовні теми, хоч і лишилися назавжди ідейними супротивниками. Адже ж Микола Остапович при всій дивакуватості його мови не був релігійною людиною. Фактично його погляди на природу нічим не різнилися від поглядів Сашка. Вони разом росли, разом ходили до школи. Старий Остап Медун, таврійський хлібороб, який Сашкові доводився дідом, а Миколі батьком, вважався набожною людиною, але то була поміркована народна набожність, яка своїм корінням сягає в дохристиянський період нашої історії, коли люди фактично обожнювали природу.

Отож для Пилипа Калістратовича Світло лишилося Духом — тобто Богом, а для Миколи Остаповича це була природа, матерія.

Пилип Калістратович читав по пам'яті Євангеліє від Іоанна:

«І Слово тілом стає, і вселилося між нас,— і бачили ми славу Його, славу як Єдинородного від Отця,— повне благодаті й істини».

Микола Остапович спокійно, розважливо заперечував:

— Цього, Пилипе Калістратовичу, я ніколи не розумів: Слово тілом стало... — Микола не поспішав: є насолода в самій суперечці, то навіщо ж поспішати? Це однаково, що ковтати судака, не розжовуючи. — Щоб стати людським тілом, треба раніше стати пшеницею. А пшениця не слово, а Світло. Церква не має права відставати від дитячого садка... Потім народжується слово. Або дух людський. Це ж, мабуть, те саме.

— Світло — це Агнець Божий.

— Отой Агнець усе й затуманює. Якби не Він, все б стало на свої місця. Ви кажете: Слово було споконвіку у Бога... Якщо ви Богом величаєте Світло, то про що нам сперечатися?.. То вже пуста суперечка. Хай формалісти нею займаються...

— Та годі вам, годі,— втрутилась Одарка Митрофанівна. — Ти, Пилипе, краще б розказав, як тобі базарювалось.

Строгі, різко окреслені риси попового обличчя зім'яла невблаганна старість, але й вона не владна була забрати те, що показує людину духовно щедрою навіть з виду, не лише у своїй глибинній сутності, котра здебільшого лишається для нас таємницею. Про Пилипа Калістратовича можна сказати одразу: це відкрита, щира душа. І саме це робило його обличчя привабливим. Ось воно засмутилося, в очах з'явилось щось бентежне й болісне. Мабуть, не хотів Пилип Калістратович починати про це розмову до сніданку — для людських скорбот часу завжди вистачить, на радість його відведено менше.

— Судака нам Прокіп передав,— мовив піп. — Каже: ні, батюшко, я з вас грошей не візьму. У вас Микола Остапович проживає. Які ж там гроші?.. Просто це вам на розговини.

Микола вислухав попове визнання без особливого хвилювання — до Прокопа в нього не було злостивих почуттів, а свіжа риба в наш час, коли її лишилося не вельми густо, ніколи не буває недоречна.

— Ну, то що? — посміхнувся Микола, гадаючи, що всі переживання його друга зосереджені саме на тому, що цю рибу передав Прокіп, а не хтось інший. — Ми ж її вже з'їли, поки що не потруїлися. То, може, дасть Бог, якось перемелеться.

Але те, що потім розповів Калістратович, викликало бентежні й суперечливі почуття. Тільки-но піп устиг відійти від базарного прилавка, як до Прокопа присікався довгоносий чоловік в окулярах. Чоловічок звинувачував Прокопа в тім, що він продає крадену рибу. Покликав міліціонера, тицьнув йому під носа якусь книжечку й наказав негайно затримати злодія. Міліціонерові не дуже хотілося це робити, він довго огинався, але змушений був виконувати наказа, бо той чоловічок, видно, значився якимось базарним начальником. Тієї й риби було всього кілограмів шість, не більше — Калістратович до Прокопа підійшов перший, бідолашний рибалка не встиг і карбованця вторгувати. Так його з тією рибою кудись і повели...

Оце й усе, що розповів Пилип Калістратович, бо далі він нічого не знає — одразу ж поїхав додому. Ось якою рибою вони поснідали! Краденою...

Добре вони знали, що то була за «крадіжка». З давніх-давен рибалкам-колгоспникам риба на трудодні видавалася. Здебільшого вони жили на таких кручах, що про городи не могло бути й мови — хіба що виноградник невеличкий, для власного вжитку. Корів теж не тримали — не було випасу. А як немає корови, то й кабана не вигодуєш. Це вже Митрофанівна якось умудряється — тут робітнича їдальня по сусідству, їй помиї віддають. Отож матушка й вигодовує ними кабанця.

Єдине, що міг тримати рибалка у своєму господарстві,— це кури. Та,

може, іще коза, якщо господиня не боялася клопоту. Заробіток складався з невеликої суми, яка сплачувалась щомісячно, та з риби, котра видавалася натурою. Взявши довідку від колгоспу, рибалка їхав на базар, продавав рибу і отримував додаткові гроші. Та раптом хтось із ображених юшкоїдів вирішив «потурбуватися» про рибалку. Справді ж бо: поїхати на базар можна лише раз на тиждень, у неділю, а де ж зберігати рибу, спійману в понеділок? Отож і вирішено було видавати рибалкам так звану товарну рибу — тобто заморожену. Свіжу рибу із колгоспу відвозили на базу, а звідти привозили ту, яку колгосп мав право видавати на трудодні. В деяких рибальських колгоспах на трудодень можна було отримати до десяти кілограмів риби. Все тут враховано: і те, що рибалка не має присадибної ділянки, і те, що він наражається на небезпеки, яких не знають вінницькі або полтавські колгоспники. Більшого б ніхто й не просив — цього досить, щоб жити заможно. Та ось у чому біда: рибалка споконвіку не їв і ніколи не їстиме замороженої риби! Що ж до продажу її на колгоспному ринку, то тут знов виникає запитання: кому ж вона потрібна? Її в державних магазинах досить. Людина йде на ринок по свіжу рибу, яка ще тріпочеться в руках, а не по «товарну»...

І ось наслідок: вже кілька років колгоспники просто відмовляються від тієї риби, яка належить їм законно. Вони беруть значно менше, ніж їм належать, але беруть свіжу — із власного улову. Всім це добре відомо, робиться все по честі й по совісті, але ж таку рибу не повезеш на Привоз — вона «крадена»!

А Прокіп чомусь привіз — мабуть, Мотря підбила...

Тяжко було на серці в Миколи Остаповича. Може б, хтось і сказав отак: ага, попався, чоловіче нечестивий! Туди тобі й дорога. Знатимеш, як до моєї жінки у віконце стукатись. А Микола думав інакше: навіщо ж ти, Мотре, Прокопа занапастила? Він же після війни п'ять років колгоспом правував. Що ж це тепер йому буде? Звісно, до в'язниці не посадять, але ж «примусовку», мабуть, доведеться відробляти. І знов-таки: судимість в анкеті з'явиться. А раз є судимість, то й партквиток заплямований — краще здай, чоловіче, злодіїв у партії не тримаємо. Та він же, цей «злодій», усю Вітчизняну пройшов, п'ять поранень має! Тільки й того, що під одягом їх не видно. Ось що ти наробила, Мотре. А ти ж ніби й не була такою, коли ми побралися. Що там воно в нас вийшло — то вже Бог розсудить, але честі людської ти ніколи не ганьбила. Про шлюбну честь я мовчу — тут я тобі не суддя! Я й сам про це нічого не знаю. То як же ти могла на таке рішитися? Е-ех, Мотре, Мотре!..

Губи в Миколи ворушилися — здавалося, зараз почнеться один із тих безконечних монологів, за які люди з нього по-доброму посміювались. Калістратович таки вгадав: дуже засмутився Медун від цієї вістки. Християнська в нього душа, хоч він і язичник! Через те батюшка й не став йому розповідати одразу, що сталося на тому клятому Привозі,— нечиста сила туди привела і Прокопа, й Калістратовича.

А все ж судака треба було спожити в душевній рівновазі — не для смутків його Прокіп дарував, а для радості. Ну, не вийшла радість, так сам же Прокіп у тім не винен. Важливо бажання людське врахувати, а не те, що потім з нього виходить. Бо виходить із бажань наших казна-що! Сатана не спить — він усе встигає вивернути навиворіт...

— Я до Мирона іду,— похмуро сказав Медун. — Нехай виручає. Треба раніше подзвонити додому. Може, він в Одесі.

Медун уже спіймав милиці, як піп опустив йому на плече свою сухорляву руку:

— Сидіть, Миколо Остаповичу. Я сам сходжу до автомата. Митрофанівно, в тебе є дві копійки?

Озброївшись четвіркою монет, він нап'яв рясу і, перехрестившись на образи, вийшов з хати.

— Дуже за людей вболіває,— зітхнула Одарка Митрофанівна. — Такий уже вболівальник, що не приведи Господи.

Микола Остапович пригадав, як однієї осінньої ночі за ними погналася поліція. Розривна куля роздробила Медунові коліно. Страшно було хлопцям спускати його в катакомби — там і здорові ледве продиралися, доки на ліктях та на колінах виповзали туди, де можна розігнути спини. Втягнути в церкву простіше — на кладовищі був хід, що виводив під самісінький вівтар. Туди його і втягнули катакомбісти. Зробивши сяку-таку перев'язку, вони пообіцяли привезти лікаря. Біля нього залишився тільки Мирон, всі інші пірнули в катакомби.

Поліція обшукала все кладовище і, не знайшовши партизанів, вирішила, що вони ховаються в церкві. Привели попа, почали вимагати, щоб він відчинив браму.

— Ключ у сторожа,— відповів Калістратович.

Знайшли сторожа, але в нього також ключа не виявилось — він-таки був схований у попа. Церковну браму висадити нелегко — не так її змайстрували добрі люди, щоб можна було розтрощити прикладами.

Зрозумівши, що піп не хоче відчинити церкву, йому почали погрожувати розстрілом.

Тоді Калістратович сказав:

— Хто в Бога вірує, тому смерть не страшна. Та за вас, грішники, мені й на тому світі буде боляче. Ви ж не татари — вас хрещені матері народили. Наші, українські матері. Як же ви смієте оскверняти храм Божий?

Він говорив це так голосно, що ті, хто ховається в церкві, його почули. Є там хто-небудь чи немає — того Калістратович не знав. Він лише догадувався, що там може хтось бути,— це умовлено на той випадок, якщо когось поранить і треба буде надати невідкладну допомогу.

— Пусти його,— наказав старший із поліцаїв.

Але від церкви вони вже не відходили до ранку. Вранці сторож відімкнув браму. Видима річ, там нікого не було. Запинаючись ризами, щоб сховати світло ліхтарика, лікар устиг обробити рану, накласти шини — й лише тоді хлопці з великими труднощами втягнули Медуна у свій підземний госпіталь. Якби вони почали це робити без лікарської допомоги, Медун би не вижив — їхня незграбна пов'язка сповзла б і загубилась, рана б жорстоко товклась об каміння, поранений загинув би від кровотечі та неминучого шоку...

Які ж були щасливі Пилип Калістратович і Одарка Митрофанівна, довідавшись про те, кому вони врятували життя.

— Ніби серце моє чуло,— спустившись у підземний госпіталь з мискою квашеної капусти та іконою, сказав піп. — Бог не покидає своїх праведників. Я вам святий образ приніс. Це Юрій Змієборець. Кажуть, його малював Федуско з Самбора. Цій іконі майже чотириста років... Ви ж і є справжні змієборці, діти мої.

Так і висіла та ікона над головою Медуна в підземному госпіталі. Лише після війни повернув її Микола Остапович на старе місце. І, може, саме через те так боляче було Калістратовичу, коли випещений молодик (лікар же, лікар!) приїхав торгуватися за неї з таким виглядом, ніби це був магнітофон або колеса для «Волги».

Повернувшись до хати, Калістратович доповів:

— Мирона дома немає. Його донька... Такий янгольський голосочок!..

— Маринка,— уточнив Медун.

— Вона сказала, що батько в Іллічівськ поїхав.

— Ясно. Там його сейнери стоять.

Медун збирався недовго — сів у коляску, прилаштував милиці й вирушив з двору.

За Чорноморкою глиняна крутизна кінчалася, степ збігав до моря плавно, спокійно, мовби одна стихія продовжувала другу. Пляжі тут були чудові, сріблився перламутровий пісок, але все довкола захаращене відомчими базами — кожна установа вважала за потрібне відгородити для себе шмат морського берега. Робилося це незграбно — інколи загороджувались навіть колючою дротиною. Загалом же всі оті «бази

відпочинку» до того псували морський берег, що природа волала до людей і сонця: «Звільніть мене від того лиха! Не перетворюйте на смітник».

Матроси, які порядкували на сейнері, сказали Медунові, що командир флоту (точніше — капітан флоту) виїхав до Миколаївки. Миколаївські рибалки чомусь називали Мирона командиром. Так звик називати й Медун.

Миколі Остаповичу нічого іншого не залишалося, як правувати свою триколісну «танкетку» туди, звідки його ніхто не виганяв, але де на нього не дуже й чекали.

На цей раз Медун приторохтів до двору без особливої дипломатії. І все ж Григорій його помітив, одразу ж вийшов на дорогу, щоб перекинутися словом, а його Альбіна вже, звичайно, майнула поміж виноградниками — десь, видно, теревенить із Мотреєю.

Григорій — старший брат Катерини. В катакомбах він не був — воював десь на Півночі. Високий цибань з витягнутим обличчям, що було сіре, незважаючи на сонце й палючі вітри, які його смалили, він був зовсім не схожий на свою сестру. Видно, в батька вдався. Катерина кругловида і, як більшість кругловидих людей, трішки кирпата. Вона вся в матір.

— Добридень, Миколо. Щось ти не часто нас провідуєш. Видно, дністровська водиця до шлунка не прийшлась. А наш брат звик — черпнеш за бортом, кращої й не треба.

— Де Прокіп? — увірвавши зумисні баляндраси, запитав Медун. — Він повернувся з базару?

У Григорія над очима, у глибоко посаджених орбітах, заблимали сірі повіки.

— Навіщо він тобі?.. Ну, заходить інколи пособити. Так ми ж усі пособляємо. Без цього не проживеш.

— Я не про те питаю. Він повернувся з Одеси?

— Хіба він в Одесу їздив? Я щось не чув.

Медун важко піднявся з сидіння, зіп'явся на милиці й пошкутильгав до хати. Мотря зустріла його трохи здивовано, але одразу ж метнулася до груби, щоб приготувати обід.

— Йди ближче, Мотре,— покликав її Микола. — Побалакати нам треба.

Вона слухняно сіла на лаві, приготувавшись слухати.

— Ну, кажи.

Микола, спершись на милиці, стояв посеред хати й кидав їй просто в обличчя:

— Ти таки добре стерво, Мотре.

Вона лише зухвало посміхнулася на його лайку:

— Я й сама це знаю.

— Побити б на тобі оці милиці.

— Починай. Хоч знатиму, що в мене чоловік є.

— Де Прокіп?

Щось злісне спалахнуло в її вицвілих очах.

— Прокопа не чіпай, Миколо. Хочеш злість зігнати, то на мені зганяй.

— Це ти його на базар послала?

Вона дивилася на нього спершу очікувально, а дедалі її очі виповнювалися тривогою.

— Чого ти питаєш?.. Він ще не повернувся з Одеси.

— Його з рибою забрали,— холодно й нещадно кинув Медун.

Мотря відвернулась до вікна й довго так стояла. Синя блузка в білу горошинку була трохи пітна — видно, жінка перед його приїздом робила якусь важку роботу.

— Я так і знала, що заберуть. А він в одну душу: треба!.. Онука в нього народилась, листа одержав. Ну, й хотів якийсь подарунок вислати.

— У тебе ж є гроші,— розгублено й нібито якось винувато проказав Медун.

Коли Мотря обернулась до нього, її обличчя було перекошене від гніву.

— За кого ти Прокопа маєш, дурень ти навіжений?.. Щоб він за твої гроші дарунки для своїх онуків купував! Ніби ж і не п'яний, а таке верзеш.

Микола стояв присоромлений, зів'ялий. Потім пошкутильгав до дверей.

— Куди ж ти? — похопилася Мотря. — Ти б хоч справді стусанів надавав. Інших хоч б'ють, так за те й люблять.

— Мені не до тебе, Мотре.

— Та пообідай же, пообідай.

— Не затримуй. Треба чоловіка з біди виручати.

— Якого чоловіка?..

— Прокопа... Якого ж іще?

Її очі стали надміру великі й мовби змертвілі.

— Ти... Прокопа?! Їй-бо, блаженний.

Та він уже не чув її вигуків і не думав про неї. Хвилин за десять його коляска зупинилася біля правління колгоспу. Хоч сьогодні й неділя, але двері були відчинені. Мирона він застав біля морської карти, що висіла на стіні,— вони з Ротасом обговорювали, куди має вирушати сейнер, який щойно повернувся з капітального ремонту. Невисокий, але міцно збитий грек з широкими плечима, короткою шиєю та енергійним, трохи вилицюватим обличчям, тицяючи пальцем у якусь точку на карті, вигукував:

— Звідси починайте, від Зміїного. Звідси!.. Сюди ще скумбрія повинна доходити. Не може бути, щоб вона вже зовсім перевелась.

— Якщо на неї полюють півтораста сейнерів... А літаки з-під хмар координати дають... Де ж їй вижити?.. Хоча б років зо два не чіпали. Скоро й хвоста не побачимо. Для сучасних знарядь Чорне море — це однаково, що сільський ставок.

— Не ми візьмемо, так турок візьме.

— Ой, боюсь, що ми самі для себе турки. Ставрида ще йде, а скумбрія... Це вже делікатес. Чув, що Никодимович на зборах казав? Техніка добра, не гудимо. Раніше на веслах та на вітрилах ходили. Важко було рибалці, дуже важко. Зате ж риба ловилася!.. А тепер техніка є, а риби катма. Просто по екскурсіях катаємось.

— План, Кузьмовичу, план! — майже слізно прошепотів Ротас. — Куди ж ти від нього дінешся?.. За ремонт сейнера стільки віддали, що новий можна придбати. А нового не дають — кажуть: ремонтуйтесь!

— Я до Прилипка поїду,— погрозливо вигукнув Мирон.

Ротас, скептично посміхаючись, махнув рукою:

— Ніби не їздили. Все він знає, але...

Помітивши Медуна, Мирон урвав суперечку з Ротасом. Вони попрощалися, Ротас вийшов, а Мирон запросив друга ближче до столу. То був звичайний канцелярський стіл. Медунові дивно було бачити за ним моряка, просоленого водами всіх океанів. Мирон зрозумів, про що подумав Микола,— він, посміхаючись, сказав:

— Що, на стіл мій задивився?.. Стіл як стіл. Я десь читав у Маркса про військових: мовляв, офіцери — це озброєні чиновники... Капітанові теж доводиться чиновником бути. На мою голову папірці купами звалюються.

Микола розповів, що сталося з Прокопом. Він чекав, що Мирон почне обурюватись, але капітан миколаївського флоту вислухав цю звістку майже незворушно.

— Ну, й дурень,— спокійно кинув Мирон. — Чого його чорти на Привоз понесли?.. Тут по дворах ходять, з руками відривають.

— В нього онука народилась.

— Ти що, хрещеним батьком до тієї онуки напрошуєшся?.. Не розумію тебе, Миколо... Справа неприємна, що й казати. Жалко Прокопа. Та й на колгосп лягає пляма.

Микола вибухнув:

— Ви ж самі людей злодіями робите! Продавай, але не попадайся. Це

ж справжнісінька циганщина. Б'ють не за те, що вкрав, а за те, що спіймався. Тепер, дивись, будете Прокопа із партії виключати.

— Може, й будемо.

— За що?.. Всі ж знають, що він не злодій.

Те, про що думав Микола, було значніше від того, що він здатний був висловити. Сьогодні немає іншого виходу — доводиться зберігати рибу в рефрижераторах. У свіжому вигляді її можна споживати лише там, де вона щойно прибула на берег. То для чого ж рибалку позбавляти цієї можливості? Адже ж тут державні кошти витрачаються лише на те, щоб чинити зло: рефрижераторне господарство, як відомо, коштує недешево. Навіщо ж ним зловживати? Зло чинять не лише рибалки, а сотні тисяч людей, які живуть біля моря або приїздять сюди для відпочинку. Навіть приморські санаторії не отримують свіжої риби — їм постачають морожену.

І все ж не це пригнічувало Медуна: дідько з нею, з тією рибою. Морожена — так морожена. Чомусь діяло перетворене на звичку фарисейство, принижувалась гідність людська, руйнувалася святість Закону — ось що травмувало його душу! Коли рибалка здавав свій улов, ніхто не оглядав його баркас — всі знали, що під ватянкою або під брезентом стоїть кошик, якого він потім понесе додому. Прикриє того кошика від людських очей, люди перед ним розступляться — і голова, і Ротас, й Мирон,— і піде він, схиливши натруджені плечі, понуривши важку голову, без відчуття подвигу, який він вчинив, без віри в те, що його труд шанує суспільство. Яка шана, коли своє власне,— те, що споконвіку йона належить! — він змушений красти? А заборонять красти, то він просто не зведе кінці з кінцями — доведеться кидати рибальство й шукати іншу роботу. Хто ж буде план виконувати?.. План, план! А як же бути з душею людською, котра прагне чистоти й високої святості?..

Саме це й обурювало Медуна. Може, декому з рибалок це й байдуже. Справді, тепер автомобілістів стільки розвелось, що й на базар не треба їздити, купують удома. Крім того, якщо не переслідують за малу крадіжку, то й про велику ніхто не дізнається. Але ж серед рибалок є горді козацькі душі, яким оте приниження переживати тяжче, ніж війну і голод.

Тим часом десь із виноградників та із дідівських запічків позирають на все те гострі, допитливі дитячі оченята. І в маленькій голівці виникає думка: чого ж це вчителька каже, що красти не можна? Та всі ж крадуть! Не вкрадеш — не проживеш...

Щодня дитина чує від старших оцю страшну формулу. Хто ж виросте із неї? Коли, на яких вітрах ця формула перестане бути для неї істиною життя? Які нові істини вона пізнає? Чи, може, так уже довіку й лишиться в її свідомості: все можна — і красти, й брехати, аби не попався?!

А що, коли тобі не дозволять красти? Тоді вбивай! Злодійство і вбивство завжди йшли поруч, у своєму сатанинському побратимстві!..

— То що ж, ти мене звинувачувати збираєшся? — сердито запитав Мирон. — Я хочу до Прилипка поїхати. Нехай розбирається.

— Спробуй. Тебе, може, й пустять. Мене до нього не впустили,— сумно хитнув головою Медун.

— Якби я в цю справу встряв... Це ж однаково, що повітря кулаками товкти. Чи, може, з вітряками воювати... А мене, друже, на все не вистачає. Тут стільки клопоту, що й дихнути ніколи. Коли б не Маринка... Та ні, мабуть, не витримаю. Попрошусь на океанський простір.

— А тут?.. Це ж так і залишиться, Мироне.

Мирон підвівся, підійшов до карти. Заклавши руки за спину, він кілька хвилин оглядав Чорне море. Напевне, думав зараз не про морські глибини — в його голові роїлися інші думки.

— Ось що,— з рішучим виглядом обернувся Мирон,— поїхали зараз до Федора. Що там і як — не знаю, але Прокопа виручимо.

Коляску залишили біля правління, самі сіли в Миронову «Волгу». Це була колгоспна машина, але капітан флоту їздив сам, без шофера. Не

встигли від'їхати від правління, як на дорозі зустріли Катерину. Вона була зодягнена по-святковому. Коротко підстрижене русяве волосся лежало вільно, на ньому не помітно жодних перукарських прикрас. В її обличчі вгадувалась внутрішня впокоєність, що виникає в той час, коли людина прищулено дивиться на сонце, на плавні лінії берегів та оці хати, котрі стояли тут ще й тоді, як неполохану рибу в лимані ловили не сітями, а голими руками: забрів по коліна — і вже спіймав. Зелене пальто на Катерині було не те щоб модне, але якесь доречне — саме так можна уявити цю вже не молоду, але й не стару жінку.

Проте Катерину й жінкою не назвеш — ніколи вона не намагалася вийти заміж, ніхто її не бачив у парі з чоловіком. Жила з матір'ю, що була для неї єдиною близькою людиною. Любила Григорія, але з Альбіною вони не дружили. І все ж у її очах ніхто не бачив смутку. То було якесь таємниче духовне життя, котре само себе чимось живило. А, по суті, все просто: Катерина над усе в житті любила свою роботу. Ця робота була не тут, де вона жила, а в Кароліні. Через те односельцям, які намагалися розгадати, що саме тримає на світі цю жінку, важко було дошукатися справжніх причин її бадьорості. Здавалося б, не таке життя, щоб посміхатися сонцю, а, бач, посміхається!..

Чи була вона вродлива? Ні, такою вродою, яка одразу впадає в око, Катерина ніколи не відзначалася. Але було в ній стільки доброї, світлої жіночності, що той, хто хоч трохи знав Катерину, не міг її не любити. Зовнішніми рисами і характером вона нагадувала саму українську землю — ні різких ліній, ні разючих контрастів, ні надміру яскравих барв. Зате всюди, куди не глянеш, стільки соковитого здоров'я, спокійної краси та незмарнованої сили, що тут відпочиває око й душа виповнюється вірою: цій землі до старості ще дуже й дуже далеко! І сама вона молода, і народ, який живе на ній, іще тільки-но вступає в пору справжньої зрілості...

Мирон, пригальмувавши машину, вийшов на дорогу. Привітався гідно й стримано, хоч і по-дружньому. Медун із машини не виходив — Катерина сама схилилася до нього, щоб потиснути руку.

Розмова була не така, щоб чимось запам'ятатися,— зовні незначущі слова, але сама зустріч з Катериною відразу ж поліпшила настрій.

— Чого ти Маринку не привозиш? — запитала Катерина. — Привозь, ми з матір'ю доглянемо.

— Все збираюся.

— А ти не збирайся — вези, та й годі. До речі, я листівку отримала... Знаєш, від кого? Ну, дітей ти тоді вивіз, а я над одною дівчинкою шефство взяла. Ми з матір'ю її в себе залишити хотіли, але побоялися, важко нам жилось... Неля, художниця. Пише інколи, не забуває. Теж обіцяє приїхати. То, може, з Маринкою їм би й веселіше було.

Миронові, мабуть, не хотілося прощатися,— він, власне, й прибув у Миколаївку для того, щоб побачити Катерину,— але доведеться й цією неділею пожертвувати. Для особистих справ не вистачало часу...

Катерина помахала їм рукою й пішла далі,— мабуть, до сільмагу,— а Мирон дав газу, машина почала видиратися на гору.

Ось і Пояс Слави — тут тепер усюди стоять величні пам'ятники. Вони стоятимуть і тоді, коли вже не буде на світі ні Мирона Кузьмовича, ні Миколи Остаповича.

Чомусь пригадався одеський «танк» — незугарне створіння, обварений листовим залізом трактор. Так, звичайнісінький трактор, який перед війною орав колгоспні лани.

— Братішка,— питали оборонця Одеси,— тобі не страшно воювати в такому «танку»?

— Ні, що ти, дружище! В німецькому танку снаряд застряє, а через мій пролітає наскрізь.

А Микола думав про зустріч, яка зараз мала відбутися,— якщо вони застануть Федора вдома. Тоді це був скромний хлопець з лейтенантськими кубиками в петлицях. Війну починав на кордоні. В катакомбах не намагався виказати свої командирські переваги, але мав бойовий досвід

і неабияку хоробрість. Здається, теж із таких самих шахтарів, як і Мирон,— виріс під териконом, проте в шахту ніколи не спускався.

Біля вокзалу Мирон втиснувся в потік автомашин і автобусів, що повертали на Пушкінську. Незабаром він заїхав у двір, допоміг вийти Миколі, замкнув машину і крикнув хлопцеві, що, користуючись доброю погодою, вовтузився на балконі біля якогось загадкового агрегата:

— Олег, батько вдома?

— Дядя Мирон! Здрастуйте... Тату, дядя Мирон приїхав!.. Дома, дома.

— А ти що робиш?

Хлопець був одягнений у ватянку, мов колгоспний рибалка.

— Та... Мама пральну машину купила. Ну, мотор, розумієте?.. Одразу ж полетів.

Господар зустрів їх біля ліфта в спортивному костюмі та в капцях. З Мироном привітався, як звичайно,— він тут, мабуть, бував частенько,— а Медуна вхопив у такі обійми, з яких легко не вирвешся.

— Ось ти який!.. Та чого ж, упізнати можна. Здоров, друзяко, здоров... Ну, заходьте, хлопці.

Квартира світла, затишна, обставлена за сучасним стандартом. Якщо й було щось тут незвичайне, то тільки шахтарська бензинка, що стояла на великій грудці вугілля. Потім Микола додивився, що то не вугілля, а лише імітація.

Помітивши Миколин погляд, господар зніяковів:

— Це мені Олег на день народження змайстрував... Олег! Бачиш, як ти мене підвів. Ну, який з мене шахтар?.. Ось справжні шахтарі. А я навколо шахти телят пас. Та камінці в затоплений шурф кидав.

— Шахтар серед нас лише один,— кивнув Мирон на Миколу.

— Нічого, тату,— заспокоїв його Олег, що встиг уже переодягнутись у форму курсанта військово-морського училища. — Ти ж сам мені розповідав, що при такій бензинці перші букви навчився писати.

— Таке було, звичайно. Тут брехні немає... Любашо! Де ти там?..

— Зараз, зараз,— відповів жіночий голос із сусідньої кімнати. — Одну хвилинку.

Господиня, трохи причепурившись, вийшла до гостей. Це була огрядна жінка років сорока. Вона виглядала трохи старшою від свого чоловіка. Привітавшись і трохи побалакавши з гостями, відразу ж почала накривати стіл.

— Федоре, ми ненадовго,— попередив Мирон. — Пити не будемо. Я за кермом, а Микола взагалі не п'є. В сектанти записався.

— Знаю, ти вже розповідав. Але сьогодні... Ну, дивіться. Любі не признавайтесь, бо й мені перепаде. Як вам подобається Олег? Через рік-два на підводному атомоході в океан вийде. Не те що ми.

— Краще б їх не було,— вперше подав голос Медун.

— Що вдієш,— зітхнув Федір. — І приємно, що люди такого досягли, й гірко... Але хлопці які повиростали!..

— З пральною машиною впорається,— пожартував Мирон.

— Цього не знаю. Завтра побачимо. Розкидав усю до цурки... Це, мабуть, складніше, ніж атомохід. Принаймні так виглядає ця проблема.

Мирон докладно пояснив, чого вони приїхали. Федір слухав, не перебиваючи його. Медун тим часом вдивлявся в обличчя колишнього однокашника. Воно здавалося напрочуд молодим, хоч Федорові вже за сорок. Інших характерних ознак в цьому обличчі Микола не помітив — такі люди здебільшого не запам'ятовуються. Тобі здається, що ти цю людину десь бачив, але коли й де саме — пригадати не можеш. А проте, коли добре придивитися, то в сірих очах, котрі визирають з-під широких брів, помітиш і гостру думку, і надзвичайну уважність, з якою ця людина вміє слухати. І десь поза цим умінням вгадується стримана жадоба діяння.

Вислухавши Мирона, Федір сказав:

— З Прокопом — це не складно. Я зараз подзвоню Трохимові

Михайловичу. Він швиденько розбереться. Але що ж це у вас діється?.. Жах! Яка паперова душа могла таке вигадати?..

— Ми вже пробували шукати. Не знайдеш.

— Не вірю, Мироне. Погано шукали. Колись думалось: ось закінчиться війна — на нашу землю мир прийде. Вічний мир! Ну, будуть вороги, звичайно... Капіталістичне оточення, боротьба класів... Та хіба ж це класовий ворог робить? А такої шкоди навіть диверсант не здатний вчинити. Тут же міна підкладається під людську душу! Скільки наших міст було знищено... А запитай отакого моряка, як мій,— чи бачив він руїни?.. Та ні, на його долю вже не дісталося... Але міна, котра під душу підкладена... О-о, це страшно. Тут ми не будинки втрачаємо, а самих людей. Хто ж це робить, хто?..

Довго ще вирував Федір, посилаючи прокльони на голови циніків та бюрократів. Він уже не здавався Медунові таким безликим, як спершу.

На превеликий подив Миколи Остаповича, Федорові були добре відомі ті штреки, про які він розповідав Миронові.

— Сам не ходи,— попередив Федір. — Там можна голову втратити.

Більше він про це нічого не сказав.

21.

Квартира, де жили Небери, нічим не відрізнялася від робітничих квартир — може, тільки тим, що заводське правління підтримало Віктора, й він як художник отримав додаткову площу. Отже, Небери мали три добрих кімнати. Обставлені вони модерними меблями, на стінах висять картини самого господаря (не Ната, звичайно!), підлога вкрита килимами.

Небери вселилися сюди через два місяці після одруження. Віктор сам обставляв квартиру — Олесю він привіз тоді, коли все вже було готове. Справили новосілля, знатний сталевар Олександр Медун вибачився за вибиті зуби, всі сміялися, а Віктор не тільки не ображався, ба навіть заохочував гостей до жартів. Дядько Сидір з Одеси прислав холодильник. Віктор дуже пишався цим подарунком.

Оксана Самійлівна була рада за доньку — зять їй подобався. Молоді кликали й матір до себе, але вона ще не почувала старості, та й насправді була не стара. Вікторові не до вподоби хата, де живе теща,— зіп'яла її вдовиця відразу ж по війні, а воно ж відомо, як тоді будувалися. Він домовився на заводі про шифер, хотів перекрити хату, але теща раптом відмовилась. Спершу ніби й погоджувалась, та потім вирішила: рано від зятя приймати дорогі дарунки. Нехай поживуть молоді, хай упевняться, що дорога в них спільна, бо тепер не кожен шлюб добром кінчається. Щоправда, Віктор старший від Олесі років на дванадцять, він уже встиг напарубкуватись, але життя привчило Оксану Самійлівну до обачності.

Ніщо не віщувало недоброго. Олеся виявилася зразковою господинею, вона швидко опанувала премудрості міського побуту, а Вікторові так набридло жити одинаком, що він одразу ж оцінив переваги шлюбного життя. Олеся завжди багато читала, література була її улюбленим предметом у школі, а тепер у неї лишалося більше вільного часу для книг, ніж у Бугаївці. Віктор спершу почувався її духовним наставником, та незабаром пересвідчився, що Олеся знає не менше від нього, а може, й більше. Це інколи дошкуляло його самолюбству, проте він зміркував, що дружина художника мусить бути освіченою людиною — треба лише прищепити їй деякі побутові навички, бо школа, видно, про це не дуже дбала. Так, скажімо, Олеся могла після обіду витерти рота долонею, як роблять сільські люди. На подібні зауваження вона не ображалася, і вже невдовзі її можна було прийняти за міську дівчину, котра виросла в інтелігентній родині.

Так, ніщо не віщувало недоброго. Сам Віктор також не передбачав, що він згодом втягнеться в ризиковані авантюри. В художньому інституті він провчився три роки. Здібностями не відзначався, але вже на третьому курсі зрозумів, що його фах дає змогу непогано заробляти. Почав брати

замовлення, котрі згодом відтягнули від навчання. Приїхав на завод заради заробітку, та вже й не повернувся до інституту. Своїм життя він був задоволений, на заводі до нього ставилися з пошаною, а обласне товариство художників обрало його до складу правління. Замовлень справді було багато, аби тільки встигав упоратись,— отож свіжа копійка його не обминала.

Так би й жили Небери — спокійно, без падінь та злетів, без пригод та авантюр, коли б не ота поїздка в Одесу. Там справді до нього підійшов юнак, який відрекомендувався Віталієм. Пристойний хлопець, нічого крикливого — ні в манері триматися, ні в одязі. Він запросив Віктора в сусіднє кафе, щоб поговорити про вельми поважну справу. Назвав себе другом Володимира, але попередив, що Володимир нічого не повинен знати про їхню розмову,— це стосується його здоров'я. З'ясувалося, що Володимир лікувався у психіатра, котрий продовжує за ним наглядати. Зараз нібито все гаразд, Володимир навіть п'є менше, але психіатр дуже заклопотаний його долею. Було б дуже прикро, якби там, куди їде Володимир, увірвався за ним лікарський нагляд. Через те їм треба обмінятися адресами — лікар якось навідається. Братові теж про це не слід розповідати — навіщо залякувати рідних? Справа дуже делікатна, не всі розуміють, які тут трапляються психологічні тонкощі та нюанси. Він, Віктор, з першого погляду сподобався Віталієві — щирий, добросердий, на нього можна покластися.

Віктор сприйняв ці слова без будь-яких підозрінь — так, як вони були сказані. А коли Віталій довідався, що Віктор теж художник, відразу ж повів його до Бориса Корнійовича. Зателефонував йому додому, вони зустрілися у скверику. І тут зненацька з'ясувалося, що вони давно знають одне одного.

Хоч дядько Сидір не виявляв особливої прихильності до Віктора, та все ж трохи родичався. Колись навіть допомагав їм борошном, олією тощо — одразу по війні. Дядько працював тоді секретарем райкому, а його сестра — Вікторова мати — вчителювала. Скрутненько їм жилося. Борошно привозив Захар Андрійович Гарбуз. З Захаром Андрійовичем вони зустрічалися також на весіллі Марти — доньки Сидора, двоюрідної сестри Віктора Небери. Що то було за весілля! Із сусідніх областей начальство наїхало, цілий корабель їх обслуговував — два ресторани, люкси, бари, басейн для плавання. До порту з'їжджалися скромно, ніхто із одеситів навіть не здогадувався про весілля. Та коли вийшли у відкрите море, так розгулялися, ніби то царівна заміж виходила. Золото, діаманти — де те й бралося! Дарунки були царські. І все ж, хоч як дивно, найкоштовніший діамант подарував не хтось із знаменитих гостей, а скромний, непримітний Захар Андрійович. Тепер він виступив перед Неберою як Борис Корнійович Куций.

Вікторові було відомо, що Гарбуз-Куций кохався у малярстві. Отож його не здивувало, що Борис Корнійович цікавився долею Володимира Тарана. Був іще один мотив, який не міг лишити Неберу байдужим: і дядько Сидір, і навіть Марта трималися з Віктором, як з бідним родичем. А Куций був для них своєю людиною. Чи не допоможе Борис Корнійович налагодити тепліші стосунки з родиною Прилипка?

Про психіатра вже не йшлося — то, мабуть, був варіант не для Небери. Адже Борис Корнійович спершу не знав, у якій компанії Володимир вирушає на Донбас. Попрощалися вони майже друзями. Куций неодмінно навідається. Та й не тільки заради Володимира — він передчуває насолоду від знайомства з картинами самого Віктора. Дещо він навіть купує у молодих художників. Мабуть, для оцього хобі йому і потрібен псевдонім. Що ж, це розумно.

Віктор дотримав слова — ніхто із Медунів не дізнався про цю розмову. Йому здавалося цілком природним, що Борис Корнійович турбується про Володимира — значить, справді шанує його талант.

Куций приїхав на Донбас за півмісяця до того, як Володимир показав

Небері дощечки з євангелійними сюжетами. Ознайомився з картинами Віктора, але не виявив особливого захоплення. Віктор не образився — він не перебільшував свого художницького хисту. Зате йому було приємно похвалитися перед Олесею новим другом — це ж друг дядька Сидора! Дядько б, може, і сам приїхав, та хазяйство в нього велике — ціла область. Гість докладно розпитував про Володимира — що він робить, як себе почуває. Довідавшись, що Володимир працює газозварником, загадково посміхнувся:

— Нехай. Це для нього корисно.

Запросив Віктора відвідати Одесу — у нього є непоганий катерок, можна наловити ставриди. Не дуже зараз ловиться, але на юшку вистачить. Подарував Вікторові американське видання Біблії — в Одесі її не важко придбати. Цей дарунок трохи збентежив Неберу, тому Борис Корнійович поспішив пояснити:

— Сьогодні людство прагне себе зрозуміти. Хто ми, звідки, куди йдемо?.. До речі, Тарана це дуже хвилювало. А хіба можна щось зрозуміти, коли ми відрізаємо себе від минулого?..

Борис Корнійович довго й докладно виповідав Вікторові свої погляди на мистецтво та на життя. Він далекий від церковних догматів, але слід зважити: ще не минуло й півстоліття, як помер Васнєцов — автор розпису Володимирського собору у Києві. Врубель, Ге — його друзі й сучасники — також не цуралися біблійних сюжетів. Або, скажімо, Леся Українка — хіба вона зневажала Біблію? Або Іван Франко...

Борис Корнійович певен, що малярство поволі повернеться до вікових традицій. Сюрреалізм, абстракціонізм та інші модерні школи — це тимчасові захоплення. Класика жила й житиме релігійними ідеями, трансформованими у майбутнє. Таран дещо зробив у цьому напрямі, та потім у нього почалася глибока криза. Було б добре, якби Віктор допоміг своєму другові. Є колекціонери, котрі охоче купуватимуть картини молодих художників, написані на біблійні теми. Вікторові також варто спробувати себе в цьому жанрі.

— Кесарю — кесареве, а Богові — Боже,— завершив Борис Корнійович з миролюбною усмішкою.

Віктор дивився в його обличчя, намагаючись усвідомити, що ж саме спонукає цю людину зрікатися усталених поглядів. На релігійного фанатика він не схожий. Мода, тільки мода. Але чому ж вона захопила Бориса Корнійовича? Він вже не молодий — біляве волосся на маківці порідшало, крізь нього вилискує пітний череп, а брови взялися памороззю, бо навіть альбіносів не оминає сивина.

Думав також про Володимира — про його філософські шукання. У Володимира це не було модою, але й зрозуміти, чого він прагне, вельми важко. Всі тепер кажуть про Космос, нічого нового тут немає, але той Космос, до якого тягнувся душею Володимир Таран, був не механічним нагромадженням світил, а чимось іншим, незмірно багатшим.

Тут, далебі, нічого незбагненного немає, окрім одного, найістотнішого: яким чином оця космічна діалектика могла породити у Володимировій душі жагучу пристрасть? Саме цього й не міг збагнути Віктор, бо для того, щоб це збагнути, треба любити не своє обмежене «я», а ті джерела, із яких воно витекло.

А проте ці роздуми не дуже обтяжували його мозок. Життя має в собі стільки принад, що не варто затьмарювати їх проклятими питаннями, на котрі не здатний відповісти ні дурень, ні мудрий.

Тоді, коли Володимир показав йому свої одеські дощечки, Віктор уже був трохи підготовлений до того, щоб не відсахнутися. Розповідь про Куцого його приголомшила, але Віктор нічим цього не виказав. Спершу його це вжахнуло: друг дядька Сидора — контрабандист! Та дедалі страх відступав, натомість з'явилася зацікавленість. Вони, напевне, загрібають такі гроші, які Вікторові й не снилися. Володимир, звичайно, ідіот: дозволив їм наживати тисячі, а сам задовольнявся троячками. Неберу ці покидьки так дешево б не купили.

Відганяв від себе ці думки, але вони переслідували його ночами. І вже через тиждень Віктор почав копіювати новітню Голгофу. Намагався переконати себе, що робить це без будь-якої мети, але десь у глибині його єства визрівала певність, що копії сподобаються Борисові Корнійовичу. Хто із закордонних туристів стане доскіпуватись, оригінал чи копію вони одержали? Для них передусім важливо те, що придбали це в Росії. І хоч діялось це на Україні, але Небера користувався тією політичною географією, яка, на його думку, панувала на Заході. Там, напевне, окрім української еміграції, ніхто й не згадує про Україну. Та й самого Віктора ця проблема не хвилювала. Дядько Сидір намагався розмовляти російською мовою, хоч у нього це смішно виходило. Зате Віктора вже не можна було відрізнити від росіянина. Лише з Олесею та Володимиром він переходив на українську.

Інколи Віктора зупиняла думка: в сучасному світі немає жодної держави, яка б не карала за контрабанду. Потім приходило заспокоєння: Борис Корнійович справляє враження досвідченої, обачної людини. І взагалі вовка боятись — у ліс не ходити...

А незабаром Віктор на своєму «Москвичі» повіз першу партію електро-Голгофи до Одеси. Борис Корнійович прийняв його приязно, але насторожено. Товар конче потрібний, та не такий він простак, щоб відразу відкрити всі карти. Небера, мовляв, звернувся не за адресою, Володимир щось тут наплутав.

Після милої бесіди з Борисом Корнійовичем Віктор змушений був скласти свій товар у багажник «Москвича» й вирушити додому. Та не встиг від'їхати й двадцяти кілометрів від Одеси, як його наздогнав мотоцикліст, в котрому він упізнав Віталія. В колясці мотоцикла сидів незнайомий гевал з крутим підборіддям і волохатими кулаками. Він виліз з коляски, відібрав ключі у Віктора, відчинив багажник машини. За мить усі п'ятнадцять копій, що були ретельно запаковані, опинилися в руках мотоциклістів. Вікторові було наказано їхати додому й мовчати про те, що з ним сталося.

Не пізніше як за три дні до нього знову навідався Борис Корнійович. Він жодним словом не обмовився про Голгофу, але попросив у Віктора розписку на аванс під майбутні картини. Аванс був цілком достатній для того, щоб, продавши «Москвича», купити «Волгу». І лише тоді, коли розписка опинилася в кишені Бориса Корнійовича, він, люб'язно посміхаючись, поклав руку на плече Небери.

— Ну що ж, Вікторе Васильовичу... З Тараном було простіше. Він коштував дешево. — Провів долонею по пухнастій лисині, трохи подумав. — Даруйте, що мої хлопці виявились не дуже чемними. Нам немає потреби грати в піжмурки. Ви, мабуть, зрозуміли, що на вас чекає в тому разі, коли...

Так, Віктор це добре уявляв. Після зустрічі з мотоциклістами волохаті кулаки Вухатого ввижалися йому всю дорогу. Здогадувався, що це не просто грабунок — Вухатий і Кирпа невідступно стежили, куди він поїде від Бориса Корнійовича, а потім вирішили (чи їм було наказано) продемонструвати свою спритність і рішучість. І якби в Бориса Корнійовича з'явилася найменша підозра, що Небера був нещирий, ці двоє знайшли б надійний спосіб його знешкодити. Звісно, додому б він не вернувся...

А проте була в цій відвертій розмові й деяка полегкість. Віктор повірив, що справа у Бориса Корнійовича поставлена надійно. Саме цього він і прагнув.

— Все ясно,— коротко мовив Небера.

— Гаразд,— схвально хитнув головою Борис Корнійович. — Тепер прошу вислухати, чого ми від вас чекаємо. Копії — це не мистецтво, ви ж самі розумієте. Робіть, згодяться, але... Вам належить залучити до нашої справи Тарана. Не кваптеся, будьте розсудливі. Було б не зайве придбати затишний будинок — ваша квартира для такої роботи не годиться. Пошукайте на околицях, гроші отримаєте відразу. Запам'ятайте: Таран, Таран!.. Ну, й ви, звичайно, але разом з ним, як його співавтор.

Та, мабуть, будинок на Донбасі потрібний не лише для їхньої роботи — напевне, у Бориса Корнійовича були свої далекосяжні плани. Кому спаде на думку, що десь поміж донецьких териконів діє художня майстерня, котра виготовляє ходовий товар для одеських контрабандистів? Крім того, Борис Корнійович, мабуть, хотів мати надійний куток, в якому можна дещо переховувати. І, нарешті, сам будинок, оформлений на підставну особу, хіба ж не становить цінності?..

Якби ми запідозрили, що Віктора в цій авантюрі заворожили самі тільки гроші, то, напевне, помилилися б. Це було досить схоже на азарт гравця, котрий здатний все програти, але ніколи не покається. Щоразу виставлятиме більшу й більшу ставку, щоб мати насолоду злітати в піднебесся й падати звідти в чорні провалля. Останньою ставкою буде його власне життя...

Бозна, що відчував Борис Корнійович і як він став контрабандистом,— може, й ним керували ті самі пристрасті. Ходіння по лезу бритви для деяких людей стає таким же заразливим, як вино або наркотики. Через те й не можна раціонально пояснити, чому Віктор приєднався до Куцого. Можливо, саме тому, що малярство для нього було ремеслом, а не пристрастю. У глибині його натури жило підсвідоме бажання сильної пристрасті — потреба хвилювань, млосного завмирання серця, навіть потреба якогось інтелігентного детективу,— і саме через те, що він ніколи не був справжнім художником, ця його потреба знайшла шлях у несподіваному напрямку.

Життя Віктора раптом стало цікавим, навіть захоплюючим. Його не мучило сумління з приводу того, що він, Віктор Небера, котрий розмножував портрети вождів революції, тепер почав розмножувати Христа. Подумки глузував з Володимира і навіть вважав, що розмови про його хворобу небезпідставні.

Як закоренілий індивідуаліст ніколи не збагне вчинків людини, котра готова вмерти за колектив, за народ, так і атеїст типу Небери нездатний усвідомити, що людям, які вросли душею у невимірність Космосу, непотрібне безсмертя власного «я» — досить відчувати себе краплиною в Океані, досить знати, що живе Океан і ти в ньому. В самому Океані немає краплин — вони виникають лише тоді, коли він теплим травневим дощем зрошує ниви. Короткочасність їхнього існування є такою ж самою необхідністю, як і вічне буття Океану. Та якою ж смішною здавалася б нам ота нерозумна краплина, котра почала схлипувати з приводу короткочасності власного «я». Її безсмертя в безсмерті самого Океану, а без нього вона ніхто й ніщо...

Вельми часто атеїзм породжує істот, заклопотаних лише власними вигодами. Релігія створювала в їхній свідомості ілюзії потойбічних вигод: безсмертя особи. Такій людині здавалося вигідним замурувати себе в печері, катувати власне тіло веригами, померти в дранті та гнійниках. Це був егоїзм, що живився тисячолітніми міфами. Зрікшись міфів, він обернувся своїм темним обличчям до нестримних земних насолод, але духовна сутність його не змінилася. Просто він зрозумів, що немає сенсу міняти земне на небесне — можна продешевити...

Саме тут проходить духовна межа поміж нашими героями — Володимиром Тараном і Віктором Неберою.

Але повернемось до опису подій, котрі лишилися поза нашою увагою. Тепер читачеві зрозуміло, хто був справжнім власником дачного будинку, яким пишався Віктор. А що ж діялося з Олесею? Чому її життя перетворилося на щоденні тортури?..

Дитячий смуток інколи стає причиною передчасної духовної зрілості. Якщо все наше життя є суцільним пізнанням — через болі та радощі, через драми й трагедії, то зрозуміло, що в душі Олесі, котрій довелося зазнати чимало кривд, рано прокинулося бажання збагнути людей і світ, в якому вона жила. Олеся була замкнутою, відлюдкуватою дитиною. Людські сумніви та нашіптування стосовно до її походження боляче ранили дитяче серце. Сільські дітлахи не знають делікатності — почуте

від батьків негайно переносять одне на одного. І вже тоді, коли її маленькі подружки почали усвідомлювати, що дітей не в капусті знаходять, Олеся стала для них «німецькою вівчаркою».

Чи може бути страшніше тавро для дитини? Плакала Олеся, плакала й мати. Знала Оксана Самійлівна, що це дитяче горе здатна розвіяти лише одна людина — Кирило Трохимович. Посилала дівчину до його двору — може, зглянеться? А він носив у серці іншу образу — нагуляла з німцями, тепер на сина звертає. І чим більше серце його полонила туга за втраченим сином, тим більше неприязні вихлюпував він на голівку бідолашної дівчинки.

Рідко пробивалося в ній дитяче — безтурботний світ, бажання погратися з дітьми, любила бавитися в самотині, серед бур'янів та поміж руїн забутої церкви, де гніздилися кажани. А коли вивчилася читати, книжки стали її єдиними друзями.

Так і виросла Олеся — з вічним смутком в очах, з надмірною зосередженістю на власних скорботах. Вчилася добре, вчителі її любили, а згодом полюбили й однокласники. Але дитяче горе не забувалося. Всі про нього давно забули — всі, окрім самої Олесі. Добре вона знала, що батько в неї не німець, а той, для кого горить вічний вогонь біля пам'ятника Невідомому солдатові, але часто ввижалося їй, що в поглядах людських жевріє прихований докір. І це було надміру тяжко!..

До інституту не мала наміру вступати — страшно було розлучатися з матір'ю: самотня вона, дуже самотня в рідному селі. І саме тоді, коли Олеся закінчила десятирічку, до Бугаївки приїхали заводські артисти.

Віктор видався їй вихідцем із того омріяного світу, де люди широко й щедро живуть духовним життям — книжками, малярством, музикою. З ним вільно можна про все розмовляти — про Толстого й Шевченка, про кінокартини, які їй полюбилися. Так вони й проговорили тоді до пізньої ночі. Олесю чарувала його мова, він був першим, кому вона дозволила себе поцілувати. А це для неї так багато важило! Шкода, що Віктор домагався чогось більшого, але мати давно її попереджала, що так буде. Відваживши Вікторові доброго ляпаса, Олеся не відчула до нього неприязні. Не образилась вона й тоді, коли їй стало відомо, за що Олександр Григорович вибив йому зуби. Розуміла, що вона в нього не перша, дивувалася, що поміж чоловіків це може бути предметом гордості, але намагалася не надавати дурницям серйозного значення. До того ж Віктор запевнив Олесю, що він і гадки не мав її кидати: просто в такий дикий спосіб вихлюпнулась його радість. Словом, дешеве парубоцтво, та й годі.

Напевне, саме так воно й було: Віктор ніколи не шкодував, що одружився з Олесею. А Ната...

Ну, гаразд, в чому можна бачити радощі земного життя, коли ще й у цьому собі відмовляти? У декого це саме так, у Віктора інакше. І якщо Олеся вірить, що Ната виконує лише обов'язки натурниці, то які ж тут можуть бути гризоти?..

Олеся намагалася не сковувати його свободу. Вишукувала в ньому звичайну людську щирість, вірність у головному — в тому, що становило його суспільну сутність. Він був для неї справжнім художником, бо вмів захоплюватися не лише власними картинами, а й талантом свого друга. Цю якість вона дуже шанувала в чоловікові — тут він здавався їй цілком щирим. Вона прощала йому все дрібне, несуттєве, бо хіба, скажімо, не було побутових недоладностей у Толстого чи Достоєвського? Та яка б це для неї була трагедія, коли б вона раптом переконалася, що Віктор взагалі не художник, а лише духовно спустошений спекулянт!..

Саме тут і починається те, що зробило її нещасною. Прозріння приходило поволі — страшно їй було повірити в гірку правду.

Хоч як дивно, але Віктор мало що приховував від Олесі. По суті, окрім Нати, не ховав нічого. Можливо, тут діяла звичайна обмеженість: те, що іншим здавалося ганебним, він сприймав як цілком природне. А може,— і це ймовірніше,— Віктор недооцінював духовне життя дружини. Він усе ще дивився на неї як на звичайну сільську дівчину, а вона, сільська

дівчина, за віковою традицією уявлялася йому істотою, котра найбільше дбає про те, щоб розбагатіти. Він відверто пишався своїми заробітками — хіба сталевари стільки заробляють? — але хвалькуватість іще не здавалася Олесі чимось відворотним. Олеся сприймала його заробітки як оцінку таланту з боку суспільства, гадала, що, радіючи разом з ним, підтримує в ньому добрий творчий настрій. Приємно було й те, що Віктор ніколи не виявляв скупості. Оксані Самійлівні нав'язував гроші майже силоміць, допомагав Володимирові — цим він не раз вихвалявся перед Олесею,— змушував дружину купувати для себе дорогий одяг.

Чи були гроші в його житті саме тим, що спричинилося до тяжкого лиха? Важко на це відповісти. Він любив розкидати гроші — оце, мабуть, точніше. Не скупий лицар, а марнотратник, котрий вважає життя приємним лише тоді, коли є що розтринькувати.

Олесю він вважав лагідною куркою, для якої щастя полягає лише в тому, щоб завжди вистачало проса. Ось чому Віктор не дуже й ховався від неї із своїми копіями. Та й як можна сховатися, коли в нього не було окремої майстерні? Помітивши подив у її очах, він засміявся:

— І мене заразила ваша церква, не тільки Володимира.

Коли копії почали множитися, Олеся стурбовано запитала:

— Навіщо так багато?

— Не пропадуть,— загадково прищулився Віктор. — У мене ніщо не пропадає.

Її юне обличчя з тінню задавненого смутку на мить скам'яніло, мовби Олеся про щось здогадалася. Але це ще був не здогад, навіть не підозріння, а тільки настороженість, тривожне передчуття. Щось у цьому не те й не так — подумала вона, проте нічого не сказала чоловікові.

Завтра й позавтра він робив те ж саме — розмножував Христа, розіп'ятого на високовольтній вежі. В очах Віктора блимав лихий вогник, наче він збирався комусь помститися. А коли в квартиру подзвонили, Віктор заметався, мов перед обшуком.

— Не відчиняй!..

Метушливо поховав копії, прибрав кімнату й лише тоді сторожко наблизився до дверей. Але за дверима не було нікого — це дзвонив поштар, повідомляючи, що слід заглянути в скриньку.

Схвильований, навіть наляканий, не відразу помітив Олесю, яка сиділа в кутку кімнати перед вимкненим телевізором. Обличчя в неї бліде, руки непорушно лежать на колінах, очі благально дивляться на чоловіка, ніби питаючи: що це ти задумав, милий? Пригорнув її до грудей, сказав заспокійливо:

— Ну, чого ти, дурненька? Просто мені цікаво. Століттями художники малювали Христа... І нікого це не дивувало. А тепер чомусь жахаються.

— Ти не малюєш,— ніби вибачаючись за те, що не повірила його словам, мовила вона. — Ти виготовляєш. Так, як виготовляють Нефертіті.

Віктор неприродно, з помітною нарочитістю зареготав:

— А ти тямуща. Не малюю, а виготовляю... Гм-м, цікаво! Ну, а раніше що я робив?

— Теж інколи виготовляв.

— То яка ж різниця?

— Тоді тебе на заводі просили. А зараз... Для кого це, Вітю?

— А якби для попів, то що?

— Вони такого не візьмуть.

— Хіба в церкві немає електрики? — натякуючи на незвичайність Голгофи, трохи глузливо запитав Віктор.

— Не візьмуть,— з м'яким докором повторила Олеся. — Та й чого це раптом для попів?

Він сів на тахту, в погляді з'явилася холодна суворість.

— Невже ти вирішила бути моїм цензором? Чи не забагато?

— Ні, Вітю, не цензором. Просто я не розумію, через те й запитала.

Віктор промовчав, гамуючи роздратування.

— Вчуся. Тобі ясно?.. Ціле життя треба вчитися.

Рвучко підвівся з тахти, зачинився у своїй кімнаті й не виходив до самого вечора. Уночі, прийшовши до неї, він був ніжний, лагідний. Його переповнювали якісь незрозумілі почуття — щось схоже на відчайдушну мрію. Він казав їй, що вони житимуть не так, як зараз,— набагато краще.

— Всі ми живемо не так, як хочемо. Ти хіба не помітила?

— Не знаю,— розгублено прошепотіла Олеся.

— Я вирішив це розірвати. Ось Володимир — він мучить себе, катує. Дошукується істини... Все це пусте, Олесю. Люди ніколи не зрозуміють, для чого вони живуть. Треба просто жити. Жити — от і все!.. Не знаю, що там знаходили в Епікура. Мені він зрозумілий ось чим: жити варто лише тому, що це приємно. Мати насолоду від життя — ось головне!

— А Христос? — боязко запитала вона. — Йому ж було неприємно, коли розпинали.

— Невже ти повірила, що в мене це серйозно? Це жарт, Олесю, тільки жарт... Ми заперечуємо Христа, але схожого в нас багато. Життя заради якоїсь далекої мети... Ну, навіть заради людства. Проповідь героїзму...

— Вітю, навіщо ти розмножуєш Ісуса?

— Скажу, люба. Але не сьогодні. Ти не хвилюйся. Я зроблю так, щоб у тебе було все. Все, що захочеш... Хочеш мати чорну «Волгу»? Ну, кажи, не бійся. Я давно про неї мрію.

— Якщо тобі так хочеться...

— А нову хату для матері?

— Не знаю, чи мати погодиться. Вона боїться.

— Чого ж їй боятися?

— Всяке буває. Що власними руками заробила, те й моє. Аби вам жилося добре. Так вона каже.

Довго вони проговорили тієї ночі. Олеся поволі вгомонилася, та ненадовго. Коли Віктор виїхав до Одеси, її знов почали діймати сумніви. Якось воно дивно збігалося: приїзд Бориса Корнійовича, розмноження Христа, поїздка Віктора з копіями. А потім знову з'явився Борис Корнійович. Не минуло й тижня після його появи, як Віктор придбав нову «Волгу». На заводі спускалася рознарядка для сталеварів, але серед них не знайшлося охочих — купив Віктор. Радів, як хлопчисько, боявся доторкнутися пальцем до дзеркальної поверхні, годинами не відходив від машини. І тут же подав заяву про звільнення з заводу.

Та ще більше занепокоїлась Олеся, зовсім її приголомшило: скільки ж це треба грошей?..

— Я все зрозуміла,— сказала вона з такою твердістю в голосі, якої Віктор від неї не чекав. — Борис Корнійович не лікар. І будинок ти купуєш не за свої гроші.

— Ну то й добре, що зрозуміла,— спокійно усміхнувся він. — Якісь недорікуваті ремісники штампують Нефертіті. Сама ж ти казала. Штампують, аж пилюка стовпом. Знущання над мистецтвом. Хіба ж не так?.. Їм, бач, дозволено... А те, що я роблю... Будь-який художник засвідчить, що це не халтура. Незвично, правда, але ж не халтура. Чому ж я не маю на це права?

— То ж не твоя робота.

— І що з того? Володимир своє одержить.

— Але ж він не знає.

— Не біда, дізнається. Він сам стільки наляпав цих картинок... Та чого ж ти хвилюєшся? Не бійся, він не святий.

— Це, мабуть, за кордон іде.

— За кордон? Звідки ти взяла?..

Остання Олесина репліка не на жарт сполошила Віктора. Він був готовий до того, що Олеся зрештою довідається, звідки до них прибувають гроші. Хоч Борис Корнійович не був захоплений копіями, але вони мали добрий збут. Небера блискуче оволодів виробництвом — мабуть, ліпше від автора. Принаймні з боку кількості Борис Корнійович цілком задоволений. З Володимиром було багато зароки. Надалі він потрібен лише як автор

оригіналу — треба розробляти нові сюжети. А розмножувати їх буде Небера,— автомат, справжнісінький автомат...

Звісно, це виробництво не можна було сховати від Олесі. Та хіба ж він не бачив колись у її хаті потворних лебедів? Є ж вони, оті дешеві нездари, які торгують на базарах своїм «мистецтвом». Їздять по всій країні, добираються аж за Полярне коло, експлуатуючи людський несмак. Ніхто їх не чіпає, так само як і виробників Нефертіті, хоч вони й не мають артільних печаток. Словом, це ще не кримінал. Ну, виключать з обласного товариства художників, та й по тому. Областей тих, слава Богу, стільки, що на їхнє життя вистачить.

Але ж торгівля з-під поли серед закордонних моряків та хапливих туристів, котрі, озираючись, всовують тобі в руки таємно провезені речі або долари... Потім розпродавання доларів серед людців, які випещують у собі загадкові наміри... О-о, це вже зовсім інша річ! Тут пахне контрабандою.

Та яке, власне, до цього діло Вікторові! Небера про це нічого не знає і не бажає знати. Роблять це люди, які, певно, не відомі навіть Кирпі та Вухатому. Відомими для них ці бідолахи стають лише тоді, коли годинник на руці Бориса Корнійовича відлічує останні години їхнього життя. Кирпа і Вухатий — тільки різники. А може, й сам Борис Корнійович лише важіль у цій кримінальній машині. Не гвинтик, але й не керманич — важіль.

Пригадалося весілля Марти: звідки на неї сипався діамантовий град? Там, на весіллі, Небера зрозумів: усі вони живуть за подвійною бухгалтерією. Про людське око — поміркованість і помірність, а у власному середовищі можна відкинути цю машкару. Вони — влада, вони — сила. То навіщо ж гратися у скромність?

— Ні, Олесю, за кордон це не йде.

— Правда?..

— Кому це там потрібне?.. Це тепер модно, як оті хрестики. В нас модно.

Певності в його словах Олеся не відчула. Вона намагалася відрадити його від цієї небезпечної справи, плакала, благала, але Віктор сердився, навіть нагримав на неї. Тоді вона йому сказала:

— Ти ж попадешся, неминуче попадешся.

— Чому? — отетерів він.

— Тому, що в тебе все на обличчі написано. Ти не вмієш, Вітю. Вони тебе втоплять, а самі сухими із води вилізуть.

І саме за те, що він не вміє дотримуватись конспірації, лаяв його Борис Корнійович у свій наступний приїзд. Кричав, погрожував — Олеся прокинулася від його голосу. Слів не чула, але добре розуміла, що її чоловік виглядає зараз побитим цуциком. Жалко їй було Віктора — вона ж його так любила! Все ще сподівалася, що якось він отямиться. Не могла приховати свого лиха від Ксені, але й виповісти його не наважувалась. Тільки матері відкрила повністю, нічого не приховала.

Так вони й жили, молоді Небери, в п'ятиповерховому будинку серед кадрових металургів, що вранці дружним гуртом висипали з їхнього дворика, поспішаючи туди, де Сонце робочими руками кувало для себе залізні крила. Дивилася Олеся, як погойдуються їхні спини в сизуватому мерехтінні ранкової вулиці, а потім падала обличчям на тахту й беззвучно плакала.

22.

Володимир належав до тих натур, які не вміють довго жити в непевності, але цього разу щось його стримувало. Наступного дня він не поїхав до Віктора — працював над «Каяттям». Це було щось схоже на кроки по березневій кризі — Володимир був обережний, вивіряв критичною думкою кожен мазок. Картина мусила підсумувати все, що він пережив та передумав протягом останніх років.

Було б хибно гадати, що пошуки сенсу людського існування остаточно завершились.

Варто лише осмислити закони руху — космічну взаємодію притягання й відштовхування! — і тобі одразу стане ясно, що «живе» відрізняється від «мертвого» своєю здатністю активно відштовхуватись від поверхні небесних тіл.

Так, це тільки механічний бік справи. Але ж він пояснює, що в загальному взаємодіянні космічних сил у життя є свій власний полюс, до якого воно належить і заради якого створене. Необхідність відштовхування від планети об'єднала атоми й молекули в такі структури, які згодом перетворилися на живу клітину. У цього полюса не було іншого виходу. Сили тяжіння завжди перебувають у строгій рівновазі з силами відштовхування. Саме ця рівновага й породила небесні тіла. Тимчасова перевага сил відштовхування породжує гори й вулкани, але це тільки сліпий бунт глибинних стихій, котрі намагаються зруйнувати вічну в'язницю, створену гравітацією. Зруйнувати її неможливо — можна лише випустити голубів у небо і, дивлячись на них з в'язниці, переживати радість від прекрасного видовища свободи. Так, мабуть, радіє Земля, спостерігаючи, як вільно й могутньо літає сьогодні людина.

Та знов-таки: це ще не все — закони руху не до кінця пояснюють закони духу. За законами руху можна прокреслити лише пунктир. А повнокровні лінії, що створюють живий образ, прокладає не фізика — їх творить художник.

Отож, на думку Володимира, у глибинах субстанції — в межах законів руху — існує вільна імпровізація. А вона може існувати лише там, де є сам імпровізатор — Суб'єкт Творення. Бог чи Природа? Чи те й те в Єдиному Суб'єкті?..

Художником, перед яким Володимир схилявся, був Реріх. Йому, на думку Володимира, як нікому іншому, вдалося мовою пензля прокричати людям: ви діти Сонця, діти Всесвіту. Він, Всесвіт, живе в кожній нашій клітині, ви — це Він!..

...Коли є віра, страх мусить померти. Коли є страх — немає віри. Так думав Володимир, досліджуючи в собі те, що він відчував перед подіями, які неминуче насувалися. Художника породжують щирість і повнота душі, а хитрощі з самим собою здатні породити лише безпринципного міщанина.

Про це йому належало думати ще й тому, що була Ксеня з її надмірною обережністю. Що ж, власне, зміниться, якщо вони кудись потайки виїдуть? Адже ж гріх його не перестає множитися — Віктор і надалі виготовлятиме фальшиві картинки, котрі таврують людство за те найбільше, найсвятіше, що воно встигло зробити: навчило літати залізо. Раніше це вміло тільки Сонце, навколо якого обертаються небесні тіла. Тепер це роблять його земні діти. А малюнок Володимира саме ж за це й таврував сучасне людство, яке нібито розпинає Христа на високовольтних вежах! То хіба ж це не блюзнірство?..

І все ж Володимир поки що не знав, що йому належало робити. Лише одне для нього було ясне: треба вберегти Ксеню від зайвої скрухи.

Якось у Григорову хату, де працював Володимир, зайшов Іван. Брати посиділи, покурили.

— Ну як, приймають? — затягуючись сигаретним димом, запитав Іван.

— Кого?

— Ну, оце... Те, що ти малюєш. Кажуть, ніби вже прийняли.

— Хто каже?

— В нарядній чув.

Володимир подумав: ось у кого можна попросити поради, брат не злукавить.

— Як у тебе з грошима? — продовжував розпитувати Іван. — Приймуть чи не приймуть, а їсти треба.

— Поки що є.

Іван, мабуть, відчував, що брат від нього з чимось криється — напевне, бачив це по Ксені. Володимирові хотілося все йому розповісти. Але як з ним про це заговорити? Почав з натяків.

— Іване, що б ти зробив, коли б... — Володимир затнувся, не знаючи, що казати далі. Але його мова вже насторожила брата, відступати було пізно.

— Кажи. Чого ж ти?..

Володимир наважився.

— Сталася зі мною в Одесі одна халепа. Зв'язався з людьми, які займалися контрабандою. Малював для них.

На Івановому обличчі з'явилося незвичне для нього напруження думки і водночас дивакувата розгубленість — напевне, він чекав чогось іншого.

— Для чого їм твоє малювання?

— Вони його на закордонні товари обмінювали.

— Овва! — мимоволі вихопилось в Івана. — Які ж товари?..

— Всякі. Я про те не знаю. Взагалі я жив так, що... Ти знаєш, як я жив. Але не в цьому суть. Тепер вони мої картинки без мене розмножують.

— Друкують, чи як?

— Ні. Є там у них один кмітливець, виготовляє копії.

Іван зітхнув з полегшенням.

— А я думав, із Ксенею щось негаразд. Вона аж зелена зробилася.

— За мене переживає,— зніяковіло пояснив Володимир.

— Чого ж тут переживати? Поїдемо в Одесу й наведемо порядок. — Він почав загинати пальці. — У Миколи Приймака є мотоцикл. У Валерія... Іще двох візьмемо. Ну й досить... Цю наволоч треба вчити. Ми їх так віддубасимо, що всі товари отут будуть, в Орловій балці. Самі привезуть. Наші дівчата спасибі скажуть. Та й хлопцям щось перепаде.

Володимир засміявся.

— Занадто просто в тебе виходить.

— А як же? — запально вигукнув Іван. — Вони на тобі наживаються, а ти їм прощати будеш? У нас такого не водиться.

— Не те, не те,— докірливо похитав головою Володимир. — Ти мене не зрозумів, Іване. Тут, бач, категорії духовні. Навіть політичні.

— Ну, то з Сашком побалакай. Він у політиці тямить. А коли надійних хлопців треба зібрати — мене шукай. Ми всякій босячні свого не попустимо. Тут у нас таке було, що люди боялися й на вулицю вийти. Одного із наших підрізали навіть... Ми цих молодчиків так приструнили, що вони шовковими поробилися. А того, що ножа загнав...

Іван підвів очі на брата, ніби зважуючи, чи варто йому розказувати, що зробили з бандюгою. Але Володимир уже думав про своє. Надійним теплом повіяло від Іванових слів. Володимир посміхався, уявивши себе на чолі шахтарської колони мотоциклістів, яка мчить до Одеси «наводити порядок». І хоч Іван нічого не второпав, але готовність прийти на виручку — та ще й хлопців покликати! — глибоко зворушила Володимира.

Помітивши, що Володимир трохи пожвавішав, Іван промовив:

— Я ось чого приходив. Грицько Прокопович хотів з тобою побалакати. Він у нас дома сидить. То, може, зайдемо?

— А хто це? — наїжився Володимир.

— Як хто?.. Начальник шахти. До нього друг приїхав, маркшейдер із Лотугіна. Криворучко — його прізвище. Оце вони й послали за тобою.

Так ось воно що! Володимир і сам хотів розшукати Криворучка, але те, що він побачив у портфелі Решетникова, відвернуло його увагу в інший бік. Нашвидку зодягнувся, підкинув у грубу вугілля й вирушив услід за Іваном.

Ксеня вже була у Медунів — Марія Гаврилівна знов заслабла, довелося кликати сусідку, щоб прийняти гостей. А може, й не без розрахунку її покликав Іван. Для нього найвищим авторитетом був начальник шахти. Іван чув від нього добре слово про Володимира,— Криворучко

йому написав,— отож нехай і Ксеня почує. Сам Іван упевнився у Володимирових здібностях лише після оцих слів Грицька Прокоповича. Раніше Володимир теж, звичайно, був для нього художником, але Іван подумки віддавав перевагу Вікторові — не стануть же сплачувати божевільні гроші за якісь дурниці. То була щира наївність трудової людини, котра будь-яку працю звикла вимірювати карбованцем.

Гості вже сиділи за столом. Григір іще не встиг хильнути, його пооране зморшками обличчя світилося від задоволення — не часто йому доводилося приймати таких шанованих гостей. Він мав чимало претензій до начальника шахти, і тепер час від часу підштовхуючи його плечем, щоб той не відволікався, виповідав йому своє заповітне:

— Туди треба лізти, а не в ящик зазирати. Ящик оцей нехай артистам служить, а в нашому ділі він без надобності.

Володимир згодом зрозумів, що йшлося про систему телебачення, якою недавно була обладнана шахта.

Грицько Прокопович, який колись так нещадно вилаяв Володимира («клубна мазанина»), виявився доволі терплячим співрозмовником. Він лише посміхався на Григорове штовхання.

— Хіба ж ми не лазимо? Але на поверхні теж є робота. Отоді й заглядаємо в ящик.

— Ти лазиш, я це знаю,— наполягав Григір. — Але ящик отой діє, як громовідвід. Куди легше вдарити, туди й ліпиш. Як хмара б'є. Вона не роздивляється — б'є в те, що до неї ближче стоїть.

— Чого ти глумишся з людей? — подала голос із сусідньої кімнати Марія Гаврилівна. — Хіба ж вони прийшли, щоб твої теревені слухати?

— Я ще про це скажу,— сердито буркнув Григір. — Скажу, не побоюсь. Я з твоїм батьком, Грицю, три доби у завалі просидів. Коли хочеш знати, ми з ним повітрям ділилися. Дихнув трохи — терпи, дай іншому дихнути. Мов карасі в пересохлій калюжі... Не доведи Господи людям дожити до того, щоб повітрям ділитися. Хлібом — хай так, це ще можна. І водою можна. Навіть кров'ю власною... Кров'ю теж ділитися можна. А повітрям... Ой, Господи! Такого лиха й ворогам не бажаю... А про ваш громовідвід моя риска ще не підведена.

Григір замовк. Ксеня, на яку лягли обов'язки господині, посадила Володимира навпроти Криворучка. Це був мовчкуватий велетень, що ніяковів, як дівчина, і старанно ховав свої важкі кулаки під столом на колінах. Здавалося, йому коштує чималих зусиль витягнути з-під стола руку, щоб дістати скибку хліба. Напевне, він вважав себе незграбною людиною, що не вміє поводитись за столом, але то була тільки мимовільна скованість, породжена відчуттям фізичної винятковості. Справді ж бо, наш технічний вік уже не вимагає від людини надміру фізичних сил, і через те велетні серед нас почали здаватися мало не цирковим дивом. Якщо навіть ми про них цього не думаємо, то нерідко вони самі думають так про себе.

А Володимир тим часом спіймав себе на думці: ось який чоловік підходить для Ксені. Вона проти нього здавалася тендітною та легенькою, мов балерина.

— Ну то що ж,— почав Грицько Прокопович, піднявши чарку. — Чи варто довго балакати? Ось я, недорікуватий син свого розумного батька, прийшов до вас, Володимире Микитовичу, щоб чесно признатися: нагримав я на вас даремно. Соромно потім було, та за роботою забулося. Ніби сам чортяка за язика смикне — зірвеш серце, потім до ранку в ліжку крутишся. Але кадровий шахтар знає: плюнув на ті кривди, розтер чоботом — та й кінці в воду. Робота в нас гаряча, ціла земна куля над головою висить. Та й на лисину інколи падає... Ну, а ваш брат, художник, до цього не звик.

— Громовідвід! — лукаво вигукнув Григір. — Я ж тобі про що казав? Ящик треба з кабінету винести.

Грицько Прокопович зареготав:

— Он ви яким маневром. Складна у вас тактика. Гаразд, визнаю. Розрядився я тоді справді в невинну голову.

— Давай, сину,— звернувся Григір до Володимира. — За тобою слово.

Промова Грицька Прокоповича застала Володимира зненацька. Давно вже забулася образа — добре він розумів, що то був мимовільний спалах. Та й не безпідставно начальник шахти вилаяв його —якби на його місці працював газозварник з більшим досвідом, лазня була б відремонтована швидше, натомленим шахтарям не довелося б стояти в черзі, щоб помитися після зміни.

— Ви правильно мене вилаяли,— почервонівши, відповів Володимир. — Вибачатись належить мені, а не вам.

Нарешті подав голос Криворучко. Він намагався говорити тихо, та все одно його бас рокотів, наче слова вимовлялися над порожньою бочкою.

— Конфлікт вичерпано, риска підведена. Так чи ні, Григоре Остаповичу?

— Тепер підведена,— погодився Григір. — Робота гаряча, то правда. На цілу версту під землю шахтар залазить. А то й на дві. Там уже не сонечко, а пекло гріє. Десь, видно, недалеко ті казани стоять, у яких грішні душі виварюються. І все ж, Грицю, дуже воно обидно, коли хтось винен, а на тобі начальство серце зриває.

— Визнаю,— погодився Грицько Прокопович. — То, може, повернетесь до нас, Володимире Микитовичу? Ми для вас таку роботу знайдемо, щоб і вам було добре, і для шахти не збиток.

— Ми ще з ним про це поговоримо,— пообіцяв Криворучко.

Володимир помітив, що Ксеня тримається насторожено, мовби тут, за столом, було щось більше за цю розмову — таке, про що всі знають, не знав цього лише він, один серед них.

Випивши іще по чарці та закусивши, чоловіки кудись заспішили. Ксені, мабуть, було шкода навареного й напеченого — вона владно зупинила Грицька Прокоповича, а Криворучка та Володимира повела до себе. Вона мовби соромилася пильних поглядів Криворучка. Коли зайшли у квартиру, Криворучко похмуро оглянув стіни, відтак його погляд зупинився на знімку загиблого чоловіка. І саме тоді в його очах з'явився вираз доброти і вдячності — він схвально хитнув головою, ніби кажучи: «Це добре, що не зняли». Ксеня відразу ж пожвавішала, з її душі наче впав тягар. Швиденько розрізала торт і приготувала каву.

— Ми з ним дружили,— скинув очима на знімок Криворучко. — Ще з інституту. Вчилися разом. Я не вперше в цій хаті.

Лише тепер зрозумів Володимир, що мусила сьогодні переживати Ксеня. Вони ж, видно, не раз збиралися в оцій компанії: начальник шахти, Ксеня, її чоловік і Євген Криворучко. То, може, Грицько Прокопович і вилаяв тоді Володимира через ревнощі? Мабуть, любив загиблого маркшейдера. Чому ж Ксеня на виставці промовчала, що вона знайома з автором картини, яка сподобалась Володимирові? А проте не варто їй за це докоряти: Ксеня завжди боялася вчинити якусь нетактовність.

Володимир якомога привітніше звернувся до Ксені:

— То ви з Євгеном Демидовичем давні друзі?

— Так,— все ще насторожено обізвалася Ксеня. — Вони з Ігорем вчилися на одному курсі. Ігор теж любив малювати, але покинув. Усі його картини в матері лишилися.

— Малярство він любив,— потвердив Євген. — Тому й покинув, що глибше його розумів, ніж міг сам. А в мене, бач, не вистачило скромності, щоб покинути.

Це було схоже на запрошення до розмови, в якій художники повинні обмінятися враженнями від картин один одного. Нелегкий це обов'язок — іншій людині легше виповісти свої думки, ніж авторові, проте хоч раз у житті слід сказати колезі, що ти про нього думаєш.

— Мені сподобалась ваша картина,— скупо мовив Володимир. —

Чесно кажучи, я не сподівався, що традиційні методи здатні породити щось оригінальне. Ваша оригінальність у глибині характерів.

— А може, це розмальована фотографія? — вкрадливо запитав Криворучко. — Тепер часто так кажуть.

— Ні, засобами звичайної фотографії цього досягти не можна. Ви драматург, Євгене Демидовичу. Драматург із пензлем в руках. Ви мислите характерами.

— Спасибі,— зашарівшись по-дівочому, промовив велетень. — Я гадав, що вам вона не сподобається. У вас не так... Я навіть сказати не зумію. Чимось таким дихає ваше полотно, що треба довго стояти й думати. У мене що?.. Ілюстрація до життя. Тут сценка, там сценка... А у вас є синтез. Не просто людина, а щось вище.

— Вище від людини? — відчуваючи полегкість від їхньої розмови, в'їдливо запитала Ксеня. — Хіба може бути щось вище?

— Я, мабуть, незграбно висловився. Не просто людина, а... Ну, разом із тим, що її породило... Людина і Космос... Решетников це пояснює краще,— закінчив Євген Демидович, благально дивлячись на Ксеню, ніби він очікував від неї допомоги, але допомога чомусь затримувалась.

Ксеня майже цілком справилася з власною скованістю — вона, сміючись, кинула:

— Досить вам вимучувати компліментами. Кава прохолоне.

Розмова точилася далі вільніше. Євген і Володимир уже встигли зрозуміти, що вони схожі один на одного в головному — у щирості своїй, котра цінується лише тоді, коли ти пізнав хитрість та підступність.

Була мова й про якусь посаду для Володимира — ну, хоча б завклубом. Володимир обіцяв подумати.

Господарі провели гостя до будинку, де жив Грицько Прокопович. Падав сніг, і він, Криворучко, обліплений білими сніжинками, нагадував своєю статурою оту снігову людину, яку ще й досі розшукують альпіністи. В ньому відчувалася та первісна сила, котру встигли розгубити сучасні люди.

— Ну, живіть,— ніяково посміхаючись, потискував простягнені руки Євген Демидович. — Добре живіть. Щоб вам заздрили.

То було щире, товариське благословення, але Володимирові здалося, що є в ньому невисловлений смуток — мовби Криворучко також їм заздрив.

По дорозі додому Володимир запитав у Ксені:

— Він часом не був у тебе закоханий?

— Був,— просто відповіла вона.

— Давно?

— Завжди.

— Чому ж ти не вийшла за нього заміж?

— Тому, що любила Ігоря.

— А потім?..

— Не треба, Володю. Це дуже складно.

Вікно вже запинали ранні зимові сутінки, але ні Володимирові, ні Ксені не хотілося засвічувати світла. Володимир лежав на дивані й дивився в стелю, а Ксеня вже в котрий раз бралася перетирати посуд, що зовсім цього не потребував — ніхто ним сьогодні не користувався. До їхніх тривог додавалось щось нове — те, на що Володимир аж ніяк не розраховував. Йому пригадалася незакінчена розмова про їхнє одруження. Вже тоді у Ксениних словах відчувалася жіноча гідність, яка мусила його присоромити: чи не занадто ти впевнений, що на тобі світ клином зійшовся? Може, й не так думала Ксеня, але Володимир був певен, що вона мусила думати саме так. Ксеня була другом, розумним порадником, затишним причалом — всім була Ксеня, але поки що не стала дружиною. Просто, мабуть, треба значно більше часу, щоб надійно зріднитися. Нехай навіть згасне святковість почуттів — життя не може бути суцільним святом,— хай більше з'явиться буденного, але ж сама ота буденність

згодом перетворюється на стіни твоєї хати, поза якою ти вже нездатний уявити свого життя.

А проте всі оці роздумування марні перед простим фактом: Володимир усе ще не міг забути Нелю. Ксеня це помічала, не могла не помічати. Може, забагато вона виявила ініціативи у їхньому зближенні — була рвучка, необачна, не прагнула нічого іншого, окрім одного: аби він був поруч. Тепер її пригнічувало те, що Володимир не весь і не цілком з нею — десь іще блукають його думки побіля моря, час від часу перед його внутрішнім зором виникає постать колишньої дружини. Ну, звісно, такого, яким став тепер Володимир, Неля не вижене.

Володимир і сам зрозумів, що йому належало позбутися суперечливих почуттів, які заважали сказати Ксені останнє слово. Він з надмірною уважністю дослухався до того, що діялося в його душі. Напевне, за це не варто засуджувати художника, якому належить відкривати в собі самому вади, похибки та поривання цілого людства. Немає в нього іншого об'єкта для досліджень, який би відкривався перед ним з такою ж готовністю, як він сам. Потворне і святе, темне й світле, жорстоке й ніжне — все йому відкрите в собі самому, бо він є часткою суспільства, яка несе в собі досвід тваринного й людського. Адже ж відомо: не відразу двоногі істоти стали людьми.

Володимир у своєму самоаналізі лишався щирим, чесним і... егоїстичним. Дослухався лише до почуттів власного серця, а того, що діялося в душі Ксені, майже не помічав. Був певен, що вона його любить, кожною думкою належить йому, отож слід позбутися тіней минулого, трохи забути про своє кохання до Нелі — і тоді вже ніщо не заважатиме назвати Ксеню дружиною, а не просто другом. Так йому уявлялося те, що він називав чоловічою честю. Хотів прийти до Ксені не часткою душі, а всім своїм життям, бо вона того заслуговує. Навіть гадки не мав, що оце його копирсання в собі виглядає егоїстично: зачекай, мовляв, доки я розлюблю іншу. Тим часом відігрій мене власною любов'ю — я тобі це дозволяю.

Ксеня не вимагала від нього більше, ніж він міг їй дати. Та, мабуть, і в неї лишалося право на те, щоб осмислити їхні стосунки. І тепер Володимир був приголомшений саме тим, що в неї було таке право,— він навіть не уявляв, що Ксеня здатна лишити його за собою. Вперше за сім місяців, які вони прожили разом, зрозумів, що був надміру впевнений у надійності свого пристановища. Земля знову під ним захиталася, а він навіть не знав, що йому належало робити.

Запитав з навмисною байдужістю:

— Він одружений?

— Хто? — обернулася до нього Ксеня. Її обличчя Володимир не бачив, але йому здалося, що на її губах мусила з'явитися лукава посмішка.

— Знаєш, про кого я кажу.

Вона сіла поруч.

— Ні, Євген не одружений.

— Чому ж ти про нього ніколи не розповідала?

— Нічого розповідати.

— Як це нічого? Він же тебе любить.

— Слухай... Ти здатний уявити, що існують такі почуття, як між братом і сестрою?.. Для мене він брат. Вони дружили з Ігорем, як рідні брати. Ти просто не знаєш Євгена. Він би перестав себе поважати, якби навіть після загибелі Ігоря... Ні, ти його не знаєш! Євген народжений бути другом, розумієш?..

— Ти його любиш,— лагідно мовив Володимир. Це була підступність з його боку: вирішив розмовляти з нею так, мовби він допомагає їй зрозуміти власні почуття. Насправді ж Володимир зараз майже ненавидів Криворучка.

— Люблю? Ні,— без певності в голосі обізвалася Ксеня. — Тобто... Ну, люблю, але повір: це зовсім не так... Мені його не вистачає, це правда. Ми дуже звикли бути разом — утрьох. Після смерті Ігоря Євген мене часто

провідував. А коли з'явився ти... — Вона припала до нього всім тілом. — Володю! Я була б щаслива, якби ви стали друзями. Євген просто надзвичайний.

Володимир промовчав. Ксені не можна не вірити, та чи вірить вона сама собі? Він добре уявляв: Криворучко з його надмірною сором'язливістю після смерті Ігоря не міг покликати Ксеню до шлюбу — це, напевне, здалося б йому зрадою в дружбі. Сама вона також була скована: чи не засудить її Євген? Їй вільно було виливати свої почуття перед Володимиром, а перед Євгеном вона не могла бути такою сміливою. Та якщо тверезо помислити, то Євген мав значно більше прав на неї, ніж Володимир. Ну, хоча б тому, що з а в ж д и її кохав. З якою гордістю Ксеня вимовила оце слово з а в ж д и! Євгенова любов стала для Ксені чимось надто звичним, але таким необхідним, як повітря. Це також егоїзм: Ксеня, мабуть, була б тяжко вражена, якби раптом довідалась, що Євген одружився. Він мусить її кохати, жити одинаком і час від часу дозволяти їй пересвідчитись, що його кохання не згасло.

Володимир висловив ці думки Ксені, бо взагалі не міг від неї ховати жодних думок. Вона вислухала його спокійно, ніби нічого іншого й не сподівалася почути.

— Може, й так. Але я ніколи не могла уявити його в ролі мого чоловіка.

— Ти собі забороняла, бо вони дружили з Ігорем.

— Та ні. Мені це просто не спадало на думку. Ігор знав, що Євген мене любить, але це не заважало їм дружити.

— Ти б могла, скажімо, дружити зі Стеллою?

— Хіба вона тебе любить?..

В її очах промайнула раптова настороженість, яка відразу ж була витіснена внутрішнім зусиллям. Натомість з'явилася іронія, котра завжди прикрашала Ксеню.

— Я в неї не питав, але...

Володимир і сам не розумів, навіщо він вдається до цих безглуздих натяків. Мабуть, лише для того, щоб подражнити Ксеню.

— Тобі б цього хотілося? — з іронічною посмішкою перебила вона. — Правду кажучи, мене б це тільки заспокоїло.

— Що саме? — здивовано підвів брови Володимир.

— Ну, якби в тебе з'явилося бажання, щоб Стелла тебе покохала.

— А-а-а,— засміявся він.

— А ти гадав, я дозволю більше?

Розмова нагадувала вільну гру хвиль на поверхні озера, у глибині якого ховається непізнаний світ. Вірилося, що той світ ніколи не покличе, щоб стати їхнім, через те можна хлюпатися у ранкових хвилях — це звеселяє й освіжає. Та вже наступна фраза увірвала цю ризиковану гру:

— Тоді б я повірила, що ти нарешті забув про Нелю.

Володимир відразу ж спохмурнів, роздратовано буркнув:

— Хіба я тобі чимось докоряю?

— Чим ти можеш докоряти? — стрепенулась вона.

— Ну, хоча б Євгеном?

По її обличчю перебігла болісна судома.

— Боже, невже ти здатний на таке?

— А ти?..

Володимир добре уявив, що грубо вдирається в її душу, де немає нічого, за що можна було б дорікати, але він таки, мабуть, справді її ревнував. Є в неї відверте схиляння перед Євгеном — перед цільністю його натури, щедрістю серця та внутрішньою силою. Є висока повага до цієї людини, яка навіть після смерті Ігоря не наважилась заговорити про своє кохання — чоловіча дружба, не кінчається могилою. І саме те, що Ксеня глибоко шанувала Євгена, чомусь тепер здавалося Володимирові образливим. А може, він просто нагнічував у собі вигадані образи, щоб виправдати самого себе,— адже ж Ксеня мала право бідкатися його незабутим коханням.

— Я гадала, що ви можете дружити,— сумно проказала вона, дивлячись у темний куток кімнати.

Світло вуличного ліхтаря трохи розігнало сутінки, Володимир помітив у її очах сльози і лише тепер зрозумів, до чого саме ревнував Ксеню: до того, що вони з Євгеном виглядали чудовою парою. Володимир навіть не пробував її втішити, бо ревнощі все ще його не покидали, хоч він і розумів їхню неправомірність. А вона вже знайшла чим виправдати Володимира — заспокійливо провела долонею по його їжакуватій голові:

— Балакаємо невідь про що, ніби в нас іншого лиха немає. Ти вже щось вирішив? Хочеш, я сама поїду до Віктора?

— Що ти йому скажеш?

— Знайду, що сказати.

Саме в цю хвилину до квартири хтось постукав. Володимир повернув ключа в замку, відхилив двері і побачив перед собою засніжену постать Віктора. Трохи поточився від несподіванки (про вовка помовка!), потім відступив убік, пропускаючи гостя.

— Чого це ви сидите в темряві? — бадьорим баском запитав гість замість привітання. — А я думав, ви вже поснули. У всіх світло горить, а у вас темно.

Ксеня увімкнула електрику. Віктор неквапно роздягнувся й звично усівся за столом. Ксеня стояла в кутку, очікувально позираючи на гостя, мовби саме зараз мусили розв'язатися всі болючі питання. Щось зміркувавши, вона заметушилася,— мабуть, хотіла почастувати Віктора, але він заперечливо махнув рукою:

— Присядь, Ксеню. Ми зараз поїдемо. Є невідкладні справи.

— Куди? — з острахом запитала вона.

— На дачу.

— Проти ночі?

— Там заночуємо.

— А мені можна з вами?..

Голос її затремтів, хоч вона й намагалася розмовляти з посмішкою. Віктор це помітив — зміряв її допитливим поглядом і трохи глузливо сказав:

— Всі жінки однакові.

— Я хочу поглянути на «Причинну». Просила Володимира, щоб він її перевіз...

— Треба працювати там,— з несподіваною різкістю урвав її Віктор. — Там!.. Якщо наші жінки не розуміють, що художник має право на майстерню... Олесі можна пробачити, але від тебе, Ксеню, я не чекав.

Ксеня глянула на Володимира і вжахнулася: він був блідий, його рука потягнулася до вази, що стояла на столі,— здавалося, він зараз нею розкрає череп Віктора. Якомога спокійніше покликала:

— Володю!..

Володимир підвів голову, зупинив погляд на її обличчі, а вона виразно дала йому зрозуміти, що слід бути стриманішим. Віктор не помітив тієї німотної розмови. Коли він обернувся до Володимира, той уже встиг себе опанувати.

— Ну як, готовий? — запитав Віктор тоном старшого, що має право наказувати.

Ксеня знову подала знак Володимирові: мовляв, будь розсудливий, не гарячкуй. І все ж Володимир не стримався:

— Що сталося? Зі мною ніхто так не розмовляв.

— Нам треба виплутуватись із боргів. Сподіваюсь, ти мені допоможеш.

Що ж, Віктор має право нагадати про борг. Але чому він це робить саме зараз? Міг би трохи й зачекати — може, таки справді закуплять «Матір».

Володимир сказав:

— Борг я поверну.

— Я кажу не про цей борг.

— А про який?

Віктор підвівся, підійшов до полиці з книжками. Машинально перегорнувши томик Блока, статечно й розважливо заговорив:

— Я тобі не позичав, а видав із нашого заробітку. Так, як це прийнято між співавторами. Але... Даруйте мені, друзі. Сподіваюсь, мої слова нікого не образять. Співавторство полягає у спільній роботі. Ну, а все інше...

— У нас не було спільної роботи,— дратівливо зауважив Володимир. — Замовлення пожежників виконав ти. А гроші витратив я.

— Є спільна майстерня. І те, що з неї виходить, підписується двома прізвищами.

Віктор вийшов у коридорчик, де стояла вішалка, й відразу ж повернувся з розгорнутим плакатом в руках.

— Ось бачиш... Небера й Таран. У відповідності з алфавітом.

Володимир нервово вихопив плакат, мовчки перечитав підписи під малюнками, які закликали до обережності з вогнем. Внизу після Небери стояло його прізвище.

— Навіщо ти це зробив? — тихо, з гіркотою в голосі запитав він.

— Ми ж так умовились,— спокійно відповів Віктор.

— Це ж твоя робота, тільки твоя!.. В мене просто не вийшло.

— Моя,— впевнено відповів Віктор. — А зараз нам треба їхати. Нас ждуть.

— Хто? — повертаючи йому плакат, насторожено запитав Володимир.

— Директор видавництва. Я хочу тебе з ним познайомити. Повечеряємо разом і дещо обговоримо. У нього є цікава пропозиція.

Володимир ледве стримувався, щоб не почати тієї розмови, після якої Вікторові не захочеться разом вечеряти, але благальні погляди Ксені його зупинили.

— Ну, гаразд,— сухо мовив Володимир. — Зачекай мене на вулиці.

Віктор зодягнувся й рипнув дверима, а Ксеня й Володимир майже пошепки почали обговорювати становище. Ксеня знов закликала Володимира до розсудливості та обачності. Вона не проти відвертої розмови з Віктором — так чи інак, а ця розмова має відбутися. Було б добре, якби Володимирові вдалося умовити Віктора, щоб той порвав з Куцим. Це не просто, Куций має свою таємну поліцію, але тут, на Донбасі, є кого покликати на допомогу. Та що діяти в тому разі, коли Віктор відмовиться?

— Іти в міліцію,— твердо мовив Володимир. — Я це заварив, мені й висьорбувати.

— Тебе ж засудять,— шепотіла Ксеня крізь сльози. — Може, вони твої картинки на героїн обмінювали.

— Наркотики у них водяться. Кирпа мені пропонував. Від героїну мене врятувала горілка. Вона мені більше подобалась.

— Порятунок не з кращих,— сумно посміхнулася Ксеня. — Але зараз... Надія тільки на те, що Віктор отямиться. Я не думаю, що твій Христос дає їм великі прибутки. Щось дає, звичайно, але це в них не головна стаття. Якби їм не трапився Віктор, вони б про тебе забули.

— Куций скуповує ікони.

— Нехай скуповує.

— Це наше народне мистецтво. Цінність, велика цінність! Частка нашої душі.

— Мистецтво не знає кордонів.

— Але ж ми стаємо бідніші. Хіба ж нам це байдуже?

— Що ж ти можеш вдіяти?

— Зупинити.

— Як?

Володимир промовчав. Він розумів, що побоювання Ксені не безпідставні — горілка, яка привела його в лігво контрабандистів, не здатна виправдати перед законом. Він був готовий прийняти кару, але йому потрібна моральна підтримка — хтось близький і рідний мусив сказати, що іншого шляху немає.

Ксеня добре його розуміє, але навіть її розуміння неминуче має супроводжуватись зойками та сльозами, бо вона тільки жінка, яка його любить. Ксеня намагатиметься його відраяти, а йому потрібне таке слово, яке б стверджувало прийняте рішення.

Він і сам дивувався: чому, власне, треба у когось шукати ствердження? Хіба не досить того, що так підказує совість? Та, напевне, ми, люди, завжди мусимо відчувати за своєю спиною співчутливі погляди однодумців — і лише тоді з'являється хоробрість у наших серцях. Не можна бути хоробрим, коли ти духовно самотній. Не можна тому, що нас тримає на світі духовна спорідненість з іншими людьми. Без неї ми стаємо такі ж безпорадні, як дерева, вирвані з рідного грунту.

— Ну що ж, я поїду,— сказав Володимир.

— Поїдеш? — якось ніби здивовано перепитала Ксеня, хоч вона розуміла, що йому треба їхати.

— Не хвилюйся. Спробую умовити Віктора.

— Так, так,— з надією захитала вона головою. — Віктор любить життя. Він не захоче падати в прірву.

Небера ждав біля машини, що туркотіла заведеним мотором. Сіли поруч і, не розмовляючи, рушили через засніжене селище. Шахти ще не встигли запорошити свіжий сніговий покрив, далекі вогні горіли яскравіше, ніж звичайно, а небо над металургійним світилося так широко й могутньо, що оте донецьке світання можна було порівняти хіба що з полярним сяйвом.

Чи то справді Віктор був у доброму гуморі, чи, може, хотів підбадьорити Володимира, але він невдовзі почав втягувати його в розмову про можливості, які перед ними відкриваються. Небера говорив з навмисною грубуватістю, час від часу здобрюючи свої сентенції нецензурними словами. Це дратувало Володимира, який не міг терпіти мовного сміття. Щоб увірвати Вікторову балаканину, запитав:

— Як звати директора видавництва?

Віктор таємниче посміхнувся:

— Зараз довідаєшся. Ми під'їжджаємо.

Вони й справді під'їхали до автобусної зупинки, яка добре запам'яталася Володимирові. А за кілька хвилин Горпина Макарівна відчинила перед ними браму. Було схоже на те, що вона чатувала під брамою, очікуючи їх. Запнута великою хусткою, припорошена снігом, жінка наблизилась до машини з бідканням:

— Та чого ж так довго? Борис Корнійович аж на дорогу виходили. Ось вони йдуть.

У світлі фар Володимир побачив постать Куцого. В оленячій шапці, в добре пошитому пальті, він, як і завжди, виглядав поставно й ошатно. Володимир не встиг отямитись, як його рука опинилася у випещених долонях Бориса Корнійовича.

— Коли гора не йде до Магомета... Драстуйте, Володимире Микитовичу. Мабуть, не сподівалися на таку зустріч.

— Сподівався,— холодно відповів Володимир. — Тому й приїхав.

Куций і Віктор ошелешено перезирнулися, а Володимир одразу ж попрямував до ганку, наче саме він був тут господарем. Вони поволі рушили за ним. Роздягнувшись, піднявся на другий поверх, зайшов у Вікторову майстерню. На стіні висіла недописана постать причинної — Віктор чомусь переніс її до себе.

На якусь мить Володимир забув про Куцого — перед ним постало диво в образі Стелли. Забулося навіть те, яку роль вона виконувала,— це була Стелла, а не сільська дівчина, котру фашисти зробили причинною. Ще не було полонених, що застигли з лопатами на розритому полі,— ці постаті поки що жили в його уяві. Та зараз вони відступили — Володимирові хотілося бачити не твір, а живу Стеллу. Він вивільнив її з композиції, бачив окремо — так, як хотілося бачити. Її та ранкове сонце, з якого вона виходила. Здавалося, поміж нею і сонцем іще не зникла перетинка, котра їх з'єднувала,— вона ще не порвалася, іще прив'язувала дівчину до

великого світила. Сонце мусило відчувати напруження, мов жінка під час пологів. Йому боліло, бо немає у природі безболісних пологів, але є радість народження, котра все на світі виправдає — і страждання, і кров, і чиюсь неминучу смерть.

Все це наринуло на нього так несподівано, що йому стало моторошно від думки: ось вони увійдуть, лихі, безчесні, і помре відчуття високої святості, породжене творчою силою Сонця. Увійдуть без ратиць, без козлячих борід, нічим зовні не позначені — такі, яких ми зустрічаємо на кожному кроці.

Вони й справді незабаром увійшли — спершу Куций, а за ним Віктор. Небера тримався не так самовпевнено, як півгодини тому,— Володимирова репліка біля машини породила в його душі сум'яття. Він був не готовий до того, що Володимир знає про його зв'язок з Куцим. Мимоволі калатало в скронях: що він знає, чого не знає? Хотів приголомшити Володимира, кинути на його розм'якшену свідомість несподівані факти, а вийшло так, що сам втратив грунт під ногами. Отож він тепер сторожко просувався вслід за Куцим, покладаючись на його досвід.

Кілька хвилин вони мовчки стояли перед Володимиром, мовби не бажаючи порушувати споглядання картини. Їм було ясно, що розмова має початися зовсім не так, як вони її підготували.

Куций медоточиво заговорив:

— Вас не впізнати, Володимире Микитовичу. Повне оновлення... Що ж, це відомо: лише нездари живуть рівно та гладенько. А справжній талант... Його власна сила покидає. Курчатко шкаралупу зсередини проклььовує. Еге-е, зсередини. Власним дзьобиком... У квочки одне завдання — смирненько на яйцях сидіти. Більше вона нічим нездатна допомогти. Та якби в неї не вистачало терпіння, вона б не стала матір'ю. Хіба ж не так, Володимире Микитовичу. Ну от, бач... Правду кажу. А я хіба був для вас поганою квочкою? Хе-хе... Коли б я почав вас виховувати... Мовляв, треба менше пити... Або, скажімо, грошей вам підсипав... Все це було б на шкоду, Володимире Микитовичу. Те, що ви заробили, я потім через Віктора Васильовича передавав. Сподіваюсь, ви отримали. Ну от... значить, ми поквиталися... А на Віктора Васильовича гніватись не варто. Я зразу оцінив: він ваш друг. Шануйтеся, дорогий Володимире Микитовичу! Талант — це ніжна квітка. Або зів'яне, або дасть великі плоди. Якби не я та не Віктор Васильович...

Володимир відчував себе пригніченим і спустошеним. Іще кілька хвилин тому ширяв думкою десь побіля Сонця, а тепер мусив порпатися серед гнойових жуків, які вимагали, щоб він визнав їх своїми благодійниками. Гроші, гроші... Що ж ви таке? Не папірці, звичайно. Навіть не золото. Щось більше, значно більше! Коли люди ще не знали грошей, вони добре усвідомлювали, що їх живить своєю енергією Сонце. Воно дає не тільки тепло: Сонце не піч, а творець живих організмів. А тепер, бач, гроші усе те потьмарили.

Володимир пильно глянув на Віктора. Замерзає навіть вино, але завжди лишається в ньому осередок, вільний від криги. Отак і душа людська, що піддалася темним спокусам,— світло згортається в ній у маленький клубочок, його звідусюди облягає темрява, але воно ще не вмерло.

Володимир звертався до світлого клубочка в душі Небери, хоч слова його були адресовані Куцому.

— Що ж, ви піклувалися про мене, Борисе Корнійовичу. Та якби й надалі я жив вашим піклуванням, то згнив би десь під парканом. Але є інші люди на землі. І слава Богу, що вони є. Їх більше, ніж таких, як ви. Принаймні вони знають, заради чого їдять хліб. Оце мене завжди турбувало, розумієте?.. Знати, заради чого ти хліб їси.

— Тільки знати чи, може, їсти? — ховаючи глумливу посмішку, перепитав Куций. — Самого знання мало, Володимире Микитовичу. Бо так і на акриди не довго перейти. Випив чарку, закусив сушеною сараною... Невже ви справді вірите, що хтось купуватиме ваші картини?.. У Віктора

Васильовича значно більше шансів. Принаймні він добре розбирається, яке мистецтво сьогодні в пошані.

— Так, розбирається,— погодився Володимир. — Лівою рукою маже Леніна, правою — Ісуса Христа. Але не в цьому суть.

Віктор почервонів, мов ошпарений рак.

— Ну, давай, давай... — Небера на мить затнувся, втупившись винуватим поглядом у Володимира. — Раз почав, то давай далі. В чому ж тоді суть, якщо не в цьому?

— Суть у людській вірі.

— Правильно! — зрадів Віктор, мовби в цих словах відшукав для себе порятунок. — Одні вірують в Ісуса Христа, другі — в Леніна. А дехто вірує, що Ленін і Христос — це те ж саме. Мені дядько Сидір казав, що в них із цього починалося: ікони знімали, портрети Леніна вішали.

— Ві-ру-ють! — тихо проскандував Володимир. — А ти хіба віруєш?

— Звідки знати?.. Може, й вірую... Але чому ти раптом виступаєш в ролі прокурора? Тобі належить дещо пам'ятати.

— Я ві-ру-вав, хоч і помилявся. Вірував, що наша цивілізація порочна. І через те вважав, що світ для мене скінчився. Навіщо потрібен я, коли мусить загинути людство?.. У це я вірував, Вікторе. Ой, страшна ця віра! Нічого страшнішого бути не може. Мені боляче було чути дитячий сміх, я не міг бачити дівочої вроди. Пекла думка: все ж це незабаром увірветься.

Борис Корнійович поглядав на нього так, як поглядає доброзичливий вчитель на непокірного учня. Куцому коштувало чималих зусиль, щоб грати роль людини, котра встигла про все на світі подумати і через те має право повчати.

— Хіба ця небезпека вже не існує? — запитав він. — Люди до неї звикли, як звикають думати про власну смерть. Кожен знає, що мусить померти, але це не заважає одержувати насолоду від життя. Цього для людини досить... Далі вже несуттєво — помру тільки я чи помре ціле людство. Для мене це вже не матиме значення.

Віктор кинув переможний погляд на Володимира — мабуть, Небері здавалося, що Борис Корнійович висловив найістотніше. Що здатний протиставити Таран цій неспростовній істині?

Але Володимир уже зрозумів, що сперечатися марно. Перед ним стояли істоти, котрі лише зовнішнім виглядом нагадували людей. Саме ж тут проходить межа поміж людиною і... Володимир не знайшов, яке слово належало поставити після «і». Будь-яка жива істота дбає не так про себе, як про те, щоб продовжити власний рід. І тільки серед людей трапляються індивідууми, яким до цього байдуже: після мене хоч потоп...

Ніщо живе на планеті нездатне діяти на загибель біосфери — ніщо й ніхто, окрім людини. Але чому, чому? Як же сталося, що найвища за своїм розвитком істота виявилася найнебезпечнішою для природи, котра протягом мільярдів років виліплювала із згущеного проміння живі організми?

Для того, щоб навчилося літати залізо,— пасивний, безжиттєвий земний мінерал,— природа поклала на людину не лише механічні обов'язки, а передусім обов'язки духовні. Природа віддала їй найвище, що мала: розум. Та він, розум, служить двом протилежним силам: одна сила прагне порвати кайдани гравітацій, щоб оволодіти якомога більшим простором, друга намагається приборкати цей бунт, загнати Світло в глибини небесних тіл, не дати йому виходу у світовий безмір...

Хто ж ти такий, Борисе Корнійовичу? Сказати, що ти нерозумний, не можна. Освіти також тобі не бракує. Отож виходить, що пояснювати людину як істоту розумну — цього ще замало. Щось є в нас більше від розуму, більше від освіти — душа! Темна або світла, велика або мізерна. І не вагою нашого тіла це визначається, тобто не грубими матеріальними причинами. Ніби дехто, маючи душу зажерливої гусені, здобув людську

мову і розум. Хіба ж легко дослідити, як вони розмежовуються в людях — розум і душа? А проте вони якось розмежовуються.

Куций усе ще стояв у позі людини, яка звикла підкоряти собі інших. Для цього досить показати, що є не лише слова, які ти вимовляєш,— за словами приховується те, чого інші не розуміють і нездатні зрозуміти. Саме така позиція дає право повчати.

— Ну, чого ж ви?.. Я кажу: людство приречене до страти. Це сьогодні зрозуміло кожному. Візьміть хоча б проблему перенаселення... Ми не знаємо, що з нами станеться через півстоліття... Про тисячу років страшно й подумати. Сьогодні туди ніхто й не заглядає. Які ж там ідеали бачите? Бочка з оселедцями — ось наша цивілізація в майбутньому. Звісно, це якось закінчиться... То невже ми повинні зректися життя раніше, ніж це прийшло?.. Шукайте вихід для себе, а не для людства. Ось моя вам порада, дорогий Володимире Микитовичу. Для людства ви його не знайдете. Єдине, чого ви здатні досягнути,— це просто... Ну, просто зіпсуєте собі життя. А навіщо? У цьому світі є чимало приємних речей, котрі здатні робити нас щасливими. Отак... Якщо ви це затямите, то нам легше буде порозумітись. А мораль... Ну, це ж умовність, лише умовність. Природа не знає ніякої моралі, її вигадали люди.

Куций ходив по майстерні, заклавши руки за спину. Якщо дивитися в його обличчя, коли він говорить, то можна повірити в щирість, навіть вистражданість кожного слова. А може, й справді він усе це говорив цілком щиро? У його словах є гірка правда. Ніхто не знає, чим завершиться так званий демографічний вибух. Десь попереду мусить існувати жорстока межа, до якої наближається людство. Виживе воно чи загине — на ці питання сьогодні немає однозначної відповіді. Можна лише вірити, що розум людський переможе. За цю віру в собі самому й боровся Володимир, саме за неї!..

Він не міг пояснити Вікторові оцих своїх переконань,— було ясно, що Небера їх не зрозуміє. Куцому також пояснювати марно: він прийшов від тієї сили, яка призначена руйнувати, а не творити. Не лишалося нічого іншого, як зважити на пораду Ксені — бути обачним. Він іще спробує поговорити з Віктором, але не тут і не зараз.

— Гаразд,— ніби підкорившись неминучості, мовив Володимир. — Чого ви хочете від мене? Кажіть ясніше.

Йому ніколи не доводилося хитрувати — це було не в його характері. Якби не Ксеня, котра зуміла його переконати, що надмірна прямолінійність у розмові з цими людьми рівнозначна легковажності, він би не знайшов у собі сили для неприємної гри.

Звісно, Куций також враховував особливості його характеру — Борис Корнійович певен, що такі люди, як Володимир, бувають різкі, необачні у висловах, але в те, що вони сказали, можна вірити. Куций підійшов майже впритул до Володимира, лагідна усмішка надавала його обличчю тієї шляхетності, яка завжди зачаровувала співрозмовника.

— Нарешті! — радісно вигукнув Куций. — Я знав, що ми порозуміємось. Чого ми хочемо? Лише одного: щоб ви шанували власний талант. І я, і Віктор Васильович — ваші справжні друзі.

— Це вже я чув,— невдоволено мовив Володимир. — Мене цікавить технічний бік справи. Міркування морального характеру можете залишити при собі.

— Даремно, даремно,— докірливо хитнув головою Куций. — Мораль все ж таки існує, хоч я вже казав, що її вигадали люди. А раз так, то ми маємо право вносити в неї деякі корективи... Як ви ставитесь до дощового черв'яка?.. Ага-а, ви підозрюєте пастку. Ні, пастки тут немає. Наш Іван виріс, однією ногою він стоїть на Балтиці, другою на Тихому океані, руками обмацує Місяць. Голова його прикрашена зорями, він перевершив усіх казкових велетнів. Одного не розуміє Іван: якщо він своїм чоботом розчавить дощового черв'яка — кінець його могутності!.. Поцікавтесь, будь ласка, як виникає чорнозем. Його творить дощовий черв'як. Земля починає родити лише тоді, коли побувала у його стравоході.

— Я вас не про це питав,— нетерпляче зауважив Володимир. Він відчував, що на його скроні болісно надимається якась жилка.

— Про це, про це, шановний Володимире Микитовичу!.. Наше суспільство хоче, щоб ми всі були велетнями — одним космічним Іваном. Так нас виховують змалку. Ніхто не бажає виконувати обов'язки дощового черв'яка. Та не всім же бути велетнями духу! Там, де живуть самі тільки велетні, вони нічим не відрізняються від пігмеїв. Все пізнається в порівнянні. Подумайте про це, Володимире Микитовичу. Навіть яблуневий корінь вибирає шлях, прокладений дощовим черв'яком. То яке ж ми маємо право їх чавити?..

— Повторюю: чого ви хочете від мене? — втрачаючи терпець, процідив крізь зуби Володимир.

— Відчувайте себе велетнем, але не забувайте, що ви не зможете прожити без дощового черв'яка. Шлях для вашого коріння прокладемо ми з Віктором Васильовичем. Кордон... А що таке кордон?.. Я гадаю, кордон — явище аморальне.

— Так, так,— в'їдливо посміхнувся Володимир. — Особливо тоді, коли він з'являється на шляху наркотиків.

Куций пополотнів.

— Звідки ви це взяли? — зловісно прошепотів він.

— Звідти, звідки мені перепадали троячки.

— Брехня!.. А якби навіть правда... Не бачу в цьому лиха, не бачу!.. Є люди, і є покидьки. Хто не зуміє стати людиною, нехай вирушає на кладовище. Природний добір, свобода волі... В час, коли земній кулі загрожує перенаселення, такий добір не може бути злочином.

— Хіба це добір?.. Це шлях до виродження.

— Знов кажу: киньте піклуватися про ціле людство. Воно здатне подбати про себе без вашого втручання. Зрештою, про нього подбає сама природа.

Володимир, кинувши погляд на Віктора, помітив, що він дивиться на Куцого, як на пророка. Щось справді було в цій людині значно вище від того, на що здатний звичайний контрабандист. Лише зараз Таран почав розуміти, з якою небезпечною людиною звела його доля. Сон чи п'яне марення — невідомо, що це було, але Той, що в териконі живе, постав перед ним зримо й правдиво. Ось він стоїть власною персоною. Це був Той з усім ладом його мислення — саме Той, а не хтось інший!

— Чомусь ви уникаєте прямої відповіді,— спокійно почав Володимир. Цей спокій народився із відчуття, що перед ним стояв давній знайомий, з яким тоді не вдалося закінчити розмови. — Я хочу знати, яку ви роль відводите мені у своїх планах.

— Ви згодні з нами працювати?

— Досі я працював, то навіщо ж про це питати? — ухильно відповів Таран.

— Я вам вірю. Гаразд, спробую пояснити... Релігійні мотиви завжди приваблювали художників... У вас це справжнє мистецтво, Володимире Микитовичу. Видно, що ви засвоїли традиції класиків... То що ж я вам повинен казати? Читайте Біблію. А повчати вас... Це було б нескромно з мого боку. Ви самі відшукаєте все, що вам треба. Дайте новий сюжет — оце й усе! А розмноження... Цим ми вас не будемо стомлювати.

— Куди ви це діваєте?.. Я не вірю, що можна багато продати серед наших людей.

— Серед людей... Ясно?.. А наші чи не наші — нехай вас не обходить. Серед закордонних туристів також небагато продаси. Є інші шляхи. Але вам про це рано знати.

— Які шляхи? — суворо запитав Володимир. — Існує авторське право. Те, що я малюю, не просто товар, а художній твір.

— Ну, добре,— невдоволено поморщився Куций. — Є змога поставити цю справу на ділову основу. Ми можемо створити... Назвемо це фірмою. А як це туди потраплятиме... Ну, скажімо, через рибалок... Яка вам різниця? Ви ж не пишете детективних романів. А слава... Вона знайде вас,

Володимире Микитовичу. Майбутні дослідники матимуть клопіт, звичайно. Нехай вони й розплутують цей детектив. Ви задоволені відповіддю?..

— Не зовсім, але щось прояснилося. Сподіваюсь, ви дозволите мені трохи подумати?.. Можливо, я приїду в Одесу. Там і закінчимо нашу розмову.

— Гроші потрібні? — потягнувся рукою до бокової кишені свого піджака Борис Корнійович. — Я не хочу, щоб ви терпіли нестатки.

— Вам я, здається, не винен? — звернувся Володимир до Небери. — Ви мені нагадували про борг.

— Нічого я не нагадував,— знов почервонів Віктор.

— Який борг? — кинув на нього недоброзичливий погляд Куций.

— Ну, за плакат,— шанобливо пояснив Віктор. — Все це дурниці, Володимире. Ми ж не можемо нічого не робити... Такого, за що платить держава.

— Так,— погодився Куций. — Кожен до чогось мусить бути приписаний. Це наша перша заповідь.

Так закінчилася тяжка розмова, в якій Володимир мусив кривити душею, через те йому здавалося, що весь він облип смердючим багном.

23.

Ночувати на дачі Володимир не захотів — попросив Віктора підвезти його до Сашка. Була вже пізня година, незручно будити людей серед ночі, але Володимир відчував, що ближчої людини в нього немає,— тільки Сашко здатний порадити, що йому належить робити далі. Куций був насторожений, небажання заночувати з ним під однією стелею сприйняв як образу, але мусив скоритися — у нього не було змоги тримати Володимира на прив'язі, доводиться випускати на волю. Нічого не зробиш — талант!..

До Сашкового будинку під'їхали тоді, коли годинник у машині показував другу годину ночі. Машина блимнула червоними вогнями й відразу зникла за поворотом, а Володимир, долаючи вагання, постукав у вікно, що виходило на вулицю. Загавкали собаки, у темній шибці з'явилася жіноча рука, що відкинула білу фіранку. Це виглянула Галина Іванівна. А за якусь мить Сашків будинок ожив і, здавалося, заворушився разом з господарями, що були здивовані й налякані таким пізнім візитом.

Відчинив Сашко. Він був узутий в чоботи на босу ногу, з-під пальта біліли кальсони. Із-за його спини визирала Галина Іванівна.

— Як там мати?..

Голос у Сашка тремтів, обличчя Галини Іванівни нагадувало воскову маску. Лише тепер зрозумів Володимир, якими недоречними були ці нічні відвідини.

— Та ні, Марія Гаврилівна трохи нездужає, але нівроку... Просто забарився в місті.

Володимира запросили в хату.

— З Віктором посварилися? — допитливо на нього позираючи, запитав Сашко.

— Чому ти так вирішив? — здивовано скинув на нього очима Володимир.

Досі Володимир, звертаючись до Сашка, шукав таких зворотів, щоб не називати його ні на «ти», ні на «ви». За віком Сашко міг йому бути батьком, за родинною субординацією вважався братом. Лише зараз Володимир звернувся так, як вимагали родинні звичаї у Медунів. Сашко це помітив, приязно посміхнувся.

— Ти ж, мабуть, від нього.

— Так, від нього.

— Якби не посварилися, чого б оце серед ночі хату кидати?

Це правда. Він про це й не подумав. Та, мабуть, краще, що Сашко вже знає, навіщо Володимир його розбудив. Тут манівці не потрібні — треба все викладати прямо.

— Тобі коли на зміну? — трохи насторожено запитав Володимир.

— Байдуже, не спізнюсь,— махнув рукою Сашко.

Він так і лишився — у пальті поверх нижньої білизни та в кирзових чоботях. Напевне, сподівався, що можна ще трохи поспати. Володимир вирішив утриматись від розмови, але Сашко підбадьорливо кинув:

— Я звечора виспався. Кажи, що там у тебе.

Вони лишилися удвох — Галина Іванівна, подавши вечерю, пішла досипати. Сашко, протираючи очі, випадково натиснув пальцем під оком. Володимир помітив, що шкіра там нагадувала сіру замазку, вона довго зберігала слід від пальця. Лише згодом видулася великим пухирцем. Цих мішків під очима Володимир раніше не бачив — може, тому, що не заставав Сашка відразу після сну. Дивно, але в Григора Остаповича обличчя здоровіше. Мабуть, синові давалися взнаки концтабори.

— Чого ж ви посварилися? — знов запитав Сашко, запрошуючи Володимира до розмови.

Сашкові легше було розповідати про одеський період, ніж Ксені. А може, Володимир уже відійшов трохи від того, що його мучило. Зараз це було ніби зовні — десь поза ним. Сам він жив іншим життям, отже, міг дивитися на все те з деякої відстані. Був нещадний до себе, бо йому вже здавалося, що то не він, а якесь далеке віддзеркалення — тінь, що відірвалася від нього й почала жити власним життям. Вона продовжує спілкуватися з Куцим, несе на собі всі одеські гріхи Володимира, готова відповідати за них перед законом. І все одно це вже був не він, бо далеко тепер живуть його думки.

Володимир намагався пояснити Сашкові ті причини, які породили в його душі конфлікт із життям. Таран не вміє зверхньо ставитися до людей, він нездатний прощати їм надміру заземленого світобачення. Коли ми щось прощаємо, то, значить, ставимося до людини так, ніби вона має право цього не розуміти. А це ж нечесно! Зрештою, саме звідси походить отой псевдоаристократизм, яким пишаються деякі інтелектуали. Холодна зверхність, свідомість своєї духовної переваги. Так є і, мовляв, так повинно бути, бо люди ділилися на тих, хто пізнає, осмислює, й тих, що живуть безпросвітними буднями, не думаючи про високі матерії...

Все це Володимир говорив гаряче, але безладно — Сашкові важко було второпати, що він хоче сказати. Медун вихоплював із його імпульсивної мови лише те, що дозволяло зрозуміти становище, в якому опинилися близькі люди — Олеся, Віктор, сам Володимир. Він змушував оповідача зупинятися на фактах, і коли Володимир розповів, що загрожує Олесі, Сашко не на жарт схвилювався.

— З цього б ти й починав,— похмуро зауважив він. — Коли я правильно розумію, тут два гачки: духовний і кримінальний. Сподіваюсь, ти мене розбудив не заради філософських розходжень з Віктором... Яка диявольщина! Чого ж ти раніше мовчав? Я був певен, що... Ну, просто запив хлопець. Гадав, це вже позаду. А воно, бач, яким ребром вилізло.

Сашко замовк, про щось роздумуючи. Володимир також не наважувався порушувати тишу, що зненацька запанувала в хаті. Йому здавалося, що він чує калатання власного серця.

— Про всі ці речі ми ще побалакаємо,— продовжував Сашко. — Ну, про твою філософію. А як же з Олесею?.. Тут, братухо, нічого не придумаєш. Треба законно діяти.

— Закон... — мляво проказав Володимир. — Це мені ясно. Та вона ж його любить.

— Вона любить. А він?.. Словом, дивись, братухо. Моя тобі порада: йди просто в міліцію. Чи, може, ти за себе боїшся? Винен, звичайно. По голівці не погладять. Та якщо не покличеш їх на допомогу... Боюсь, що кров'ю закінчиться.

— Не про мене мова. Я за Олесю боюсь.

— А я боюсь і за неї, й за тебе. Ти ж не хочеш на них працювати?

— Та ні, звичайно.

— Отож-бо!.. Значить, ти також станеш небезпечним свідком.

Поснули десь під ранок. Коли Володимир прокинувся, вдома вже нікого не лишилося. Замкнувши хату й поклавши ключ на обумовлене місце, вирушив до міліції. Те, що радив Сашко, збігалося з його власними намірами.

Може б, він справді переступив державний поріг, якби не спинила думка: треба поговорити з Олесею. Для неї це була трагедія, але ж Віктор їй не байдужий! Володимирові здавалося, що Олеся ціле життяноситиме прокльони у своїй душі — день і ніч вона проклинатиме людину, яка стала причиною Вікторового падіння, а потім ганебно, по-зрадницькому його видала. Цією людиною буде він, Володимир Таран. Якби не він, Небері не спало б на думку шукати Куцого. Та й копіювати було б нічого — це ж Володимир підсунув йому свою модерну Голгофу.

Інша думка вимагала: цим ти врятуєш і самого Віктора, бо вже ніщо інше нездатне його врятувати. Коли Куций переконається, що Небера йому не потрібний, він без будь-яких вагань його знищить. У Сашка більше життєвого досвіду, він краще розуміє природу цих пекельних душ.

Та все ж оте відчуття, що об'єктом доносу стає ще й Олеся, тяжко пригнічувало Володимира. Звернувши за ріг, вирушив на квартиру Небери. Був певен, що Віктор на дачі, Олесю він застане саму. Треба порадитися з нею, конче треба!..

Невідомо, як це сталося, але Володимир незабаром опинився поруч з гуртожитком, у якому жила Стелла. Постояв біля під'їзду й хотів уже рушати далі, але хтось його ніби покликав. Озирнувшись, він пересвідчився, що ніхто кликати не міг,— то був внутрішній голос. А що, власне, станеться, якщо він провідає дівчину? Мабуть, Ксеня вільніше до цього ставиться, ніж він. Звичайні людські симпатії, навіщо ж їх зрікатися? Та й стосовно до Євгена він був жорстокий — Ксеня має право на дружбу з цією благородною людиною.

Проминувши чергову, збіг на другий поверх. Ось вона, тридцята кімната. Підніс руку, щоб постукати в двері, але так і не зважився. Ой, ця дурнувата звичка порпатись у своїх почуваннях! Надмірна схильність до рефлексій завжди тобі шкодила, Володько.

Тим часом у кінці довгого коридора з'явилася дівчина із сковорідкою в руці. Там, напевне, була спільна кухня. Шия дівчини обмотана чимось білим, халатик вище колін, волосся трохи скуйовджене, як після сну. Дівчина зупинилася на тлі великого вікна, Володимирові важко було розгледіти її обличчя, а вона, мабуть, добре бачила. Якусь мить була непорушна, ніби вирізаний із паперу силует, потім метнулась на кухню й, залишивши там сковорідку, знову вибігла в коридор. Спершу неквапом, далі хутчіш та хутчіш вона наближалася до Володимира. І лише тоді, коли підійшла майже впритул, він упізнав Стеллу. Товста пов'язка на шиї робила її незграбною, навіть смішною.

— Володимир Микитович! — розгублено прошепотіла дівчина. Мабуть, вона почувалася ніяково через оту пов'язку. — В мене ангіна. Зачекайте, я зараз одягнусь.

Стелла зачинилася в кімнаті й не показувалась досить довго. Тим часом Володимир пробував зрозуміти, чому він опинився в її гуртожитку. В цьому, мабуть, не одна причина, а дві. Стеллу йому давно кортіло побачити, а тут сталося так, що гуртожиток ніби зумисне з'явився на його дорозі. Та Володимир, мабуть, і цього разу подолав би оту спокусу, коли б не існувало другої причини. Видима річ, він боявся розмови з Олесею. Що він їй скаже? Невже підбиватиме разом із ним іти до міліції? Він розумів, що Сашко загалом має рацію. Будь-яка твереза людина йому б те саме порадила. Володимирові нестрашно розказувати про себе, підписувати протоколи допитів, навіть прийняти кару. Але ж Олеся, Олеся...

Відкриється Олеся перед слідчим чи, може, почне вигороджувати Віктора? Цілком можливо, що саме так воно й буде. Навіть мусить так бути — Володимир вірив, що Олеся із тих жінок, які не зрікаються своїх

чоловіків, коли ті опиняються в скруті. Закон діє автоматично, ухилення в бік лірики та психології властиві людям, але не кодексам. Злочин, вчинений заради кохання, все одно залишається злочином...

І саме ці свої думки Володимир уже не міг звіряти Ксені — він добре знав, що вона скаже.

Звісно, він слабка, нестійка істота. Йому завжди потрібен поводар, а життя кинуло його в самотність. У Сашка він дістав моральну підтримку, але Сашко висловився по-чоловічому — мабуть, так, як висловлювався серед своїх друзів по концтабору: перед тобою ворог, то які можуть бути сентименти? Або ти його, або він тебе. Володимира навіть трохи образила ця прямолінійність, йому здалося, що Сашко якось незворушно, безтрепетно посилав його до міліції, мовби не розумів усієї складності цієї безрадісної справи.

Коли двері відчинилися й Стелла запросила його до кімнати, Володимир не повірив власним очам — перед ним стояла така вишукана модниця, що й годі згадувати про якусь хворобу. Коротенька спідничка підкреслювала пружну красу її міцних, добре тренованих ніг — видно, дівчина любила велосипед,— біла гіпюрова блузка була забарвлена її засмаглим тілом, золоте волосся ретельно прибране, а про пов'язку на шиї не варто й казати. Стелла зупинилась біля спинки ліжка — їх тут було троє,— вона, мабуть, сама відчувала, що нездатна стримати своєї радості, але й виказувати її не хотіла. Сяяла своєю дівочою тривогою, котра сама себе не розуміє, але кудись веде й чогось вимагає.

Володимир якусь мить розглядав її, не піклуючись тим, що це не зовсім чемно,— розглядав як модель, як натурницю. А відтак взяв її за руку й, не сказавши ні слова, наблизив дівочу голову до власних грудей. В її очах майнуло щось схоже на страх, але вона не відштовхнула його, ніби давно чекала, що це має статися. А він знав, відчував: Стелла шкодує, що він був т о д і надміру стриманим. Ні, не в майстерні — за це вона вдячна йому,— а пізніше, на автобусній зупинці. Їй хотілося не такого прощання, він це добре помітив.

Вони не могли не думати про Ксеню. І, може, саме тому мовчали. Особливо це стосувалося Стелли — Ксеня її глибоко зворушила своєю людяністю.

— Я думала про вас. Навіть сьогодні думала,— відірвавши голову від його грудей, тихо, із внутрішнім світінням в обличчі мовила Стелла.

— Навіщо ви пов'язку скинули?

— А-а, пусте... Ви любите смажену рибу? Карасі. Тут у нас є завзятий рибалка. На водосховищі наловив. Біля тієї дачі.

Вона так глянула на нього, вимовляючи слово «тієї», наче там, на дачі, сталося щось вельми важливе в її житті, надміру важливе. Це було приємно Володимирові і водночас тривожно. Знала б вона, що то за дача!

— Скільки ж років вашому рибалці? — лукаво запитав Володимир.

— Дорослий,— посміхнулася вона. З її посмішки можна було зрозуміти, що цей «дорослий» дарує їй не лише рибу, а й квіти. Принаймні Володимир не міг уявити, щоб це виглядало інакше.

— Хто ж не любить смажених карасів? — весело зголосився він.

Грайливий тон в їхній розмові мусив замаскувати відчуття провини — вони обоє це розуміли. І тому, не змовляючись, віддалися на волю випадкових слів, які ні до чого не зобов'язують. А проте обом було ясно, що слова зараз не відіграють жодної ролі. Їх поєднали не слова — було щось більше, незмірно більше. І не сьогодні, а ще т о д і. Просто це треба було носити в собі, як земля носить жолудь. Та він таки рано чи пізно вибухає зеленим полум'ям, народжуючи із себе кремезну істоту, що спершу виглядає так несміливо, як їхнє незміцніле почуття, котре поки що не мало певної назви.

— Чому вас так назвали? — запитав Володимир. — Так називають пам'ятники старовини. Інки на них викарбовували свій календар.

— Батько назвав. Це не від інків. Я Сталіна. В паспорті так написано.

— Де він зараз?

— Хто?..
— Батько, звичайно.
— Навіщо це?..
А справді, навіщо? Та вибачатись не варто — краще перемовчати.
— Я його ніколи не бачила,— після тривалої паузи сказала Стелла.
Володимир пошкодував, що кинув болісне для неї запитання. Намагаючись змінити тему розмови, запитав:
— У вас тут немає магнітофона?
— Є. Дуже гарні записи. Пісні під гітару. Але я спершу принесу рибу. Зовсім захолоне.

А в чому, власне, полягає їхня провина. Мабуть, лише в тому, що Володимир нездатний ступити кроку, не поворушивши настирливого суддю, який засів десь під його черепом. Нехай Стелла йде по рибу, а він збігає по вино.

Коли він повернувся з пляшкою «Аліготе», на столі, що стояв посеред кімнати, вже чекали на нього карасі в сметані, а Стелла заклопотано й трохи нервово ходила по кімнаті — мабуть, її здивувало його несподіване зникнення.

— Ви не проти? — запитав він бадьорим голосом, показуючи їй вино. Але в тій бадьорості Стелла помітила деяку штучність. Вона, сміючись, сказала:
— О-о, зараз ви трохи нагадуєте Віктора Васильовича.
Стрілки його брів зблизилися, на лобі з'явилися несподівані борозни.
— Чим?
— Він завжди веселий.
— Хіба ви його так близько знаєте?
— Ні. Я знаю таких, як він.
— Вони вам подобаються?
Стелла опустила свою маленьку руку з довгими рухливими пальцями на його трохи спітнілу долоню. В її погляді вгадувалося грайливе лукавство й та дівоча сором'язливість, через яку Стелла пробувала переступити, але це їй поки що не вдавалося.
— Відкоркуйте пляшку,— прищулившись, сказала вона.
Стелла зараз тримається зовсім не так, як т о д і. Там, у ресторані, де вони познайомилися, вона почувалася значно вільніше. Мабуть, Стелла тоді підготовлювала себе до ролі, яку їй належало виконувати, а тут не хотіла грати жодної ролі — просто була сама собою. Несподівано на Володимира наринуло смутне почуття: яка ж вона беззахисна перед життям! Все його донжуанство відразу ж сповзло з нього, як непотрібна машкара,— він уже не міг кидати бездумні репліки, не міг здаватися веселим та безтурботним. І, може, тому захотілося випити. Зараз він не боявся за себе — пляшка вина не становила загрози.
Стелла також випила.
— Я гадала, ви одразу ж прийдете. Ну, може, через тиждень... — Засоромилась, відкинула волосся, в її синіх очах, таких дивовижно глибоких, з'явилося неспокійне джерельце, що раптом зажевріло чимось прозорим і чистим. — Ні, ви не думайте... Я потім довго себе картала.
— За що ви мали себе картати?
— Ви так здивувалися, що я ладна була крізь землю провалитись. Правда, ви не чекали, що я так вийду?.. В такому вигляді...
— Ну, чому ж... — Володимир трохи знітився, бо знову мусив казати не те, що думав. — Для художника це справа звичайна. Так само, як для лікаря. Просто тут різні обов'язки.
— Ні, ні. Ви не чекали. Я це знаю... Мене підвела Ната. Це було так страшно!.. Я себе заспокоювала тим, що ви оце сказали. Для художника так само, як для лікаря... Я гадала, це вам треба по якійсь темі. Мені незручно було запитувати у вас. Натурниці ж за натуру платять... Боже, як мені було соромно, коли я все зрозуміла! Ви мусили малювати, щоб мене не образити. Лише тоді я побачила, який ви...

Володимир трохи розгнівався.

— Та що ви оце вигадуєте?.. Якби люди завжди так ставилися до оголеної натури, не було б ні Ермітажу, ні Лувру. Природа є природа, Стеллочко.

— Звичайно. Хіба ж я цього не розумію?.. Саме тому й поїхала, що розумію.

— У нас взагалі до цього хибне ставлення,— продовжував Володимир. — Тут вся причина у філософських акцентах. Тіло теж треба оспівувати — цим ми оспівуємо саму природу. Але не себе, не себе!.. Тільки природу. Той, хто цього боїться, ховає в собі таке світобачення... таке, що за нього соромно! Сам того не бажаючи, він цим визнає, що всі його святині зосереджені на фізіологічному. Те, що обожнюється, мусить бути сховане, як найвище таїнство... Релігія тупих обивателів — ось що це означає!..

Володимир говорив іще щось, але говорив це так, ніби перед ним сиділа не Стелла, а хтось із тих святенників від мистецтва, яких він глибоко зневажав. Він навіть не помічав, як її очі поволі наливаються сльозами. Хіба ж вона сподівалася, що своїм щирим визнанням викличе оцю лавину гнівних слів? За що він на неї розсердився?

Живі джерельця в її очах затуманилися, погасли. Сльози заповнили весь отой простір, що здавався широким, як прогалина серед хмар,— тепер на її обличчі висіла темна хмарка. І навіть бризнув дощик. Стелла підвелась, пробувала усміхнутися, але усмішка відразу ж зникла. Дівчина тріпнулась, наче хотіла злетіти, і впала обличчям на подушку.

Лише тоді Володимир помітив, що з нею скоїлось щось химерне. Він же й гадки не мав на неї гніватись. Просто так воно сталося: спершу Стелла нагадала йому про Віктора, потім він сам пригадав суперечку з ним про оголену натуру — це ж було в ресторані, де він уперше побачив Стеллу. Хіба ж Віктор малював Нату для того, щоб десь виставити? Звичайнісінька порнографія. Зворотна медаль бездумних заборон. Міщанське лицемірство, яке потайки дозволяє собі те, що прилюдно засуджує. Цікаво, куди ж він подів цю картину? Мабуть, її хтось у нього придбав.

Володимир сів на ліжко, поклав руку дівчині на плече. Вона трохи посунулась, даючи йому місце біля себе.

— Стеллочко, що з вами? Хіба я вас образив?

Деякий час вона мовчки схлипувала в подушку, потім обернулась до нього:

— Чого ж ви на мене так?.. Що я вам зробила?

Володимир засміявся.

— Та хіба ж я на вас?.. Ну що ви, Стеллочко! Я просто ненавиджу лицемірство. На словах одне, на ділі друге. А ви... Коли мені було тяжко, я завжди вас пригадував.

Вона знов спаленіла.

— Ви тільки спершу мене малювали. Про це я й хотіла вам сказати. А ви чомусь розгнівались... Потім ви вже малювали не мене, а Надійку. Отак і пригадуйте!.. Я й сама її забути не можу. І знаєте, що мене втішало? Якби не це, я б ніколи вас не захотіла бачити. Мені було б дуже соромно.

— Що ж вас втішало?

— То ж я вам підказала, я!.. Ви б, напевне, забули про Надійку. Через те мені й боляче, що ви кинули. А ви, мабуть... Нехай ваша дружина не думає... Аби ви тільки не кидали роботу.

Остання фраза прозвучала трохи дивно — вона, мабуть, вихопилась ненароком. Стелла готова навіть на жертву, аби він продовжував роботу над «Причинною». В чому ж полягає ця жертва?..

Її обличчя на білій подушці в обрамленні розсипаного золота, обличчя дитини і водночас жінки, було зараз таким прекрасним, що Володимирові здалося: т о д і він його не побачив, бачить лише тепер. Мабуть, саме через те люди змушені ховати своє тіло, щоб можна було зосередити увагу на їхньому обличчі — адже ж саме воно віддзеркалює їхню духовну

сутність. Така одухотвореність і водночас голизна... Ні, для Нати це більше підходить!

Тоді Володимир іще не міг собі пояснити, чому він вирішив поставити Стеллу на мосту, перед полоненими,— діяло стихійне бачення образу, його внутрішньої правди, а зараз він зрозумів, що це рішення йому справді підказала Стелла. Підказала світлою чистотою власної вроди, споглядання якої підносить нас на вершини духу, де не існує й не може існувати нічого порочного. А все, що є і що може бути — звичайне, земне, фізичне,— сприймається лише як радість зближення двох духовно споріднених істот, для яких це тільки проста закономірність, обумовлена стихійними законами природи. Стихія ця прориває греблі заборон, але не їй співається осанна, не вона є головним чинником, який приводить до зближення. І якщо тут виникає радість — висока радість, пантеїстичне буйство стихійних виявів життя, то вона миттєва, швидкоплинна. І зовсім не в цьому ми люди — зовсім не в цьому!..

Він у собі нагнічував оті абстрактні розумування, бо страшно йому було дивитися в її обличчя, відчувати її груди — так близько були вони зараз одне до одного, а Стелла жодним порухом не давала йому зрозуміти, що існують якісь заборони. Вона ніби чогось ждала.

Але саме тоді, коли йому вже здавалося, що стихія взяла верх над їхньою волею, Стелла спритно зіскочила з ліжка, поправила зачіску і, трохи постоявши з заплющеними очима, мовби виборюючи в собі тверезість, лукаво усміхнулася:

— А як же карасі?.. Вставайте.

Ой, ті карасі, хай би вам грець!.. Навіть неприємно, що вона вміє так гратися. Мабуть, вона хотіла йому показати, що мала право не боятися невідомого художника, через те й поїхала на дачу. Її все ще непокоїть: що він про неї думає?..

Схилилася над ним, підвела йому голову:

— Ну, йдіть до столу.

Відчувала, що перемога за нею, ніби навіть пишалася тією перемогою. А він хмільний, дратливий, лежав на її подушці, дивлячись у стелю, й пробував надати своїм словам сумнівної філософічності, яка її тільки розвеселила.

— О Боже! — сміялась вона. — Як це мудро у вас виходить. Давайте краще вип'ємо.

Він і сам уже зрозумів, що звинувачувати Стеллу за втрату природності, умовляти її, що людина мусить зрікатися старих заборон,— це справді смішно. Потягнуло ж його в цей бік!..

Володимир теж засміявся, підійшов до неї і якось просто, по-братньому поцілував. Може, він теж був їй сьогодні вдячний — як тоді вона була вдячна йому. Вдячний за те, що провина його перед Ксенею не така вже й істотна.

По суті, Володимир міг запропонувати Стеллі лише ті стосунки, які існували у Віктора з Натою. Але для цього потрібна Ната — не Стелла. Та й він, звичайно, не Віктор Васильович.

А ще він вдячний за те, що тягар, який міг породити нову депресію, мовби полегшав,— Володимир відчував внутрішню врівноваженість, яка була вкрай потрібна, щоб прийняти тверезе рішення.

Треба йти до Олесі, треба розмовляти з нею! Тяжка розмова — це так, але він мусить попередити її, що не збирається далі терпіти Вікторових неподобств. За те, що зробив сам Володимир, належить відповідати йому. Він до цього давно готовий. Якщо не припинити діяльності отієї «фірми», то важко навіть уявити, чим здатна обрости легковажна витівка з Голгофою. Є у людей високі святині, які з наукового погляду можна піддавати сумнівам, бо наука нічого не бере на віру. Та чи можна з них глумитися?

Все це повинна зрозуміти Олеся. А чи зрозуміє? Чи не поставить вона особисте вище від людських святинь?..

Прикро, що він про це не має права розмовляти зі Стеллою. А як хотілося почути її думку! Ксеня не розуміє головного: якщо Володимир

навіть зуміє сховатися від Куцого — а це також сумнівно! — то все одно над його совістю тяжітиме ота прикра «фірма».

Ну, та досить про це! Ось і Стелла вже спохмурніла. Несміливо торкнулася його руки:

— Ви на мене образились?

В її очах не було вже й натяку на грайливість. Стелла справді була засмучена.

Та Володимир уже не міг повернутися до того настрою, який володів його почуттями кілька хвилин тому. Сказав розважливо, спокійно:

— Ні, Стелло! Чого ж мені ображатися?

— Вам знову невесело зі мною.

Він узяв її маленькі руки в свої, дивився їй у вічі, його усмішка була задумлива й лагідна, але вона вже не обіцяла веселощів.

— У мене був дуже тяжкий настрій. Я просто не знав, куди мені з ним подітися. Тому й зайшов до вас.

Стелла не розуміла, як ставитися до його слів — ображатись чи радіти. Коли приходять до дівчини лише задля того, щоб розвіяти свій кепський настрій, то це, мабуть, невелика втіха для неї. Але ж він прийшов зі своїм смутком саме до неї, не до когось іншого! Значить, вірить, що вона йому не чужа.

Стелла ще не знала, чого б їй хотілося більше — простої дружби з цією людиною чи, може, справжнього кохання. Поки що те кохання жило в зародку. Адже ж він одружений і, здається, щасливо. Та чому ж він тепер шукає для себе заспокоєння не біля дружини, а біля неї?

Мабуть, Володимир зрозумів її німі запитання — він сказав:

— Ви мені багато дали, дуже багато! Важко це пояснити. Та, може, й не треба пояснювати. Просто мені хотілося трохи побути біля вас. Це не загине, я знаю.

— Чого ви так?.. Ніби прощаєтесь. Хіба ви не збираєтесь закінчувати «Причинну»?

Він кинув на неї гострий, допитливий погляд. Дивна в неї врода! Форми її обличчя не можна назвати правильними, щось татарське в ній ховається — далеке-далеке, таке, що вже розділилося в десятках поколінь, якась одна непомітна кровинка. Та, може, саме тому це обличчя так і світилося, що Стелла несе в собі кров Європи й Азії. Може, саме тому! Природа любить змішувати кров народів, як художник змішує фарби.

— А ви б не побоялися?..

Стелла підійшла до нього впритул. Якусь хвилину вона стояла біля нього, трепетна, зніяковіла, потім припала щокою до його обличчя й тихо, як про щось заповітне, мовила:

— Ні!..

Він пригорнув дівчину, дослухався до того незбагненного, що тріпотіло в ній, рвалося на волю, шукаючи для себе живу душу, яка не зганьбить і не образить,— візьме її цноту й силу не на мить, а на ціле життя. Хіба ж є в нього таке право? І не лише тому, що він одружений. Не лише тому! Існує в нього обов'язок, який не обіцяє радості. І, можливо, не обіцяє волі. Так, звичайної людської волі...

Закінчення в наступному номері

ТАЇСІЯ ШАПОВАЛЕНКО

ТРАВКА

НОВЕЛА

Надворі ні світ ні зоря. Живахина гора ще спить. Ми з Травкою її не будимо. Хай спить. Ми можемо їй тільки поспівчувати. Так можна ж проспати все. Але яка тотальна дрімота.

Травка, як заведений будильник, проспати такі часи мені не дає. Вона звечора мене програмує: прокинутися о пів на шосту. Інакше розбудити мене вона не може: ми живемо в різних кімнатах.

— Треба поспішати,— Травка очікує мене у хвіртці. — Небо он яке! — І пуститься, як гірська коза, легко бігти схилом, тільки босі ноги мелькають.

Внизу у білому тумані лежить лиман. Лежить нерухомо. Повітря над ним густе, хоч ріж, і пахуче, як райський цвіт. Протилежний берег лиману ледь мріє у рожевому мареві.

Ось-ось звідти, як дитя, усміхнеться сонце. Нам треба зустріти його на найвищому місці — пагорбі з оливковим деревом. Це місце над урвищем вибрала Травка.

Травка має рацію — нам треба поспішати. До пагорба з оливкою кілометра півтора. І я пускаюсь за Травкою.

А вона тоненька, легка, як стеблина. Коротка хлопчача стрижка. Тіло пружне, струнке. Спробуй дати їй усі 60 з гаком. І ще спробуй збігти за нею у свої тридцять.

Травка відчуває на собі мій погляд. (Іноді мені здається, що вона зчитує мої думки), оглядається, переходить на крок.

— Затримуємо, затримуємо дихання,— дорікає Травка, дивлячись на мій безладний біг.

«От тобі й Травка,— думаю я. — Але як точно перехрестили її тут. І вже їй не треба ні імені, ні прізвища. Це все Жора. Він усім «біженцям» Живахиної гори дав свої клички. Весь у татуюванні з ніг до голови, Жора днями товчеться на кухні, готує страви для чергової молодої дружини і видає шедеври своїх спостережень на Живахиній горі.

Потрапила йому на очі Травка у довгій, до кісточок, сорочці із сірого домотканого полотна, у білястому фетровому капелюшку, вся відчужена від людей, із пучком невідомої трави, зібраної над лиманом, і залишилась на все життя Травкою на Живахиній горі.

Мені Жора дав кличку професійну: Журналістка.

— І Журналістка, і Травка через те й подружились, що вони обоє з «привєтом»,— такий висновок Жори я почула на п'ятий день приїзду, заходячи на кухню.

Жора думає, що на горі, яку так грунтовно освоїла баба Галя, щовесни відкриваючи в себе на обійсті бурхливий курортний сезон, він один живе без

клички. Погано він думає про відпочиваючих. У нього кличок аж три — Косолапий, Соловей-розбійний і третя Тюремник. Зовнішність Жори здалася трохи підозрілою навіть Травці.

Позавчора Жорка хильнув зайве і робив «розгон» усьому приїжджому «кодлу», а найбільше — новій молодій дружині.

— У, сука, заріжу,— бігав він, як кровожерливий звір, по двору з ножем, шукав свою жертву по всіх кімнатах і піддашках, які баба Галя відвела для відпочиваючих.

Врешті-решт не витримала баба Галя, пішла на нього в наступ з довгим дрючком, і Жора відступив, здався.

Людмилу Петрівну, вчительку із Вінниці, Жора нарік Гардеробницею. Приїхала та позавчора з двома чемоданами нарядів, які міняє через кожну годину.

Якби ж було перед ким міняти. Зваблює тут одного, Ароновича. Лисе, сутуле, худе, як сухе дерево, але Жора каже — з грішми. Вечорами на лавочці під парканом він читає їй вірші Лермонтова, видаючи за свої. А вона, вуха розвісивши, слухає і лепече, що він геній.

Чув Жора їхні балачки чи ні, але кличку Генія Ароновичу приклеїв. Сплять, певно, ще всі. Що ж, хай сплять.

Ми легко долаємо більшу частину дороги. Травка попереду, я за кілька кроків позаду. Так само нерухомо лежить унизу туман. Вгорі прибирає голубувато-рожевих тонів небо.

На сході продовгувата хмара, як викинута на лінію берега і обрію рибина, лежить, ховаючи в туман рожеві плавники.

— Природа себе не повторює ніколи,— притишує біг Травка, щоб розділити зі мною своє захоплення ранком. Травка каже правду.

Ми вже не поспішаємо. Нам залишається якась сотня метрів. Он уже видно оливу. Сонце ось-ось народиться. Ось-ось. Травка щаслива. А я відчуваю таку легкість у душі й тілі, що розкинь руки — і полетиш.

В такі хвилини я розумію, чому така відчужена від усіх відпочиваючих Травка пішла на контакт зі мною на третій день.

Над урвищем, на пагорбі, ми повертаємося обличчям до сходу.

— Ось-ось,— шепоче Травка, піднімаючи на рівень очей обидві руки, і застигає в мовчанні. Збоку все це схоже на молитву сонцю, яке он першим променем вдарило по плавниках риби-хмари.

Я також піднімаю до обличчя руки, зосереджено, як вчила Травка, дивлюсь на усміхнене сонце, яке тільки у хвилини свого народження дає людині прану — життєву енергію. Через пучки, найчутливіші місця пальців, прана проникає в організм, заряджає його.

Щоб більше мене переконати в цьому, Травка запропонувала перечитати мені «Велику таїну» Йоги-Радж. «Ні сидіння в позі лотоса, ні споглядання кінчика носа не є йогою. Йога — це єдність буття душі із Всезагальним Духом» — так загадково починається велика таїна, яка примусила мене задуматися.

Я й зараз стою перед сонцем, звичайно, ніякого припливу енергії я не відчуваю, як Травка, але думаю, коли пучками пальців можна збирати життєву енергію, то через них найлегше її забрати. Що ми знаємо про це!

А раптом отой забобон — тримати дулю в кишені — і пов'язаний із збереженням життєвої енергії. Може, таким чином людина замикала в собі енергію. А раптом це були знання, які потім зведені були до забобонів. Як, до речі, багато інших звичаїв. Що ми знаємо про це? І що хочемо знати?

Сонце до половини стоїть уже в лимані. Своїм промінням воно одсуває хмару-рибу.

Травка закам'яніла поруч, ревно виконуючи свій щоденний обряд. В цю мить вона схожа на жрицю. А я ніяк не можу зосередитись... У мене сто думок, ціла ланцюгова реакція.

Пучками пальців сліпі читають. Пучками трьох пальців віруючі люди хрестяться. Що ми знаємо про цей жест? А що, коли саме цим жестом віруюча людина поправляє своє енергетичне поле? Людина віруюча повертається із церкви психологічно розвантажена. А що, коли цей жест

виконує саме цю функцію. А що, як християнство знало природу цього жесту і використало його? Адже він був відомим задовго до прийняття християнства.

Що ми знаємо про себе, невігласи, варвари XX століття? Цікаво, чи думала про це коли-небудь Травка?

Золота діжа поволі піднімається над лиманом. Лише денце її залишається у воді. Вода в тому місці лиману перламутрово-рожева. І небо таке ж, тільки з голубизною.

Травка так само мовчки стоїть із піднятими на рівень очей руками.

Що ми знаємо про себе? Що ми хочемо знати?! Мучать мене ці питання. Відкинули знахарство. А слово «знахар» походить від слова «знати». Жінок-знахарок в часи непевні назвали чомусь відьмами. Правда, відати — це також «знати».

Знахарка кладе на хворого хрест і як рукою усе одводить. Читає вона ще й молитву. А молитва — не що інше, як зосередження, концентрація думки, а значить, і концентрація енергії у пучках знахарки.

А що скажеш про хлопчика з нашого району, якому дано бачити навколо кожного дерева, стебла, квітки зеленувате світіння, бачить він і два промені в кожної людини. Один іде вниз від сонячного сплетіння, другий — вгорі, над головою. А може, це і є отой зв'язок із космосом?

Якось я розповіла про це Жорі, і він констатував цей факт як відхилення від норми. А може, навпаки? Ми всі відхилилися від норми?

Я мучуся цим. З ким розділити мені це відкриття? З Травкою? Хіба що. Це вона у всьому винна. Це вона привела мене до сонця, де воно започаткувало таку ланцюгову реакцію думок.

Ось воно денцем стає на обрій, виходить зовсім із обіймів води. Палахкотюче, владне і ніжне. Велика наша таїна. Ось-ось закінчиться наше вранішнє поклоніння Великій Таїні. І ми, обминаючи урвище, щасливі, просвітлені сонцем, стрімголов кинемося у тихі і теплі води лиману. Цілющі води.

— Сонцю, іже єси на небесі... Дай нам пробудження. Невже ми ніколи не прийдемо до тебе? — творю я свою молитву. — Хто нас веде від тебе і куди...

В. Гарбуз. Пам'яті жертв Чорнобиля

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

НА ЗАХИСТ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ

УСІМ АБО НІКОМУ?

Десь півтора року тому голова Київського міськвиконкому Микола Лаврухін підписав розпорядження, яким заборонялось відпускати розподільникам Академії наук УРСР осетрову (чорну) та лососеву (червону) ікру. Я не знаю, що від цього втратила наука, але кияни анічогісінько не виграли. Як і за рахунок того, що ікра зникла в першокласному готелі «Жовтневий», тодішньому спецбуфеті № 1, та інших об'єктах, котрі мали суттєві переваги у постачанні. Бо коли б кому-небудь спало на думку розподіляти існуючий фонд порівну, то на кожного жителя української столиці припало б по півтори ікринки на рік. Такий розрахунок був зроблений в управлінні торгівлі.

Усім або нікому? Це вже відомо з сумної нашої історії. Не створювати, а ділити.

У Федеративній Республіці Німеччини, де продається буквально все, що є в переліку всесвітнього асортименту, відкрили і кілька радянських магазинів. Тут можна придбати горілку «Столичну» в експортному виконанні і ту саму ікру. Єдині наші споживацькі товари, що витримують конкуренцію. Тому й не маємо їх на внутрішньому ринку.

Так, за гострого дефіциту,— а в деяких регіонах країни по одній ікринці припадало не те що на одного жителя, а й на цілий регіон,— ікра у нас — традиційний вид експорту, причому Японія, приміром, платить за неї у сім разів дорожче, ніж за нашими роздрібними цінами. Вивозячи свою ікру, ми водночас закуповуємо її в Ірані,— теж, звичайно, за валюту,— але це вже примхи зовнішньої торгівлі, в які я вважаю за краще не заглиблюватись.

Усі наші невдалі експерименти із соціальною справедливістю в основному будувались (та й будуються) на ідеї зрівнялівки, причому відверто кланової. Не за наслідками праці, як це заведено в усьому цивілізованому світі, а за приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи. Варто було потрапити до спецсписку, і спрацьовувала безособова техніка «отоварення», яка за суттю своєю мала тяжкі соціальні наслідки. Бо ця механіка зовсім не зважала на те, чи віддає людина більше, ніж бере у суспільства.

В Англії є дванадцять менеджерів, котрі перебувають на твердому окладі — по мільйону фунтів стерлінгів на рік. Це більше, ніж Буш, Тетчер, і Міттеран разом узяті. Але, одержуючи щороку по мільйону, ці менеджери виробляють по мільярду, здійснивши той принцип, що його ми проголосили і з якого самі в себе вдома знущаємось: кожному — по праці.

Що ж до горезвісної осетрової і лососевої, то від Астрахані і Гур'єва — двох міст, де її добувають і переробляють в нашій країні,— і починається ланцюгова реакція зловживань.

Кажуть, що, обділивши геть всіх учених, ікру залишили спортсменам з огляду на те, що без доброго харчування не буде рекордів. Тим часом наслідки вибіркової перевірки показали, що її одержують не лише спортсмени, а й особи, котрі належать до обслуговуючого персоналу.

І, нарешті, не можна не згадати про показання свідків, котрі виступали на процесі колишнього начальника відділу робітничого постачання Пролетарського району м. Донецька. Засвідчено, що він годував цим неймовірним дефіцитом свого улюбленого собаку.

Таке воно, собаче життя!

Власне кажучи, на цих простих прикладах я хотів продемонструвати модель, за якою у нас функціонує система розподілу матеріальних благ. Ця система найгірша з усіх можливих, бо вона позаекономічна. Вона й антигуманна, тому що ікра майже не потрапляла до хворих, які потребують її щонайбільше. І навряд чи потраплятиме зараз у зв'язку з п'ятикратним збільшенням цін.

ЧИ МАВ ПРАВО МИКОЛА РИЖКОВ НА ВЛАСНУ ДАЧУ?

Признаюсь, що мені — і гадаю, не лише мені — якось незручно було читати інтерв'ю Людмили Сергіївни Рижкової, яке вона дала московському тижневику. Якщо все правда, а в цьому, зважаючи на репутацію поважного видання, можна не сумніватись, то

родина нашого колишнього прем'єра мало не вела сувору боротьбу за існування.

До недавнього часу жили в невеличкій трикімнатній квартирі, немає ані власної дачі, ані машини. Коли довелося піти у відставку, а це раніше чи пізніше чекає на будь-якого прем'єра, то опинилися просто ні з чим. На дачі ж, не власній, а казенній, усі меблі з бирками, що свідчить: вони на балансі управління справами. Людмила Сергіївна також тримала курей, що змушувало її стояти в черзі за комбікормами.

Зазначені відомості були розраховані на те, щоб задовольнити наше усталене почуття рівноправ'я, яке, зрештою, означає, що всім повинно бути однаково погано. Саме тому дружина прем'єра весь час чомусь виправдувалася, запевняючи навіть, що в минулому її сім'я взагалі ледь зводила кінці з кінцями. Коли? Коли Микола Іванович був секретарем ЦК? Або генеральним директором «Уралмашу»?

Але не будемо надто суворі до Людмили Сергіївни. Те, що вона сказала, вона була змушена сказати.

У будь-якій правовій державі надання тих чи інших переваг регулюється законами. Так, президент Сполучених Штатів має в своєму розпорядженні літак № 1, начинений сучасною електронікою, яка має унеможливити будь-які випадковості. Що ж до нашого президента, то він теж має службовий літальний апарат. Але його командир у свій час поспішив оголосити в пресі, що він серійний, не обладнаний додатковими застережними заходами і що екіпаж кожного разу занепокоєний тим, чи вийде із стойки шасі.

Лише схаменувшись, ті люди, які зобов'язані піклуватись про престиж глави держави, підготували закон, де вже ясно, на що він має право, а на що не має, зокрема про рівень доходів. На жаль, нам нічого невідомо про утримання інших осіб з вищого ешелону влади. Даремно, бо це породжує лише чутки і домисли.

На відміну від наших державних діячів, приватне життя яких оповите суцільною таємницею, у «них» кожен високопоставлений представник адміністрації, включаючи самого президента, завжди на виду.

Про особистий статок Джорджа Буша, приміром, Білий дім систематично друкує фінансові декларації. У минулому році він становив понад мільйон доларів. Але за законом людина, яка посідає вищу державну посаду, сама розпоряджатись своїм капіталом не може і за її дорученням діє довірена особа.

Як і кожен капіталіст, Джордж Буш має дивіденди. Зокрема, він брав участь у наданні в оренду газовим компаніям танкера для перевезення зрідженого газу. Усе як належить для Америки, хоч, на наш погляд, досить дико, бо нам поки що зовсім невідомі закони нормального обігу грошей.

І ще в контексті нашої розмови я хотів би підкреслити, що президент Сполучених Штатів, крім офіційної резиденції Кемп-Девід, має і родинний маєток у штаті Мен, теж оцінений у мільйон доларів, але його дружина Барбара з цього приводу ні перед ким не виправдується. Там взагалі не заведено зазирати в чужу кишеню, і заможна людина викликає не заздрість, а повагу. (До речі, той самий Кемп-Девід — єдина в нашому розумінні державна дача в Америці. Кожен інший діяч високого рангу разом з віцепрезидентом і всіма міністрами утримує своє літнє пристановище на власний кошт).

Але, створивши своєму національному лідеру всі належні умови для роботи, американці зовсім не мають наміру виконувати всі його примхи.

У своїй книжці спогадів Ненсі Рейган, колишня перша леді Америки, писала про ті суперечливі почуття, з якими вона та її чоловік Рональд Рейган роздивлялись рахунок, що надійшов у перший же місяць перебування їх у Білому домі. Тут були зазначені суми за харчування, прання, прасування і хімчистку. Рахунок був також за частування гостей. Тобто неофіційне життя президента підлягає ринковим законам. Має що завгодно, але за гроші.

А як бути з тим, коли державному діячеві в Америці дають подарунки? Не хабарі, а саме подарунки. Подарунки президентам, міністрам та іншим високопоставленим чиновникам, від яких залежить вирішення міждержавних питань. А подарунки ці трапляються такі, що вони сумірні з бюджетами слаборозвинених країн. Надто коли від арабських нафтових королів. І брати незручно, і відмовитись неможливо!

Саме на ці випадки в Сполучених Штатах теж видано відповідні закони. Вони досить суворі. Кожен чиновник, в тому числі президент і віце-президент, зобов'язаний щороку, не пізніше 15 травня, подавати докладний звіт за минулий рік про свої доходи як трудові, так і нетрудові. Під доходами маються на увазі і подарунки, якщо їхня вартість,— хай це буде навіть оплачена міжміська розмова, рахунок в ресторані або авіаквиток,— перевищує 200 доларів. У разі перевищення треба здати в державну скарбницю.

У будь-якому разі кожна презентована річ має бути перелічена у «дарунковому списку». Я цей список бачив. У ньому згадуються найменші дрібниці — аж до сонцезахисних окулярів і рукавичок для гольфу. Тому Джордж Буш мусив розлучитись із своїм улюбленим собакою Мімі (подарунок президента Франції Міттерана), вартість якого була визначена у 600 доларів.

Так, закон суворий, але це закон. І має на меті не допустити, щоб високі сановники використовували своє службове становище в особистих цілях. Саме за це був підданий нещадному остракізмові спікер палати представників Джім Райт, людина, яка згідно з американською конституцією поступається своїм впливом лише президентові або віцепрезидентові. У «них» керівників, які проштрафились, на персональні пенсії не виряджають.

Ні, і наше суспільство зовсім не зацікавлене було, щоб Людмила Сергіївна Рижкова вистоювала в черзі за комбікормом замість того, щоб створювати сімейний затишок для голови уряду. І хай на його дачі бігали б не приватні, а казенні курки з бирками на лапках, аби лише це було передбачено в законодавчому порядку. Повна ж відсутність правової регламентації раз у раз ставила нашого прем'єра у таке принизливе

становище, в якому не міг би опинитись жоден його колега на Заході.

Коли стало відомо, що Микола Іванович замірився придбати дачу, на це негайно відреагувала преса. Рижкова звинуватили в тому, що він вирішив «викупити» свою офіційну заміську... Справді, будь-які операції з купівлі-продажу, коли йдеться про державне майно, для людини з його службовим становищем просто неприпустимі, бо неодмінно виникнуть сумніви, чи правильно його оцінено.

Довелось-таки Миколі Івановичу відповідати перед депутатами, яким він пояснив, що мав намір купити будівлю у приватної особи. Але й від цієї купівлі, щоб не розпалювати пристрастей, відмовився. На жаль, голові уряду не повірили, і зараз парламентська комісія має все з'ясувати.

ОСТРІВ ЗА ГОТІВКУ

Громадська мораль — категорія історична. У Стародавньому Римі, скажімо, був виданий декрет проти розкошів, і такого собі Корнелія Руфіна викреслили із списку сенаторів лише тому, що він придбав срібний сервіз на суму, вищу за припустиму. Але коли це було!

Ідея рівності у розумінні всім усього порівну абсурдна. Хоч була дуже приваблива тоді, коли йшлося про експропріацію експропріаторів. Виганяли фабрикантів, громили поміщицькі маєтки, а хто від цього став щасливіший?

Нічого не вдієш, уся природа побудована на відвертій конкуренції. Серед братів наших менших виживають сильніші. Що ж до людства, то ознакою високоорганізованого суспільства є не рівність, а рівноправ'я. Не рівність благ, а рівність шансів. Цікаво, що Велика Французька революція, вперше проголосивши принципи свободи, рівності і братерства, зробила застереження: ми однакові в усьому, крім матеріального рівня. У складі конвенту явно була людина, котра добре розумілась на політичній економії.

Отже, ідея життя за потребами є цілковито безглуздою. Вона вбиває основну спонуку до будь-якої діяльності й прирікає суспільство на деградацію.

В одному з дослідницьких центрів Канади встановлено скляний куб, поділений перегородкою на два відсіки. В одному з них миші, тільки-но виловлені в природному середовищі, де знають справжню ціну боротьбі за існування. В другому — ті ж самі тваринки, але після того, як побули на повному «державному утриманні» і мали їжу «за потребами». Який же наслідок? Через кілька поколінь від них народилися потворні, слабкі й хворобливі істоти.

Може, комусь видасться образливим порівнювати «вінець творіння» з класом гризунів, але закони природи універсальні, більш універсальні, ніж соціальні. Так, основа будь-якого розвитку — конкуренція.

Ось чому не знають спокою і мільярдери. Сидять на вівсянці і крутяться з ранку до вечора, примножуючи свої мільярди. На щастя, потреби завжди відносні і зростають разом із можливостями. Те, що вчора могло видатись межею бажань, завтра стає не вартим уваги. Залишаючи осторонь наше жалюгідне існування, де стимулом до самовіддачі може стати понюшка тютюну, згадаймо, що на західному ринку нині є звичайним товаром приватні літаки, побутові роботи і навіть цілі незаселені регіони.

ОТЖЕ, РІВНІСТЬ У БІДНОСТІ?

Досить послатись лише на один рядок з тієї незліченної кількості написаного, яку називаємо ленінською спадщиною, щоб зрозуміти хибність обраного шляху. Це рядок з «Держави і революції» про те, що будь-який службовець повинен мати оклад не більший, ніж заробіток кваліфікованого робітника. Тобто за таких умов мірилом винагороди за працю стає не праця, а саме позаекономічні критерії.

Відтоді у кожного з нас з'явився панічний страх жити краще за інших, бо за це розкуркулювали, висилали, розстрілювали. Бідність зводилась у принцип, підносилась до найвищої доброчесності. Понад те, суспільство перерозподіляло на користь нездар і нероб зароблене сумлінними працівниками.

Важко сказати, що це було,— помилка, ілюзія чи тактичний хід політиків, котрі розуміли: усвідомлення, що всім однаково погано, може на певний час зняти напругу в суспільстві.

Але не минуло й п'яти років від дня революції, як усі заклики до загального рівноправ'я, котрі, власне, і зробили можливою саму революцію, були відкинуті. У липні того ж року Оргбюро ЦК прийняло постанову «Про поліпшення побуту активних партпрацівників», яка свого часу опублікована далеко не повністю. У цій постанові визначено «прейскурант» окладів для партпрацівників. Відрахування при цьому податків з так званого «партмаксимуму» починалось лише з 645 крб. і виявилось чисто символічним. Зазначу для порівняння: пересічна зарплата в промисловості влітку 1922 р. становила близько 10 крб. на місяць.

Крім цього, новоутворений номенклатурний клас отримував щомісяця і додатковий пайок. А найпривілейованіші з привілейованих періодично проводили відпустку за рахунок державної скарбниці — від одного до трьох місяців — за кордоном, куди виїжджали у супроводі членів сім'ї і лікарів. Так, не може не здивувати той цинізм, з яким усього за кілька років після завоювання влади більшовики розтоптали проголошені ними ж ідеали, що дорого обходиться нам і донині.

Таким чином, доходиш висновку, що диференціацію при розподілі благ і послуг породило саме прагнення до її усунення. З'явився компроміс між утопічним задумом про загальне благоденство і реаліями життя. З'явилась система надання пільг відкритих або прихованих і дуже часто незаслужених.

Як висловився колись Оруелл: «Усі мають бути рівними, але дехто більш рівним, ніж інші».

Сприймалось це неоднозначно навіть в самому уряді.

«Уже в другій половині 20-х років,— згадує Галина Серебрякова,— невдоволення серед керівного ешелону апаратників викликав Сокольников (тодішній наркомфін. — Л. Є.). Тим, що різко виступав на Політбюро,

домагаючись відокремлення державних коштів від особистих потреб начальства. Він доводив, що краще підняти партмаксимум, але на цьому припинити всі інші подачки — особливі пайки, дачі, персональні машини, безплатні закриті будинки відпочинку, санаторії, ательє мод та ін., що з'являлось як додаткові блага для відповідальних працівників». Та тут треба зважити на час, коли це було сказано.

Одна газета, пославшись на стабільність старого російського карбованця, наводить ціни незадовго до 1917 року. Не набагато вони змінились і в роки НЕПу.

Осетр — 8 крб. за пуд
ікра осетрова — 90 коп. за фунт
щука — (453 гр.) 2 крб. за пуд
гуси — 90 коп. за пару.

Щоб не приголомшити сучасного читача, автор публікації ціни 1991 року не наводить. А ми за нього згадаємо анекдот епохи радикальної економічної реформи:

— Скільки можна купити на карбованець?

— Нічого!

— А за сто?

— У сто разів більше.

ІЄРАРХІЯ ДОСТАТКУ

Чим виміряти соціально-майнову нерівність? Здавалося б, розподілом особистих доходів населення, як це робиться в більшості країн світу. Проте в нашій країні, де вартісні еквіваленти втратили свої цінові координати, де зарплата не є мірилом праці і споживання, де споживацькі товари і послуги можуть існувати в повному відриві від «вартості» самої людини, визначити рівень життя в такий спосіб неможливо. Єдине, що слід сказати без небезпеки помилитись: ми досягли такого ступеня поляризації доходів, який може бути властивий лише хворому суспільству.

Лише 0,25 відсотка радянських громадян живуть за стандартами, котрі хоч віддалено нагадують західні. Хто ж ці люди? На відміну від осіб, які у «них» здобули багатство в процесі накопичення капіталу, ми маємо справу із прошарком, що тримається в основному на концентрації влади. Безумовно, оті 0,25 відсотка збільшаться за рахунок кооператорів і підпільних мільйонерів, але в цілому картина не зміниться. Якщо вирахувати із загальної кількості середньозабезпечені сім'ї — десь шоста частина населення,— то дістанемо досить сумну цифру — понад 85 відсотків наших співгромадян живуть бідно.

Багаті і бідні є і на Заході. Але там, хоч це ми ще недавно старанно приховували, запроваджено цілу систему ефективних регулюючих заходів (податки, соціальна допомога, всілякі пільги — так, саме пільги!), яка значно пом'якшує майнове розшарування.

Тут ми впритул підходимо до питання, яке чи не найбільше хвилює сьогодні широку громадськість.

Варто кинути у натовп такі слова, як «привілеї» або «пільги», як одразу стаєш «другом народу». Хоч привілеї — це взагалі станове поняття і найчастіше вживається недоречно, а пільги іноді плутають із звичайною соціальною захищеністю, коли це стосується, скажімо, до старих, хворих або інвалідів.

Про скасування пільг в усіх газетах друкуються повідомлення експресивні, як військові зведення. То будинок райкому перепрофілювали на кафе, то спецполіклініку віддали під контору філателістам. Подаючи іншим державним діячам приклад для наслідування, Борис Єльцин відкріпився від кремлівської лікарні і перейшов на обслуговування в районну. Коротше кажучи, знову прагнемо жити однаково погано.

Тим часом наважусь сказати, що ознакою будь-якого нормального суспільства є не чорно-білий поділ на бідних і багатих, а саме «ієрархія достатку». Усі найменш забезпечені верстви беруться під соціальний захист, а всі інші одержують те, хто скільки заслуговує, бо держава не благодійна організація. Не кажучи вже про те, що не лише безглуздо, а й глибоко аморально утримувати одну частину суспільства за рахунок іншої. Ніякий ринок неможливий у країні, де людина живе незалежно від того, як вона працює.

НА РІВНІ КОМПЕТЕНТНОСТІ

У нашому лексиконі нещодавно з'явилось нове лайливе слово — апаратник, яке має цілий ряд ущипливих відповідників, а саме — управлінець, функціонер і навіть чиновник. І хоч в усьому світі чиновник, якщо він, звичайно, на своєму місці, проходить по валютному паритету, у нас цим словом ображають дорослих і лякають дітей.

Що ж таке — хороший чиновник?

Пошлюсь на Англію, відому своїм консерватизмом, тобто прихильністю до заведеного порядку речей, який часто кращий за необдумані новації.

Коли до влади тут приходить новий кабінет, в Уайтхолі і відповідних відомствах з'являються хіба що нові міністри. А те, що у нас досить презирливо називають апаратом аж до найвищого за рангом службовця — постійного секретаря, залишається незмінним.

Уявіть собі таку картину, розповідає один наш співвітчизник, який тривалий час жив у Лондоні і добре знає «придворні звичаї», черговий міністр після призначення ледве встигає сісти за свій робочий стіл, і саме в цей момент в його кабінет заходить вкритий сивиною постійний секретар, який годиться йому в батьки. З почуттям стриманої гідності він виголошує мало не сакраментальну фразу: «Слухаю вас, пане міністр...»

Цей чиновник «слухав» вже не одного міністра.

Застій? І чи не нагадує це нам власний сумний досвід, коли апаратники, чіпляючись за свої місця, роками гальмують прогрес, бо бояться перемін?

Ні в якому разі! У англійців вже понад сто років існує система, за якою зберігається так званий «постійний уряд» — апарат професійних державних функціонерів, котрі практично залишаються на своїх місцях незалежно від того, яка партія приходить до влади.

Тим часом кількість чиновників у центрі

й провінції становить майже півтора мільйона чоловік.

У процентному відношенні до кількості населення це незмірно менше, ніж у нас, але все ж таки чимало. І хоч за свідченнями автора книжки «Уайтхол» Пітера Хеннесі, кожен житель Англії, включаючи дітей, сплачує на цивільну службу 4 фунти стерлінгів щотижня, ніхто з англійців проти цього не заперчує, бо чиновники своє утримання цілком виправдують. Це висококомпетентний контингент службовців, здатних спокійно і цілком кваліфіковано проводити політику уряду, яку схвалює переважна більшість населення. Цікаво, що найбільше службовців тут у міністерствах оборони і... соціального забезпечення.

Зрівнялівка, звичайно, обійшла англійський чиновницький корпус стороною. Тут існує тринадцять службових рангів, які надаються залежно від здібностей і працьовитості. Різниця в оплаті — від 8 тисяч фунтів стерлінгів до 80 тисяч. У нас так само існує великий розрив між низькооплачуваними і високооплачуваними. Але ми далеко не завжди враховуємо рівень компетентності, що у «них» взагалі неможливо. На високі посади існує найсуворіший відбір, котрий здійснюється урядовою комісією у справах цивільної служби. Тут люди, які закінчили Оксфорд або Кембрідж, піддаються прискіпливим іспитам. Ніякого розподілу посад за телефонними дзвінками. Тому, хто ці іспити витримує, надається «сертифікат компетентності». Причому основним критерієм є добротна класична освіта, а не знання спеціальних питань. Секретар, скажімо, з відомства сільського господарства у будь-який момент може перейти на таку саму посаду в оборонне... Бо передусім цінуються розум, кругозір та адміністративні навички, а вже потім знання, здобуті за дипломом. Англійці називають це «освіченим любительством». Одне слово, апарат комплектується переважно інтелектуалами, а не вузькими спеціалістами.

Бажаючи намалювати діловий портрет нашого президента, один з акредитованих при ньому кореспондентів написав, що протягом дня він переглядає безліч службових паперів. І, мабуть, був переконаний, що сказав президентові комплімент. Тим часом помічники Джорджа Буша роблять усе можливе і неможливе для того, щоб глава вашінгтонської адміністрації переглядав паперів якомога менше, віддаючи свій безцінний президентський час аналітичній діяльності. Він цілком довіряє щодо паперів своїм помічникам, кваліфікація котрих відповідає тій повазі, якою вони оточені з боку суспільства. Так само, як і матеріальному заохоченню. У нас же повним відповідником слова «чиновник» чомусь вважається бюрократ, хоч бюрократом, тобто людиною, яка надає перевагу формі над змістом, може бути і трамвайний кондуктор, і в'язничний наглядач.

Але, мабуть, найбільший спалах громадської антипатії спрямований зараз проти «бюрократів над бюрократами», тобто керівників відомств. І гадаю, що даремно.

Міністри бувають не лише погані, а й хороші, і серед них є такі, що працюють на знос, щоб якоюсь мірою утримати країну від остаточного сповзання у прірву. За даними начальника лікувального об'єднання при Управлінні справами Ради Міністрів УРСР Олександра Возіанова, керівники відомств хворіють значно частіше, ніж рядові виконавці, і водночас значно рідше беруть лікарняні листки.

ЩО МОЖУТЬ «КОРОЛІ»

Отже, будь-який натовп заводиться з пів-оберта, коли його кумири закликають добиватись соціальної справедливості у тій формі, яка найприваблива саме для натовпу. Як це? «Мир — хатам, війна — палацам!»

Тим часом із гаслом — усім усього порівну! — не виходить навіть у самих парламентаріїв, які обіцяли своїм виборцям битися на смерть проти всіляких посадових пільг і переваг.

Читаємо у відомого киргизького публіциста Е. Бейшенали:

«Наші народні обранці (звичайно, не всі), мені здається, намагаються однією рукою ліквідувати привілеї частини працівників, а другою — прибрати їх собі. Багато нинішніх депутатів обурювались існуванням депутатських кімнат в аеропортах і на вокзалах, а зараз про це мовчать. Зараз вони самі користуються позачерговістю скрізь і всюди — в усіх мислимих і немислимих касах, фактично безплатно літають на літаках Аерофлоту, найкращі купе і каюти зайняті теж ними. В їхньому розпорядженні кращі готелі і санаторії, в Москві і на місцях їх проводжають і зустрічають чорні «Волги» в будь-який час доби. Дипломатичні закордонні паспорти, спецполіклініки і депутатська надбавка, яка не обкладається податками, та багато іншого — хіба це не є відвертими привілеями?»

Виходить, що відкинута мало не відразу після пострілу «Аврори» ідея рівності (що й призвело до введення системи пільгового обслуговування) благополучно протрималась до наших днів. Одна з основних причин — неповна оплата праці. Відомий економіст, професор Геннадій Лисичкін, з котрим мені довелось розмовляти на одному з літературних семінарів, навів такі цифри: одна година праці коштує у Швейцарії пересічно 30 доларів, у ФРН — 28, у Франції — 15, а в СРСР менше одного (!) долара. Тобто наш співвітчизник на ринку праці «коштує» у тридцять разів менше, ніж швейцарець у Швейцарії.

Ніде в світі так низько, як у нас, не ціниться і праця державного діяча. Так що згадана публікація Е. Бейшенали розрахована лише на зовнішній ефект.

Як різновид інтелектуальної праці депутатська, безумовно, має високий рейтинг. Навряд чи суспільство що-небудь виграє, коли депутат чекатиме на свій квиток у загальній черзі. Так само як і будь-який діяч міністерського рангу. І єдиний високопоставлений чиновник, якого не варто було б пускати у «спецзал», це міністр шляхів сполучення. Хай на собі відчує всю чарівність загальних залів.

А чи існує і в країнах з конвертованою валютою, за яку можна купити все що завгодно і де завгодно, система якихось додаткових благ і послуг?

Американські законодавці, приміром, користуються правом прикрашати свої офіси творами національної художньої галереї у Вашінгтоні і кімнатними рослинами з Ботанічного саду США.

Мабуть, основна пільга члена японського парламенту полягає в тому, що на нього за межами залу засідань поширюється своєрідний «дипломатичний імунітет». У парламентських стінах на адресу депутата можуть бути виголошені слова будь-якого критичного заряду. Інша річ, коли це робиться в звичайних аудиторіях. Тоді промовцю навряд чи пощастить уникнути серйозних неприємностей, якщо він поставиться зневажливо до «мозкового тресту» нації. Логіка тут проста: обирали, кого хотіли. А коли вже обрали, то поважайте. Що ж до інших пільг, то депутатські зали в аеропортах і на вокзалах в Японії давно узаконені. Так само як право на безплатний проїзд три рази на місяць. При японському парламенті існує також, уявіть собі, спецїдальня, куди вхід лише за перепустками.

Цікаво, що спецїдальня існує і при датському парламенті, але за можливість повечеряти у вузькому колі датські парламентарі платять дорожче. Дорожче, ніж абсолютно ті ж самі страви коштують у загальнодоступній мережі. Так би мовити, оплачуваний спокій. Коли ж рядовому датчанину заманеться подивитись на свого прем'єра або лідера будь-якої політичної партії, то, будь ласка, лише плати за тутешнім прейскурантом.

У такій маленькій, але високорозвиненій країні, як Фінляндія, теж існує певний інститут додаткового заохочення для будь-якого вправного чиновника. Але найбільшою увагою все ж таки оточені саме парламентські діячі, котрих високо цінує суспільство за можливість доходити згоди в корінних питаннях розвитку країни. Така деталь: передбачено навіть, що в розпал найгостріших дебатів втомлений депутат може спуститись в сауну. Але голосування не пропустить, бо має при собі електронний прилад, на який заздалегідь надійде умовний сигнал. Пільги чи не пільги?

Не кажучи вже про зовсім відвертий спецбуфет, де депутати харчуються цього разу із певною знижкою.

На запитання журналіста, чи мають державні діячі які-небудь пільги, в пресслужбі Національних зборів Франції відповіли, що ні, не мають. Просто не зрозуміли один одного. Те, з чим ми вважаємо за свій святий обов'язок боротись, у Франції взагалі пільгами не вважається. Щодо цього навіть видано спеціальний «Трактат», де зазначається, що «виборці не зможуть забезпечити обраним свободу дій, якщо не створять їм належних умов». Так, навіть у процвітаючих країнах не можуть обійтись без того, що не придбаєш і за валюту, тобто без певних додаткових зручностей.

Питання про те, чи вистачило б у Маргарет Тетчер грошей на залізничний квиток, можна вважати риторичним. Але вона як прем'єр мала право безплатного проїзду, щоб не витрачала ані хвилини на клопоти. Хоч нас цікавить не сам по собі цей звичайний прецедент, а спосіб його реалізації. У відповідних правилах зазначено, що посвідчення, яке підтверджує право на проїзну пільгу, має обов'язково пред'являтись контролерові. І коли Маргарет одного разу сіла у поїзд, забувши це посвідчення вдома, то була негайно оштрафована.

«Так, пані, я знаю, що ви прем'єр-міністр. Та й обличчя ваше мені добре знайоме. Але закон є закон!»

Колись би у нас писали про це під рубрикою «Їхні дивацтва». А насправді йдеться про сувору регламентацію того, що можна прем'єру, а чого ні. Це одразу дає змогу відрізнити право від зловживання. Як пише зарубіжна преса, в багатьох країнах «особисте життя урядових осіб завжди під мікроскопом громадськості».

Чому ж спроба перенести на наш грунт додаткові стимули до кращої праці викликає загальнонародне обурення? Тому що вони так само спотворені, як і стимули основні.

Мабуть, не варто доводити, що моральні втрати від тієї мережі послуг, яка протягом тривалого часу функціонувала в нашій країні цілком легально, виміряти неможливо. Хоч заміські розважальні будиночки, мисливські угіддя й особливі сауни зовсім не пільги. В умовах, коли населення просто задихається в лабетах хронічних дефіцитів, коли стільки ще не вирішеного в соціальній сфері і не вистачає коштів на реалізацію найнеобхідніших програм, маємо не пільги, а розкрадання державного майна в особливо великих розмірах.

Так само слід кваліфікувати і всілякі інші зловживання.

Секретар парламентської комісії по пільгах Елла Памфилова розповідала, що її засипали «сердитими листами».

«Чому генеральська дочка разом із своїм батьком минає у аеропортах огляд, а інвалід війни на милицях зобов'язаний пройти передпольотний контроль? На якій підставі мають переваги при зарахуванні до вузу ті чи інші категорії абітурієнтів незалежно від успішності? І чому службова машина возить дружину на базар, сина в НДІ, а внучку до школи?» Чому?

Слід додати до цього, що карбованець, який, здавалося б, має бути однаково забезпечений незалежно від того, в чиїх він руках, теж явно ділиться на звичайний і «номенклатурний». Казус, котрий виник, мабуть, уперше в усій багатовіковій історії грошового обігу, і є безумовним надбанням нашої системи господарювання.

Чи може простий смертний так само витратити свої гроші, як представник влади? Виявляється, що не в грошах щастя, а в тому, що дорожче за гроші. Приміром, у можливості для одних придбати найдефіцитніші товари «народного» споживання, за які інші згодні переплатити, та й то не купиш.

Ось головні пільги. І не зникнуть вони навіть тоді, коли геть усюди позакривають спецлікарні, спецбудинки і спецдачі, не зникнуть, доки у нас пануватиме тоталітарна нестача елементарного.

«Пільги» тих, хто перебуває на самій горі, копіюються практично на будь-якому рівні. І чим він нижчий, тим ці «пільги» антисоціальніші. Хіба не факт, що інший дрібний службовець, якому за рангом нічого додаткового від держави не належить, бере все сам. Досить загадати тих скромних виконавців,

котрі «сидять» і в готелях, і в залізничних касах, і в поховальних конторах, послугами яких безперешкодно можуть користуватись хіба що цитрусові, тютюнові або конопляні «королі».

Що ж робити? Знову переорієнтуватись на зрівнялівку?

Якось в офіційній пресі промайнуло схвальне повідомлення, що один з кандидатів у депутати поширював таке звернення до виборців: «За все життя не мав ніяких пільг — ані дач, ані машин».

Знайшов чим пишатись! І взагалі сьогодні наш претендент зарахував до пільг машину, завтра хтось інший внесе туди холодильник або телевізор, а післязавтра?

Ні, не пишатися нашою бідністю треба, а соромитись її.

Раніше було: бідний, зате чесний. То більш: чим бідніший, тим чесніший. Слабка втіха за неможливість вибратись із злиднів. «О, бідність, бідність! Як принижує вона!» — цей вигук Пушкін вклав в уста збіднілого лицаря. Та чи проблема це лише лицарська?

Бідність і взагалі скотинячі умови так спотворюють сприймання світу, що будь-яке нормальне існування негайно викликає агресивний рефлекс. Якщо навіть до цього нормального існування раптом прилучаєшся сам. 1909 року Купрін надрукував нарис «Трохи Фінляндії», де очима двох росіян описує так званий «шведський стіл». Тобто плати певну суму за вхід, а далі їж скільки завгодно.

«От дурні, так дурні! Отакі бовдури, чорти їх забери! Та я, коли підрахувати, на три карбованці та сім гривен з'їв у них, у негідників... Ех, сволота, мало їх б'ють, сучих синів! Одне слово, чухонці».

А інший підхопив, зайшовшись від сміху: «А я... навмисне склянку розбив, а потім узяв в рибину і плюнув».

БІБЛІЙНИЙ ДЕФІЦИТ

Можна сказати, що ще з дитинства кожного з нас привчали до словесних кубиків. Які легко складались у звичні сполучення, не потребуючи ніякої роботи думки. Якщо майбутнє, то світле, дружба — непорушна, а контингент — обмежений. Відомий наш сатирик якось навіть сказав, що можна проголосити таке гасло, як «КПРС — вірний помічник партії», і ніхто не помітить.

Не можу забути, як наприкінці війни я був відряджений редакцією до Ульяновського танкового училища із завданням написати репортаж «Броня міцна». І на якомусь урочистому мітингу схвильований курсант вигукнув у натовп: «За повний розгром німецького фашизму і всього прогресивного людства!» Я необережно розсміявся. А вславлений воєначальник, генерал-лейтенант Володимир Кашуба, що стояв поруч, подивився на мене з докором. Коли я пояснив, він лише махнув рукою. Все одно ніхто не слухає, а якщо слухає, то не вдумується.

Уперше таке поняття, як «культ особи», увійшло в наш політичний лексикон через кілька місяців після 5 березня 1953 року і було оголошене в пресі. Цікаво, що воно не пов'язувалось ще з ким-небудь конкретно, і в переліку тих, хто боровся з цим шкідливим явищем, названо і самого померлого тирана. У липні того ж року на пленумі ЦК Маленков визначив проблему як «культ Сталіна», а потім аж до XX з'їзду вона зникла з газетних шпальт. Проте і Хрущов у своїй, безумовно, мужній доповіді склав «кубик» так, що з нього знову випало ім'я Сталіна і знову ми певний час почали засуджувати культ особи взагалі. Стосовно до Сталіна, але не згадуючи Сталіна.

Проте що означає сама по собі фраза «культ особи»? Чи справді треба його засуджувати? (А втім, мабуть, радше сказати «особистості», бо російське «личность» у контексті нашої розмови передається ще й цим словом). З того, що створила природа протягом своєї тривалої еволюції, її вінцем стала саме особистість. Як неповторність індивідуальних рис, що становить основне національне багатство кожної країни. Хтось назвав період сталінщини саме періодом «культу безособовості», що найточніше характеризує епоху. Право на індивідуальність мала лише одна людина — сам Сталін.

Скільки ж талантів загинуло у нас або не дістало повного розвитку саме через устремління до загальної пересічності?!

Культ особистості як такої був проголошений ще в античний період. Обмежена своїм часом рабовласницька Греція водночас дала такі взірці поваги до людини, котрими захоплюємось і донині. Неповторні своєю досконалістю витвори Фідія, Софокла та, власне кажучи, всього античного мистецтва перейняті людяністю.

Та лише Ісус проголосив людину найвищою цінністю буття.

Що ж це була за постать, яка справила такий величезний вплив не безліч поколінь і, зрештою, затьмарила собою вчення основоположників?

Вперше в історії цивілізації він, я б сказав, комплексно проголосив принципи гуманності, милосердя і взаємної терпимості, що й донині становлять загальнолюдські цінності. Його культ особистості, на відміну від античного, який був обмежений становими уявленнями, став значно демократичнішим. Якщо відкинути з Ісусового вчення міфічне забарвлення, побачимо заклик до соціальної революції ненасильницьким шляхом.

Як же далеке минуле співзвучне з тим, що відбувається сьогодні! Привабливість образу боголюдини для більшості в тому, що він самим фактом свого народження не в чертогах, а в хліву був усім зрозумілий. Народ проголошує його царем Іудеї, тобто «хто був ніким, той стане всім».

Ісус вражає вищий ієрусалимський світ своїми демократичними замашками. Претендент на престол і посланець божий, він з'являється у місті на ослі. Що це, як не відмова від законних пільг?!

Отже, згодом — шлях страждань, останній в житті Ісуса на скелю Голгофа. Що ж визначало трагічний фінал? Пригадаймо, як спрацював «феномен натовпу», якщо хочете — «мітингова стихія». Як швидко міняється настрій цього натовпу, як безжально скидає він того, перед ким ще вчора схилявся. І як ваблять його ті, хто обіцяє чуда і негайні рішення. А виявляється, що усе треба зробити самим, що попереду труднощі і самообмеження.

Так, спаситель розплатився саме за попу-

лізм, який обернувся загальним розчаруванням. Справді, можна одного разу викинути «дефіцит», тобто нагодувати «п'ятьма хлібинами п'ять тисяч чоловік». Ну, а далі? Щодня, у будні чудеса не робляться.

Але сама ідея соціальної справедливості і торжества людського духу, закладена в Христовому вченні, безсмертна.

КОЖНОМУ — СВОЄ

Уже давно відомо, що наша катастрофічна відсталість значною мірою пов'язана з недооцінкою інтелектуальної праці. У нас видатний дослідник, якщо тільки він не зайнятий в оборонному комплексі, може отримувати менше, ніж гробар на кладовищі. Тим часом у цілому світі — від Сполучених Штатів до молодих африканських держав — намагаються забезпечити своїй розумовій еліті (і не треба вкладати в це слово відтінок підозрілості) високий рівень життя. Там, коли хочете, створено культ інтелектуалів. До інтелектуалів відносять не лише наукову і технічну інтелігенцію, а й, уявіть собі... тих самих чиновників.

Тим часом рішуче виступати за культ особистості мали б і ми. Коли особистість чиновник, то за чиновника. Коли двірник, то й за двірника. Кожному з них мають бути створені найкращі умови для роботи. До речі, щодо двірників, то тут мені зовсім не до іронії. Бо колись, ще за царя, на двірниках тримався громадський порядок на довіреній їм території.

Треба, щоб і чиновник, і двірник, коли, звичайно, вони на своєму місці, були забезпечені в межах своєї компетенції усім необхідним. Ну, а далі, як то кажуть, кожному — своє. Бо коли всі одержуватимуть за свою працю однаково, то суспільство спостигне такий застій, порівняно з яким брежнєвська епоха видасться суцільним процвітанням.

Пошлюсь на голову парламентської комісії Юрія Голика. Він зіставляє працю, так би мовити, в межах одного відомства.

«Соціальна справедливість не в тому, щоб в одній черзі стояли академік і лаборант, а в тому, щоб будь-який лаборант, якщо він має талант, знання, працездатність, міг стати академіком. Рівність має бути в правах і стартових можливостях».

І далі: «Треба зрозуміти, що інтелектуальна праця — праця особливого роду. За важелі екскаватора може стати кожен, але далеко не кожен здатний створити цей екскаватор. І це зовсім не применшення ролі «простих людей». Просто суспільство зацікавлене в заохоченні розумової праці, бо від неї значною мірою залежить рівень життя, зокрема і «простих людей».

У свій час ми вправлялись в дотепах на адресу західного світу, де відомо, скільки коштує кожна людина. Але й досі більшість наших реформаторів чомусь сором'язливо замовчує, що ринкова економіка передбачає не лише попит і пропонування товарів ширвжитку, а й ринок засобів виробництва і робочої сили. У найосяжнішому розумінні цього слова.

Суспільству взагалі вигідно стимулювати особистість, хоч у якій би сфері вона виявлялась. У «них» витрачаються мільйони не лише на менеджерів, а й на переможниць конкурсів красунь, видатних модельєрів і рекордсменів. Рівно за 2 хвилини 11,53 секунди американець Майк Барроумен одержав сто тисяч доларів, оскільки переміг у запливі брасом на двісті метрів.

Що ж до британської королеви Єлизавети, то вона за новим законом щороку одержуватиме 7,9 мільйона фунтів стерлінгів (14,41 мільйона доларів). Не забуті й інші члени королівської родини. На утримання королеви-матері асигнується 640 тисяч фунтів, принцеси Маргарет — 200 тисяч фунтів і принца Едуарда — 100 тисяч фунтів. Причому щороку до цієї «зарплати» додається 7,5 відсотка.

Як на наш традиційний антимонархічний погляд, суцільна дикість! Чи доцільно взагалі з державної скарбниці фінансувати особу, яка до того ж хоч і царствує, а не править? Яка, на перший погляд, не має щонайменшого впливу на життя країни?

На це відповіла Маргарет Тетчер: «Переважна більшість народу нашої країни вважає, що королівська родина є якнайбільшим надбанням Великобританії». Хто-хто, а пані Тетчер гроші рахувати вміла. Королева Єлизавета, котра так дорого коштує казначейству, на думку всіх британців, свої пільги цілком виправдовує, бо править за символ стабільності суспільства. А консерватизм по-британському теж має свої незаперечні переваги.

Отже, поставимося з належною повагою і до наших співвітчизників, забезпечивши всім необхідним талановитих дослідників, рок-зірок і хороших чиновників.

Так от: чи потрібні у нас будь-які пільги? Висновок напрошується сам по собі. Оскільки в умовах, що склалися в країні, зарплата явно «не працює», без додаткових стимулів до хорошої праці не обійтись.

Ось думка Юрія Голика, на якого я вже посилався: «Відмова від додаткових, розумних, достатніх і, що принципово важливе, законних стимулів призведе до дальшого зубожіння населення. Тож задумаймось над тим, що ми хочемо мати на «виході»: суспільство загального благоденства чи довгу чергу за благодійною юшкою?» Певні пільги потрібні — стверджує чимало соціологів. Але не всім підряд, не за посадою, а за віддачею. У тому числі явно потрібні й пенсії, котрі призначаються... індивідуально, на саме існування яких останнім часом обрушився справжній шквал критичного вогню. Внаслідок чого при підготовці нового пенсійного закону саме слово «персональні» вилучене. Залишились пенсії за заслуги.

Та чи потрібні й вони? З таким запитанням я звернувся до Аркадія Клименка, який працює відповідальним секретарем відповідної комісії при Раді Міністрів УРСР. Ось що він сказав:

— Що ж, звернімось до переджовтневої історії. Далеко не все в ній було влаштоване погано. Зокрема, опікування непрацездатними і старими покладалось виключно на земства, тобто органи місцевого самоврядування, і фінансувалось в основному за рахунок добродійних пожертвувань. Державне забезпечення поширювалось лише на військових службовців і чиновників, серед яких, попри усталену думку, було чимало високих професіоналів. Розмір пенсії тоді

визначався відповідно до табеля про ранги. Їх було тринадцять, до речі, як і сьогодні в Англії. Тобто ніякої зрівнялівки, бо ранг, або класний чин, визначав передусім рівень компетентності. Цікаво відзначити, що трьом першим чинам — «цивільним генералам» — пенсії призначались лише за «височайшим повелінням» і в кожному випадку окремо, тобто вони були, безумовно, персональними. Що ж до нашої передвоєнної практики, то тоді теж розглядався конкретний «пакет заслуг» кожної людини. І, крім державних діячів чи вчених, на персональну пенсію мали право, скажімо, колишні політв'язні або медичні і ветеринарні працівники, які втратили працездатність у боротьбі з епідеміями.

У роки ж, які називаємо застійними, вони часом призначались не за віддачею, а за посадою. Будь-який керівник відомства, який розвалив галузь, так само забезпечується, як і його колега, котрий працював ефективно.

Проект нового закону, який розробляється і називатиметься законом про пенсії за заслуги, значною мірою демократизується. У ньому зрівнюються в правах члени партії і позапартійні. Передбачається, що право на пенсії за заслуги матимуть ті, хто досяг видатних успіхів у праці і громадській діяльності, незалежно від того, хто це — міністр, робітник або селянин. Знову ж таки «ні» зрівнялівці.

Упевнений, що конче потрібні й інші додаткові стимули. Йдеться, звичайно, не про спецм'ясо із спецпоросят. А про певну суму послуг поза чергою — транспортних, готельних, поштових та ін.

І ще: чорну ікру із знижкою — тяжко хворим, за повну ціну передусім результативним вченим, бо вона, як стверджують, посилює розумову діяльність.

ДЕМОН РУЙНУВАННЯ

Коли 14 липня 1789 року о 5-й годині ранку комендант Бастілії Де Лоне здав фортецю розлюченим парижанам, які урочисто запевняли, що нікому не чинитимуть зла, від нього за хвилину залишилась на бруківці тільки шпилька від галстука. Принаймні так свідчить професор Оскар Ієгер у своїй «Загальній історії», яку видано 1884 року в С.-Петербурзі і на яку я випадково натрапив в бібліотеці. Це була перша, але не остання жертва ери, що її названо новою. Сп'яніла від свободи Франція ніби відкоркувала «пляшку зла». Відтоді демон руйнування став неодмінним супутником усіх революцій. Знищувались не лише ті, хто думав «інакше». Знищувались традиції, мови і релігії.

Маю на увазі інші популярні заклики, спрямовані на мобілізацію мас. Скажімо, «Ріж недорізаних буржуїв!» або «Грабуй награбоване!»

З буржуями, здається, сьогодні все ясно. Так би мовити, припустилися прикрої друкарської помилки у вітчизняній книзі історії. Що ж до палаців, які теж закликали руйнувати, спитайте у старих киян, і вони пригадають, що один костьол у місті був перероблений на планетарій, а другий — на звичайний склад. В колишньому пансіоні шляхетних дівчат на Печерську до війни розмістився НКВС разом з повним набором знарядь для катувань. Але любителі бурхливих революційних перетворень не заспокоїлись і сьогодні. Спочатку ліквідували II поліклініку колишнього 4-го управління, запевнивши, що лікуватимуть тут дітей. Та лише два поверхи з п'яти відвели для цієї, безумовно, благородної справи, а на інших розмістились якісь сторонні організації. Чи то кооператори, чи то архітектори.

Отже, на розумну пропозицію залишити прекрасно обладнаний медичний заклад для Києва, демократизувавши лише список його пацієнтів, належної реакції не було, тобто, по суті, перетворили «костьол на планетарій».

Ще більш руйнівна ідея визріла в обласному відділі охорони здоров'я. Він ухвалив на базі колишнього облліксанупру розмістити дитячу лікарню.

Здавалося б, сам Бог звелів, виходячи із безумовного принципу: все найкраще — дітям! — змінити тут контингент обслуговуваних.

Але виявилось, що обслуговувати дорослих і лікувати дітей — це різні речі.

Чого ж не повинно бути в дитячій лікарні? Балконів, скляних дверей і міжсходових прорізів, щоб не треба було чіпляти застережний плакат, текст з якого я переписав в одній дитячій лікарні:

«Прошу вас, не надо съезжать по перилам,
Вы можете в зубы попасть крокодилам,
Они притаились на каждой площадке
И всех, кто съезжает, хватают за пятки».

Наївна, але зворушлива спроба врятувати становище в непристосованому приміщенні.

Усе те, чого не повинно бути в дитячій лікарні, в колишньому облліксанупрі є. І балкони, і скляні двері в кожній палаті, і поручні, за якими провалля поверхів.

За даними, які дали мені в Київському міськвиконкомі, щоб перебудувати дорослу лікарню на дитячу, знадобиться кілька років. Треба скласти проект, знайти будівельників, які й так постійно не встигають, демонтувати «дорослу» апаратуру і змонтувати «дитячу» та ін., що коштуватиме майже стільки, скільки спорудження нового об'єкта. Та чи не варто у цьому разі саме будувати, а не перебудовувати? То більш, що понад сто п'ятдесят мільйонів, відпущених на розширення обласної медицини, так і залишились неосвоєними.

Тут ми впритул підходимо до питання, котре значною мірою все пояснює. Кого ж нині обслуговує колишній облліксанупр? Одна з небагатьох у місті лікарень, де створені більш-менш нормальні умови і до рівня якої слід було б підтягувати інші наші оздоровчі об'єкти. Він обслуговує переважно інвалідів війни і сім'ї загиблих, афганців і ветеранів, котрі втратили здоров'я на виробництві. Щось близько вісімнадцяти тисяч чоловік.

Але безглузда адміністративна витівка, безумовно, не знайшла б депутатської підтримки, якби тут не залишились на обслуговуванні ті самі ненависні апаратники місцевого масштабу. Хоч щодо інвалідно-ветеранського контингенту їх усього 0,7 відсотка, заклик «різати недорізаних...» свого значення не втратив.

Зрештою, коли вони так дратують, варто

ідкріпити і їх, але в цілому повна перебудо-а готового «палацу здоров'я» все ж таки за межами здорового глузду. Бо руйнується не лише споруда й апаратура. Руйнується передусім те, що дорожче за будь-які споруди. Це медичний колектив, який спрацювався за багато років.

Через суто політичні мотиви закрито спецлікарню і в Одесі. Небажаною її оголосила сесія міськради. Чому? Тут теж умови кращі, ніж у звичайній медичній мережі Одеси, де, як висловився один одесит, що не поліклініка, то стайня. Ну, взяли б та й відкріпили-таки апаратників. Проте вирішили перепрофілювати не контингент, а самий заклад. Замість багатопрофільної лікарні відкрити опіковий центр. Безумовно, такий місту потрібний. Але чому за багато років його не спорудили? Чому знову ж таки треба не будувати, а перебудовувати?

За свідченням колишнього начальника 4-го управління академіка Костянтина Тернового, відомчі санаторії «Шахтар» і «Металург», які в свій час були підпорядковані відповідним міністерствам і згодом передані профспілкам, занепали. Занепадають і здравниці 4-го управління, передані в ті самі руки. Хоч, як повідомив начальник відділу санаторіїв і будинків відпочинку Олександр Дюдін, тут і раніше на п'ятдесят відсотків було неноменклатурного контингенту.

Так, відкріплюйте і перекріплюйте кого завгодно, але не руйнуйте!

В. Гарбуз. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Сон»

Ні для кого не є таємницею, що в свій час була створена номенклатурна індустрія обслуговування, завдяки якій вирощували високосортні овочі і фрукти, випікали хліб з добірного борошна тощо. Тут була не лише високоякісна сировина, а й першокласні майстри. Відав цим господарством восьмий відділ міського управління торгівлі.

Звичайно, коли все населення споживає, можна сказати, нітрати, така спецмережа неприпустима.

Що ж зробили з нею тоді, коли всюдисущі неформали, а за неформалами й депутати оголосили справжній хрестовий похід проти всіляких «привілеїв»? Усе просто зруйнували. Закрили спеццехи і спецділянки, закрили раніше закритий радгосп-комбінат «Пуща-Водиця». Щоб ні нашим, ні вашим. І візьму на себе сміливість сказати, що даремно закрили. Знову ж таки був припинений унікальний досвід.

Тим часом ці «точки» треба було неодмінно зберегти. А на спецобслуговування перевести тих, хто найбільше постраждав від катастрофи 26 квітня, тобто передусім тих, хто в першу чергу потребує чистих продуктів.

І ще одна адреса досвіду. Маю на увазі готель «Жовтневий» у Києві. Побудований спершу для апаратників, він нині перейшов на госпрозрахунок і розчинив двері для вчених, ділових людей, спортсменів, туристів, причому не з числа «номенклатурних», а найдемократичніших. Тих, що з рюкзаками. Що ж до самих апаратників, то їх зупиняється в готелі зараз дуже мало.

За кількістю персоналу на душу кожного відрядженого готель виграє порівняно з іншими готелями міста. Так званий сервіс тут кращий, ніж на інших об'єктах подібного класу. Тут справді належна культура обслуговування, чудово вихований персонал. Ввічливість, яка поєднується з гідністю. Скажімо, в обідньому залі всі ваші спроби дати офіціантці «на чай» залишаться абсолютно марними. Вас доженуть на порозі і віддадуть решту до останньої копійки. І все це завдяки старанням висопрофесійного менеджера Леоніда Стригуна.

То що ж робити з «Жовтневим»? Передати, як хтось уже пропонував, на баланс міського управління комунальних підприємств? Яке відає не лише готелями, а й кладовищами, і навряд чи здатне зберегти тут нинішній рівень?

Не можу не пригадати публічний виступ тодішнього заступника голови Ради Міністрів СРСР Олександри Бірюкової, котра проголосила з високої трибуни принципи соціальної справедливості, як вона її розуміє. Одним обслуговування погіршити, іншим — поліпшити. Даруйте, для чого ж погіршувати?! У будь-якій країні з нормальними економічними стосунками Бірюкову взяли б на сміх. Тим часом одне за одним під тиском мітингової стихії руйнуються першокласні санаторії, закриваються теплиці і передаються кооперативам приміщення колишніх клінік.

А хоч хто-небудь з нас став через це жити краще? Чи не варто замість того, щоб без кінця «задобрювати народ», забезпечити йому пристойний рівень життя?

ГЕЛІЙ АРОНОВ,
доктор медичних наук,
майстер спорту СРСР

Зупиніть чемпіонку!

- **Феномен рекордоманії: найсильніші спортсмени частіше хворіють, ніж люди, котрі ніколи не займались фізкультурою.**
- **Шкода від ранніх навантажень.**
- **Під загрозою здоров'я багатьох дітей.**

Цікаво стежити за змаганнями гімнастів чи фігуристів, заглибившись у крісло перед телевізором. З часом навіть починаєте вловлювати, який елемент виконано не зовсім досконало, де стався зрив. Це означає, що й ви стали справжнім знавцем, кваліфікованим уболівальником і відтепер маєте право на критику: «Ні, Дронова сьогодні не тягне! І навіщо її ввели до команди?»

Вболівальник нетерплячий. Він ладен негайно закреслити невдаху Ніну Дронову в складі збірної. Не хоче зробити знижку на те, що Дронова у минулому році подавала такі блискучі надії і що лише травми та хвороби перешкодили цим надіям здійснитися. Він вже майже забув, що бідолашній Ніні лише 12 років. Його дратує печать втоми на цьому дитячому, та наче й не дитячому вже обличчі. На екрані треба всміхатися.

Ще добре, що цей знавець стежить за змаганнями по телевізору. Оператор не може зробити чемпіонці оптимістичну усмішку, але він може не показувати, як вона плаче. Дивлячись з трибуни, побачиш і це.

На спортивних змаганнях взагалі багато плачуть. Ллють сльози і переможені, і переможці. За кулісами і на п'єдесталах. На Олімпійських іграх і на першості міста Василькова. Сльози радості і сльози відчаю...

Якби все це відбувалося не з мужніми і фізично розвиненими спортсменами, можна було б подумати, що всі ці люди слабують на емоційну нестійкість, яка свідчить про астенізацію нервової системи. Такий стан відомий у людей хворих, слабких, а також у пацієнтів, на чиїх плечах лежить чималий вантаж прожитих років... Але ж тут молоді й квітучі!

Сучасний спорт багатоликий. Він безперервно росте, народжує нові види і, найголовніше, ставить дедалі вищі вимоги до спортсменів. Зростання спортивних результатів за останні 10—15 років просто приголомшує. Нерідко воно відбувалося стрибкоподібно. Проаналізувати цей феномен ми спробуємо пізніше, а тепер лише підкреслимо: щоб досягти таких результатів, треба гранично інтенсифікувати тренування спортсменів, включити у роботу всі їхні приховані резерви, різко збільшити навантаження.

І ще одна загальна риса сучасного спорту: він вельми помолодшав.

Безумовно, зворушливо дивитися, як на найвищу сходинку олімпійського п'єдесталу піднімається чотирнадцятирічне дівчисько. Але ж, щоб стати олімпійською чемпіонкою, треба було готуватися роки й роки. У скільки ж вона почала? У вісім? В шість? В чотири?

Ні, ми вже не дивуємось, коли, привівши у басейн свого десятирічного сина, чуємо: «Переросток!» Не дивуємось, коли мами й бабусі біля спортивних залів пасуть трохи не немовлят. Не дивуємось навіть, коли спостерігаємо справжніх немовлят, що не вміють ще ходити, але вже пірнають і плавають. Тренери поки що придивляються. Та, може, недалеко той час, коли й п'ятирічні будуть переростками? Можливо, це призведе до нового «вибуху» результатів. Адже дитячий організм у певному розумінні може працювати інтенсивніше за дорослий: маса його менша, і відповідно натренована серцево-судинна система легко забезпечить її киснем. А якщо врахувати ще дитячу пластичність, гнучкість, а у ряді ситуацій і безстрашність (у дітей просто не розвинене ще почуття небезпеки), то безперечно, майбутнє спорту за наймолодшими.

Але різке омолодження спорту, крім підвищення ступеня ризику, має ще й багато інших негативних наслідків, серед яких такий: коли вашого невдаху сина в десять років назвали переростком, то хлопця, який почав свій спортивний шлях у п'ять, вже у вісімнадцять назвуть ветераном, і доведеться йому сходити з доріжки, з рингу чи помосту. У вісімнадцять він вже нікому не потрібний?

Та облишмо поки що цю проблему. Розглянемо деякі аспекти впливу спортивної спеціалізації і великих спортивних навантажень на здоров'я. Будемо виходити з загальновідомого, неодноразово доведеного науковими спостереженнями факту, що фізична активність, рухливість, динамічність, безумовно, корисні для людини, як і протилеж-

не: малорухомість, пасивність, гіподинамія небезпечні й шкідливі для неї. Але чи випливає звідси, що чим більші, інтенсивніші навантаження, тим краще для організму? Ні, оптимум досить добре відомий. Понад те, його можна визначити для кожної людини індивідуально. Щоправда, може з'ясуватися, що цей оптимум, тобто безумовно корисний обсяг навантажень, нижчий від тренувального, спортивного. Отже, спортивні навантаження зайві, тобто шкідливі? Ні, цього ще сказати не можна. Раціональний режим фізичної активності, потрібний для підтримання стану здоров'я, не зачіпає значною мірою резерви організму, які дуже великі, і саме за їхній рахунок обдаровані спортсмени досягають високих результатів. Ну, а коли не обдаровані? Коли спортсмен різко збільшує навантаження, рівень яких значно перевищує не лише оптимальний, а й припустимий? Тут він і потрапляє у зону, яку спортивні лікарі стримано називають «нераціональними заняттями спортом». Ця зона нагадує королівство кривих дзеркал, бо кожен у ній видається не тим, ким є насправді. Приміром, сильна людина водночас може бути слаба, коли її захисні сили пригнічені і будь-яка дріб'язкова причина може викликати хворобливий стан.

Або ще такий приклад: могутній атлет із сталевими м'язами потерпає від безсоння і часом буває не лише дратівливий, а й плаксивий.

Попри напружену тренувальну роботу, його результати не зростають, то більш, вони починають знижуватися, причому настає розлад навіть звичного, відпрацьованого роками динамічного стереотипу виконання рухів. Саме в такому стані у спортсмена на змаганнях не виходить те, що виходило на тренуваннях. Він починає метушитися, змінювати техніку виконання, гарячково шукати об'єктивні причини свого зриву — дуже низького результату, нездатності досягти звичайного для себе контрольного нормативу, травми, врешті-решт.

Ненайкраща спортивна форма у спортсмена, що довго і наполегливо тренувався, і є, як правило, доказом перетренування, перенапруження. Цим пояснюється не лише сам спортивний зрив. Багато спортсменів найвищої кваліфікації хворіють на респіраторні недуги в особливо гострій формі, хоч це далеко не всі можливі негативні наслідки нераціональних занять.

Усе сказане, безумовно, справедливе для будь-якого організму, якщо тренувальний режим перевищує його резерви адаптації. Але особливо гостро стоїть питання для юних спортсменів. Адже вони перебувають у періоді формування, росту, їхні реакції ще нестійкі, мінливі. Тобто перевантаження лягають на мало підготовлені плечі, і особливо шкодять, коли відбувається те, що тренери називають «натаскуванням», тобто намаганням досягти найвищих показників за короткий відтинок часу. Завжди знайдуться кон'юнктурні міркування щодо такої системи підготовки: тут і можливість сенсаційних перемог на «дорослих» змаганнях, і аргументи на зразок: «Коли в дитячому (юнацькому) віці такі досягнення, то яких же рівнів пощастить досягти, коли юний спортсмен виросте!»

Але найчастіше зростання спортивних талантів обривається дуже рано. Як вже зазначалося, вони йдуть зі спорту, так і не ставши дорослими. Та навіть ті, хто залишається, повсякчас наштовхуються на ті самі проблеми — стагнацію результатів, часті травми і хвороби...

Це не теоретичні міркування. Доведено, що великі фізичні та емоційні навантаження пригнічують у дітей активність залоз внутрішньої секреції, зокрема статевих. Скажімо, затримка статевого розвитку у дівчат, що інтенсивно займаються спортом, більш ніж у три (!) рази перевищує норму (!). На жаль, вчені обстежували лише спортсменок, які починали тренуватись у віці семи-дев'яти років і пізніше. А що ж з тими, хто почав у п'ять-шість років?

Треба наголосити: все це дані із спеціальної літератури, широкій громадськості вони не відомі. У нас не заведено чомусь писати про зворотний бік спортивної медалі. Може, тому і науковці та лікарі такі спокійні.

Але повернімось до дорослих. У 70-ті роки просто на наших очах виник феномен, значення якого ще й сьогодні мало хто усвідомив. Йдеться насамперед про важку атлетику — штангу. Адже всі попередні досягнення були перевершені протягом небагатьох років. Відбувся той самий, вже згадуваний нами «вибух» результатів. У кожній ваговій категорії вони зросли буквально на десятки кілограмів. Характерно, що паралельно до цього фантастичного зростання рекордів йшов і інший процес — монополізація. Маю на увазі, що їхніми володарями ставали, як правило, представники лише двох країн — СРСР та Болгарії. Іноді в цю суперечку втручалися спортсмени Румунії, Китаю, Куби, Північної Кореї, НДР. З лав претендентів на нагороди, титули і рекорди цілком зникли представники колишніх великих важкоатлетичних держав — США, Німеччини, Франції, скандінавських країн, Єгипту, Ірану, Японії...

Звичайно, можна б тільки радіти з такої рішучої і недвозначної перемоги богатирів з тодішніх соціалістичних країн, якби не тривожні звістки, що дедалі частішають випадки звинувачень штангістів у використанні хімічних речовин для стимуляції м'язів. Йшлося про вживання так званих анаболічних стероїдів, тобто синтетичних чоловічих статевих гормонів. Ці речовини запозичено у... тваринників, котрі в такий спосіб збільшували живу вагу тварин. Прикро усвідомлювати, але тренери й спортивні лікарі поставилися до своїх довірливих підопічних саме як до худоби. В кожному разі, мета була та сама: швидко збільшити м'язову масу, а отже, й рекорди у тих видах спорту, які вимагають передовсім швидкісно-силових якостей. Успіх був шалений і тим більш спокусливий, що у перші роки протидопінговий контроль на міжнародних змаганнях гормональні препарати не виявляв. Невпинному зростанню результатів, особливо у надважкій ваговій категорії, була відкрита зелена вулиця.

Схаменутися змусило знов-таки тварин-

ництво, точніше споживачі його продукції. Виявилося, що у м'ясі тварин, годованих гормонами, вони залишаються надовго і в кількостях, достатніх, щоб викликати небажані біологічні ефекти. Медики вдарили на сполох. Вжили заходів і фахівці з протидопінгової служби у спорті: у їхньому арсеналі з'явилися відповідні методи, контроль став обов'язковим на найбільших міжнародних змаганнях. Наслідок — дискваліфікація кількох спортсменів (в тому числі й радянських). Наша реакція була стереотипна: підступи імперіалізму!

Звичайно, здоровий глузд вимагав відмови від хибного і безперспективного шляху. Але амбіції та гонитва за рекордами диктували інше. Почалися маніпуляції з препаратами, пошуки таємної тактики, розрахованої на обминання підводних рифів перевірки. Здоров'я спортсменів, їхні долі залишались якось поза увагою. Чи варто було говорити про них, коли йшлося про престиж нашої країни, який, як завжди, залежав від олімпійських медалей і зовсім не залежав від здоров'я народу.

На безхмарній і «бездопінговій» Московській олімпіаді золоту медаль із штовхання ядра виграв хлопець з Кременчука Володимир Кисельов. Це був ще один видатний успіх школи тренера Івана Паламарчука. Призи, відзнаки, грамоти, премії... І майже ніхто не поцікавився, куди ж через дуже короткий час зник сам спортсмен. Бо кому б спало на думку шукати його у лікарнях та госпіталях? А Кисельов роками перебував саме там, бо у нього розвинулося важке захворювання, пов'язане з уживанням гормонів. Його життя врятувала складна операція, але здоров'я йому не поверне вже ніхто. Тепер з гіркотою згадує, які настанови давали атлетам тренери. «На Іграх,— казали вони,— потрібні люди, здатні вийти у сектор навіть із зламаною ногою і здобути при цьому такий результат, який буде потрібний!»

А що ж тренер Іван Паламарчук? Як він прореагував на нещастя учня? Невідомо. Але ось у 1989 році на легкоатлетичному Кубку Європи в Англії за вживання анаболіків дискваліфіковано 22-річного штовхача ядра Олександра Богача, вихованця того ж Івана Паламарчука.

Ясна річ, проблема допінгів не зводиться лише до анаболітичних стероїдів. Список хімічних речовин, що кваліфікуються як стимулятори і підлягають безумовній забороні, такий великий, що лише перелік їх зайняв би кілька друкованих сторінок. І список цей день у день зростає, бо йде своєрідне змагання між службою допінгового контролю, з одного боку, і хіміками, фармакологами, тренерами і спортсменами — з другого. Щоправда, останні стали тільки споживачами й жертвами, бо у багатьох випадках просто нічого не знають про небезпеку, на яку наражаються. Зрозуміло, йдеться в основному про наших атлетів. Адже кинули штангу, що значною мірою виявилася хімічною, спортсмени багатьох країн, дізнавшись, яку загрозу їхньому здоров'ю становлять анаболіки. Щоправда, дехто іде на ризик і у «них», але то вже його справа. Адже свідомо вживав гормони рекордсмен світу зі спринту канадець Бен Джонсон. Його викриття в олімпійському Сеулі стало найбільшою сенсацією всесвітніх ігор. Сенсаційним було і зняття з олімпійського помосту всієї болгарської команди штангістів. Наших атлетів неприємності начебто обминули. Але як же тоді кваліфікувати викриття двох провідних радянських штангістів — Віктора Тригубова і Артура Акоєва ще перед Олімпіадою під час позапланової перевірки МОК?

Так, спортсмени на Заході гаразд знають, що постійне вживання біологічно активних речовин може призвести до тяжких наслідків, бо преса неодноразово писала про трагічні долі атлетів, які попри все вирішили ловити свій шанс. Скільки публікацій викликала лише смерть відомої західнонімецької спортсменки Біргітт Дрессель!

А що знають наші? Чи розповідають їм наставники, що зловживання «хімією» з високим ступенем вірогідності може спричинити тяжкі ускладнення? Якби розповідали, то, може, не було б трагедій, про які час від часу пошепки сповіщають один одного в спортивних колах, не було б зламаних доль і навіть самогубств серед недавніх ще чемпіонів, зовсім молодих хлопців. Якби знали, то дівчата звернули б більше уваги на вияви так званої маскулінізації, тобто надмірного оволосіння, зниження тембру голосу і т. ін. що є прямим наслідком вживання чоловічих гормонів. Серйозна загроза майбутній жінці і її майбутнім дітям (якщо вони будуть!).

Хочеться запитати: що ж далі? Відповіді поки що нема, а це означає, що наш спорт прямує вже второваним шляхом. Ось його віхи лише у 1990 році: в Сіетлі на Іграх доброї волі знято з виступів за вживання допінгів екс-чемпіонку світу з стрибків у висоту Тамару Бикову та рекордсменку Європи з семиборства Ларису Нікітіну; наступного місяця вже на першості Європи у югославському місті Спліті знято радянського штовхача ядра Сергія Лиха... Справді, що ж далі?

Колись видатний вітчизняний учений, засновник усіма визнаної системи фізичного виховання професор Петро Лесгафт пророкував, що спорт як професійний вид діяльності буде безумовно шкідливим для фізичного й психічного здоров'я людини. Як він угледів це зі свого XIX століття, коли й спорту у нашому розумінні ще не було, то вже, як кажуть, таємниця. Сучасники не розуміли його, та й у наш час ці думки мало кому відомі.

На жаль, багато передбачень Лесгафта здійснилися. Спорт у наш час вийшов на такий рівень фізичних і психічних навантажень, що потреба допоміжних заходів для спортсменів, що перебувають на його вершинах, стала доконечна. Допінг — лише один рядок у їх довгому списку. Наприклад, анаболіки не потрібні ігровикам, фігуристам чи тенісистам. Але й їм, щоб існувати на найвищому спортивному рівні, треба допомагати. А як?

Щоб відповісти на це, треба зазирнути у кошторисні папери, що стосуються організації будь-якого спортивно-тренувального збору. В них передбачені кошти на фармацевтичне забезпечення у досить-таки значних розмірах: від 45—63 копійок в день на

одного спортсмена середнього рівня до 2-х карбованців 80 копійок для атлетів із збірних команд країни (для порівняння наводимо суму, що відпускається на хворого в терапевтичному відділенні міської лікарні — 65 копійок!). Отже, йдеться не про зеленьку чи пігулки від кашлю.

Якби досвідчений лікар-кардіолог, котрий багато років працював у стаціонарі і не мав ніякого стосунку до спорту, поцікавився фармакологічним забезпеченням спортсменів високого класу, він з подивом дізнався б, що їм призначається багато з того, що він вважає за потрібне давати своїм пацієнтам з тяжкими ураженнями серця. Здавалося б, навіщо молодим і здоровим людям те, що змушені ковтати літні люди зі стенокардією, ішемічною чи гіпертонічною хворобою? «А щоб компенсувати наслідки великих навантажень,— відповідають фахівці. — Сьогодні без фармакологічної допомоги у спорті обійтися неможливо».

І ще, мабуть, вразить неспортивного лікаря кількість вітамінів, споживаних спортсменами. Звичайно, вітаміни потрібні кожній людині, надто під час напруженої праці. Але ж кількість... часто набагато перевищує звичайні рекомендації з медичних довідників. Чи не забувають при цьому спортивні вітамінологи, що ці препарати теж мають чималу біологічну активність, особливо такі, як вітаміни А, Д, Є? Нещодавно і наша спортивна преса сповістила, до яких наслідків може призвести передозування цих препаратів. Йшлося про баскетболіста команди майстрів, якого тренер перед грою змусив прийняти велику дозу вітамінів. Скінчилося це реанімацією.

Передозування вітамінів, наслідків якого не може виявити жодний допінговий контроль, зумовлює погіршення функцій шлунку, кісткового мозку, печінки. Цей останній орган взагалі чи не найбільше потерпає від препаратів, бо саме печінка є в організмі тією лабораторією, де знешкоджуються продукти переробки хімічних речовин, токсичні залишки медикаментів та інших чужорідних агентів. Чи не тому патологія печінки — один з найбільш поширених видів захворювань у спортсменів?

Та й чи може бути інакше, коли зважити й на те, що спортсмени з дитячого віку зростають не лише під впливом фізичних навантажень, а й в умовах суворих обмежень у харчуванні. Адже маленька власна вага, затримка природного розвитку організму дуже вигідні для честолюбних тренерських намірів у ряді видів спорту (спортивна і художня гімнастика, акробатика, жіноче фігурне катання, стрибки у воду тощо). А що сприяє досягненню найвищих результатів — те святе і не може бути відкинуте з будь-яких міркувань. Тому й з'являються на змаганнях найвищого світового рівня дівчатка, вага яких десь на рівні 30 кілограмів, зріст — 133—135 сантиметрів. Тому й шукають претенденток на чемпіонські звання ще в дитячому садку. Тому, коли румунка Надя Команечі у 13 років виграла дорослий чемпіонат Європи, наші «патріоти» вирішили перевершити цей рекорд і зажадали, аби до дорослих змагань допускали дівчат з 11 років.

Хто мав справу зі спортсменками саме цієї категорії, стежив за ними під час тренувальних зборів і змагань, знає, що ця малеча сидить на суворій дієті і може тільки мріяти про цукерку, тістечко, навіть просто про зайвий шматок хліба. Ось свідчення багаторазової олімпійської чемпіонки Людмили Турищевої: «На сніданок 50 г голландського сиру і півсклянки чаю чи кави. На обід 100 г м'яса, 100 г овочів і склянку рідини (це може бути компот, сік чи мінеральна вода). А вечерю (100 г сиру і склянку кефіру, або лише кефір, або одне яблуко) я одержувала лише в тому разі, коли «заробляла» її на тренуванні. Тобто коли тренування пройшло не дуже інтенсивно і я втратила ваги менше, ніж заплановано (звичайно за тренування я втрачала 300—800 г), вечеря відмінялася».

Тренери пильно стежать за вагою спортсменок, і, коли вона виходить за «ідеальні» межі, дівчатам дають сечогінні препарати, аби вивести з організму «зайву» рідину. Важко дивитися на цих дітей, прикутих ланцюгом спортивних амбіцій до «вищої мети». Хоч зовсім не маю на меті малювати чорною фарбою портрети всіх тренерів, викриваючи їхні «злочинні» наміри. Вони поставлені в такі умови. Коли найвищою цінністю ми визнаємо перемогу, не питаючи, як вона дісталася, коли наша найсвятіша мета — золоті олімпійські медалі, тоді ми не можемо дозволити собі думати ще й про долю маленької людини, що ці медалі виборює. Вимагати від тренерів, аби вони за нашої військово-патріотичної ідеології дбали ще й про всебічний розвиток і здоров'я своїх підопічних, було б просто лицемірством. Щоправда, в останній час точиться багато розмов про «тренерську мафію». Не будемо спростовувати чи, навпаки, викривати їхні джерела. Зауважимо лише, що моральний рівень нашого спорту і його діячів точнісінько відповідає загальному стану громадської моралі у суспільстві.

Що це саме так, переконує одне запитання: а куди дивляться батьки тих дітей, яких позбавляють дитинства, а можливо, й майбутнього? Чи, може, всі маленькі невільники великого спорту сироти? Може, їх набирають саме з дитячих будинків? О, ні. Мешканці цих закладів не цікавлять шукачів спортивних талантів, надто вже багато мороки було б з цими знедоленими дітьми. Тренерам потрібні не тільки влаштовані діти, а й обов'язково батьки. Так, саме батьки, які стануть спільниками і однодумцями.

Відверто кажучи, важко зрозуміти цих батьків. Що керує ними? Жадоба слави? Бажання щастя дитині, яка стане відомою всьому світові? Матеріальний зиск, нарешті? Та треба бути людиною геть засліпленою, щоб не усвідомлювати, що, навіть досягши всього цього (до найвищих сходинок п'єдесталів дістаються одиниці!), навряд чи можна буде компенсувати реальні втрати, на які довелося піти.

Слава, гучний розголос, паблісіті — все це падає на плечі дитини, якій би ще гратися ляльками, читати дитячі книжки, бавитися з друзями, ласувати морозивом. Кажуть, за те юна спортсменка чи спортсмен побачать цілий світ! Я розмовляв з олімпійською чемпіонкою з гімнастики, яка побувала на

всіх континентах. Що вона знала про них? Майже нічого. Що бачила? Спортивні арени, кілька магазинів, де всі наші купували однакові речі, якийсь музей якогось визначного діяча, про якого ніколи не чула. Безпосередньо перед нашою зустріччю вона побувала в Англії та Шотландії. Я мав необережність спитати її про Роберта Бернса і впевнився, що це ім'я їй не відоме. «Вона не дуже й знає, хто такий Пушкін, а ви про Бернса...»,— дорікнула мені її вчителька зі спортивного інтернату, коли я поділився з нею своїм відкриттям.

То навіщо ж їздити по світу? Що шукати в ньому? А матеріальні здобутки — закордонне шмаття, апаратура, грошові винагороди? Ціною дитинства.

Що ж, треба відверто сказати: у нашому спорті вже багато років успішно конкурують зі спортивними і зовсім неспортивні, суто матеріальні стимули... Тому чи не найвищою цінністю вважається можливість виїхати за кордон (особливо у капіталістичну країну), а останнім часом — укласти професійний контракт із закордонною командою чи фірмою, виступити у змаганнях з високим призовим фондом.

Та, мабуть, пояснити психологічний стан батьків, котрі всіляко заохочують своїх олімпійських нащадків, не можна лише матеріальним зиском. Ситуація складніша. Ми, безумовно, маємо справу зі своєрідним феноменом, до якого призвела й багаторічна безладна і погано науково обгрунтована пропаганда спорту. У свідомості людей відбились газетні кліше: «Спорт — це здоров'я і довголіття!» «Від значка ГПО — до олімпійських медалей!» «Вище прапор радянського спорту!..»

Під цими закликами народжувалися і безславно помирали галасливі кампанії, а саме: «Всім цехом на стадіон», «Бігом від інфаркту», «Ти і я — спортивна сім'я» і, зрештою, «1 + 2 = мільйони...»

Останню загадкову формулу треба пояснити, бо навряд чи хто зараз пам'ятає цей витвір стратегів Держкомспорту. Як усе «геніальне», він був надзвичайно простий: малося на увазі, що кожний, хто вже займається спортом (1), приведе на стадіон ще двох новачків (1 + 2), внаслідок чого лави фізкультурників зростуть одразу на кілька мільйонів. Сама епоха надихала на такі ідеї, не вимагаючи ані технічного їх обгрунтування, ані елементарних розрахунків.

Подібні кампанії починалися і вмирали, та не минали безслідно. Були у них свої герої і свої жертви. Йдеться не тільки про людей, які довірливо кинулися бігти від інфаркту, прибігаючи часом саме до нього. Навіть люди нелегковажні, розсудливі піддавалися магії великих цифр і заклинанням преси. Рекомендована їм панацея у вигляді масового бігу чи поголовної аеробіки кликала на старти. І вони виходили на них, а головне — знову ж таки виводили своїх дітей. Газети і телебачення охоче пропагували ці сумнівні спортивні заходи. «П'ятирічний хлопчик пробігає з батьком 10 кілометрів! Перший марафон! Маленький стайєр!» І жодних заперечень, жодного голосу проти! Невже ніхто не мав ніяких сумнівів щодо безпечності таких навантажень для малят, котрі, може, вперше у житті вийшли на велику дистанцію? Невже всі забули, що вправи на витривалість фізіологічні лише для дорослих, а у дітей треба розвивати інші якості — спритність, гнучкість, координацію рухів? Невже не пам'ятали слова дворазового переможця Олімпійських ігор з марафонського бігу Абебе Бікіли (помер у 41 рік від інфаркту): «Марафонський біг — це своєрідна спроба самознищення»? (Спроба автора цих нотаток надрукувати той же критичний матеріал у «Спортивній газеті» редакція рішуче відхилила).

А що з цього приводу думали наукові авторитети? І взагалі, що вивчає спортивна наука? На останнє питання навряд чи варто відповідати у цій статті. Тема для великої спеціальної розмови. Але й обминути його повністю не можна. Адже саме у нашій країні найбільша в світі кількість наукових спеціалістів з фізкультури і спорту, які працюють у багатьох науково-дослідних та навчальних фізкультурних інститутах. Серед них багато людей з вченими ступенями і званнями.

До останнього часу такий заклад функціонував і в Києві — Науково-дослідний інститут медичних проблем фізичної культури. Його діяльність була вельми типова. Протягом 12 років його очолював професор А. Шелюженко, венеролог-дерматолог за фахом. З таким же успіхом можна керувати і конторою кінопрокату, і відділенням держбанку, і птахофабрикою чи радгоспом. Формувався і відповідний колектив, інакомислячих в ньому не потребували, серйозного вивчення гострих проблем фізкультури та спорту — також.

Інститут припинив своє існування раптово. Його закрили після Чорнобиля, бо не знайшли іншого приміщення для Всесоюзного радіологічного центру. До речі, багато його співробітників перекваліфікувалися у спеціалістів з радіології (!).

Фігурально кажучи, цей інститут — своєрідний символ нашої спортивної науки. Перефразувавши відоме гасло, можна було б так сформулювати кредо цієї науки: «Все — від людини, все — в ім'я рекорду!» Такі цілі, звичайно, спричиняють і серйозність багатьох науково-методичних порад. Ви ніколи, наприклад, не знайдете в офіційних публікаціях вказівок, як затримати у спортсменок початок менструації, якщо вона збігається з відповідальним стартом. В той же час такі методики є, знають їх і користуються ними не лише спортивні лікарі, а й досвідчені тренери, хоч шкідливість цих маніпуляцій ні в кого не викликає сумніву. Але мета виправдовує все.

Про спортивних лікарів слід сказати окремо. З часів Гіппократа існує принцип, який формулюється коротко: «Не зашкодь!» «Не зашкодь!» означає: застосовуй лише ті засоби, в яких ти абсолютно впевнений, не давай навіть з найкращих поривань рекомендацій, що можуть за якихось умов стати небезпечними, не приховуй недостатність знань під скороспілими висновками, не експериментуй на хворому. Але хіба те, що неприпустиме щодо хворої людини, припустиме щодо здорової? І кому ж, як не

спортивним лікарям, бути самовідданими захисниками чистоти цього принципу? На жаль, іноді культ рекорду гіпнотизує і їх. І тоді на спортивні арени виходять спортсмени з високою температурою, з травмами, з болями, інтенсивність яких приглушена знеболюючими препаратами. Ось приголомшлива у своїй відвертості ілюстрація до сказаного. Її описує відомий спортивний журналіст. Йдеться про неодноразову чемпіонку Європи з штовхання ядра Надію Чижову, яка поспішає на черговий чемпіонат континенту в Рим. Вона хвора: у неї загострення остеохондрозу грудного та поперекового відділів хребта з корінцевим синдромом, з гострими болями, що віддають у ноги, але не брати участі у змаганнях не можна (хочеться запитати: чому?). Спина і ноги болять так, що Надія не може сидіти. В автобусі, що везе її в аеропорт, а потім у літаку, який прямує в Рим, вона лежить горілиць на підлозі.

Нарешті стадіон, передзмагальні тренування: «Кожне упирання, кожне зіткнення з землею віддавалося гострим наскрізним болем. Її лякало, що вона не відчувала точки опертя. Земля випливала з-під ніг у прямому розумінні цього слова... І все-таки вона продовжувала тренуватися». Що на думку автора публікації цілком заслуговує на схвалення.

А потім почалися змагання. Ось вона входить у коло, штовхає ядро. «І в цю мить гострий біль голкою прошиває хребет. Спортсменку просто викидає за межі сегменту... Чижова повільно підводиться з землі. Вже по тому, як вона підводиться, видно, як важко дається їй кожний рух».

Є першість Європи! Ось як описується цей тріумф: «Мить перемоги. Мить подолання земного тяжіння, і ще важливіша мить подолання самої себе. Мить самоствердження. Мить утвердження особистого і державного (це слово виділене) престижу».

На тлі незбагненного захвату журналіста навіть зникає бажання ставити риторичні запитання: «Де в ці дні були спортивні лікарі? Як почувається наш уславлений гуманізм?» Хто сьогодні пам'ятає Анатолія Паливоду, славетного українського баскетболіста 60—70-х років, олімпійського чемпіона 1972 року, триразового чемпіона Європи? То більш, хто знає, що протягом кількох років він грав з болями у серці, маючи важку серцеву ваду, яка часом просто зі спортивного майданчика приводила його у лікарню. До речі, невдовзі після переможної Олімпіади він опинився у реанімації. Може, спортивні лікарі не чули його скарг? Ні, знали, навіть попереджали, що з його серцем не можна літати літаком. А грати, ризикуючи життям, можна? І так упродовж кількох років. Звичайно, скінчилося це погано — важкою операцією, інвалідністю. Та в цей час славетний спортсмен вже нікого не цікавив, адже «результатів» від нього годі було чекати.

На жаль, почуття тривоги не лише не виникає, а й таке становище вважається нормальним. Здається, що можна заперечити таким авторитетам, як чемпіон світу та Олімпійських ігор Михайло Воронін чи багаторічний керівник жіночої збірної зі спортивної гімнастики, заслужений майстер спорту Лариса Латиніна, які переконані, що все правильно і саме так має бути. Ось їхні аргументи. Михайло Воронін: «Спорт стає складнішим, впоратися з навантаженнями, засвоїти важкі елементи можна лише у дитячому віці, коли немає остраху, коли все робиться легко. Діти раніше починають займатися спортом, але й раніше закінчується їхня спортивна кар'єра. Це також логічно...»

Лариса Латиніна: «Так, гімнастика молодшає. І зітхати з цього приводу не треба. Можна вигравати і в шістнадцять років, а можна, як це нещодавно зробила Ніна Дронова, і в дванадцять... Прогрес у гімнастиці я бачу саме в опусканні нижньої планки віку... Ні, ми не позбавляємо їх дитинства, навпаки, ми його збагачуємо так, як навряд чи можна зробити це в якийсь інший спосіб!»

Ну, що до цього додаси!

Окремо слід сказати про травми, хоч, здавалося б, травма — це випадковість, яку передбачити, а отже, й запобігти якій годі. Та чи так це? Існування типових травм у спортсменів спростовує це твердження. Спростовує його й чітка залежність частоти травматизму від спорту. До речі, спортивна гімнастика посідає за цим показником одне з чільних місць серед інших видів спорту, випереджаючи такі, як боротьба та інші двобої.

І чи може бути інакше, коли складність програм постійно зростає, коли виконання окремих вправ неодмінно відбувається на рівні ризику, а розраховувати на підстраховку у разі зриву спортсмен не може. Цирковий гімнаст (досвідчена, доросла людина) може, а спортивний (найчастіше ще дитина) не може.

Саме високий травматизм викликав кілька років тому жваву дискусію у Міжнародній федерації гімнастики. У гострих виступах хтось згарячу навіть порівняв дівчаток-гімнасток, переможниць міжнародних змагань, з дресированими мавпами. Тодішній президент федерації швейцарець Гандер запропонував обмежити для них складність вправ на спортивних снарядах. На жаль, ця розумна пропозиція викликала бурхливий протест у радянських представників і була відкинута. Ще б пак! Адже ми могли втратити своє монопольне становище у світовій гімнастиці. Хай краще ризикують, виконуючи карколомні вправи! Кому пощастить, той впише своє ім'я в історію гімнастики («Сальто та петля Корбут», «Сальто Команечі», «Стрибок Цукахара», «Переліт Ткачова», «Вертушка Бурди»...). А кому не поталанить, той залишить спортивну арену на санітарних ношах.

Так, глядачі тамували подих, коли Ольга Корбут робила подвійне сальто на колоді. А чи знали вболівальники, скільки разів вона зривалася, дістаючи такі загрозливі травми, що здавалося — це її останній стрибок. Вона пройшла через усе, але їй поталанило: її ім'я залишилося.

А хто тепер згадує не менш уславлену Олену Мухіну, якій не поталанило? Здобуваючи своє право на місце у збірній країни, вона надзвичайно ускладнила свою програму, але, виконуючи елемент «півтора сальто

з гвинтом», приземлилася не на руки, а на голову, що прирекло 16-річну гімнастку до майже повної нерухомості.

Не підтриманий колегами у стремлінні до гуманізації, президент Міжнародної федерації гімнастики Гандер пішов у відставку. Його наступник — радянський представник Юрій Титов — настроєний набагато оптимістичніше: «Нас, фахівців, звинувачують, що ми начебто штучно стримуємо зріст і розвиток наших дітей. Для цього треба бути просто нелюдком. Я, в кожному разі, таких людей не зустрічав... Часто ведуться атаки на зріст і вік гімнастів. Моя думка — це від некомпетентності. Вищу гімнастику слід опановувати змалку. Тут є велика подібність до музики: чим раніше дитина починає грати, тим більших успіхів вона досягне. І уявлення про травми у гімнастиці явно перебільшені. Існує спеціальна методика, яка допомагає їх уникнути».

На жаль, Юрій Титов не пояснив тренерам та спортсменам, що він має на увазі, бо травм, на жаль, не поменшало.

До речі, найстрашніші не катастрофічні травми, що бувають не кожний день, а саме повсякденні, типові, вельми поширені. Йдеться про хронічне травмування суглобів, зв'язок, хрящів, кісток. Чи минув кого серед юних гімнастів діагноз «тендоперіостіопатія», що означає хворобливі зміни в сухожиллях та окісті при фізичному перевантаженні? Чи може хоч один з гімнастів, що досяг певного рівня майстерності і відповідно віддав спортові не один рік, сказати, що у нього в повному порядку хребет? Він чи вже має (у 18—20 років), чи обов'язково матиме трохи згодом остеохондроз з усіма наслідками, що випливають з цього. Колишніх, а то й діючих спортсменів можна знайти і в кардіологічних, і в неврологічних, і в гастроентерологічних клініках... Серед них і нікому не відомі жертви спорту, і славетні чемпіони: ось олімпійці Олександр Колчинський та Георгій Жилін з важкими аритміями, ось уславлений Борис Шахлін з постінфарктним кардіосклерозом, ось неперевершений Микола Авилов з захворюванням печінки і шлунка... «Нагороди... Начебто ось вони, на видноті... А про біль у попереку, про інфаркт, про безсоння кому скажеш?» — з гіркотою написав один великий гімнаст.

А насправді, скільки? Може, статистика повідомить нас про тривалість життя спортсменів? Чи про хвороби, на які вони слабують найчастіше? Чи про причини передчасної смертності? Ні, таких відомостей годі сподіватися, бо відповідної статистики просто нема. Хоч як це дивно, але ні лікарсько-фізкультурні диспансери, ні наукові заклади з професійної патології її не ведуть. Є окремі ентузіасти, які роблять особисті підрахунки, але якою мірою такі дані науково обгрунтовані? Що ж до зарубіжної статистики, то вона малює картину невтішну: спортсмени, що активно займаються спортом, за показниками здоров'я та тривалості життя мають найгірші перспективи, гірші за тих, хто ніколи ніяких, навіть фізкультурних вправ не робив. Ось так розвіюється ще один міф, привабливий, але нереальний.

Хай би трохи поменшало у нас олімпійських чемпіонів бодай з тої ж спортивної гімнастики, але нарешті, може, ми б змогли взяти участь у всесвітніх святах масової гімнастики, які проводяться вже багато років і збирають під свої прапори десятки тисяч учасників. Під належним медичним контролем. Як можна пояснити неучасть у них наймогутнішої гімнастичної держави? Тільки повною байдужістю до масового спорту, до всього, що не обіцяє медалей.

Так, в основному працюємо не на здоров'я, а на високі досягнення. В країні понад 4000 дитячо-юнацьких спортивних шкіл. А ще ж є школи-інтернати спортивного профілю, де навчаються найобдарованіші, перспективні юні спортсмени. Лише в республіці їх 9. Чи навчання тут завжди на користь? Сумніви щодо цього, на жаль, є. Та і як їх може не бути, коли у республіканській школі-інтернаті більш як у 25% учнів лікарі знайшли відхилення у стані здоров'я, у миколаївській — у 28%, у київській міській — у 35%... А це ж найкращі, найобдарованіші.

А ось з яким щирим захватом пише спортивний журналіст про такі умови відбору в плавальну секцію: «Щороку до клубу вступає близько 200 дітей у віці восьми років, відібраних серед школярів на уроках плавання. Через чотири місяці з них залишається лише 100. З цих 100 вже тільки 50 їдуть на плавальні канікули, які тривають майже два місяці. На канікулах виявляється група з 25—30 осіб, яка вже до кінця проходить всі сходинки спортивного навчання». До якого кінця, хотілося б лише запитати у палкого журналіста?

Що слід негайно зробити? Категорично заборонити, хоч як це спокусливо, участь дітей в одних і тих самих змаганнях з дорослими, що допоможе позбутися хронічних болячок дитячого і юнацького спорту — проблеми так званих переростків. Природно, що програма дитячих і дорослих змагань повинна відрізнятися за обсягом та складністю вправ.

Не треба вважати, що на небезпеку наражаються лише представники вже згадуваної спортивної гімнастики (а останнім часом і художньої), плавання, фігурного катання, пов'язаних із значними силовими навантаженнями. Фахівці пам'ятають французького фехтувальника Брадена, який у віці 14—16 років здобув усі найвищі світові спортивні титули. Але чи пам'ятають вони, що спортсмен, якого всі одностайно називали генієм, змушений був невдовзі залишити спорт, надовго став пацієнтом невропатологів.

Так, долі багатьох юних спортсменів уражають, але, як ми вже встановили, відповідної статистики немає, а писати про це нам забороняла наша фарисейська мораль.

Вболільникам у зручному кріслі перед телевізійним екраном коментатор лоскоче нерви: «...Хочеться відзначити мужність Ніни Дронової. Вона сьогодні змагалася з високою температурою, але виконала всю програму до кінця, не здалася, вистояла і т. ін.» Зупиніть чемпіонку! Адже це дитина — Ніна Дронова учениця шостого класу!

СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК

Щоб давнє слово на чатах стало

А давнє слово на сторожі,
Напівзабуте слово те,
Як пишне дерево, зросте
У дні співучі і погожі.

П. Филипович. «Не хижі заклики пожеж...»

Його шлях до творення і вивчення літератури почався, либонь, ще в Колегії Павла Галагана — престижному навчальному закладі, що покликаний був, як то скромно визначав статут, «дати певній кількості юнаків можливість для підготовки до університету». Отож, здобувши хорошу гуманітарну підготовку і прилучившись до віршування (юні таланти випускали навіть власний журнал — «Лукоморье»), Павло Филипович разом з кількома однокласниками (принаймні четверо з них згодом стали поетами й літературознавцями) легко і якось весело, наче завиграшки, переступив високий поріг університету святого Володимира. І почалося навчання, яке в ті роки неодмінно означало і засвоєння азів дослідницької праці. Недавні галаганівці були свідомі обраного шляху — Михайло Драй-Хмара вже 1911 року виступив з науковою публікацією; Володимир Остроковський, який ще раніше дебютував у «Щорічнику» Колегії, тепер занурився у студіювання давньої російської літератури; а 1914 року Товариство Нестора Літописця опублікувало доповідь студента Павла Филиповича. Відтак до закінчення університету всі троє вже мали доволі помітний науковий доробок і були залишені для складання магістерських іспитів: незважаючи ні на війну, ні на громохке наближення нових революційних катаклізмів, імператорський університет продовжував готувати професуру.

Першою вагомою працею Павла Филиповича стала монографія «Життя і творчість Є. А. Боратинського», видана (і написана) російською мовою в Києві 1917 року. Думка деяких дослідників про те, що молодий автор працював над нею впродовж кількох студентських років, потверджується не лише значним обсягом (220 стор.), а й попередніми публікаціями: «Два невідомі вірші Є. А. Боратинського» (1914), «Про академічне видання творів Боратинського» (1915) та «Про другий том академічного видання творів Боратинського» (1916). За цю монографію молодого дослідника пошановано золотою медаллю, а сама вона оцінена в наукових колах як така, що посутньо увиразнює місце напівзабутого поета в історії російської культури. «Спробою поважної монографічної праці» назвав її один з доволі прискіпливих рецензентів, який, незважаючи на товариські стосунки з автором, висловив цілий ряд зауважень і свою незгоду з «методологічно неправильним принципом різкого розмежування моментів і мотивів біографії — і творчості поета»[1]. Сьогодні, можливо, хтось побачив би в такому розмежуванні свідоме прагнення до того, щоб наголосити на «автономності» художньої творчості, на її аж ніяк не повній, не механічній залежності від «зовнішньої» біографії. Але такого «захисту» П. Филипович не потребує (він і сам визнавав, що зосередився головним чином на біографії поета, а історико-літературному аналізові його творчості мав бути присвячений окремий том), тож відзначимо лише те, що дослідження життя і творчості Боратинського у своїй методологічній основі було доволі традиційним, що цінність його передовсім у залученому фактажі, добре аргументованих, як правило, висновках і цілком логічних припущеннях. (Деякі з тих висновків і припущень стали аксіомами для пізніших дослідників, і сьогодні, наприклад, уже ніхто не згадує, що то саме П. Филипович, заперечуючи В. Брюсову, «переадресував» звернення Боратинського у вірші «Не бойся едких осуждений, но упоительных похвал...» від Пушкіна до Міцкевича). Як для першої серйозної роботи молодого дослідника цього вже немало, почесна відзнака і позитивні відгуки рецензентів мали б окрилити П. Филиповича, але обіцяний другий том так і не з'явився. Чому?

Не важко, либонь, уявити, яким був би життєвий і творчий шлях Павла Филиповича, якби не революція 1917 року. Маючи грунтовні знання й дивовижну працездатність, став би, непевно, київською (провінційною...) знаменитістю, чиї публікації в розмаїтих «Научных вестниках», «Известиях» і «Сообщениях» вряди-годи привертали б

[1] В. О. (В. М. Остроковський) — «Вестник Европы». — 1917. — № 9—12. — С. 411.

заохочувально-поблажливу увагу столичних колег. Був би і модним поетом, тобто друкував би й далі під псевдонімом «П. Зорєв» у журналах «Вестник Европы», «Заветы», «Куранты» й інших вірші про любов: «Словно смяли небрежно под ногами снежинки, и бессилен укор, Словно вдруг осмеяли с торопливостью злою нежной грусти слова, Словно скошена где-то нещадящей косою молодая трава...» Отож таки був би П. Филипович і вченим, і поетом, але, мабуть, **таким** ось ученим, **таким** поетом. А чиїм? Хто ти й чий ти — це питання поставила увіч перед ним революція, і відповідь його, сина сільського священика, була чесною і незабарною.

У «Спогадах про брата» Олександр Филипович згадував, що коли в червні 1922 року Павло приїхав у Лозоватку, то рідні його просто не впізнали — це була зовсім інша людина. По-перше, мова — розмовляв літературною українською. По-друге — іншим стало коло його зацікавлень. Ще зовсім недавно захоплювався французькими модерністами, російськими символістами й акмеїстами, міг годинами читати з пам'яті (мовою оригіналу, звичайно) твори Бодлера, Верлена, Леконта де Ліля, а ще — Бальмонта, Брюсова, Анни Ахматової, Гумільова, а тепер усі його розповіді оберталися здебільшого довкола молодої української поезії. Знову, як бувало завжди, привіз багато свіжих журналів і нових книжок, але тепер це була зовсім інша література: журнали «Гроно» й «Мистецтво», збірки Тичини, Рильського, «Заспів» В. Чумака й «антологія римської поезії» М. Зерова. Привіз і свою першу поетичну книжечку «Земля і вітер». Вона ще пахла друкарською фарбою й дивувала родичів своїми темами та образами, такими не подібними до тих, що були в російського поета Павла Зорєва.

Колосом стигне слово
В долах і на горбі.
Жовтих стеблин розмово,
Не шепотіть тобі!
Дзвонять серпи і коси,
Важко скриплять вози.
Сніп, співак безголосий,
Молить: збирай, звози!..

Сільські родичі слухали недавнього приват-доцента, досі далекого від політики піїта і — дивувалися. Хоч, як невдовзі збагне молодший брат, сталося, власне, те, що волею історії мусило статися: хвиля національно-культурного відродження підхопила Павла Филиповича і повернула до рідних берегів — він став українським поетом. І таки ж українським ученим, педагогом, літературним перекладачем — невтомним будівничим національної культури.

То був час, коли молода українська інтелігенція, незважаючи на апокаліпсичний голод початку 20-х років, раз у раз наражаючись на підступні постріли невідомих бандитів і репресивні дії відомих органів, про які з таким обуренням писав у своїх листах і протестах Короленко (серед порятованих ним безвинних в'язнів полтавської тюрми був і майбутній неокласик Юрій Клен — Бургардт), практично не одержуючи платні та палива, робила те, без чого не могло бути ні цивілізованого суспільства, ні національної держави. Почали з фундаменту культури — в розмаїтих наукових комісіях, комітетах, радах і товариствах впорядковували україністику, укладали словники, розробляли програми видання літописів і вершинних творів вітчизняної та європейської літератури, закладали основи сходознавства, встановлювали прямі зв'язки з науковим і мистецьким світом інших країн, намагалися врятувати музеї, книгозбірні, храми і приватні колекції — все те, що не згоріло і не було пограбоване в роки революції та громадянської війни. Павло Филипович з цієї когорти... Разом з істориком В. Базилевичем, мистецтвознавцем Ф. Ернстом, істориком театру П. Руліним, фольклористом К. Квіткою, літературознавцем М. Зеровим та фахівцями в інших наукових галузях працював під керівництвом М. Могилянського у комісії ВУАН по складанню біографічного словника українських діячів — звичайно ж, на громадських засадах. Був секретарем історико-літературного товариства при ВУАН, працював у постійній комісії для видання пам'яток українського письменства нової доби, в Бібліологічному товаристві, яке очолював С. Маслов, на кафедрі мистецтвознавства, у київській філії Науково-дослідного інституту літературознавства імені Т. Г. Шевченка, у комісії заходо- й американознавства, редагував різноманітні наукові збірники — усього й не назвеш. І завжди працював з молоддю.

У пореволюційні роки перед Україною гостро постала проблема національних кадрів. Національних, тобто національно свідомих. Нестача саме таких гостро відчувалася в усіх сферах буття багатолітньої імперської колонії — в місцевому управлінні, промисловості, кооперації, але найгостріше в гуманітарній сфері — в освіті,. суспільствознавстві, культурі. Передовсім у культурі! Проблема підготовки національних кадрів була тим гострішою, що на Україні були ліквідовані університети, тож професор (від 1922 року) Павло Филипович разом із своїми друзями робив усе можливе (і неможливе — з огляду на офіційну політику і спротив деяких представників старої російської професури), аби підготовка кадрів у Київському ІНО велася на університетському рівні і сприяла входженню України в коло європейських держав. Це, мабуть, йому належить щаслива ідея створення у колись престижному вузі, що став, по суті, типовим пединститутом, так званого семінару підвищеного типу. Літературного. Під керівництвом П. Филиповича і М. Зерова найздібніші старшокурсники працювали над науковими темами, не торканими в історії української літератури. Чимало робіт з'явилося в тогочасних літературних журналах, а деякі члени семінару стали, як і сподівався П. Филипович, професійними літературознавцями (на Україні і «за синім морем» сущими).

Його лекційний курс охоплював новітнє українське письменство — від кінця XIX століття до революції 1917 року. Григорій Костюк, один з його вдячних учнів (невдячні також були...), через кілька десятиліть згадає: «З усіх дослідників цієї доби він був найавторитетнішим і найглибшим. Принаймні для нас, тодішньої студентської молоді. Різнився він від свого друга Зерова

значно меншою красномовністю, меншою здібністю до соціологічних узагальнень, але (принаймні нам так здавалося) більшим знанням літературних джерел і фактів. Це була ходяча енциклопедія. Від нього можна було довідатися про зовсім забуті джерела, про третьорядні деталі творчої біографії навіть незначних поетів... Лекції Филиповича не були такими феєрично ефективними, як лекції Зерова. Але відзначалися вони методичністю, переконливою послідовністю думки, всебічним аналізом мистецького явища і завжди майже вичерпною документацією. Поет, що органічно виріс на багатстві загальноєвропейської поезії XIX і початку XX століття, він у своїх лекціях був віртуозним аналітиком літературно-мистецьких явищ. Більше, ніж хто інший, він привчав нас до заглиблення в секрети поезії, до вміння бачити мистецькі деталі її, до вилущування перлин і вводив у пізнання того, що являє собою органічну сутність поезії: музики і запаху слова». Цю трішки задовгу цитату варто було навести для того, щоб сучасний читач переконався, що таким П. Филипович залишався і у своїх наукових та літературно-критичних публікаціях. Поступався у чомусь Зерову? Але в іншому доповнював його, що видається майже неймовірним...

Ерудиція Павла Филиповича дивувала всіх, хто мав щастя слухати його лекції чи працювати поруч з ним. То була не та «кишенькова» ерудиція, якою можна похизуватися перед приятелями в годину застілля чи вивищитися в очах удавано серйозної молоденької красуні. Його ерудиція була, сказати б, робочою, вона працювала і постійно поглиблювалася — це один із найсуворіших принципів дослідника, сформульований у розвідці «До студіювання Шевченка та його доби» (1925) як засторога: неповнота стає часто методологічною помилкою і спричиняється до неправдивого висвітлення фактів. А мовилося це з приводу відомої монографії М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм», яка протягом тридцяти п'яти років витримала три видання. П. Филипович свідомий того, що вона не тільки виконала свою роль — «деструктивну», руйнуючи культ Шевченка з боку українофілів, галицьких клерикалів та інших, а й чимало дала для розуміння Шевченкового світогляду, однак «тепер ця книга дуже перестаріла». Причини? Филипович називає дві: брак фактичного матеріалу, який був у розпорядженні Драгоманова, а також довільні, засновані на здогаді і вписані в заздалегідь вибудувану концепцію висновки. Филипович вважає, що краще окремі спостереження робити, аніж логічно будувати «синтезу, що розлітається, як будинок з карт, під подувом фактів», і в цьому він солідарний з іншим оборонцем соціологічного методу — Борисом Якубським, який у книжці «Соціологічний метод у письменстві» писав, що можна робити тільки ті висновки, на які уповноважують факти. Коли факти не вкладаються в рамки тої чи іншої теорії, треба відкинути теорію, а в жодному разі не нехтувати фактами.

Котрийсь із нинішніх читачів може знизати плечима: до чого тут, мовляв, оборона соціологічного методу, коли йдеться про елементарну вимогу, що її мусить дотримуватися кожний серйозний дослідник незалежно від методу? І почасти матиме рацію... Але річ у тім, що в той час усім серйозним дослідникам важливо було знайти противагу дедалі агресивнішому вульгарно-соціологічному підходу, тож до захисту соціологічної школи часто вдавалися навіть ті, хто до неї не належав: виступаючи за чистоту соціологічного методу, вони боролися зі спільним ворогом на території, яку той, посилаючись на спільність віри, намагався анексувати. Розуміли, що на цьому він не зупиниться — проголосить себе єдино істинним, і тоді роль літературознавства і критики буде зведена до продукування вульгарно-соціологічних схем. Розумів і Филипович, тому активно обстоював самоцінність фактів, які не вкладаються у ці прокрустові схеми,— самоцінність, а не об'єктивістську самодостатність, бо ж мобілізував себе й інших виходити на рівень соціологічних узагальнень, можливих лише при врахуванні всіх фактів. «Соціологічні» в його устах означало одне — наукові. Тільки такі узагальнення (а не окремі факти, яких вульгарні соціологи навчилися увіч «не помічати») могли протистояти кон'юнктурним схемам у літературознавстві, в історії та новостворюваній міфології загалом.

Як відомо, процес ідеологізації та політизації вітчизняної науки призвів урешті до таких антинаукових мутацій, як «лисенківщина», до жорстоких гонінь на генетиків, до гидливого таврування кібернетики як «буржуазної лженауки». Зрозуміло, що першими жертвами цього процесу мали стати суспільні науки — історичні, філософські, економічні, а з ними і літературознавство, адже кон'юнктурному переосмисленню підлягали не лише об'єктивні закони людського буття, а й його відображення у слові. Викручуючи суглоби природно-історичній реальності, політика не могла допустити автономного існування «другої реальності» — літератури, тож і теорія та історія літератури також мали стати знаряддям боротьби за утвердження псевдокласових цінностей. І — почалося... Але тоді, в перше пореволюційне десятиліття, українське літературознавство, як і література, було ще відносно вільним у своєму розвитку. В ньому співіснували (хоч і не зовсім мирно) різні школи і течії — філологічна, порівняльно-історична, соціологічна (яка чомусь вважалася єдино марксистською), формалістична, формально-психологічна та ін. До якої ж належав Павло Филипович?

Глибокий знавець української пореволюційної літератури Григорій Костюк заявив однозначно: до порівняльно-історичної. І процитував слова самого Филиповича з передмови до книжки «З новітнього українського письменства» (1929) про те, що порівняльно-історичний метод є вельми корисним для сучасного українського літературознавства. Позитивна оцінка порівняльного методу, а також вказівка Филиповича на те, що в цій книжці — «тут» — він зібрав статті, в яких застосовано «переважно» саме цей метод, ще не дає, мабуть, підстав для висновку, буцімто ця самохарактеристика стосується усіх його праць. Та ні ж бо, не всіх...

Филипович справді вийшов із школи професора В. Перетца — «естетичної фор-

мально-поетикальної». Не ставши догматичним послідовником свого вчителя, він, проте, не заходився біля творення якоїсь власної — вважав рівноправними і потрібними всі існуючі методи. В огляді «Українське літературознавство за 10 років революції» (1928) він, зокрема, віддав належне конкретним дослідженням таких різних авторів, як С. Єфремов, Д. Багалій, М. Грушевський, О. Білецький, І. Айзеншток, М. Зеров, О. Дорошкевич, Б. Якубський, В. Коряк та ін., принагідно виклавши своє ставлення до методів, якими послугувалися названі й неназвані дослідники. Автор огляду відзначив не лише очевидне зростання уваги до соціологічного аналізу, а й дедалі виразніший інтерес до теоретичних проблем у галузі поетики і, природно, до спадщини О. Потебні; відзначив як позитивний факт, що захоплення чистим «формалізмом» та ізоляції літератури від соціальних процесів на Україні не спостерігалось, але при цьому наголосив, що критикувати крайності «формалістів» — це зовсім не означає зрікатись формальних дослідів, адже без них годі збагнути специфіку літературних творів, збудувати наукове літературознавство. До головних досягнень українського літературознавства першого пореволюційного десятиліття П. Филипович зарахував і появу порівняльних студій, спричинену й видавничою практикою, і працями російських вчених (зокрема О. Веселовського), і певною традицією в дореволюційному літературознавстві (Драгоманов, Франко, Сумцов, О. Колесса, які особливо багато зробили для популяризації порівняльного методу), але водночас застеріг від необгрунтованих, поверхових «літературних паралелей». Тобто ставлення П. Филиповича до того чи того методу визначалося науковістю, потенційною, а не автоматичною можливістю досягти конкретного результату. І тільки один метод здобув у цьому огляді беззастережно негативну оцінку — той, що ним послугувався В. Коряк при написанні «Нарису історії української літератури».

Як відзначав у своїх лекціях з історії української літератури Микола Зеров, соціологічний аналіз Коряка часом поверховий та спрощений: автор бере літературний твір (наприклад, «Наталю» М. Макаровського) і на його основі дає соціальну та економічну характеристику доби, тобто літературний матеріал набуває значення лише ілюстрації до формул соціолога. Цю ж думку висловив у своєму огляді й П. Филипович: для нього «Нарис» В. Коряка — це ненаукова спроба побудувати всю історію українського письменства, ідучи за схемами економічного розвитку і в ці схеми вставляючи літературні факти, забуваючи, як відзначав навіть А. Шамрай, про особливу природу літературного процесу. Мусимо пам'ятати про це принципове відмежування від вульгарно-соціологічного підходу завжди, коли зустрічаємо у працях П. Филиповича (і Зерова, і Хвильового...) оцінки і характеристики, подібні, на перший погляд, до тих, що їх давали розмаїтим літературним фактам і авторам А. Хвиля, Є. Гірчак та інші провідники офіційної лінії — ті, що немилосердно критикували і неокласиків, і хвильовістів за підтриманий ними «курс на Європу», за боротьбу з комплексом меншвартості перед російською культурою і з намаганням держави централізувати й уніфікувати літературно-мистецьке життя республік, врешті — за «не те» соціальне походження. Маємо визнати, що іноді й неокласики необережно вихлюпували з водою дитину, але суцільна негація «Просвіти» чи неприхильне ставлення до котрогось із сучасних письменників були зумовлені зовсім не тими спонуками, якими керувалися майстри голобельної критики.

Зеров, наприклад, недолюблював Вороного (взаємно), і це почуття було суто приватним, його не поясниш, як це намагався зробити в блискучій есеїстичній манері автор «Болотяної Люкрози» Віктор Домонтович, тим, що на зміну поетам-самоукам прийшли поети-вчені, бо той же Филипович не лише цитував Вороного-критика, а й рекомендував його творчість студентам для поглибленого вивчення. Филипович міг критично оцінювати поезію Б. Грінченка і вказувати на слабкі місця у творчості Олеся, але то була зовсім не та критика, з якою проти цих же авторів виступав В. Коряк, і тут відмінність була вже принципова.

Розглянувши два вірші про жайворонка (згадаймо: в Грінченка пейзажна замальовка, сказати б, ідеологізована — «співець просторів весняних» вістить, що через мить «над півсонними полями життя озветься й задзвенить знов молодими голосами», й закінчується вірш виразним закликом: «Нехай прокинеться весь край...»; в Олеся жайворонки — то тільки жайворонки, і весна — то тільки весна, автор не вкладає у слова непрямого змісту, не робить жодного політичного натяку, його метафоризація позасуспільна), обидва критики дійшли аж надто різних висновків. Для В. Коряка «обоє рябоє», бо, мовляв, і Олесева «чиста краса» готувала петлюрівщину, і писання Грінченка багато одвернули молоді з соціалістичного на націоналістичний шлях, «апофеозою» якого була петлюрівщина. А П. Филипович, проаналізувавши ці твори, побачив різницю у тому, що вірш Грінченка «Жайворонок» — це «дидактичні вправи», а поезія Олеся — справжня. Щодо Б. Грінченка цей висновок звучить, мабуть, надто суворо, але мусимо врахувати, що зроблено його задля виразнішого окреслення загальнолітературної тенденції: «Перед Олесем в українській поезії панувало сухе розумування, хоч би в такого представника попередньої доби, як Б. Грінченко»[2]. Тобто для П. Филиповича було очевидним, що Грінченко й Олесь — поети не однакового таланту і, головне, різних епох, але очевидною була і недискретність літературного процесу, спадкоємність — «бо поети раз у раз використовують здобутки минулого». І не лише «свого».

Писав про поезію Мопассана й пісенну спадщину Беранже, про декабристів і М. Салтикова, відгукнувся на зредаговану В. Брюсовим збірку французької лірики XVIII століття, але найчастіше такі «виходи в Європу» робив задля потвердження думки про невідрубність інтелектуального буття свого народу, про його історієтворний діалог зі світом: «Генеза Франкової легенди

[2] Филипович П. Олесь. У вид.: О. Олесь. Вибрані твори. — К., 1925. — с. X.

«Смерть Каїна» (1924), Український елемент у творах Лєскова» (1925), «Європейські письменники в Шевченковій лектурі» (1926), «Пушкін в українській літературі» (1927), «Переклад Котляревського із Сапфо» (1926), «Відгуки Бюргерової «Ленори» в українській літературі» (1930)...

Аналізуючи твори, закроєні на іноземному та іночасному матеріалі («Мойсей» Івана Франка, «На руїнах» Лесі Українки та інші), Павло Филипович ніколи не скочувався до плиткого й малопродуктивного переведення їх у ряд алегоричних, таких, що тільки, мовляв, потребують розшифрування, вилущування суто національного змісту і чисто української проблематики з тоненької шкаралупки екзотичного антуражу чи так званих мандрівних сюжетів. А що подібне розшифрування не потребує значних інтелектуальних зусиль, то й нині не бракує прикладів такої примітивізації літературного твору. І, до речі, не лише літературного: найціннішим для деяких мистецтвознавців у вітчизняному іконописі є те, що давній маляр увічнив у релігійних образах парсуни своїх сучасників — родичів, односельців чи містечкового крамаря... Павло Филипович розумів, як прикро було тій же Лесі Українці з її Кассандрою бачити, що «в дебрі всесвітніх тем», крім неї та ще «двох-трьох одважних», українські автори «воліють не вступати», що й критики «в кращому разі, бачили в її глибоких і своєрідних творах лише якусь ілюстрацію, майже алегорію, що говорить про українське лише, своє»[3].

Дослідник, щоправда, писав не лише про критиків, а й про «земляків», тобто і про читачів, але в тій невеличкій статті висловив і принципове міркування про зорієнтованість такої критики саме на такого читача: «Українському обивателю, який задовольнявся тим, що слухав «найкращі в світі» співи та дивився (в котрий раз!) невмирущу «Наталку Полтавку», критика, заспокоюючи, доводила: хай у драматичних творах Лесі Українки, її кращих творах, намальовано чуже життя, далекі країни, екзотичні сюжети і т. д.,— поет дає лише «ілюстрації» до життя свого народу, його твори національні, його улюблена тема — занепад переможеної нації — тема суто українська»[4]. Проти такої критики Павло Филипович виступав щонайрішучіше, слушно вважаючи, що вона не пропагує вітчизняне письменство серед читацького загалу, а робить його легкоспоживним для «українського обивателя», не розбудовує національну свідомість, а навпаки — зашорює читацький світогляд: «Критика якось не помічала, що власне цю тему — національну — Леся Українка поставила в площину інтернаціональну. В нашу добу, коли проблема національна так міцно сполучена з революцією, проблемою соціальною, коли Ірландія, Індія, країни Сходу визволення від імперіалізму переможців шукають у національно-соціальній революції,— все ясніше стає, наскільки творчість Лесі Українки сучасна, глибока, виходить поза межі українські»[5]. Сьогодні ця думка П. Филиповича може видатись нам аж надто тривіальною, мовби вичитаною у шкільному підручнику, але тоді, в першій половині 20-х, слова літературознавця про вихід творчості Лесі Українки «поза межі українські» означали не лише цей «вихід», а й своєрідне «повернення», проекцію універсального, загальноісторичного на ситуацію в республіці, тобто проектування на ствердження саме національного у свідомості читача, на відчуття нічиєю волею і жодними імперськими кордонами не обмеженої присутності свого народу в Європі і світі.

Павло Филипович — один із фундаторів пореволюційного шевченкознавства. Ще 1921 року київська філія Державидаву видала збірник «Тарас Шевченко» за редакцією Є. Григорука та П. Филиповича. То була подія неабияка, хоч і раніше робилися спроби започаткувати періодичне, збірникового типу наукове видання, присвячене Шевченкові (з нагоди 100-ліття від народження геніального поета 1914 року в Петербурзі з'явився «Шевченківський збірник», а в Києві — як окремий том «Записок Українського наукового товариства» — «Збірник пам'яті Шевченка»). Надії на таке видання відродилися з виходом у київському видавництві «Сорабкоп» 1924 року «Шевченківського збірника», редактором якого виступив знову ж таки Павло Филипович. Обгрунтовуючи потребу подібного видання, один з авторитетних рецензентів писав: «Давно і без повороту одійшли в минуле часи, коли можна було задовольнятися короткими ювілейними замітками, наївно-патріотичними промовами та всякого роду публіцистичними препараціями Шевченка. Нові спостереження, часткові студії, нещодавно опубліковані сирові матеріали виразно показали нам, що обидві засновані на джерелах біографії поетові перестаріли; що тексти Шевченка все ще чекають строго критичного, справді наукового видання; що давнє українофільське трактування Шевченка як обдарованого інтуїцією мужика без знань і освіти, «народного поета», котрий ніби дістав від народу доручення співати про нього і замість нього, давно уже захитане і готове поступитися новим реальнішим поглядам. На порядку дня стоїть тепер детальне і пильне вивчення всього, що стосується Шевченка,— біографічних фактів, текстів, громадських поглядів, оточення і впливів, мистецької техніки — і при тому вивчення, що озброєне методом і здібне при потребі порвати з навичними поглядами і готовими схемами»[6].

Павло Филипович, як свідчить і його передмова до збірника, був свідомий важливості й актуальності цього завдання: «Ні про одного українського письменника не написано так багато, як про Шевченка, і в той же час доводиться констатувати, що справжнє студіювання життя й творчості поета лише починається... Коли Пушкіну присвячено

[3] Филипович П. Леся Українка // Нова громада. — 1923. — № 7—8. — С. 24.

[4] Филипович П. Леся Українка // Нова громада. — 1923. — № 7—8. — С. 23—24.

[5] Там же. — С. 24.

[6] Зеров М. Шевченківський збірник. // Україна. — 1924. — № 3. — С. 173—174.

спеціальне періодичне видання «Пушкин и его современники», коли все частіше з'являються збірники різноманітних статей та матеріалів про інших російських письменників (Тургенева, Островського, Достоєвського, Толстого та ін.), то Шевченкові присвячено кілька таких збірників, переважно ювілейних (1911—1914 рр.), але це лише початок довгої і серйозної праці»[7]. Прихильне ставлення критики і читачів до попереднього збірника, що з'явився 1921 року, «ще більше впевнило» редактора в тому, що такі збірники вкрай потрібні, й він висловив надію, що до цієї справи пристануть не лише київські наукові сили, а й усі, хто на Україні та в Росії студіює життя і творчість великого Кобзаря. Йому вдалося згуртувати чималий колектив коли й не однодумців, то принаймні авторів досвідчених і небайдужих (С. Єфремов, О. Дорошкевич, Б. Якубський, О. Новицький, Д. Загул та ін.). Попри деякі критичні зауваги тогочасних рецензентів, збірник 1924 року також залишив помітний слід в історії шевченкознавства»[8] — ці слова авторитетного дослідника варто згадати хоча б тому, що впродовж багатьох десятиліть у радянському літературознавстві панувало необ'єктивне, відверто нігілістичне ставлення до того, що вдалося зробити шевченкознавцям у 20-і роки. Щоправда, це ставлення виявлялося радше в погірдливих оцінках, бо зібраним матеріалом і висновками своїх попередників такі нігілісти послугувалися вельми продуктивно...

Видання «Шевченківських збірників» початку 20-х років можна без перебільшення вважати громадянським подвигом цілого колективу науковців і видавців, а також, ясна річ, Павла Филиповича як ініціатора й редактора. Принагідно відзначимо високий мистецький рівень видань. У скрутних умовах тогочасного Києва (голод, руїна, зміна влад і відсутність досвідчених кадрів) вдалося зробити, здавалося б, неможливе. У прикінцевому слові до збірника 1921 року художній редактор Олександр Гер, пояснюючи, що «поставив собі скромне завдання — випустити цей збірник, присвячений Шевченкові, якнайкраще і по змозі мистецьки», писав: «Нехай же ця книжка, видана за таких важких технічних умов, буде першим підгоном до розвитку художності української книжки взагалі й видань творів Шевченка особливо»[9]. Таким же розкішним був і «Шевченківський збірник. Том І», виданий «Сорабкопом» 1924 року,— тут використано кінцівки, заставки й ініціали з рукопису 40-х років, прикрашеного ілюстраціями Михайла Башилова та Якова де Бальмена, вклеєно навіть фотокопію не друкованого доти листа Т. Г. Шевченка до віце-президента Академії мистецтв графа Ф. Толстого. Але в майбутні десятиліття офіційного «розквіту» книговидавничої справи в УРСР наукові студії, присвячені Шевченковій спадщині, на такому високому художньо-поліграфічному рівні вже не видавалися — серйозне шевченкознавство повернулося спиною до «масового» читача, тобто до всих тих, хто мав найбільше прав вважати себе прямим спадкоємцем Шевченкових героїв. Сталося те, проти чого ще на початку 20-х років активно повставав Павло Филипович — автор і редактор перших «Шевченкових збірників»...

Крім згаданих уже розвідок про Шевченка, його перу належать рецензії на праці шевченкознавців, стаття про перший переклад українського велета російською мовою та забуті рецензії 40-х років на його твори, розлогі дослідження «Шевченко і декабристи» (1926), «Шевченко і Гребінка» (1925), «Шевченко і романтизм» (1924), а також численні повідомлення, пов'язані з іменами Майкова, Плещеєва, Некрасова, Максимовича, Щоголева, Коцюбинського...

Досліджуючи історію українського романтизму, Павло Филипович перший зірко завважив прецікаву особливість творчості тих авторів, які виступили в літературі одночасно з Котляревським чи в перші десятиліття після успіху «Енеїди». Вважалося, що всі вони — ці «літературні однолітки» Котляревського — були епігонами і не змогли вирватися за рамки так званої «котляревщини». Такого погляду на творчість Гулака-Артемовського, Білецького-Носенка, Кореницького, С. Олександрова, Кухаренка, Думитрашкова і почасти Квітки та Гребінки дотримувався, зокрема, Микола Зеров. Заперечуючи йому, Павло Филипович писав у праці «До історії раннього українського романтизму» (1924): «Історичну перспективу не зовсім додержано буде, коли дошевченкові спроби в «новій манері» розглядати побіжно і тільки як коротку і несформовану прелюдію до діяльності автора «Кобзаря». Безперечно, ще в 20—30-х роках XIX століття поруч з міцним впливом «Енеїди» помітимо і виразний протест проти стилю Котляревського, і свідомі спроби дати щось інше», одмінне від травестійної чи, як писав Є. Гребінка, «трактирно-бурлацької» форми. Павло Филипович особливо наголошує на тому, що цей протест був свідомий, що прагнення Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка та деяких інших авторів витворити нову манеру (на основі не гумористичних народних оповідань та дотепних приказок, а ліричної та історичної народної пісні, з урахуванням літературних традицій інших народів) було виразно полемічне щодо травестійності як нібито найточнішого вияву малоросійського в літературі.

Аргументуючи цю думку, Павло Филипович подав у названій публікації (до речі, цю ж думку висловлено у статті «Шевченко і романтизм») лист Є. Гребінки до ніжинського вчителя І. Кульжинського від 18 листопада 1832 року та забуту баладу Боровиковського «Козак». Але значення цієї публікації не лише в тому, що увиразнювалися першопочатки українського романтизму та історія літератури дошевченківської доби, що принагідно уточнювалася позиція І. П. Кульжинського щодо всього українського (хоч і донині вважається, ніби він

[7] Шевченківський збірник. Том І. — К., 1924. — С. 7.

[8] Івакін Ю. І. Етапи розвитку радянського шевченкознавства. // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. — К., 1975. — С. 156.

[9] Зб. «Тарас Шевченко» за редакцією Є. Григорука і П. Филиповича. — К., 1921. — С. 125.

наприкінці свого життя став переконаним українофобом),— значення ще й у тому, що руйнувалося стереотипне уявлення про українця як про щось одвіку прихмелене, з широкою матнею, нездатне до високочолого думання і самостійного влаштування власної долі, спроможне тільки гопакувати, руйнувати і вибренькувати свій «жаль, жаль», виправдуючись традиційним «не знав, забув, спізнивсь і якось-то буде». Надто довго нам втовкмачували, що саме такі ми і є, надто гаряче нас за це любили — чужі «воріженьки» (навіть не вороги...) і свої псевдопатріоти. «Так і Шевченко пізніше (1847 р) висловлювався з приводу «патріотів-хуторян», які «хвалять те, що найпаганіше» в українському письменстві: «Прочитали собі по складах «Енеїду», та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнаємо своїх мужиків. Е, ні, братики. Прочитайте ви думи, пісні»,— процитувавши ці слова Т. Г. Шевченка, Филипович, по суті, конкретизував відомий заклик Зерова «до джерел». Не лише до літературних — до всіх незглибимих джерел духу народного, тих, що спроможні зродити і ю до творення власної історії, до з'яви українства на європейській карті як поняття суттєвого, а не тільки етнографічного. Тоді, в далекі 20-і, про це ще можна було мріяти, ще можна було полемізувати з тими, хто хотів би обіч себе бачити не суверенну Україну, а Малоросію — окрадену старчиху під чужим вікном у Європі. І полемізували — сперечалися про шляхи майбутнього розвитку літератури й мистецтва, знову і знову поверталися до неуникненної необхідності вибору: Україна чи Малоросія.

Щоправда, до найактивніших учасників літературної дискусії 1925—1928 років Павло Филипович не належав. Але твердження Григорія Костюка про те, що Филипович, на відміну від Зерова, ніколи не встрявав у літературну полеміку, потребує суттєвого уточнення. Він і справді не мав того полемічного бойового запалу, яким була позначена не одна праця Зерова, проте літературної полеміки не цурався. У виданих 1947 року «Спогадах про неокласиків» Юрій Клен (Освальд Бургардт) писав, зокрема, про літературний вечір, організований ВУАН 15 березня 1925 року і різко розкритикований газетою «Більшовик». «Перепало й Филиповичу, який у вступному слові наважився сказати про кризу в тогочасній українській поезії та про засилля кон'юнктурної («тракторної») графоманії. На несправедливу критику негайно зреагували відомі своїм полемічним хистом М. Зеров, М. Могилянський і... П. Филипович, чию відповідь Юрій Клен назвав «досить докладною»[10]. Вказавши на те, що автор критичної статті перекрутив факти і необ'єктивно витлумачив почуті думки, Павло Филипович потвердив свою тезу про «загрозливу одноманітність» віршованого потоку і, як досвідчений полеміст, звернув увагу на те, що ця теза жодною мірою не суперечить попереднім висловлюванням того ж опонента у тій же газеті... А ще через два місяці Филипович узяв участь у літературному диспуті про шляхи розвитку тогочасного письменства. Позаяк саме цим диспутом літературний Київ прилучився до дискусії 1925—1928 років, то виступ Филиповича заслуговує пильнішої уваги.

Він почав з того, що заперечив С. Щупаку, який погірдливо заявив, буцімто М. Хвильовий у своїй статті висловлює чужі думки[11]. Нагадавши одну з них (про читача як про співтворця), П. Филипович слушно зауважив: «Я думаю, що коли йде мова про те, що твори того чи іншого письменника або цілої групи письменників, що входять в певну організацію, задовольняють такі-то верстви, такий-то клас, такі-то шари населення, то в такому твердженні часто багато є такого, що треба розгадати. Ми, власне, не знаємо, чого бажає читач, що його задовольнить, що йому потрібно дати для того, щоб виконати ті завдання, які ставились і ставляться тими, що керують політикою в галузі художній». Проблема вивчення читацьких зацікавлень, як бачимо, вже тоді хвилювала П. Филиповича — на те були й суспільні причини... Він з болем констатував: «Хіба ми можемо похвалитися, що широкі маси розуміють всі ті досягнення, що у нас є? Хіба широкі маси розуміють новий революційний театр «Березіль», хіба Хвильовий зрозумілий, хіба Тичина дійшов до широкого читача? Хіба мова його для широкого читача зрозуміла?» І — як висновок: «Я думаю, що тепер перед нами стоїть проблема не «Просвіти», а іменно освіти в самому широкому розумінні цього слова», освіти як для читача, так і для письменника. Був переконаний: «Коли б знайдено було шляхи дійсно поглибленого, широкого підходу до того мистецтва, що, може, іноді чуже для нас, але дає багато досвіду і будить емоції, то, безперечно, ми до певної міри знайшли б і шляхи до розвитку нового письменства». І він, цей розвиток, бачився йому у простуванні «до реалізму, до простоти, ясності», а не в туманній символіці, імажинізмі та футуризмі. Останнє видається особливо цікавим, адже цей критичний випад належить поетові, який і сам починав з символізму та імажинізму... Починав з модерністської російської поезії, а прийшов до усвідомлення того, що національній свідомості потрібна класика і — ширше — світова культура, хоч би з яких джерел вона бралася. Аби тільки на користь загальнонародній справі!

Це була відповідь не лише С. Щупаку. Адже на тому ж таки диспуті доповідач Ю. Меженко, наприклад, казав: «Я розумів би твердження про засвоєння індустріальної культури, точних знань, але те, що звуть гуманітарною культурою, воно для нас чуже, чуже і вороже, бо творилося в таких суспільних умовах, яких ми не тільки не приймаємо, ба навіть відкидаємо». Але й це, до речі, виявилося надто небезпечним для В. Десняка: «Ми мусимо боротись проти «європейської» установки не тільки в мистецтві й літературі, але й в науці й техніці». Ворожий класовий наступ побачив у виступах неокласиків Іван Ле, який спробував

---

[10] Клен Юрій. Спогади про неокласиків // Україна. — 1990. — № 20. — С. 17.

[11] Див.: Шляхи розвитку сучасної літератури. — К., 1925. — С. 50. Виступи П. Филиповича та інших учасників диспуту цит. за цим збірником.

перевести розмову в інше русло — політичне: «Попутництво чи пролетарська література — так гостро стоїть питання на черзі дня... Невже таки немає зручніших прикладів, крім європейських? Невже Дем'ян Бєдний та й деякі наші з «Гарту» та «Плугу» так-таки й не здатні ні к чорту?» А найщиріше висловив цей погляд ще один учасник диспуту — сільський комсомолець Іван Жигалко: «Зразу видко, що роблять, що думають декілька товаришів, які тут балакають... Товаришам із «Плугу» потрібно, щоб село їх розуміло. Гартованцям — щоб їх розуміли робітники. Інші товариші кажуть: забратись на Європу і відтіля на Радянську Росію, з тої Європи дивитись, як буде народ культивуватись... В сучасний момент яка в нас Європа? Європа буржуазна, а нам потрібні твори пролетарські, нам потрібно творити так, щоб це було корисно для пролетаріату, щоб це виховувало його... Оці самі академіки в оцих чотирьох стінах балакають, але нам вони не потрібні, ніхто їх не хоче знати, ніде їх не чуть і ніхто вашого слова «образованого» не добере». Як бачимо, до палахких багать було ще далеко, але запопадливих бабусь із в'язками хмизу на плечах і святою простотою в серці вже не бракувало... Тож і значення нечисленних полемічних виступів П. Филиповича виходило далеко за рамки чисто літературної дискусії — заперечуючи голобельникам і кон'юнктурникам, він виступає проти тієї суспільної атмосфери, яка через кілька років важкою кислотною хмарою нависне над іще не зміцнілим зелом національного відродження.

Чимало елементів прихованої полеміки уважний читач може знайти в поезії П. Филиповича і в його літературознавчих працях, хоч тут ці елементи, як слушно зауважив Г. Костюк, були глибоко заховані за образами в першому випадку і за строго науковим аналізом фактів та документів у другому. Розглянемо бодай один із проявів такої полеміки.

Як відомо, цензура Російської імперії боролася з українською культурою не лише розмаїтими указами, що забороняли українське слово, а й свідомою підтримкою того, що могло дискредитувати її, звести до рівня братів Карпенків з їхніми графоманськими збірками. Обидва брати — Стецько та Грицько — були типовими «енками», про яких писав Микола Хвильовий, маючи на увазі не лише свого опонента Яковенка Г. Думається, що й Павло Филипович, пишучи про літераторів-блазнів Карпенків, мав на увазі «енків» не тільки минулого століття, а й новочасних — всіх тих малоосвічених графоманів, які повну відсутність хисту «компенсували» неприхованим сервілізмом і (особливо з кінця 20-х) «твердістю лінії», за що й здобували дедалі більшу офіційну підтримку. 1930 року відкрито виступати проти них П. Филипович уже не міг (навіть М. Хвильовий кількома роками раніше вибув з боротьби), не пройшли б і прозорі натяки, тому «натякнув» інакше: написавши про давніх Карпенків більше, аніж того вони заслуговували, більше, аніж того потребувала тема дослідження[12]. Він показав їх як явище — таке, що за умов імперської політики стає вкрай загрозливим для національної культури. Знаємо, які труднощі мав Тарас Шевченко з передплатою на свої книжки, а «Кунволія Київської України» стала своєрідним бестселером, побивши за кількістю передплатників навіть рекорд, який належав «Гетману Остранице» В. Кореневського. Список високопоставлених передплатників, доданий до збірки Карпенків, зайняв 40 сторінок. Коментуючи цей факт, Павло Филипович писав, що ті, хто недавно розгромив кириломефодіївців, не мали нічого проти того, аби в їхніх бібліотеках з'явилися примітивні, зате просякнуті вірнопідданістю малоросійські «скомпонації». Вони не тільки не мали нічого проти такої української літератури — підтримувати її вважали патріотичним обов'язком захисників імперії. І підтримували — передплатою, особистими подачками, відсутністю цензурних перешкод. Такі ось «енки» — зручне знаряддя! Вперше (і відвертіше) Павло Филипович написав про це в «Історії одного сюжету» (1927) — також суто науковому дослідженні.

Літературознавча спадщина Павла Филиповича (як і Миколи Зерова) дає можливість розвіяти міф про те, буцімто у спротиві дедалі агресивнішій тотальній силі, яка облудно виступала від імені пролетаріату, неокласики були майже самотніми і могли сподіватися на підтримку лише з боку Хвильового та його однодумців. Так, реальну підтримку вони здобули тільки там, але **морально** їх підтримував і приклад тих інтелігентів поза межами України, котрі, вростаючи в нову дійсність, не зраджували себе — намагалися служити Аполлонові, а не догідливо прислужувати брутальним кесарям. Можна, звичайно ж, пожалкувати, що такі звані попутники, на відміну від пролеткультівських нігілістів, не створили власного «інтернаціоналу» (і не могли, бо відчували нехіть до регламентації, заорганізованості й гучних маніфестів, давалися взнаки й задавнені національні передсуди), але досить придивитися до імен і праць, на яких посилається Павло Филипович, аби допевнитися: зусебіч цьковані інтелігенти продовжували жити єдиним інтелектуальним життям. Усупереч утвердженню абсолютного централізму в державних та ідеологічних структурах, про що так гнівно писав у відкритому листі «Революція в небезпеці!» Володимир Винниченко, наукові ідеї циркулювали вільно, літературна полеміка перехлюпувалася через декоративні національні пороги, і справжні українські інтелігенти не відчували комплексу меншвартості.

Проводячи паралелі до явищ і тенденцій українського літературного процесу, Филипович залучав не лише багатющий матеріал російського письменства (Олесь — і Фет, Полонський, Бальмонт, Фофанов, Надсон, навіть уже тоді «майже невідомий» Л. Василевський...), а й літературознавчі праці російських дослідників — В. Жирмунського, К. Чуковського, П. Сакуліна, В. Виноградова, Б. Ейхенбаума, Р. Якобсона та ін-

[12] Филипович П. Соціальне обличчя українського читача 30—40 рр. XIX віку // Життя й революція. — 1930. — № 1, 4, 6 (про Карпенків — у № 6).

ших, з гідністю віддаючи їм належне або ж коректно й доказово критикуючи. Пояснити це тільки професіоналізмом П. Филиповича і тим, що він у своїх студіях найчастіше вдавався до історико-порівняльного методу, який, мовляв, до цього й «зобов'язував», не можна. Його увага до російської літературної думки була зумовлена не лише чисто професійною настановою, а й психологічною потребою бодай у такий спосіб «спілкуватися» з однодумцями — тими, для кого й за умов тотальної ідеологізації та одержавлення література залишалася суверенною мистецькою цінністю. Тією, що допомагає людині залишатися людиною, а народу — народом.

Ступаючи на «чужі» материки, «географічно» іноді далекі від української Атлантиди, шукав тих універсальних світових законів, за якими слабкосила мрія (адже була, була і в його народу многовікова мрія!) перетворюється на крем'янисту твердь. Знову і знову занурюючись в історію, не сховку шукав безпечного — намагався побачити в минулому й те, що не збулося, що не стало національною історією, прагнув відтворити знищений чорно-білим баченням світу зв'язок часів. А вже надходив «вивихнутий» час, і Павло Филипович, хоч його й не викликали, як Миколу Зерова, свідчити на харківському процесі «СВУ», відчував це дедалі гостріше...

Ще ж, здається, зовсім недавно у статті «Шевченко і романтизм» (1924) він писав, що наша революційна сучасність не відхрещується від романтизму, навпаки, можна часто почути слова про революційну романтику, особливо в галузі театру,— писав і щиро радів, бо ж дивився на романтизм як на таке явище в європейській історії, значення якого виходить за межі суто літературні. Жадібно вдивлявся в обнадійливі ознаки відродження революційного романтизму — воно означало б зміцнення зв'язку часів, перекинуло б своєрідний місток між XIX століттям (Шевченко!) і «революційною сучасністю». Але — овва — революція входила у термідор, а її романтика перетворювалася на деренчливий пафос псевдокласової демагогії.

Його заарештували в серпні 1935 року. Ніяких «терактів», звичайно ж, не готував. Був талановитим поетом і видатним літературознавцем — прагнув актуалізувати духовну спадщину свого народу в амнезованій свідомості сучасників. Цього виявилося досить, аби і його трагічна доля засвідчила генетичний зв'язок 30-х (та й чи тільки тридцятих?) зі століттями неволі, коли талант міг вижити лише на колінах, а національне було антидержавним... І якщо сьогодні ми повертаємо собі за неоскаржним правом духовного спадкоємства бодай дещицю доробку Павла Филиповича, то це є ще одним свідченням того, що народ випростується, що «давнє, напівзабуте слово» знову на сторожі. Відроджується, отже, і надія, що прийдуть урешті справді «співучі і погожі» дні.

В. Гарбуз. Ілюстрація до віршів П. Г. Тичини із циклу «Нова ера»

ВІКТОР ДУДКО

«Фірма ся має мету просвітню...»

ДО ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ З РОСІЙСЬКИМ ВИДАВНИЦТВОМ «ДОНСКАЯ РЕЧЬ»: ФАКТИ І ГІПОТЕЗИ

На початку XX століття ростовська книговидавнича фірма «Донская речь» випустила в перекладах Лесі Українки російські оповідання І. Франка. Проблема зв'язків письменниці з «Донской речью» віддавна цікавить дослідників її життєвого і творчого шляху франкознавців, істориків українсько-російських літературних взаємин. Цей важливий епізод процесу поширення Каменяревих творів у Росії за дожовтневого часу найдокладніше і найточніше на сьогоднішній день висвітлено в історико-літературних та бібліографічних працях Л. Міщенко, М. Мороза, Ф. Погребенника, Т. Третяченко. Однак деякі істотні аспекти проблеми за браком документального матеріалу поки що не розглянуті, і це не дає змоги створити узагальнююче, більш-менш вичерпне дослідження з історії російських перекладів оповідань Каменяра, здійснених Лесею Українкою, їх публікації у книговидавничій фірмі «Донская речь» та поширення в Росії і на Наддніпрянській Україні. Деякі архівні і друковані матеріали, що їх українські дослідники не залучали раніше до висвітлення зазначеної проблеми, дають підстави доповнити раніше введені в літературознавчий обіг фактичні дані, ширше зупинитися на маловивчених аспектах, уточнити окремі суперечливі твердження.

«Історія появи цих видань досі не з'ясована...» — зауважує в одній з літературознавчих праць Ф. Погребенник, привертаючи таким чином увагу до питання, що вимагає подальшого опрацювання.

Із листопада 1902 р. до початку травня 1903 р. Леся Українка лікувалася на італійському курорті Сан-Ремо. Там вона й «дістала запрошення від фірми («Донская речь») перекладати з українського», про що писала в листі до сестри Ольги від 18 березня 1903 р. Невдовзі, 9 квітня 1903 р., письменниця зверталася до К. Панькевич, співробітниці книгарні Наукового товариства імені Шевченка у Львові: «Будьте ласкаві прислати мені Франка «В поті чола» і які лише є в книгарні його ж белетристичні п р о з а ї ч н і твори на н а р о д н і теми. Потребую їх якнайскоріше, тому буду Вам дуже вдячна, коли звернете ласкаву увагу на мою просьбу. Власне, треба мені такої белетристики, щоб надавалась до читання селянам в Росії...»

У жодній із праць українських дослідників зв'язків Лесі Українки з ростовським видавництвом, на жаль, не враховані наслідки розшуків російського літературознавця М. Травушкіна, викладені в його давній уже грунтовній статті «Издательство «Донская речь», опублікованій 1970 року у всесоюзному науковому збірнику «Книга: исследования и материалы» (випуск 21). А вони становлять чималий інтерес, оскільки істотно поповнюють раніше введені в науковий обіг документальні «запаси» про діяльність видавництва і його керівника Миколи Єлпідіфоровича Парамонова. До речі, в коментарях до листування Лесі Українки в найповнішому на сьогодні 12-томному зібранні її творів (том 12) необгрунтовано зазначається, що матеріали про М. Парамонова не зібрані.

Стисла характеристика видавництва «Донская речь» (1903—1907) подана у листі Лесі Українки до І. Франка від 2 липня 1903 р., в якому письменниця зверталася за дозволом перекласти його оповідання російською мовою: «Мені замовила сю роботу видавнича фірма в Ростові-на-Дону (книгоиздательство «Донская речь») і доручила самій вибирати твори і вмовлятись з авторами. Фірма ся має мету просвітню, а не комерційну (дешеві видання добрих творів для народних великоруських мас)...»

На більшості видань «Донской речи» було зазначено її девіз, що цілком засвідчував ідеологічну спрямованість фірми: «Щастя в силі, сила в знанні, знання в книзі». Вимогливість Лесі Українки щодо напрямку журналів і видавничих фірм, з якими вона співробітничала, добре відома. Письменниця писала незадовго до того, як розпочалася її співпраця з ростовським видавництвом, у листі до сестри Ольги від 29 грудня 1902 р.: «Та, крім сих матеріальних «видов», я маю ще й інші і через те «кладу лапки» не абикуди, а тільки на чисті місця, де мої лапки не тільки мені самій послужити мають». Напрям і репутація ростовського видавництва ще раз потверджують її слова.

Видавництво було засноване у переддень

першої російської революції, коли по всій країні наростала хвиля революційно-визвольного руху. М. Травушкін зауважує: «Для залучення до боротьби нових мас трудящих потрібна була значна кількість літератури, і не лише політичної, а навіть популярної — історичної, художньої, що пробуджувала свідомість людей, раніше позбавлених світла знань. Тут радикал Парамонов, який ненавидів самодержавство, і відіграв свою роль». (Незважаючи на адресацію книжок «Донской речи» простолюдові, В. Короленко, який також був одним з авторів видавництва і опублікував там оповідання «Черкес», «Діти підземелля» та ін., з повним правом називав його «інтелігентним видавництвом» у листі до М. Парамонова від 21 квітня 1903 р.).

«Донская речь» ставила з самого початку не лише просвітні, а й політичні цілі, видавництво було створене не без впливу групи соціал-демократів, діяльність яких позначалася на його спрямуванні й надалі. Книжкова продукція «Донской речи» — художні й суспільно-політичні твори — поширювалася по всій Росії, вона мала відділення, магазини, склади в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Саратові, Томську, Вятці, Тифлісі та інших містах. Видання здобули значну популярність серед простого люду. Ось що свідчив активний учасник революційного руху в Астрахані, старий комуніст М. Г. Непряхін про книжки «Донской речи» та їхніх читачів: «Це було свого часу надзвичайно корисне, популярне і дуже дешеве видавництво. Невеликі книжки ціною кілька копійок, прекрасно видані. Головне — дрібні художні твори таких письменників, як Крандієвська (я пам'ятаю її книжку «Только час» із життя шахтарів), Купрін (пам'ятаю його «Молоха»), Л. Андрєєв, Горький... Пам'ятаю книжечки з історії. Робітники, молодь жадібно потягнулись до книжки, до знань — і «Донская речь» відповідала на найбільш злободенний, найбільш животрепетний запит... Я сам жадібно купував ці книжечки, в мене їх була ціла бібліотечка, штук 200—250. Кожна за кілька копійок! Купити доступно, незначна витрата. Відверто революційної літератури «Донская речь» не випускала, але, по суті, всі її випуски настроювали на революційну боротьбу, на рух уперед». (Спогади були написані на прохання М. Травушкіна. Їхній автор, слід вказати, припустився помилки: оповідання «Только час» окремою книжкою не виходило. Воно дало назву колективному збірникові прозових творів: «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы» (1903, 1905), куди ввійшли також оповідання І. Франка («Ліси і пасовиська», «Історія кожуха»), Є. Чирикова, І. Білоконського та ін.). Певна річ, книжки ростовського видавництва привертали особливу увагу властей. Численні документальні матеріали про зв'язки М. Парамонова з революційними колами, що збереглися в таємному листуванні Донського обласного жандармського управління і Донського охоронного управління (їх виявив М. Травушкін), недвозначно свідчать: його діяльність розглядалася як небезпечна й шкідлива для самодержавного ладу. У циркулярі Головного управління в справах друку, розісланому на місця ще в квітні 1904 р., наголошувалося, що «існуюче в м. Ростові-на-Дону книговидавництво товариства «Донская речь» впродовж останнього часу почало випускати значну кількість дрібних брошур тенденційного забарвлення, поширення яких серед читацької маси є вкрай небажаним». Тому і проіснувало видавництво недовго — на спадаючій хвилі першої російської революції 1907 року воно було закрите.

Одне принагідне зауваження. Відомо, що М. Парамонов був заможним промисловцем. Однак ці дані не повинні ставити під сумнів вірогідність інформації, яку мала Леся Українка, про те, що «видавництво значними капіталами не розпоряджує» (див. її лист до І. Франка від 2 липня 1903 р.) і тому не може платити високих гонорарів перекладачеві. Видавнича діяльність потребувала від М. Парамонова значних видатків (окрім того, що йшло на гонорари і друк, грошових витрат потребувало, за матеріалами М. Травушкіна, залагодження цензурних ускладнень). Він також видавав у 1906—1907 рр. відомий петербурзький журнал «Былое», де містилися важливі матеріали з історії революційного і громадського руху в Росії.

«Те, що видавництво «Донская речь» звернулося саме до Лесі Українки репрезентувати російському читачеві вибрані оповідання І. Франка, було наслідком її попередньої співпраці з журналом «Жизнь», що увінчалась публікацією на сторінках згаданого видання низки глибокозмістовних статей про українську та західноєвропейські літератури». Це твердження із грунтовного дослідження Ф. Погребенника «Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах» (1986) за всієї його правдоподібності не повинно сприйматися беззастережно — воно поки що не обгрунтоване конкретним фактичним матеріалом і мусило б швидше постати у гіпотетичній, а не в категоричній, як у книжці, формі. Адже початковий етап співпраці Лесі Українки з «Донской речью» гаразд не досліджений, що відзначається і в праці Ф. Погребенника. «На сьогодні,— зауважує автор,—точно не встановлено, хто саме був ініціатором залучення Лесі Українки до перекладання оповідань І. Франка». З'ясовуючи це питання, слід мати на увазі такі факти. У статті М. Травушкіна про видавництво «Донская речь» наводиться подробиця з біографії М. Парамонова, що викликає значний інтерес саме в контексті проблеми «Леся Українка — перекладач творів І. Франка»: він навчався в Києві, де в університеті здобув юридичну освіту. Вдалося документально встановити за «Алфавитным списком студентов Императорского университета св. Владимира» за 1900—1901 академічний рік (К., 1900), що майбутній видавець студіював право у Києві в 1898—1901 рр. Раніше він вчився в Московському університеті, звідки був виключений за участь в опозиційному студентському русі (див.: ЦДІА м. Москви, ф. 148, оп. 310, спр. 708, арк. 8—9 зв.). Ці дані, крім того, що вказують на знайомство М. Парамонова з Україною, українським життям, українською культурою і літературою (його видавництво, до речі, випустило по-українському — з огляду на поширення книжок і на Наддніпрянській Україні — вибрані поезії Т. Шевченка, алегоричну оповідь В. Лібк-

нехта «Павуки та мухи» і деякі інші книжки), дають і «ниточку», що може привести безпосередньо до Лесі Українки. З'являються підстави висунути версію про можливе київське знайомство письменниці з майбутнім керівником «Донской речи»: на рубежі XIX—XX ст. на юридичному факультеті університету св. Володимира навчався і майбутній видатний український музикознавець К. Квітка, на той час близький знайомий Лесі Українки, згодом її чоловік. Конкретні дати університетського періоду в житті К. Квітки — 1897—1902 рр., його знайомство з Лесею Українкою розпочалося 1898 р. Через нього, його університетське оточення письменниця могла познайомитися з М. Парамоновим ще в Києві. Ця гіпотеза повинна бути перевірена подальшими розшуками в архівах і бібліотеках.

І хронологія здійснення перекладів Лесі Українки може бути встановлена поки що лише гіпотетично. Як засвідчує лист письменниці до К. Панькевич від 19 червня 1903 р., вона мала в Сан-Ремо деякі Франкові твори, надіслані туди на її прохання. Тому можна припустити, що частину перекладів виконано ще в Італії. Але, мабуть, їх було небагато, оскільки лише 2 липня 1903 р. вона інформує І. Франка — вже із Зеленого Гаю — про свій намір перекладати його твори і питає дозволу на цю роботу. 19 липня 1903 р. вона звернулася до Б. Грінченка з проханням позичити на деякий час збірку І. Франка «В поті чола» (Каменяреві твори, що їх надсилала Лесі Українці К. Панькевич, були на той час уже повернуті до Львова), що містила 6 із 8 перекладених нею оповідань (крім «Історії кожуха» й «Ріпника»). Цікаво з огляду на з'ясування хронології появи перекладів розглянути дати цензурних дозволів на окремі видання Франкових оповідань. Влітку 1903 р. були дозволені до друку тільки два оповідання: «На дні» (найраніше, 30 липня) і «Сам собі винен» (9 серпня), інші — пізніше. Тому слід гадати, що переклади були в основному здійснені влітку 1903 р. на хуторі Зелений Гай, поблизу Гадяча на Полтавщині.

Перекладачка вибрала для інтерпретації гостросоціальні твори Каменяра, цілком суголосні напрямові видавництва. Більшість з них з'явилася друком в «Донской речи» кількома виданнями. Успіхові книжок, що дістали схвальні відгуки читачів і рецензентів російської періодичної преси, сприяв, безумовно, і високий художній рівень їхнього перекладу з української. Як слушно зауважила Л. Міщенко, письменниці, що взяла на себе почесну місію познайомити російських читачів з творчістю одного з провідних українських майстрів слова, прислужився весь її попередній досвід українсько-російського і російсько-українського перекладання. Докладний ідейно-естетичний аналіз її російських інтерпретацій Франкових творів, що усвідомлюється як один з необхідних аспектів освоєння досвіду Лесі Українки-перекладача, досі, на жаль, не здійснений. Окремі конкретні зауваження, висловлені у книжках Л. Міщенко («Леся Українка в літературному житті», 1964) та Ф. Погребенника,— це тільки початок майбутньої більшої праці.

У бібліографічних покажчиках і літературознавчих дослідженнях не завжди подається точна і вичерпна інформація про ростовські публікації Каменяревих оповідань. Навіть у коментарях до найавторитетнішого на сьогоднішній день 50-томного зібрання його творів трапляються неточності. Скажімо, там зафіксовані два неіснуючі окремі видання російського перекладу оповідання «Історія кожуха», зате дві реальні окремі публікації перекладу оповідання «Ліси і пасовиська» не зазначені. У критичній літературі поширено відомості про два видання перекладу оповідання «На дні», насправді воно з'явилося друком у Ростові-на-Дону тричі. Першу грунтовну спробу узагальнити статистику публікацій оповідань Каменяра у видавництві «Донская речь» зробив львівський дослідник М. Мороз у матеріалах до бібліографії «Твори Івана Франка в перекладах на слов'янські мови» (друкувалися 1966 р. на сторінках другого випуску наукового збірника «Слов'янське літературознавство і фольклористика»), де були зафіксовані й відгуки на ці видання. Враховуючи усі спроби обліку (І. Бойко, О. Дун, Л. Міщенко, М. Пархоменко та ін.), М. Мороз значно доповнив і уточнив накопичений попередниками матеріал, уперше подав докладний бібліографічний опис більшості ростовських публікацій І. Франка. Бібліографія М. Мороза майже вичерпно відбиває реальну картину, в чому автор даного повідомлення пересвідчився, спеціально переглядаючи ростовські видання Каменяревих творів у найбільших бібліотеках Москви, Ленінграда і Києва. Одне слушне уточнення внесла до його списку київський текстолог Т. Третяченко (упорядниця сьомого, прозового тому із 12-томника Лесі Українки), яка виявила невраховане третє видання оповідання «На дні» (1906). Друга її поправка (М. Мороз відносив окремі видання перекладу оповідання «Ліси і пасовиська» на 1904, 1906 рр., Т. Третяченко — обидва на 1905 р.) внаслідок перевірки не підтвердилася, як і твердження М. Мороза: окремі видання твору з'явилися друком 1905—1906 рр. Є можливість поповнити список ще одним записом: перше видання колективного збірника «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы» побачило світ 1903 р. Друге його видання (1905) у бібліографії зафіксоване. Таким чином, на сьогодні встановлено, що трьома окремими виданнями з'явилися друком перекладені Лесею Українкою оповідання «На дні» (1903, 1904, 1906), «Сам собі винен» (1903, 1904, 1905), «Добрий заробок» (1903 — двічі, 1904), одним — «До світла!» (1904). Оповідання «Історія кожуха» та «Ліси і пасовиська» двічі друкувалися в колективному збірнику «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы» (1903, 1905), останній з названих творів І. Франка ще двічі видавався окремо (1905—1906). У кількох дослідженнях говориться про значні тиражі оповідань І. Франка, виданих «Донской речью», однак ці твердження дотепер не були підкріплені конкретним матеріалом. Щодо деяких видань тиражі можуть бути встановлені точно, в чому допомагають «Списки книг, вышедших в России» за 1903—1906 рр. 10-тисячний тираж мали оповідання «До світла!», перші видання «Доброго заробку» і «На дні», перше і третє видання «Сам собі

винен». Колективний збірник «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы» в першому виданні мав тираж 10 тисяч примірників, у другому — 15 тисяч. Це були справді високі, як на ті часи, тиражі. І те, що книжки за таких умов добре розходилися й потребували швидкого перевидання, є красномовним свідченням успіху Каменяревих творів у російських та українських читачів.

Листування Лесі Українки, що його вона провадила влітку 1903 р., перебуваючи в Зеленому Гаї, зберегло відомості про її роботу над перекладом ще двох оповідань І. Франка — «Слимак» і «Ріпник», які, за наявними на сьогодні даними, друком не з'явилися (невідомі й рукописи перекладів). Одні дослідники (їх більшість) вважають, що письменниця тільки мала намір інтерпретувати російською мовою ці твори, але не реалізувала його, другі — що переклади були здійснені, та з не залежних від Лесі Українки причин світу не побачили. Ретельний аналіз усіх відомих і ряду не введених раніше у науковий обіг фактів, які безпосередньо стосуються теми, переконує, що істина на боці прихильників другої думки.

У листі до І. Франка від 14 серпня 1903 р. Леся Українка писала: «Просить мій видавець з фірми «Донская речь», чи не дозволили б Ви подекуди затушувати трохи антижидівські місця в таких речах, як, наприклад, «Ріпник», де, властиве, на місці жида міг би бути експлуататор якої іншої, неозначеної національності. З огляду на остатні події в Кишиневі російські видавництва відносяться дражливо до таких положень, що можуть в очах публіки наблизити їх до лихої слави публіциста Крушевана, ярого антисеміта і ретрограда з газети «Бессарабец». Може, се трохи пересадна дражливість, але в різкі моменти політичного життя вона досить зрозуміла. Коли ви не згоджуєтесь, однак, на жадні зміни, то все ж будьте ласкаві написати про се таки зараз, хоч на кореспондентці,— нехай там видавництво радить собі передмовами, примітками чи як хоче. Коли ж згоджуєтесь, то напишіть, чи доручаєте мені ту «затушовку», чи самі її переведете? [...] Малоосвічена публіка не завжди вміє одрізняти слова автора від думок його діячів...» (У квітні 1903 р. чорносотенці, яких підтримувала редагована П. Крушеваном газета «Бессарабец», вчинили в Кишиневі великий єврейський погром, що його прогресивна громадськість Росії різко засудила).

І тут, і в наступному листі перекладачки до автора від 22 серпня 1903 р. мова йшла про внесення деяких змін до тексту чотирьох оповідань — «Слимак», «Ріпник», «Сам собі винен», «Історія кожуха». Із кореспонденцій письменниці зрозуміло, що запитання і сумніви виникли у видавця вже на стадії підготовки перекладів до друку. Та й важко припускати, щоб М. Парамонов, доручивши Лесі Українці самій добирати твори для російської інтерпретації, знайомився з оригіналами оповідань, аби схвалити їх на переклад; набагато певніше, що він мав справу лише з перекладами. Ось, наприклад, деякі дати, що проілюструють цей висновок стосовно оповідання «Сам собі винен». Починаючи з 11 липня 1903 р. на першій сторінці ростовської газети «Донская речь» періодично подається — до кінця місяця — інформація про те, що твір друкується окремим виданням. Офіційний цензурний дозвіл — 9 серпня 1903 р. І паралельно з підготовкою до друку вирішується питання про внесення деяких змін до тексту у зв'язку з тогочасними суспільно-політичними умовами. Про швидкий вихід у світ оповідання «Ріпник» («Нефтянщик») вміщувалися оголошення на обкладинках багатьох видань «Донской речи», що з'являлися друком влітку 1903 р. (У статтях М. Пархоменка та О. Дуна подавалася інформація про надрукування твору, однак поки що конкретним матеріалом вона не підтверджена).

До літературознавчого обігу не запроваджені відомості про те, чи дістала перекладачка відповідь І. Франка на два свої листи, чи була їй відома позиція автора стосовно порушеного питання. Фактичні дані до видавничої історії перекладачів чотирьох названих оповідань на сьогодні такі: «Сам собі винен» та «Історія кожуха» побачили світ з незначними змінами; «Ріпник» та «Слимак», котрі вимагали істотнішого втручання в текст, друком не з'явилися.

Архівні матеріали засвідчують, що М. Парамонов звертається до В. Короленка по консультацію щодо доречності публікації у видавництві деяких Франкових оповідань за тогочасної суспільно-політичної ситуації в Росії (слід гадати, що йдеться про переклади цілком адекватні, без жодних змін в порівнянні з оригіналами). Відповідний лист М. Парамонова не зберігся, і тому про його зміст можна судити лише на основі листа-відповіді В. Короленка від 17 вересня 1903 р., в якому відзначалося: «Я не читав тих оповідань Франка, про які Ви пишете, але дуже розумію Ваші сумніви: у них інші умови і те, що в Галичині звучить як протест проти гніту, у нас набуло б небажаного звучання» (див.: відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР імені Леніна, ф. 135, спр. 14, арк. 79). Письменник, одначе, пообіцяв сказати свою остаточну думку про конкретні твори І. Франка, тільки ознайомившись з ними: «Якби Ви надіслали оригінал (я по-малоросійському читаю вільно), то я не затримався б з відповіддю». Як зрозуміло з цитованого листа, мовилося про кілька оповідань, щодо публікації яких у М. Парамонова були сумніви (здогадно — про твори «Слимак» та «Ріпник»). Але надіслав він невдовзі В. Короленкові лише одне оповідання — «Слимак», зміст якого й деякі міркування, що виникли під час читання, російський письменник виклав у своїй редакторській книзі, поряд з відгуками про твори, що надходили до редакції журналу «Русское богатство» (ф. 135. спр. 1330, арк. 66).

Ознайомившись з оповіданням, В. Короленко у листі від 30 вересня 1903 р. висловив думку про недоцільність його публікації в серії видань для народного читання з огляду на причини, сформульовані в попередньому листі до М. Парамонова (ф. 135, спр. 14, арк. 81). На підставі двох листів В. Короленка до М. Парамова уточнюються деякі істотні моменти видавничої історії перекладу оповідання «Слимак», врахування яких дає змогу глибше розглянути причини, що завадили його тогочасному виходові до російського читача. Однак тільки цим джерельне значення епістолярних документів

російського письменника для вивчення проблеми «Леся Українка — перекладач творів І. Франка» не вичерпується. В. Короленко повідомив М. Парамонова в листі від 30 вересня 1903 р.: «Рукопис надсилаю рекомендованою бандероллю». Зрозуміло, отже, що він мав справу з оповіданням «Слимак» в інтерпретації Лесі Українки, а не з оригіналом. Це свідчить ще раз про те, що Леся Українка здійснила переклад оповідання «Слимак». Складні умови російського суспільно-політичного життя завадили його публікації.

Ще один аспект теми, який потребує подальшої розробки,— поширення і читацький резонанс Франкових творів. У давній статті С. Гурвича «Леся Українка — перекладачка Івана Франка» («Дон», 1956, № 3) йшлося про популярність їх у трудящих читачів Москви, Петербурга, Північного Кавказу, Поволжя, але ці твердження не підкріплювалися конкретними даними. М. Травушкін встановив на основі матеріалів з архіву Астраханського губернського жандармського управління, що книжки І. Франка входили до кола читання соціал-демократів і революційно настроених робітників — у списках відібраних у них під час обшуків та арештів видань «Донской речи» зафіксовані й оповідання «Добрий заробок» та «До світла!». 1907 року під час обшуку в київському відділенні «Донской речи» оповідання «До світла!», «Добрий заробок», «На дні», «Ліси і пасовиська», «Сам собі винен» були знайдені серед вилученої з продажу й забороненої літератури, що поширювалася в Києві й надсилалася до книжкових складів інших міст (документальні матеріали про це виявив у фондах ЦДІА УРСР у Києві П. Скрипник).

Ростовські видання оповідань І. Франка викликали прихильні відгуки російської періодичної преси та рекомендаційних покажчиків літератури для народного читання. Частина з них давно вже запроваджена до критичної літератури, відображена і в покажчику М. Мороза. Приміром, аргументовані прихильні оцінки оповідань «Сам собі винен», «Добрий заробок», «До світла!», «На дні» містяться в оглядах новинок «Донской речи», що їх літературний критик М. Малиновський підготував для московського журналу «Русская мысль» (1904, № 3; 1905, № 6).

Кілька нотаток про те, що пройшло повз увагу попередніх дослідників і до бібліографії поки що не внесене. У відомому критичному покажчику літератури для народного і дитячого читання «Что читать народу?» (т. 3. — М., 1906), підготовленому харківськими педагогами, містяться прихильні відгуки не тільки про оповідання «На дні», «Добрий заробок», «Сам собі винен», а й ще про два — «Історія кожуха» та «Ліси і пасовиська» (в огляді колективної збірки «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы», який написала М. Алфімова). Інше джерело — збірник відгуків бібліотечної комісії Київського товариства грамотності про книжки для народного читання «Народная литература» у трьох випусках (К., 1903—1906) — менш знане у літерату-

В. Гарбуз. Ілюстрація до поезії Т. Г. Шевченка «Мені тринадцятий минало»

律навстві. Дослідниця діяльності бібліотечної комісії Л. Сквирська, відзначаючи загалом позитивну роль її видань для формування поглядів на народну книжку, вказує і на ліберально-буржуазну обмеженість ряду рекомендацій, що містилися в рецензіях та анотаціях «Народной литературы». Нечіткість ідейно-естетичних критеріїв, на жаль, завадила упорядникам об'єктивно поцінувати видані в Ростові-на-Дону в російських перекладах оповідання «На дні» та «Сам собі винен» (вип. 2) і «Ліси і пасовиська» та «Історія кожуха» (вип. 3). Прихильно оцінюючи гуманістичний пафос зазначених творів, автори рекомендацій відмовляли їм у художній довершеності. Читачі ростовських книг І. Франка, однак, були іншої думки.

Ще один приклад. Майбутній класик нашої літератури П. Тичина купив на початку століття в Чернігові оповідання «Сам собі винен» в російському перекладі, що вперше познайомило його з творчістю Каменяра,— воно залишило враження на все життя. На прохання матері він і їй читав цей твір («Літ. Україна», 1986, 28 серпня). До речі, масовість «метеликових» видань «Донской речи» на Наддніпрянській Україні відчутно сприяла популяризації творчості І. Франка, оскільки деякі з опублікованих у Ростові-на-Дону його оповідань через цензурні причини стали відомими східноукраїнському читачеві спершу в російському перекладі і лише згодом в оригіналі.

Дотеперішні спроби вивчення проблеми «Леся Українка — перекладач творів І. Франка» велися на основі самих видань творів Каменяра в «Донской речи», кількох їхніх оцінок в періодичних виданнях та рекомендаційних покажчиках і головним чином на матеріалі листів письменниці. Листування, як відомо, навіть і за умови, що збереглося в повному обсязі, не відбиває всіх реальних шляхів життя. У даному ж разі й листування вціліло далеко не повністю. За такої ситуації, безумовно, конче потрібне розширення джерельної бази дослідження — це тільки й може поповнити загальні знання про важливий епізод українсько-російських літературних взаємин. Спроба піти таким шляхом виправдовує себе і спонукає до продовження пошуків. Адже історія публікації перекладених Лесею Українкою оповідань Каменяра у ростовському видавництві все ще не з'ясована цілком, окремі її аспекти тільки намічені, а деякі питання навіть і не порушені.

Співпраця письменниці з видавництвом «Донская речь», як свідчать факти, не обмежувалася тільки перекладанням Франкових оповідань. Відомо, що Леся Українка мала дозвіл від Ольги Кобилянської та В. Стефаника на переклад і їхніх творів, проте, очевидно, не скористалася ним. Прагненням розширити наші відомості про обсяг перекладів Лесі Українки, виконаних для «Донской речи», перейнята стаття О. Дуна «До питання про зв'язки Лесі Українки з російськими видавництвами», написана ще понад три десятиліття тому (Леся Українка: публікації, статті, дослідження. — К., 1956, вип. 2). Та дослідник, на жаль, не завжди ретельно обходився з фактичним матеріалом. На сторінках статті було категорично заявлено про належність письменниці виданого в «Донской речи» російського перекладу п'єси Г. Гауптмана «Ткачі». Аргументація висновку, однак, не була безумовно доказовою. Першим аргументом дослідник назвав тривкий інтерес Лесі Українки до творчості Г. Гауптмана, і до «Ткачів» зокрема (здавна відомий її український переклад п'єси). Другим те, що письменниця підписала російський переклад «Ткачів» криптонімом Л. К., як і переклад оповідання «До світла!», виданий у Ростові-на-Дону. Перегляд усіх відомих на сьогоднішній день інтерпретацій Лесею Українкою оповідань Каменяра, що з'явилися друком в «Донской речи», дає підстави твердити про хибність «криптонімного» аргумента О. Дуна: жодна з перекладацьких праць Лесі Українки не позначена літерами Л. К., оповідання «До світла!» підписане ініціалами Л. У. Міркування О. Дуна були переконливо спростовані ще у виданій 1971 р. в Астрахані збірці історико-краєзнавчих нарисів М. Травушкіна «Люди и книги русской революции», який на основі архівних матеріалів довів належність перекладу «Ткачів» іншій співробітниці «Донской речи» — Л. Рубакіній (до заміжжя — Коломійцевій), дружині російського книгознавця М. Рубакіна. Однак малотиражне астраханське видання не потрапило в поле зору дослідників життєвого і творчого шляху Лесі Українки, і на підставі висновків О. Дуна російський переклад «Ткачів» було включено до 12-томного зібрання її творів. М. Травушкін змушений був, щоб спростувати хибне текстологічне рішення, знову навести свої раніше представлені на розгляд колег аргументи в репліці «Виправити помилку» (Леся Українка: публікації, статті, дослідження. — К., 1984).

Та хибний висновок О. Дуна щодо авторства російського перекладу «Ткачів», звичайно, не повинен заступати інших положень його статті 1956 р., в якій слушно говорилося про потребу дальшого дослідження зв'язків Лесі Українки з видавництвом «Донская речь» і вказувалося конкретно на її можливу причетність до публікації в Ростові-на-Дону у 1905 р. після послаблення цензурних утисків соціал-демократичних брошур. Цей «сюжет», що дотепер залишається нерозробленим, здається, залишив поки що ніяк не пояснені коментаторами сліди і в епістолярній спадщині письменниці кінця 1904 р. — початку 1905 р. У листі до Ольги Кобилянської від 22 листопада 1904 р. вона зазначала: «І ще хтось має деяку роботу в російськім видавництві, досить нудну, але вже мусить її скінчити...» Через чотири місяці в листі до сестри Ольги від 20 березня 1905 р. про те ж: «По неосторожности» я собі нав'язала камінь [...] на шию, великий переклад для «Донской речи» (вона ціле літо напосідалась на мене, щоб я ту роботу взяла) і чимало з ним повозилась, та от на тім тижні, певне, вже кінець буде...» Який це був переклад, чи з'явився він друком? Питання залишаються відкритими у чеканні дослідників. О. Дун важив на те, що з часом буде розшукано архів книговидавництва «Донская речь», який, безперечно, допоміг би поставити крапки над багатьма «і». Однак сліди архіву втрачені, через що слід максимально вичерпно використовувати інші можливості для розшуків.

АМІР МАХМУТОВ

ЗДРАСТУЙ, ІДЕГЕЙ!

Багато народів створили свої дастани — епічні твори, відомі цілому світові. Це «Калевала», «Махабхарата», «Джангар», «Гесер», «Манас», «Алпамиш» та інші. В них відбито моральні, соціально-політичні, філософські та етичні погляди народів.

Чи має такі дастани татарський народ? Сьогодні можна ствердно сказати: так, має.

Книжка дастанів, видана 1984 року в Казані (Татарське книжкове видавництво), містить двадцять сім дастанів. Однак у цьому сузір'ї бракує найяскравішої зірки — героїчного дастана «Ідегей». Лише сьогодні, наче стріла, випущена із середніх віків, долетів він до нас. Завдяки революційній перебудові, новому мисленню в житті суспільства повернувся він до народу — його надруковано в першому номері журналу «Казан утлармі» («Вогні Казані») за 1989 рік і видано окремою книжкою.

Хто ж такий Ідегей? Чому не удостоїлись дастана такі володарі, як Чингісхан, Батийхан, Аксак Тімер та інші правителі? І чому удостоївся дастана князь, полководець, правитель Ідегей? Можливо, на це запитання вичерпну відповідь дають історики? Звернемося до книжки авторитетного вченого С. Соловйова «Історія Росії від найдавніших часів». У третьому-четвертому томах цієї праці ім'я Ідегея (Едигея) згадується шістнадцять разів з докладними міркуваннями автора про його діяльність. С. Соловйов пише про нього як про далекоглядну, мудру історичну особу, підкреслюючи не лише воєводчі риси, а й розум, талант, хитрість, здатність полководця враховувати гіркий досвід поразок своїх попередників, а також піклуватися про своїх людей: «А тим часом Едигей стояв спокійно під Кремлем; зберігаючи людей і пам'ятаючи невдачу Тохтамишеву, він не робив приступів, а хотів зимувати й примусити до здачі голодом; уже місяць стояв Едигей під Москвою...»

С. Соловйов відзначає безперечні дипломатичні здібності Ідегея, підкреслює, що навіть у найкритичнішому, безвихідному становищі для своєї держави він умів знаходити розумний вихід. Наприклад, 1389 року хан Тімер Кутлуй вигнав із Золотої орди Туктамиш-хана, внаслідок чого той змушений був просити притулку у литовського князя Вітовта. На вимогу Тімера Кутлуя видати йому Туктамиша Вітовт відповів відмовою. Як пише С. Соловйов, князь Вітовт сказав так: «Бог підкорив мені усі землі, скорись і ти мені, будь мені сином, а я тобі буду батьком, і давай мені щороку данину і податі; коли ж не хочеш бути сином, то будеш рабом і вся орда твоя буде віддана мечу».

За такої трагічної для Тімера Кутлуя ситуації врятували його розум і далекоглядність Ідегея. «Але в цей час прийшов до нього Ідегей; старик, дізнавшись про умови, сказав ханові: «Краще нам вмерти, аніж погодитись на них»,— і послав до Вітовта вимагати особистих переговорів; литовський князь виїхав на берег Ворскли, й Едигей почав йому казати з протилежного берега: «По праву взяв ти нашого сина за сина собі, бо ти старий, а він молодий; але я ще старший за тебе, тож слід тобі бути моїм сином, давати данину кожного року, тавро моє карбувати на литовських грошах». Вітовт розлютився й наказав полкам своїм негайно готуватися до битви. Спочатку полки Вітовтові зійшлися з полками Едигеєвими; з обох боків стріляли з самопалів та пищалей, проте пушки й пищалі погано діяли в чистому полі. Попри це, Вітовтова рать билася кріпко, падали стріли, як дощ, і почали полки Вітовтові змагати князя Едигея. Але в цей час обійшли кругом полки Тімер-Кутлуєві, вступили в битву і здолали силу литовську».

Окрім С. Соловйова, й інші відомі російські вчені у своїх творах приділяли особі Ідегея велику увагу.

Без сумніву, дастан «Ідегей» — це перлина народної творчості, плід багатої фантазії народу. Через те в ньому не витримується історична хронологія. Дастан «Ідегей» — це високомистецький твір, своєрідна «Іліада» татарського народу, за своїм гуманістичним та патріотичним пафосом подібна до «Слова о полку Ігоревім».

Очевидно, не буде помилкою назвати «Ідегей» одним з найвищих зразків не лише татарської, а й всієї східної поезії, творчим відбиттям народного розуму і народної мудрості.

Про що ж оповідається у цьому творі? Коротко кажучи, про честь і безчестя, про патріотизм і псевдопатріотизм, про відданість батьківщині, ненависть до ворогів, про добро і зло, про народну єдність і зміцнення держави Ідель-йорта, тобто держави на Волзі.

Нелегким був шлях героїчного дастана до народу. Окремі варіанти його ще в XIX ст. записав академік В. В. Радлов. У 1919 році один з яскравих варіантів дастана записав від народного чичена (оповідача) Ситдика бабая Зайнутдинова в селі Яманкуль Тарського повіту в Сибіру Нігмат Хакім, педагог і журналіст. Проте цей дастан не був виданий окремою книжкою. 1940 року письменник Накі Ісанбет опублікував у 11—

12 номерах журналу «Совет эдэбияты» («Радянська література») один з варіантів «Ідегея».

Були неодноразові спроби видати дастан окремою книжкою, але всі вони закінчилися невдачею. Автор вступної статті «Народний епос «Ідегей» завідуючий відділом фольклору ІМЛІ імені Г. Ібрагімова Казанського філіалу Академії наук СРСР Ільбарис Надиров зазначає: «В 1941 році вчена рада Інституту мови, літератури та історії прийняла спеціальну постанову про підготовку нового науково-критичного тексту дастана «Ідегей». Н. Ісанбет (упорядник), Х. Ярмі та Ш. Маннур (редактори) успішно впоралися із завданням. Рукопис нового варіанту був поданий до Татарського книжкового видавництва. Але почалася Велика Вітчизняна війна, і друкування дастана «Ідегей» було припинене. Через якийсь час він зазнає тяжкої долі періоду культу особи — потрапляє в розряд «націоналістичних» творів.

Тільки революційна перебудова відкрила героїчному дастанові татарського народу шлях до свободи. Як зазначається в анотації до книжки «Ідегей», це перше книжкове видання дастана було складене на основі варіантів, опублікованих раніше, а також варіантів, що збереглися у фондах Інституту мови, літератури та історії імені Г. Ібрагімова.

Цікавий і захоплюючий сюжет дастана (книжка складається з 18 розділів), конфліктна ситуація в ньому виникає відразу ж, на самому початку твору.

В першому розділі «Свара Туктамиш-хана з Аксаком Тімером, засудження Котликії й Ідегея на смерть» розповідається про те, що Туктамиш-хан одержує листа від Аксака Тімера, правителя Самарканда, з вимогою передати йому славного сокола на ім'я Тюкле Аяк (що означає «той, що приносить у дім щастя, удачу»). Цей мисливський сокіл дорогий Туктамиш-хану насамперед як символ державної влади. Тому, обурений, він відповідає Аксаку Тімеру: «Відповідаю добром, миром тим, хто йде з війною до мене, чорний сокіл на ім'я Тюкле Аяк не належатиме тобі, Шах Тімер, мій сокіл — слава дев'яти домів (дев'ять домів уживається в значенні дев'яти держав.— А. М.). Мій мисливський чорний сокіл (в даному разі слово «сокіл» вживається в значенні «велич державної влади».— А. М.), ні, не буде твоїм, Шах Тімер!»

Таким чином, дастан «Ідегей» починається із показу непростих стосунків між правителями сильних держав, показу боротьби за панування над величезними територіями — між Туктамиш-ханом та еміром Самарканда Аксаком Тімером (Шахом Тімером).

У конфлікт правителів втягуються зовсім невинні люди — Котликія-бій та Ідегей-немовля, син Котликії. Туктамиш-хан запідозрює Котликію-бія в тому, що він підмінив яйця знаного на весь світ сокола Тюкле Аяка яйцями безпородного сокола Бидаяка, а соколят славного Тюкле Аяка віддав за золото Шаху Тімеру. Туктамиш звинувачує Котликію-бія в тому, що він служить двом правителям, і наказує вбити його сина-немовля, що лежить у колисці.

Джантимир-бі, батько шістьох синів, пов'язаний клятвою дружби з Котликією-бієм, просить Туктамиш-хана не вбивати дитя, але той і слухати не хоче. І тоді Джантимир-бі жертвує одним із своїх синів: поклавши його в колиску, рятує сина Котликії-бія. Дитину ж ховає в широку халяву чобота. «Чобіт» по-татарському «ітек». Звідси й ім'я врятованого немовляти — Ідегей, тобто людина, що врятувалася від смерті в чоботі.

Другий розділ дастана «Про те, як Ідегей виріс під іменем Кобогила, став чиновником у палаці хана Туктамиша» повістує про сміливість, мужність, відвагу Ідегея, непокору ханові, такі його риси, як людяність, прагнення захистити інтереси бідних, голодних, знедолених.

У дастані відзначається, що завдяки Ідегею Туктамиш-хан уник багатьох лих, війн, знегод; державна скарбниця за Ідегея завжди була повна. Хан дозволив йому одружитися з найкращою дівчиною на ім'я Айтула («місяць уповні»), яка народила йому сина Норадина. Ідегей навчив Норадина військової майстерності, виховав його волелюбним, сміливим, рішучим. В історичних документах він відомий як Нуретдин, помер 1419 року.

Третій розділ дастана «Туктамиш-хан переслідує Ідегея». Тут ідеться про конфлікт між Туктамишем та Ідегеєм. Спричинилися до цього слова жони Туктамиша Яніке про те, що Ідегей ставить себе в ханстві занадто високо.

«Ти бач,— каже Яніке,— як Ідегей, взявши до рук знамено, що лишилося ще з часів Чингісхана, б'ється з ворогом, ти бач, він поводиться, ніби хан. Він святкує народження свого сина не згірш від самого хана, має вільний доступ до ханської скарбниці».

Авторитет Ідегея був такий великий, що коли він увіходив до ханського палацу, хан зводився з місця. Жінці Туктамиша це не подобалося, а сам хан сказав їй: «Якщо ще раз встану, коли до палацу зайде Ідегей, не буть мені Туктамиш-ханом». И аби дізнатися справжню суть Кобогила, тобто Ідегея, хан пропонує йому запросити до палацу співця Субру, котрий багато знає про події в світі. Субрі 195 років, він побував у 77 країнах.

Назви подальших розділів розкривають зміст книжки: «Туктамиш-хан просить Субру заспівати пісню, ще раз перевіряє Ідегея»; «Про те, як Ідегей залишає святковий стіл Туктамиш-хана, вирушає до Аксака Тімера»; «Битва Ідегея з Кара Тієн Алипом, порятування Ідегеєм доньки Аксака Тімера на ймення Акбеляк та сорока рабів»; «Про те, як Ідегей разом з дівчиною на ймення Акбеляк вирушив до Аксака Тімера»; «Туктамиш-хан з поглумом проганяє Норадина»; «Приїзд Норадина до свого батька, похід Ідегея разом з Аксаком Тімером на землі Туктамиша», «Про те, як Аксак Тімер почав воювати з Туктамишем і ославився»; «Про битву Ідегея з військом Туктамиш-хана»; «Слова Туктамиш-хана під час втечі»; «Норадин вбиває Туктамиш-хана»; «Про те, як Норадин зустрічає Джанбая; як Джанбаю вдається зіпсувати стосунки між Норадином та Ідегеєм»...

Цей розділ один з найголовніших у дастані. В ньому розповідається про трагічну долю Ідегея. Його син Норадин, опинившись у тенетах наближеного до Туктамиша Джанбая, висловлює свою неприязнь до батька

й позбавляє його правого ока. Причиною конфлікту стала дочка Туктамиша Ханаке, з якою Ідегей хотів одружити сина. Джанбай, намагаючись посварити Ідегея з сином, сповістив Ханаке про смерть її батька і про те, що її батько завжди був добрий до нього. Він умовляє Ханаке сказати Норадинові, що вона вагітна від Ідегея. Скривджений Ідегей висловлює Норадину свою образу. Невдоволена сином і мати Айтула. Норадин вирішує залишити ханство.

На заклик Ідегея повернутися і «промити кривавий меч білим чистим молоком» Норадин відповідає, що «душа мужчини схожа на шовк, якщо зав'яжеться — не розв'яжеться, зав'яжеться навіки».

З образою Норадин каже батькові:

Або ж ти сам будь ханом,
Або ж зроби мене ханом,
Або ж ти убий мене,
Або ж я тебе уб'ю!..

Ідегей відповідає, що без підтримки народу не можна бути ханом, але, відчувши агресивність з боку сина, залишає столицю. Однак Норадинові не пощастило. В сімнадцятому розділі дастана «Норадин опиняється в полоні у Кадийрбірде» розповідається про те, як хитрий Джанбай затягує Норадина в полон — до прихованого табору Кадийрбірде-султана, сина Туктамиша. Доки Ідегей живий, Кадийрбірде не почуває себе повноправним володарем Золотої орди. Він вигадує для Норадина сувору кару: його садовлять на стілець, в який увігнано гострі ножі, затим на коня і відправляють до батька. Перейшовши річку Ідель, Норадин доходить до батькового табору. Поцілувавши йому руку, просить у нього прощення — і вмирає.

Останній, вісімнадцятий розділ зветься «Про те, як Кадийрбірде-султан збирає військо, йде на Ідегея. Загибель Ідегея». У цьому розділі засуджується війна, братовбивство, тут татари воюють між собою. Пораненого Ідегея переслідують і здоганяють люди Кадийрбірде. Біля одного озера його оточують вісімнадцять чоловік. У цій нерівній січі Ідегей гине, кажучи перед смертю: «До щастя майбутніх днів ми йдемо самі, бо це щастя само до нас не прийде».

Дастан закінчується тим, що Золота орда розпалась і утворилися Казанська, Кримська та Астраханська самостійні держави.

Герой дастана Ідегей — це узагальнений художній образ. У ньому втілений ідеал народу про відважного, сміливого, справедливого правителя. Тому історія героя дастана Ідегея не завжди збігається з життям конкретної трагічної особи князя Ідегея. Це й привело до того, що дастан довгі роки пролежав в архівних фондах.

Сьогодні ми вдячні всім — письменникам, дослідникам, ученим, видавцям — за повернення «Ідегея» — прекрасного творіння про війну і мир, про взаємовідносини народу і правителя, про любов і ненависть, про милосердя і мудрість.

Дастан «Ідегей» — це своєрідна філософська енциклопедія татар. У порівняннях, епітетах, метафорах, у символічних образах показано багатий досвід народу, відбито його естетичні погляди. Дастан засвідчує всьому культурному людству те, що наш народ умів не тільки воювати, а й будувати прекрасні будинки, кувати залізо, сіяти хліб, писати книжки...

Дастан «Ідегей» допомагає нам осягнути дух свободи давно минулих днів, відчути біль наших предків, повернути в наше життя слова «честь» і «совість», повернути багату рідну мову, втрачене слово правди й тисячолітню татарську писемність. Одне слово, піднятися на ту висоту духу, на якій перебував колись наш волелюбний народ.

Чи перекладений «Ідегей» іншими мовами? Російською — так. Досвідчений майстер слова Семен Липкін перекладав його ще в сорокові роки. Але з не залежних од нього причин цей переклад не був свого часу виданий. Докладніше про це читач може дізнатися, прочитавши статтю Семена Липкіна «Бухарін, Сталін і Манас» у другому номері журналу «Огонек» за 1989 рік.

Сьогодні настав час крутих перемін для встановлення справді рівноправних, дружніх стосунків між народами, для обміну культурними цінностями. Тож публікація «Ідегея» російською та іншими мовами — це вже не просто безплотна мрія, а реальна потреба. Хочеться сподіватися, що з золотим скарбом татарського і тюркського народів дастаном «Ідегей» познайомиться й український читач.

Казань

В. Гарбуз. Ілюстрація до повісті Т. Г. Шевченка «Музикант»

ПРИЙШЛА ГРОМНИЦЯ — ЗИМІ ПОЛОВИЦЯ

У КОЖНОГО МІСЯЦЯ Є СВОЇ, ЯКЩО МОЖНА ТАК ВИСЛОВИТИСЬ, «УДАРНІ» СВЯТА, ЩО НАЙПОВНІШЕ ОЗНАЧАЮТЬ ТУ ЧИ ТУ ПОРУ РОКУ. ЯКЩО, СКАЖІМО, СІЧЕНЬ СЛАВНИЙ РІЗДВОМ, ВАСИЛЯМИ (НОВИЙ РІК) ТА ВОДОХРЕЩЕМ, ТО ЛЮТИЙ МОЖЕ ПОХВАЛИТИСЯ ЛИШЕ ОДНИМ — СТРІТЕННЯМ, КОТРЕ ПРИПАДАЄ НА СЕРЕДИНУ МІСЯЦЯ (15.II).

Свято це в Україні особливо пошановувалось. Селяни у цей день не працювали, а стежили за погодою, бо «лютий до березня в гості приїжджає», щоб «на Стрітення зимі з весною зустрітися». Хто кого переборе, то такою, вважали, буде погода до початку березня.

В народній уяві Зима — це стара баба в полатаному кожушку, стоптаних шкарбанах та дірявій хустині, поточеній мишами, через дірки якої витикаються сиві пасма волосся. За плечима в неї теліпається напівпорожня торбина, а в руках пощерблене горнятко, наповнене льодом.

Саме в такому прообразі Зима на Стрітення виходить навстріч Літові (в деяких варіантах — Весні) — симпатичній юнці; в неї нова, помережана різнокольоровими узорами сорочка та зелена плахта. В руках у дівчини серп і жмут збіжжя.

— Боже, поможи тобі, Зимо! — звертається Літо!

— Дай, Боже, здоровля! — відповідає Зима.

— Бач, Зимо,— дорікає Літо,— що я наробило і напрацювало, ти сливе поїла й попила!

Після такої прелюдії між ними починається двобій, що триває протягом дня (щоправда, за народним календарем, зима з літом зустрічається ще й на Анни, тобто 22 грудня, щоб також позмагатися між собою). Але основне двоєборство припадає на лютий. Звідси, отже, й народна назва — Стрітення чи Стрічення.

У деяких місцях це свято мало й інші назви — Зимобор та Громниці. Стосовно до першої, то тут цілком зрозуміло — боротьба зими за свої права, а друга пов'язана з обрядом свячення свічок. У цей день у храмах відбувається пишна служба, після якої святять воду і свічки. Кожен господар до цього дня готував власну «громничну» свічку і ніс на посвяту. Після повернення зі служби божої запалював її — «щоб весняна повінь не пошкодила посівів і щоб мороз дерев не побив». Свячена свічка мала постійно стояти на покуті. Літом, коли починалися грози, у хатах запалювали «громничну» свічку, як надійний захист від блискавки.

Опріч того, їх, за давнім християнським обрядом, давали в руки тим, хто помирав, і в цей час читали одхідну молитву. Це, на думку віруючих, значно полегшувало передсмертні муки й очищало людину від гріховних вчинків. У церковному требнику з цього приводу мовиться, що такі свічки будуть «в здравіє душ і тілес». Ними також обкурювали тих, хто постійно страхався, та дітей од переляку.

Страсні свічки виготовляли за особ-

ливою технологією, суворо дотримуючись певних обрядодій. Вони мали свою форму й розміри. Найпопулярніші були «трійці» — вигадливі тризубчаті вироби, оздоблені різнокольоровими розмальовками та прикрасами.

Не меншу роль у повсякденному житті відігравала й стрітенська вода. Вона мала ті самі властивості, що і йорданська. Селяни, йдучи до церкви, брали з собою нову, невживану посудину, наповнювали її освяченою водою і зберігали протягом року. Вона вважалася цілющою і вельми помічною від багатьох недуг. Стрітенською водою натирали болючі місця, давали пити од «пристріту» або «дання» — хвороб, викликаних «поганим оком».

Крім того, напровесні, виганяючи товар у поле, його також скроплювали «стріте́нницею», а пасічники — бджіл і вулики, щоб не заїдали чужі комахи та не нападав «гнилець» — небезпечна інфекційна хвороба. Це робили протягом року — в кожну першу неділю на молодику.

Чимало спогадів про освячення стрітенською водою знаходимо в історичній літературі. Нею благословляли батьки синів, виряджаючи їх на війну. Скроплюючи рекрута, неньо казав:

— Боже тебе збережи!

Як засвідчує відомий етнограф Павло Чубинський, було також зазвичай благословляти стрітенською водою чумаків. Коли вони вирушали в далеку мандрівку, господар давав їм хліб-сіль, скроплював стрітенською водою волів, мажару, чумака й приказував:

— Боже тобі поможи!

Цікавий обряд, пов'язаний з наданням магічності стрітенській воді, у 20-х роках описав краєзнавець М. В. Рябий у селі Кукавці Могилівської округи на Вінниччині. Удосвіта хтось із старших членів родини брав відро і йшов до криниці. Коли ж повертався, назустріч йому мав вийти хто-небудь з посімейства і зачерпнути кухликом води. Така вода, вважалося, набувала цілющої властивості.

Ось так у давнину відзначали одне з найзнаменніших лютневих свят. Проте в цьому місяці був ще один празник, з яким також пов'язані цікаві дійства. Маю на увазі свято Власа, що припадає на 24 лютого.

Святий Влас, як і Георгій, вважається захисником і покровителем домашніх тварин. Цього дня Влас пильно наглядає за тваринами, а тому чоловіки нагадували своїм жінкам:

— Дивіться, молодиці, щоб завтра раненько принесли водиці з криниці!

Нею наповнювали пляшечки, вкидали туди шматочок воску зі страсної свічки і ставили на покуть, де вона стояла три дні, вважалося, що в цей час Улас освячував її. Потім частину води виливали в криницю, а рештою скроплювали тварин.

На Херсонщині в цей день відзначали так званий «бабський празник». Жінки, як правило, не працювали; винятком було — намикати три мички, щоб ними «підкурити корову й теля». Під обід молодиці йшли до шинку і «замочували корови, щоб були лагідними». Потім, повернувшись додому, днищами (пристрій, у який застромлювали гребня для микання мичок) «били чоловіків, аби вони були ласкавими до своїх дружин».

Після Власа невдовзі наставав піст, а отже, і закінчувалися весілля. З цього приводу казали: «Олеся, на заміж не ласся».

З Власом пов'язували і закінчення зими. «Прийшов Влас,— мовить прислів'я,— з печі злазь».

Нарешті, завершує останній місяць зими свято Касяна (29 лютого). Воно відзначається раз на чотири роки — лише по високосних. У народі цей день вважають нещасливим. З цього приводу побутує така легенда.

Якось Касян та Миколай, зодягнувши білі святкові ризи, йшли кудись у поважних справах. Дорогою вони зустріли бабусю, яка загрузла в багнюці. Миколай і каже:

— Давай, Касяне, допоможемо старенькій.

— Я не можу,— відповів той. — Мої білі ризи закаляються...

Тоді Миколай сам допоміг бабусі вибратися з болота, але при цьому забруднив свою одіж. Йдуть обоє мовчки, аж назустріч їм Бог.

— Чого це в тебе, Миколаю, брудні ризи? — питає Бог.

— Там, на дорозі, загрузла бабуся в багні, то я врятував її.

— А в тебе чому чисті? — звернувся до Касяна.

— А я не схотів бруднити.

— Гаразд,— промовив Бог,— якщо ти злегковажив святу заповідь — допомагати людям у біді, то пам'ятати тебе будуть раз на чотири роки, а Миколая за його добрий вчинок відзначатимуть двічі на рік!

Справді-бо, Миколая щороку святкують двічі, а Касянів день припадає тільки на високосний рік. Окрім того, вважається, що Касян спричиняє нестачу кормів і падіж худоби.

Здавна люди з тривожним передчуттям зустрічали високосні роки. З ними пов'язували безліч сумних прикмет, вважаючи його роком великого мору на людей та худобу.

Це певною мірою підтверджує і сучасна наука, адже на високосний рік припадає спалах сонячної активності, що негативно впливає на стан живих організмів. Тому, очевидно, мали рацію наші пращури, казавши: «Касян на скот гляне — скот валить, на дерево — дерево валить».

Загалом образ Касяна, за народними уявленнями, не вельми привабливий. Невипадково на похмуру людину казали: «Чого ти Касяном дивишся?» Касяна уявляли сердитим і немилосердним чоловіком з довгими, аж до колін, бровами, віями та бородою, за якими він нікого не бачить протягом трьох років. Четвертого року брови піднімаються, і зле тому, на кого він подивиться: на людей — їм горе, на скот — на нього падіж. Вважалося, що народжений 29 лютого буде нещасливим. «Касян оком глянув,— відгукувались про таких,— не буде в нього добра».

Люди в цей день намагалися не вставати з ліжка і не виходити на вулицю до схід сонця, щоб «Касян не глянув своїм зором», а також не працювали, аби не розгнівати немилосердника.

Ось такими святами і завершує зимовий цикл останній місяць.

В. Гарбуз. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Єретик»

V. ВІДОМОСТІ ПРО УКРАЇНУ М. ЛИТВИНА, Б. ВІЖЕНЕРА ТА ІН., з XVI СТ.

Особливо цікавий денник подорожі **Михайла Литвина** (з походження справді литвина), що в 1550 р. був на Україні, подав цінні відомості про Київ та особливо багато про грунт і природні багатства Києва, Київщини і цілого Придніпров'я. Про Київ пише:

«Нам [литвинам] належить славнозвісний замок і місто Київ; подібно до інших замків, утримується недбало... Він займає першорядне місце серед інших замків і країв і розташований над річкою на кордоні степу і Полісся... В Києві збереглися старовинні церкви, прекрасно побудовані з шліфованого мармуру та іншого чужоземного матеріалу і покриті циною і міддю, інші і з позолоченими банями; є також пребагаті монастирі. Особливо славний монастир, присвячений Діві Марії, з підземними галереями і печерами».

Та найбільше дивує М. Литвина родючість та багатство землі:

«Грунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля), виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають різноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грона винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград (с. т. звичайний виноград для їди, що сам собі росте). В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, багато водяться рої бджіл із щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їхню кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчаки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їхніми

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12; 1991, № 1.

виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля їхнього пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають золотими, особливо Прип'ять, котра в одному місці коло Мозиря, при гирлі Тури [Уборть?], в час наповнення свіжою водою з джерел, щорічно з початком березня, наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю,— так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіль без перерви черпали рибу і наповнювали нею за один день до 1000 возів, що належали купцям, котрі щорічно з'їздяться в цім часі.

Баристен [Дніпро] — найбільша і найбагатша річка цієї країни, по ній спроваджують до Києва безмірну кількість риби та іншого краму».

По всіх допливах Дніпра, пише М. Литвин, «спроваджують до Києва рибу, м'ясо, хутро, мед, а також сіль з таврійських лиманів, де навантаження сіллю цілого корабля коштує 10 стріл».

Далі подорожник говорить про дніпрові пороги і переправи Дніпра. «Цю ріку називають текучою медом і молоком тому, що вона у своїх верхів'ях тече лісами з багатством бджіл, а нижче по степах з випасами, а тому доставляє силу меду і молока для свого населення».

Про українську т о р г і в л ю М. Литвин пише:

«Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту — міста Кафи [Феодосія], через ворота Тавріки, на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Арабії і Сірії на північ до Московії, Пскова, Новгорода, Швеції і Данії цілий східний крам, як дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину (матерії), ладан, парфуму (пахучі олії), шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці цілими караванами (валками)... Раніш збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві».

У Києві «така велика кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння, соболів та ін. дорогоцінних хутер, що мені самому траплялося бачити шовк, що коштував дешевше, ніж у Вільні льон, а перець дешевший від солі».

Над Дніпром та його потоками, каже Михайло Литвин, живе багато народу, тут багато міст і сіл. Жителі відзначаються хоробрістю і зручністю, тому «в цій країні дуже легко набирають добрих вояків».

При найбільших вигодах Києва є і його недостачі: напади татар, люди хорують «на пропасницю, що приходить через денне спання та від надмірного уживання риби і овочів; хворіють коні від затруєної рибами трави; засіви нищить сарана; по лісах і берегах річок цілі рої оводів, комарів і мух, що годуються людською кров'ю».

Блез де Віженер (Blaise de Vigenere), дослідник і археолог, у своїй книжці «La description du Royaume de Pologne», виданій у Парижі в 1573 р., у великій частині говорить про Західну Україну і Правобережжя як «Штати Польського королівства». До книжки долучено мапу Польського королівства і рисунки тура, лося і полювання на зубра. Найбільше торкається автор історії окремих країв, але чимало відомостей дає також географічних, етнографічних і з виробництва України.

Про Червону Русь [Галичину] пише, що вона є частиною цілої Русі і займає місце поміж Сарматськими горами [Татрами] по р. Дністер до Малої Польщі [Краківщини], до річки Бугу, з містами Люблином і Львовом (головним містом краю). «Ця країна дуже добра, дуже плодюча, добре заселена і була б ще більше залюднена, якби не набіги татар... Зрештою, на кордонах Поділля і Волині в напрямку Кам'янця, Дунаївців, Вишнівця утримуються, звичайно, добрі залоги (війська) з метою їх стримати...».

Про Волинь каже, що це «один нарід з червоноруським», займає землі поміж Случем, Бугом і Литвою. Головне місто — Луцьк, інші міста —

Володимир, Холм, Берестя, Белз, Олесько, Кремінець, Городне, Лопатин, Ратне та ін.

Про Поділля Блез де Віженер каже, що воно служить немовби коридором для татар, які через Поділля роблять наскоки на Волинь, Галичину і навіть Польщу. Якби не татари, то Поділля «безсумнівно, було б найкращою і найплодючішою країною серед ряду інших — через те що грунт дає тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини». Про нарід на Поділлі каже, що він той самий, як на Волині і Галичині, а «їхня мова, побут і звичаї майже тотожні з такими на Червоній Русі, Волині і Литві». На Поділлі згадує замки: Кам'янець, Хотин, Цекинівка, Бакота, Межибіж. Про плодючість Поділля пише:

«Кажуть, що грунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла би прогодувати величезну кількість отар, коли б була можливість їх розводити».

«Головне місто Кам'янець, де є кафедра єпископа; місто це скорше може бути приєднане до Червоної Русі, бо лежить на самому кордоні (до Червоної Русі)». З інших боків Поділля обмежується Богом, Дністром і Чорним морем.

Пишучи про звіринність Правобережжя, Волині, і Галичини, Блез де Віженер згадує тура, зубра і лося. Тур водиться на кордонах Мазовії і Литви, причім вже тоді була охорона цього звіра у штучних огорожах.

«Тур є породою дикого бика, але без порівняння більший від домашнього (бика) і серед усіх звірів менший лише від слона. Ціла його шерсть чорного кольору, і тільки вздовж хребта йде біла смуга... Тури можуть єднатися з домашніми коровами, але в такому разі їх вже не приймають потім ніколи до загальної череди (турів); Їх виганяють з великою впертістю і навіть іноді б'ють до смерті... М'ясо тура не гірше і не краще від звичайного волового м'яса, найбільше цініться їхня шкіра, особливо для пасів». [Цей опис тура сплутано із зубром].

«Зубр, чи бізон,— звірина дика і сердита. Зверху шерсть зубра нагадує лева, але, в одміну від нього, він має на підборідді велику довгу бороду; голова його невелика, очі великі, вогнисті, погляд косий і дикий, лоб широкий, величезні роги так розведені, що поміж їхніми кінцями могли б уміститися три грубі чоловіки. На спині високий горб, як у верблюда, покритий довгою хвилястою шерстю». Далі описує Б. В. полювання на зубра як дуже небезпечне.

«Лось, чи повод, має досить довгу шерсть, вуха подібні до ослячих, велике воло, морда довга, верхня губа сильно видається вперед; дуже швидко бігає і випереджає оленя; шкіра вироблена дуже міцна».

Італієць **Гамберіні** в 1584 р. за словами якогось українського старшини так характеризує українських козаків:

«З козаків можна зібрати 14000—15000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя — шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної... дають собі добру раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморській землі».

У записках курляндського герцогського гофрата **Л. Міллера** про часи Стефана Баторія, що були видані в Лейпцігу в 1585 р. (Sententzionalische Historien, oder warhaffte Beschreibung der fürnembsten polnischen, liffländischen, moscowitertschen, schwedischen und andern Geschichten») знаходимо цікаві джерельні відомості про Івана Підкову та його арешт і страчення:

«Підкова був знаменитою людиною, наділений незвичайною силою. Нову, не уживану підкову він міг зламати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову пригранични козаки [на кордоні Молдавії і Валахії] обрали собі за провідника (гетьмана) і жорстоко громили турків. Тоді король [що

був у добрих відносинах з Туреччиною] придумав, щоб які-небудь добрі приятелі Підкови написали до нього листа з запрошенням приїхати на умовлене місце або місце для переговорів і в листі запевнили Підкову, що король обіцяє зберегти за ним його честь і віру. Підкова, як чесний вояк, вірить і їде до цих своїх добрих приятелів (не називаю їх зі скромності), котрі йому зараз же і проголосили королівський наказ залишити козаків і їхати до його королівської величності, запевняючи, що і волосок з голови не впаде...»

Про Київ читаємо: «Місто Київ у стародавні часи мусив бути чудовим і величезним містом. Видко це по старовинних мурах, що оточують його на вісім миль, і по чудових великих церквах. У цих церквах є гарні, прекрасні підземні склепи (печери)... великі кам'яні колони, ніби моноліти... З цього можна уявити собі, яким чудовим було місто Київ у старовину».

Про чорноморські степи Міллер пише: «Трава там росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза. У лісах там на деревах сила бджіл...»

VI.Е. ЛЯСОТА ТА ІНШІ АВТОРИ ПРО ЗАПОРОЗЬКУ СІЧ

Один з перших чужинців, що побував на Запорозькій Січі та залишив нам цікаві спогади про свою подорож, був посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків — **Еріх Лясота** (нар. коло 1550 р., вмер в 1616 р.), що був на Запоріжжі цілий місяць у літі 1594 р. Їхав Е. Лясота з Праги через Шлеськ, Моравію, Кошіце, Ялиска і Сянок до Львова, а далі через Броди, Почаїв, Вишневець, Пиляву, Прилуки, Погребище, Трипілля і дня 17 травня 1594 р. прибув до Києва, де був 3 дні. Далі їхав униз Дніпром і 9 червня прибув на ост. Базавлук при Чортомлику, де тоді була Запорозька Січ. Дня 2 липня 1594 р. Е. Лясота вирушив з поворотом і 24 серпня прибув до Регенсбурга.

Переїжджаючи через Львів, Е. Лясота записує: «Львів — столиця Червоної Русі. В місті є єпископська кафедра, воєводство, кастелянія [залога фортеці] і староство; має два замки: один у місті, другий поза містом на високій горі, звідки відкривається вид на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і провадять богослужіння за звичаями свого обряду».

Про Кам'янець на Поділлі він пише: «В місті є єпископська кафедра, воєводство, кастелянія і староство, лежить воно в місцевості, вельми укріпленій самою природою, з яким не може дорівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту».

Про Прилуки:

«Прилуки — велике, нове, укріплене місто з замком; в ньому є 4 тисячі домів над річкою Десницею... Місто це оточене прекрасними, просторими і родючими ланами та пасовиськами, серед котрих розташовані поодиноко маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені знічев'я татарами, і обороняються від них; тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них».

Про Київ Лясота каже, що колись він був «славною столицею і самостійним князівством». «Він великий і сильно укріплений, був давніше прикрашений силою прекрасних церков і будинків, як громадських, так і приватних...

Особливо славний прекрасний і величавий собор св. Софії, котрому нема рівного по величині і котрий побудований князем Володимиром за зразком кафедри св. Софії в Царгороді. Під цей час церква хоч і збереглася, але перебуває у великому занедбанні; горішні склепіння її, особливо

Фрагмент карти Й. Блаву. 1662 р.

середні, прикрашені мозаїкою, долівка вистелена гарним кольоровим камінням; нагорі галерея або хори, котрих поруччя від одної колони до другої складаються із суцільних плит блакитного каміння з прозорою (ажурною) різьбою... Далі з хорів виходять по шрубуватих сходах на вежечку, в котрій Володимир, за переказами, мав звичай скликати раду; це легке, ясне приміщення, котре має назву «столиці Володимира». Далі Лясота перераховує гробівці князів та святих св. Софії.

«Належить ще звернути увагу на руїни прекрасних воріт, котрі і в сучасну добу мають те саме значення; одні називають їх золотими, інші — залізними воротами; це була гарна і прекрасна будова, оскільки можна собі уявити із збережених решток».

Про золотоверху Михайлівську церкву пише:

«Це прекрасна будова, всередині котрої є округла баня, дах котрої позолочений; всередині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками».

«Там, де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім нема будинків або є їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже всі дерев'яні, лише одна кам'яна — стоїть на площі. Там є також кафедра католицького єпископа, але соборна церква зовсім занедбана, дерев'яна. Тут живуть також вірмени, зрештою, не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір; він також немурований, а дерев'яний, обмазаний глиною».

Про Печерський монастир пише, що там «церква прекрасна, мурована»; докладно спиняється також над печерами монастиря.

Про Терехтемирів; «Терехтемирів-нещодавно заложене містечко, подароване королем Стефаном запорозьким козакам для утримання шпиталю».

«Переяслав — велике місто волинського воєводи кн. Олександра Острозького».

В гирлі Псла Лясота зустрів московського посла Василя Никифоровича, який теж їхав від московського князя до запорозьких козаків. Цей посол з місця намовляв Лясоту до переговорів і що, мовляв, московський князь «дозволяє запорозьким козакам, котрих немовби держав до того часу у своїй службі, перейти на службу імператора, але що він (посол) і далі буде зноситися з запорожцями з почестями і подарунками».

Прибувши до Запорозької Січі, що була на острові Базавлук на Чортомлицькім Дніпровиці, Лясота пише, що його зустріла з почестями запорозька старшина, навмисне для того вислана наперед; притім на славу посла стріляли з гармат. 19.VI. «Ранком вождь (запорозький гетьман Богдан Микошинський) прийшов до нас з візитою разом з кількома старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла... Але перед тим, заки його слухати, їхній вождь прислав нам з кола прохання, щоби аудієнція, яку вони дали московському послові раніш, ніж нам, не була приводом до непорозуміння, бо їм добре відомо, що його цісарська величність стоїть вище за всіх інших європейських королів і що тому його послів треба було б вислухати першими. Але тому, що вони передбачають, навіть почасти переконались у тому, що москаль хоче висловити свої міркування відносно вербування військових сил для його цісарської величності, тому вони вважають можливим перед тим вислухати його».

На другий день переговори Лясоти з козацьким колом і старшиною довели до порозуміння: запорожці згоджувалися допомагати цісарю переправитись через Дунай і вдарити на Туреччину, але бракувало їм коней, а крім того, козакам «тяжко положитися на молдавського господаря, та й самі молдавани від природи несталий, зрадливий народ, віроломство котрих добре знане козакам». «Притім козаки казали, що вони не мають звичаю вступати на службу та йти в похід при непевних умовинах і тому бажають, щоби я зробив з ними договір в імені цісаря...».

Тут же з'ясувалася фальшива роль Казимира Хлопицького, який видавав себе за колишнього «козацького гетьмана» та ніби був посередником у переговорах поміж цісарем і козаками, насправді, як каже Лясота, «своїм самозванством сам подав привід до поважних непорозумінь».

Лясота називає з а п о р о ж ц і в «хоробрими і підприємливими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар... Вони мають власні гармати, і багато з них вміє поводитися з цією зброєю (гарматами) так, що при них зайве наймати й утримувати окремих гарматчиків» (як це водиться в іншому війську). «Їхня старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більшої платні».

Лясота робить також цікаві висновки щодо ролі і значення запорожців:

«Через те що внутрішні справи з Польщі, як видно було, загрожували переворотом у недовгому часі, то я вважав справою незвичайної ваги запевнити собі приязнь цього товариства (запорозьких козаків), котре не тільки має величезні впливи на Україні (с. т. на Волині і Поділлі), але на котре оглядається і ціла Польща».

Про свій від'їзд із Січі Лясота пише: «Дня 1 липня я попрощався в повному зібранні з провідником (вождем) і з усім запорозьким лицарством; вони, зі свого боку, дякували мені за мою працю і подарували мені хутра з куни і шапку з гарних лисиць; дали (доручили) своїм послам (сотнику Саськові Федоровичеві і Ничипорові) листи до цісаря і повновласті».

Лясоту супроводили козаки військовими бубнами і гарматними стрілами.

Повертаючись з Січі і переправившись через річки Суру, Домоткань і Самоткань, Лясота пише, що «до цього місця степ зовсім відкритий, ніде не видно ні одного дерева», але, незважаючи на це, перед річкою Домоткань застрелили ведмедя. Під Погребищами звертає посол увагу на Чорний ліс, під Хмільником — дубовий ліс, в Межибожі бачив кам'яний

замок Синявського, в Проскурові — «прекрасне озеро, що ділить місто на дві частини», в Чорному Острові — «замок, що належить київському воєводі», також замки у Волочиську, Збаражі, Вишнівці, Крем'янці, Олеську, Яворові, Ярославі. Між іншим під Яворовом у Галичині зауважив «прекрасний буковий ліс».

Приїхавши до Регенсбурга, Лясота записує: «Я і козаки (с. т. запорозькі посли) були милостиво прийняті на аудієнції цісарем в присутності тайних радників, причім козаки доручили (дарували цісареві) два турецькі прапори». Потім Лясота з запорозькими послами поїхали до Відня до головнокомандуючого цісарськими військами Христофа фон Тіфенбаха.

На цьому, на жаль, обриваються цікаві мемуари Лясоти.

Цікаві відомості про козацький побут подає також поляк **Папроцький** (1544—1614) у своїй книжці, виданій в 1599 р. (Panosza to jest wystawienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich).

Про військову науку на Запоріжжі він, між іншим, пише: «Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі їздять туди, щоб привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйності».

В 1591 р. вийшов великий твір англійця **Джільса Флетчера** під заголовком: «Of the Russe Common Wealth, or maner of gowernement by the Russe Emperour (commonly called the Emperour of Moskovia)», с. т. «Про російську державу, або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем)». Д. Флетчер був доктором юридичних наук та відзначався великою спостережливістю, тому його книжка має велике значення як безсторонні і достовірні відомості про Московщину, де автор був у 1588 р. послом при московському дворі. Цікаво, що перша спроба видати переклад Флетчера російською мовою скінчилася невдачею. Переклад Д. Флетчера спорядив відомий український учений, професор Московського університету О. Бодянський та видрукував у 1858 р. в «Чтениях» Товариства історії і старовини при Московському університеті. Але російський уряд сконфіскував і знищив цілий наклад цього видання, а самого проф. О. Бодянського «суспендував» і заслав до провінційного Казанського університету.

Про спосіб правління Московською державою Д. Флетчер між іншим пише:

«Правління в них (московських царів) чисто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоби були корисні лише для одного царя, а крім того, найбільш безоглядним і варварським способом». У податковій системі «не притримуються найменшої справедливості». «Шляхта і прості люди щодо свого майна є не чим, як охоронцями царських прибутків, тому що все придбане ними раніше чи пізніше переходить до царських скринь».

У спеціальному розділі під заголовком «Про засоби збагачення царської скарбниці майном підданих» автор пише, що цар притримується таких засад: «Не противитися насильству, видиранню і всякого роду хабарам, яких уживають князі, дяки та інші урядовці над простим народом в областях (на місцях), але дозволяти їм все це до закінчення реченця їхньої служби, доки вони цілком не нажеруться; потім поставити їх на «правеж» [себто під батіг] за їхню поведінку і вимордувати з них усю або більшу частину здобичі (як мед виточується бджолою), награбованої ними у простого народу, і зложити її до царської скарбниці, але ніколи не вертаючи нічого справжньому власникові, яка не була б велика і очевидна спричинена їм (власникам) шкода. Для цієї мети дуже «корисні» бідні князі і дяки, яких посилають до областей на місця, а котрі перемінюються дуже часто, а саме щорічно, невважаючи на те, що як самі по собі, так і за прикметами народу могли б залишатися далі. Насправді настановлені знову над простим народом, вони ссуть з новим завзяттям, як оси цісаря Тіберія, котрі прилітали завжди свіжі на стару рану і з котрими він порівнював, звичайно, своїх преторіїв та інших обласних урядовців.

Показувати іноді прилюдно приклад справедливості (суворості) над урядовцями, що грабували нарід, коли якийсь із них став особливо відомий з найгіршого боку, щоб нарід міг думати, що цар обурюється гнобленням народу, і таким чином скинути вину за погані прикмети його урядовців. Так, між іншим, зробив покійний цар Іван Васильович з дяком однієї своєї області, котрий, крім різних поборів і хабарів, прийняв печену гуску, начинену грішми. Його (урядовця) привели на ярмаркову площу в Москві, де цар був присутній особисто і промовив:

— От, добрі люди, ті, котрі готові вас з'їсти, як хліб і т. д.

Потім він запитав своїх катів, хто з них вміє різати гуску, і наказав одному з них спочатку відрубати дякові (губернаторові) ноги на половину литок, потім руки вище ліктя (усе запитуючи його, чи смачне гусяче м'ясо) і, нарешті, звелів відрубати голову, щоб він зовсім був подібний до печеної гуски. Це могло б служити достатнім прикладом справедливості (як розуміють судову правду у Московії), коли б вона не мала на оці хитру мету закрити той гніт, якого допускається сам цар».

Про українців, яких називає Флетчер, за тодішньою московською термінологією «черкасцями» чи «черкесами», згадується дуже побіжно в двох місцях. У розділі XV пише: «Винаймлених жовнірів у Московії з чужинців, яких називають німцями (!), у них тепер 4300 осіб, іменно поляків, себто черкесців (підвладних полякам), коло 4000, з яких 3500 розміщено в твердинях». Отже, на 4300 «німецьких» жовнірів 4000 становили українці! В розділі XIX Д. Флетчер каже, що «черкесці живуть на південно-західному пограниччі Литви» — «вони дуже гарні собою і шляхетні в поведінці... деякі з них підвладні польським королям і є християнської віри».

З 1596 р. походять записки **Павла Mucante**, «магістра церемонії» і секретаря кардинала Генріка Gaetano. Найбільше пише він про Варшаву і Краків, але в одному місці згадує і про українців. Згадуючи про свого секретаря Vanozzi, що був у Замості у Яна Замойського, говорить, що Ян Замойський у розмові зауважив, що хоч архікнязь Максиміліан зробив згоду з поляками, але тим часом таємно підбурює проти Польщі козаків. Та канцлер побив 10000 козаків, а їхнього вождя Наливайка дістав у руки.

П. Петерсон, швед, що був у Московщині в 1608 р. і написав шведською мовою історію заворушень на Московщині в часи боротьби претендента на московський трон Дмитра, зазначає велику роль українських козаків, котрі збройно виступили проти Москви. Отже, Дмитро вступив на границі Московщини за поміччю українських козаків, які заволоділи чернігівською фортецею. «Провідником козаків,— каже П. Петерсон,— був Кореля, спритний «чорнокнижник», котрий чудодійством багато допоміг Дмитрові» (с. 148).

Яків Генкель фон Доннерсмарк, посол німецького цісаря Матвія до Московщини і Польщі, що їздив до Москви в 1614 р., у своїй реляції подає цікаві відомості про українських козаків. Отже, в Польщі посла затримали смоленські конфедерати, і польські жовніри хотіли його пограбувати, але українські козаки його охоронили, і він завдяки їм міг продовжувати свою дальшу подорож. Згадує також маловідомий факт, що серед різних військових формацій під час московсько-польської війни «Понтус, з походження швед, зібравши військо зі шведів, французів, нідерландців, англійців і жителів П о д і л л я, оголосив себе і проти московинів, і проти поляків». Я. Г. Доннерсмарк у своєму «Щоденнику» добре відрізняє Московщину від України-Русі, коли мову перших називає московською, а других — руською. Наприклад, про польського секретаря Ганса Гритина пише, що він «дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами».

Жан де Люк, чернець домініканського ордену, коло 1625 р. мандрував по Криму, побережжі Чорного й Озівського моря, Кубані аж по Кавказ. Залишив свої спогади, писані італійською чи латинською мовою (оригінали втрачені). Вперше ці записки були видані французькою мовою в перекладі Мельхіседека Тевено коло 1663—1672 рр. Друге видання

з'явилося в 1696 р. під заголовком «Relation de voyages curieux...» (Париж, 1696, с. 31), а переклад на голландську мову в 1707 р. Записки Ж. де Люка цікаві для нас тим, що подають докладні відомості про життя, побут і звичаї тих кочівних народів, що заселяли чорноморські степи: кримські чи перекопські татари, далі татари очаківські, білгородські і ногайські, черкесці, абхазці та ін. Про українців цей автор не пише, одначе різко розрізняє Україну (Русь) від Московії.

Про Крим і чорноморські степи зустрічаємо тут цінні відомості про підсоння, природу, флору і фауну. Наприклад, говорячи про перекопських татар, каже: «Татари обробляють лани рабами, сіють пшеницю і збирають у великій кількості мед... Є там дуже добрі пасовиська, багато худоби, корів, овець, коней, великих двогорбих верблюдів і сила дичини. Пожива там така дешева, що за півтора десятка яєць платять аспир [дрібна турецька монета], або 2 лярди (майже І гріш), а за курку — два су [дрібна французька монета — 5 сантимів]... Понад береги у прибережних озерах ловлять неймовірну кількість риб, так що вона дешевша від м'яса. Фунт кав'яру коштує тільки два су. Ловлять ще осетрів, яких називають «марона», вагою часами більше 80 фун. і коштує цент (коло 3 крб.).

З овочів коло берегів ростуть груші, яблука, сливи, вишні і горіхи, а степи, за винятком берегів рік, зовсім позбавлені дерев.

Сіль, яку вони вживають, осідає у прибережних соляних озерах. Добувають її без труднощів, причім кожному вільно брати її стільки, скільки потребує. Добувають багато земляного масла, котре ми називаємо кремінним [очевидно, мова йде про нафту коло Керченської протоки].

Тюльпани, які вони називають «лаль», в них на луках найзвичайніші квіти. Диких звірів зовсім нема, проте водиться багато зайців, котрих ловлять за допомогою дуже добрих гончих місцевих псів. Ловлять птахів також за допомогою соколів, які прилітають з Абхазії. Вино, правду кажучи, дуже дороге, так само як і оливкова олія».

Про Україну та особливо військові події зустрічається досить багато відомостей також у найдавніших часописах, що виходили у Західній і Центральній Європі. Само собою зрозуміло, що ці інформації черпано з уст різних подорожників та інших людей, що мали торговельні та подібні зв'язки з Україною.

Наприклад, вже у першому числі урядового французького тижневика «Gazette de France», що вийшов у Парижі на початку травня 1631 р., читаємо: «Становище Туреччини погіршилося ще тому, що козаки на своїх чайках увійшли в Чорне море, прямуючи до Царгорода. В дорозі вони зруйнували Мізену та інші міста, що належать султанові».

В числі 81 того самого часопису здибуємо також прецікаві відомості про чотиритисячний відділ кінних українських козаків під проводом Тараського, який під прапором цісаря воював у Люксембурзі проти французьких військ генерала де Суассона. Після першої невдачі «козаки напали на французів із жахливим галасом; наші люди (французи), не звиклі до такого галасу, так перелякалися, що кинулися тікати і відступили до болота на другому березі річки...»

Дня 14.IX 1638 р. читаємо: «Козаки повстали проти польського короля і годяться на замирення тільки на трьох умовинах: 1) щоби їм залишити свободу релігії, яка в них протестантська (sic) з усіма правами й привілеями, що їх скасував варшавський сейм; 2) щоби польське військо приходило на Україну лише на випадок найбільшої небезпеки; вони самі захищатимуть свої кордони проти татар; 3) щоби скасувати реєстр 6000 козаків».

Далі буде

НІНЕЛЬ ГАССАНОВА

ОЛЬГА МАРИЩУК — ХУДОЖНИЦЯ ІЗ НЬЮ-ЙОРКА

Далеко від землі своїх предків, серед хмарочосів Манхеттена живе американська художниця українського походження Ольга Марищук. Вона належить до другого покоління українців, що поселилися в США. Батьківщиною став Гренвіч у штаті Коннетікум, де до семи років дівчинка жила з батьками. Батько залишив сім'ю, позбавивши її елементарних засобів до існування. Життя було важке. Аби вистояти, довелося пройти всі кола пекла, що викликає не лише здивування, а й повагу до маленької, тендітної жінки з гарним слов'янським іменем — Ольга.

Хоч як там було, але мрія її дитинства збулася. Вона стала художником. Художню освіту здобула у Нью-Йорку в спеціальній школі мистецтв та архітектури Купер-Юніон, у Графічному центрі Пратта, у приватній студії живопису. І нарешті, в 1970 році, їде на річне стажування до Київського художнього інституту, де працює й навчається в майстерні провідних українських графіків Василя Касіяна та Василя Чебаника.

Надзвичайна працездатність допомогла їй впродовж років поєднувати творчу працю з роботою технічного секретаря в архітектурній фірмі. Протягом останніх двадцяти років вона брала участь у багатьох художніх виставках і в США, і за кордоном. 1982 року її роботи демонструвалися на всесвітній виставці українського мистецтва у Торонто.

У себе на батьківщині Ольга Марищук широко знана як художник-ілюстратор дитячих книжок. Одна з її робіт була опублікована в ілюстрованому календарі ООН. Про творчість художниці писав журнал «Америка», відзначаючи розмаїття жанрів живопису та графіки, серед яких чільне місце посідає калографія (монотипія). Тільки в Нью-Йорку, починаючи з 1969 року, її гравюри, ліногравюри, малюнки та акварелі демонструвалися на шести персональних виставках у міській галереї мистецтв. Вона постійний учасник групових творчих виставок у Бруклінському музеї, Графічному центрі Пратта, галереях Аспектс, Рокко та інших.

І хоча американський світ міг цілковито полонити уяву художниці, в ній ніколи не згасала іскра зацікавленості українським походженням, вдячної пам'яті до матері, котра зуміла виховати любов до далекої Батьківщини. Перебування на Україні, навчання в Художньому інституті дали їй змогу визначити своє місце і в українському мистецтві в контексті інтернаціонального.

Творчість Ольги Марищук збагатилася фольклорною тематикою, тою особливою музичною пластичністю, що є характерною ознакою українського мистецтва. Невипадково золотий соняшник став улюбленою темою творчості останніх років. Захоплення красою України, народною творчістю, літературою, архітектурою відбилося в циклі її робіт «Враження», показаних на колективній виставці «Рейнбов» («Веселка»), що об'єднала багатьох сучасних прогресивних художників Америки.

Серед численних праць напівабстрактного характеру, котрі можуть становити інтерес як доповнення до більш повного знайомства з автором, осібне місце посідають праці, присвячені пам'яті матері. Ця тема вирішується на основі своєрідної колористичної побудови і сповнена особливого смутку й кольорової гармонії. Це сумна лірична повість, що знайшла відображення в полотнах «Могила матері», «Сільський мотив», «Весільне дерево», «Золотий олень», і вихлюп захоплення від побаченого та пережитого на землі матері, від близького знайомства з єдиною рідною тіткою Ганною на Тернопільщині, племінниками й племінницями, яких вона показала на полотні «АКТ» і в серії монотипій «Свята Софія і я».

Всю творчість художниці можна умовно поділити на три періоди-цикли — американський, український та американо-український, кожен з яких представляє серії стилізованих фольклорних робіт. Кожна з цих серій відрізняється характером і змістом робіт, але останній цикл нам, очевидно, найбільш близький, бо розкриває контекст наших людських взаємин.

Відомо, що приплив американців в Америку триває ось уже три століття й активність його дедалі зростає, а етнічний склад жителів нинішньої Америки досяг дивовижного розмаїття. За даними перепису населення 1980 року штат Пенсільванія вийшов на перше місце в країні щодо кількості громадян іноземного походження. І незважаючи на це, у Нью-Йорку та інших великих містах Америки відкрито національні музеї десятків етнічних груп населення. До їх числа входить також музей українського декоративно-прикладного мистецтва, заснований на кошти українців. Музей є осередком національної культури і провадить не лише культурно-просвітницьку роботу, а й розробляє загальноосвітні програми для українських дітей з використанням засобів масової інформації, організовує виставки, зібрання земляцтва. В цій роботі активну участь бере і Ольга Марищук-Кендел. Разом із співробітниками Ради у справах мистецтв розробляє щорічні програми навчання традиційних народних промислів, що дає змогу молоді опановувати художні українські ремесла. Американські українці дбайливо зберігають традиції української народної вишивки, ткацтва, розпису.

В сільській місцевості різних штатів, де живуть українці, досі зберігається народний побут ранніх емігрантів, що виїхали з України невдовзі після революції.

З розповідей матері Ольга знала про те, що

численні переселенці з різних країн від моменту свого прибуття до країни зустрічалися з обставинами, котрі змушували їх зрікатися свого національного минулого, засвоювати англійську мову й прилучатися до англо-американської культури. Багато хто переінакшував на англійський манір свої прізвища, забував звичаї своїх предків. Ціною величезних зусиль зберігалися етнічні культурні традиції. Сім'я і до, і після Ольжиного заміжжя зуміла зберегти мову, народні традиції, любов до мистецтва, українських пісень. І сьогодні в її домі осібне, святе місце займають національні рушники, вишиті мамою сорочки, скатерки, серветки.

Етнічний бум 60-х років нашого сторіччя в Америці привернув увагу громадськості до простих, скромних людей, що пливуть супроти течії і зберігають суть та достоїнство своїх культурних традицій. Цілком очевидно, що на творчість Ольги Марищук значною мірою справило вплив це етнічне подвижництво. Її роботи не позбавлені народної інтонації, незважаючи на розмаїття сучасної тематики.

Змістовність її творів, що починається з фауни і флори, улюблених квітів амаріліса, архітектури, скоріш являє собою фіксацію думок і вражень художниці, аніж остаточний результат дослідження творчого процесу. Такі роботи, як «Манхеттен уночі», «Базиліка», «Хмарочоси Нью-Йорка», можна розглядати як цікаве продовження раніше виконаних робіт. Нічний Манхеттен — це ціла тема з варіаціями, яка, так само як музика, включає в себе різні звукові відтінки.

Минулого року в Спілці художників України при сприянні Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном відбувся вернісаж Ольги Марищук. Виставка її робіт з успіхом експонувалася також у Львові й Тернополі. Вона ще раз потвердила взаємне прагнення народів двох країн до розширення зв'язків, стала свідченням ще одного важкого кроку від конфронтації до діалогу.

Нижче друкуємо враження Ольги Марищук від перебування на Україні, а також відгук про її творчість американського мистецтвознавця Діани Морріс.

Матеріали передані спеціально для «Вітчизни».

БЕРЕГТИМУ В СЕРЦІ

Вперше я приїхала на Україну 1967 року, через рік після смерті моєї матері в Нью-Йорку. Із рідних вона була у мене єдина. І хоча своїх тіток, дядьків і двоюрідних сестер та братів я знала лише з листів і фотокарток, відчула потребу бути в горі поруч з близькими, тому вирішила навідати тітку Ганну. Сестра моєї матері, яка жила в селі Киданці Тернопільської області, зустріла мене з хлібом і сіллю. За українським звичаєм так стрічають

Соняшник

лише поважних гостей, отож я була ошелешена. Після урочистої церемонії ми проговорили чимало. Я відчула, що наче знала тітку Ганну ціле життя. Вона була дуже втішена, що ми можемо розмовляти українською і що моя мати навчила мене історії батьківщини. Ми обидві мріяли, що було б чудово, якби я приїхала знову на довгий час.

Завдяки зустрічі з радянськими культурними представниками в Нью-Йоркській картинній галереї ця мрія стала дійсністю. 1971 року я отримала річну стипендію від Товариства «Україна» для навчання в Київському державному художньому інституті. Це був дивовижний рік — як в особистому плані, так і в плані професійному. Я змогла провести час з моєю родиною, познайомитися з батьківщиною моїх предків і отримала виняткову можливість учитися у відомого і визнаного українського графіка Василя Касіяна.

Коли я не працювала в студії, не відвідувала класи малювання чи друкарські майстерні, то могла поглиблювати свої знання з історії, архітектури й мистецтва, просто гуляючи вулицями. Часто ходила до Софійського собору, зведеного в XI столітті, де могла розглядати яскраву мозаїку «Марія Оранта», милуватися численними фресками чи просто сховатися на час від міського гамору. У вихідні дні вчащала до міських музеїв, брала участь у різних культурних заходах.

Але що найбільше я пам'ятатиму і свято берегтиму в серці після року перебування у Києві,— це дружні зв'язки, які не підвладні рокам і милям відстані.

Багато чого можна віддати мистецтвом, і я твердо вірю в культурний

обмін. А тому рада знову приїхати на Україну і познайомити вас із вибраними роботами, мальованими протягом 1981—1988 років.

ОЛЬГА МАРИЩУК

Вересень 1989 р.

У СПІВАВТОРСТВІ З ПРИРОДОЮ

Значення мистецтва усвідомлюється в культурному контексті. Соняшники, мальовані французьким художником у селищі XIX століття, мають зовсім інший зміст, ніж соняшники,зображені україно-американською художницею, котра провела більшу частину свого життя в бетонних лабіринтах Нью-Йорка. Вони, її роботи, не вишукані з технічного боку і відбивають тремку рівновагу природних сил.

Кольорові монотипії та олійні малюнки Марищук з архітектурною та рослинною тематикою відбивають характерні риси самої художниці як митця і як людини: вміння помічати кольори, її глибоку любов до землі й мінливої природи; проникливе бачення міської цивілізації — частини природного світу, хай це буде фермерська садиба чи окрема квітка. Її малюнки нектарнику, триптих із зображенням цвітної капусти, блідо-жовті нарциси, що ростуть у Бруклінському парку,— все це сповнене любові до природи.

Священні й безтурботні, наче нерухомі постаті Гогена, ботанічні «портрети» Марищук навівають думку про навислу екологічну кризу. Саме зображення рослин міською малярkою сприймається як маленька перемога природи.

Коли художниця відтворює райдужну гру світла на сучасних американських хмарочосах, вона вдається до засобів імпресіонізму. Вежа Крайслера, будівлі Хелмслі й Кон Едісон та зрізаний фасад будинку 333 на Уоккердрайв у Чікаго утворюють серію картин, підкреслюючи їхній зв'язок зі змінами освітлення й погодних умов. Ці певною мірою пишні конструкції видаються органічними, вони мов рухаються за сонцем. Місто Марищук цвіте, наче та квітка амариліс. А навколо арабески, орнаменти та зигзагоподібні лінії насичують повітря, викликаючи тремтіння.

Марищук опоетизовує свої твори, виражаючи людський страх та благоговіння перед загадковою силою природи, здатною зруйнувати будівлі і давати ріст пшениці. Попри людську самовпевненість, цивілізація підвладна природі. Двозначність між силами природи й техніки, яку так чудово відбила художниця в своїй архітектурній тематиці, підкріплюється і творчим методом. У техніці монотипії віддається більше місця стихійності, ніж свідомому контролю митця. Художниця дозволяє матеріалам поводитися згідно з їхніми властивостями: у друкарських відбитках використовує текстуру водорозчинного чорнила і промислового матеріалу, природно сприймаючи випадкове змішання кольорів при друці. Марищук творить у співавторстві з природою, а не підкорює її. Техніка художниці, її сюжети відбивають гармонію між природними силами й людськими почуттями та прогресом.

Виокремивши свої твори з американського контексту й привізши їх на Україну, Марищук тим самим випробовує їх на універсальність. Чи не таке ж функціональне значення для живопису Марищук мала її подорож до землі предків, як для Гогена від'їзд до південних морів: пошук якнайсуттєвішого вираження людського досвіду, який лежить поза культурним контекстом?

Коріння творчості Ольги Марищук сягає глибше й глибше.

ДІАНА МОРРІС,
член Міжнародної асоціації мистецтвознавців

Нью-Йорк,
квітень 1989 р.

З англійської.
Переклав ОЛЕКСАНДР БУЦЕНКО

ВАСИЛЬ СЛАПЧУК

«НЕПРАВДА, Я НЕ ОДИНОКИЙ»

Ця поштова бандеролька нічим не відрізнялася від багатьох інших, які надходять до редакції: віддруковані на машинці вірші та лист, правда, написаний від руки нерозбірливим почерком.

Знайомство почалося із віршів, які відразу привернули увагу авторською біографією:

Мене забрали на війну.
Чи повернуся — невідомо.
Уб'ють — ви напишіть додому,
Що я у небі потонув.

Вірші про наболіле, пережите на війні та про найдорожче — про рідну матір, про «маленьку батьківщину» Волинь.

Хотілося більше знати про автора — і я уважно вчитувався у нерозбірливий почерк його листа.

«Добридень, шановна редакціє!

Звертаюся до Вас уперше. Коротко про себе.

Народився 1961 р. в с. Новий Зборишів на Волині. Закінчив середню школу. Працював шліфувальником на автозаводі «Комунар» в м. Запоріжжі. Служив в Афганістані. Був тяжко поранений — куля зачепила хребет. Нині інвалід 1-ої групи, не ходжу. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Навчаюся заочно на другому курсі філологічного факультету Луцького педінституту імені Лесі Українки... До видавництва «Молодь» подав свою першу збірку. Коли вона вийде, невідомо. Не дуже надіюся, що надрукуєте мої вірші, але на відповідь сподіваюсь. Якось написав до (далі назва одного з молодіжних видань, яку свідомо пропускаємо,— очевидно, вийшло якесь непорозуміння у наших колег), то навіть не відписали. Мабуть, ніколи. Якщо і ви не дасте відповіді, я не ображусь.

З повагою Василь Слапчук.

263024, м. Луцьк,
вул. Ветеранів, 15—46».

Лист, доля його автора, його скромність зворушили до глибини душі. Та ще поезії — пройняті болем пережитого і любов'ю до життя. Із пам'яті не йшли слова: «Неправда, я не одинокий»,— якими починається один із віршів Василя Слапчука. Аж проситься після цих слів сказати:

— Дорогий Василю, так, Ви не одинокі — з Вами усі чесні й чуйні серця, для яких немає чужого горя. Хай буде проклята всяка війна, а безглузда афганська — тричі. Війна прикувала Вас до ліжка. Але Доля дала Вам крила — крила поезії. Тож хай вони мужніють у леті. Сили духу Вам і нових творчих успіхів!

ДМИТРО ОНКОВИЧ,
редактор відділу по роботі з молодими авторами

**Мабуть, від неба гори сині.
Та не зрівняється та синь
Із синню неба на Волині —
Я того краю рідний син.**

**Моя Волинь, моя далека!
Я написав тобі в листі
(Давно просити вже хотів),
Щоби прислала сині в глеку.**

**Отої сині — над тобою
І сині з чистих вод твоїх,
Щоб подивитись перед боєм
У сині очі твої міг.**

**Спокійно йшов,
Насвистував безпечно,
А під ногами мінне поле...
Та я не знав,
Що сталось диво:
Це мама[1] провела мене
За руку...**

[1] Коли готувався до друку цей матеріал, з'ясувався і такий біографічний факт із життя автора: він єдиний син у матері *(ред.)*.

РОМАШКА

**Перед моїм лицем ромашка.
І теж припала до землі,
Бо навіть квіточці малій
У шквал такий ведеться важко.**

**Пелюстка кожна — примха долі.
Під кулі свист і мін виття
Я погадаю на життя,
Всевишнього узнаю волю...**

**Я погадав би — шкода квітки.
Таки однаково мені,
Чи буду знати, а чи ні:
Чекає що мене і звідки.**

**Бо доля долею. Не зміниш
Того, що суджено згори...
Ромашку тілом я прикрив,
Коли поблизу впала міна.**

ГІРКИЙ СНІГ

**Не в ліжко втомлений приліг —
Лицем з розгону впав у сніг.
В кривавих плямах маскхалат,
І схлипнув поряд автомат.**

**Холодні погляди-штики
І швидше світла хід думок,
І все життя вміщає крок...
А в горах сніг чомусь гіркий.**

**Три букви «О» чи цифри «нуль».
О, ні!.. Три дірочки від куль.
Три крапки... і життя нема.
Короткий бій. Кабул. Зима.**

**Можливо, куля і сліпа,
Та посилає її зрячий.
Хтось похитнувся і упав —
І полилася кров гаряча.**

**Можливо, куля і дурна,
І їй не весело й не сумно...
Немає діла нам, розумним,
Що думає про нас вона.**

НА ЗЛАМІ ЧАСУ

**Дикі гори, мертва тиша,
Вся природа жаром дише.
Ниють м'язи, піт струмками...
Тут стріляє кожен камінь.
Вибух тиші — перший постріл
Навмання, у світ, у простір.
Світ і час такий, що, звісно,
Жити людям дуже тісно.
Хто за місяць, хто за зірку...
Куля в тілі вирве дірку.
Дірка в серці — в грудях тиша...
Мамі лист у штабі пишуть.
В дикі ігри легко грати.
Страх короткий. Втрати, втрати...
Кулемет тремтить всім тілом —
Руки стерпли, заніміли.
Хто тут вбивця? Де тут винні?
Звір прокинувся в людині.
Чорні гори, свято смерті,
Люди дикі, люди мертві.
Запах диму, запах крові...
Ми Землі сини бідові.**

Бій у розпалі. І рота
Піднялась грудьми на доти.
Вбитих четверо, а п'ята
Стогне істина розп'ята.
Хто це чує?! Хто це бачить?!
В зуби все чортам собачим!..
Хто за місяць, хто за зорі...
Бій триває. Бідні гори...

●

Вп'ялася куля у хребет.
Я поховав тоді себе.
Що з того, що лишився зрячим,—
Життя попереду не бачив.

«Не ображайся ні на кого.
На все земне є воля Бога.
Тут головне не форма — зміст...» —
Сусід — філософ-оптиміст

Отак втішав мене, як міг,
А сам зовсім лежав без ніг,
Без правої руки, без ока...
Мене вражав у ньому спокій.

Невже він вірив так у зміст,
Оцей філософ-оптиміст?
Стояли поряд наші ліжка.
І я у зміст повірив трішки.

●

Як довго ця війна тривала!
Ні, не забути нам її.
І постріл в спину з-за дувала,
І в горах спекотних бої,

І на граніті сірім дати,
Над трунами слова промов...
Ми довго будем пам'ятати
І вам забути не дамо.

ВДЯЧНІСТЬ,
ЗАСВІДЧЕНА ПИСЬМОВО

Неправда, я не одинокий.
Живе зі мною поряд сум,
Не покида мене неспокій,
А ще приходять безліч дум.
Одні я радо зустрічаю,
Жену від себе інші геть,
Допомагає це ледь-ледь,—
Над ними влади я не маю.
Здаю куток сестричці Вірі,
Без неї я б, мабуть, зачах,
Бо на її живу харчах.
Та ми обоє знаєм міру.
А ще навідується зрідка,
Якась непевна та дрібна,
Надія втомлена — сусідка,
Вона тепер живе одна.
Відкриті двері для Любові.
Чарівна незнайомка ця
Давно змінилася з лиця,
Привіти шле: «Живіть здорові».
І я живу. Минають роки.
Кажу спасибі щире всім,
Усім супутникам моїм
За те, що я не одинокий.

Луцьк

СТЕЖКАМИ... ДО СВІТИЛ

«Не собі належу, а мистецтву...» В устах художника-живописця Володимира Гарбуза це не просто слова. Уже зараз його творчий набуток вражає своїм обсягом і тематичним масштабом. Іноді здається неймовірним, що все це створила одна людина, адже Володимир ще зовсім молодий. Але внутрішня напруга, якою дихають його полотна,— це напруга його духу. Уже з першого контакту з ним вловлюєш його заангажованість творчим поривом, пошуком. Молодий, симпатичний український маляр із добрими, допитливими очима і привітною усмішкою з-під пшеничних вусів одразу викликає симпатію і повагу.

Живе Володимир у Києві, у тісній кімнаті з сином-школярем.

Він родом із села Карапиші Миронівського району, що на Київщині. В сім'ї хліборобів звикли вставати вдосвіта до праці. Ось саме там уперше ворухнулося серце на незвичайні переливи барв природи, на тужливі, плавні перепади української пісні. Там уперше душа запрагла створити свій світ, свій храм. Та відсутність професійної підготовки тимчасово відсунула його творчі плани на потім. Тому свою трудову діяльність почав на будівельних майданчиках Києва. Після армії впевненість у своїх силах зросла, та й на той час зробив чимало начерків. Нелегко здобував мистецьку освіту. Спочатку у Київському художньому училищі, відтак у Поліграфічному інституті ім. І. Федорова (факультет — мистецтво книги). Талант пробивався із звичайних київських підвалів, що правили таким, як він, за майстерні, на світло, до людей.

Щодня пропадав у майстерні. Працював наполегливо, завзято. Нервувався, радів, розчаровувався, сумнівався, а таки виносив

у собі теми своїх полотен, плекав їх, як немовля...

У 1987 році його помітили. На одній з виставок роботи Володимира привернули увагу своєю виразністю, графічністю, експресією кольорів і ліній. За рекомендацією заслуженого художника УРСР С. Якутовича Володимира Гарбуза прийняли до Спілки художників.

Відтоді збігло небагато часу, а молодий маляр став уже учасником декількох виставок у республіці та за її межами. А нещодавно повернувся із столиці світового мистецтва — Парижа, де на бульварі Сен-Жермен, 186, у залі-галереї при кафедрі св. Володимира не без успіху проходила виставка малярства і графіки українського художника Гарбуза. Найбільша частина виставлених праць — це естампи-акватини, декілька полотен, написаних олією. Хоч цією технікою творчість митця не обмежується. Щодо тем, то декілька досить великих полотен відображають наші київські храми, стару частину міста, представлені також композиції «Пам'ятник пожежникам Чорнобиля», «Птахи-люди», «Край моїх предків» — це із серії «Вічність» та «Акорди вічності».

Картини-видіння — так коротко можна визначити жанрову особливість іншої частини його картин.

Енергетична вібрація ліній, експресія кольорів, плавні переходи із світу реального, земного у світ мрій і сновидінь — все це викликає у глядача душевне піднесення, болючий, майже фізичний трепет. Так починається осягнення істини. Переплетіння сферичних форм дають ефект розірваного простору — жива душа художника крізь неймовірну складність оптичних структур раптом знаходить єдино правильний, єдино можливий для людини, яка прагне духовного звільнення, розкріпачення, вихід. Це прорив до світла, неба, до божественної суті в людині. Але цей прорив не руйнація. Сліпуче світло істини падає на схилені плечі земних смертних людей, воно зв'язує їх невидимою, але незнищенною сув'яззю племені, роду, народу.

За своїм характером роботи Володимира Гарбуза глибоко національні. У картині «Вхід до Києво-Печерської лаври» переплавлення світлотіней, зумисна пом'якшеність і заокругленість ліній дають, проте, несподіваний ефект перспективи. Відчуття ж перспективи — це, далебі, і відчуття майбутнього, того майбутнього, в якому буде переборена деструкція внутрішнього світу людини, її замкненість в тупих, паралізуючих формах. Того майбутнього, в якому душі буде повернена радість спілкування з природою, землею, Вітчизною, Богом.

Картина-медитація «Катерина»... В ній митець ніби закликає: пам'ятаймо про небо, шукаймо неба! Поки сходитиме на виднокрузі сонце, синітимуть гори, зеленітимуть трави — священним і вічним, благословенним і прекрасним буде мати і дитя, життя і любов.

На багатьох естемпах, олійних роботах акцентовано саме на цьому. Це контрапункт усієї його творчості. Із глибин підсвідомості випливають лики святої Богородиці із печальними, але невимовно прекрасними слов'янськими очима. При ближчому спог-

В. Гарбуз. Наша пісня

Із триптиха «Самознищення чи сонце»

В. Гарбуз. Материнство

ляданні цей образ стрімко наближається, заповнює уяву, і душа заходиться від болю, бо ми впізнаємо нашу окрадену, зраджену власними дітьми матір Україну. Але вона мати, усе може стерпіти і простити — тому така печаль і любов в її погляді, безмежний докір і безоглядне всепрощення. Синтезація цих надзвичайно складних понять, думок, почуттів досягається майже містичним зіткненням і поєднанням ліній, розкритих у космос сфер, перепадами внутрішньої енергетики. Лінії хвилюються, плавляться, ростуть, вертають глядача у дитинство, бо тільки тоді око помічає таку чистоту кольорів, контурів. Вони здригаються у важких судомах, і тоді розумієш, якою пригніченою буває душа людини, який складний і далекий шлях до очищення і прозріння.

Особливу увагу привертають численні гравюри та живописні олійні роботи, зроблені на відзначення 175-ліття з дня народження Т. Г. Шевченка. Це переважно художній парафраз до його поетичних творів. Частина ж присвячена життю поета. Вони позбавлені деталей та декоративного орнаментування. Слід також відзначити трансформацію метафоричних образів. Тому Шевченко у Володимира Гарбуза нібисвятий з німбом: від нього ллється життєдайне світло. В цих роботах сконденсовано цілий пласт народної культури, національних традицій, святинь, які донедавна перебували під негласною, але тотальною забороною.

Послідовний пошук митця веде нас у таємничий світ прекрасного, від лабіринту філософського мислення до драматизму складної системи композиції.

Нове мислення майстра — це не що, як розчищення злочинно занедбаного джерела народу, його душі, турбота про збереження національної гідності народу.

На переконання художника, наш народ акумулює велетенський духовний потенціал. І мистецтво для нього стає всезагальним здобутком тільки тоді, коли він його розуміє і сприймає повноцінно. Тому послідовність настроїв і шукань, своєрідна медитативна спіраль потрібна не тільки митцям, а й глядачам. Це з приводу того, що твори Володимира, на перший погляд, часто незрозумілі сучасному глядачеві, бо репрезентують світоглядний сплав власної техніки і власного духу творчості.

Скажімо, пейзажі потрактовано майже в імпресіоністичному дусі як пейзажем, так і підкресленим колоритом, а картини з людськими фігурами нагадують радше монументальне мистецтво (фрески), стилізованими двовимірними композиціями під візантенізм. І тому великі одно-двокольорові лінорити у стилі монументального мистецтва тематично тяжіють до церковних фресок, на яких зображені постаті святих. Можливо, це тому, що митець довгий час працював у жанрі монументальної мозаїки. Та головне інше — художник намагається відновити нитки, що зв'язують нашу сучасність з минулим, роз'ятрює нашу пам'ять творами: «Пам'ять Михайлівського храму», «Лісова пісня», триптих «Материнство», «Шевченкіана» та серією робіт «Нетлінна істина».

І є пронизлива мудрість і гіркота у цій сповіді художника, коли він раптово замикає простір на своїх портретних роботах або накладає тьмяні холодні лінії на пейзажах. І тільки ледь відчутна глибинна вібрація вказує на можливість переборення цього заціпеніння душі і тіла. Постійна боротьба зі злом, боротьба із дияволом — провідна теза в праці митця. Звичайно ж, не всі роботи художника сприймаються однозначно. Але в основному йому вдається викликати глядача на діалог. І це найголовніше, це засвідчує, що він прийшов до свого глядача надовго, можна навіть сказати — назавжди.

ВАСИЛЬ НОСА

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызна»(«Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП № 94.
Издается с 1933 года.
№ 2, февраль 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянський пысьмэнных», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА ВИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 20.11.90. Підписано до друку 18.02.91. Формат $70 \times 108/_{16}$. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 21,7 обл.-вид. арк.
Тираж 31543 прим. Зам. 01250020. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

В. Гарбуз. Шевченкіана.

„Анонс Вітчизни"

У березневому номері журналу на виставочних стендах — твори художника І. Пархоменка

Автопортрет. 1918 р.

ЧИТАЙТЕ
У НАЙБЛИЖЧИХ НОМЕРАХ:

ВІЛЬЯМ ЛІГОСТОВ.
«ЯК Я НЕ СТАВ ПСИХОТЕРАПЕВТОМ»
Трагікомедія.

ВОЛОДИМИР ПЕТРОВ. «РОМАНИ КУЛІША».
Історична повість, присвячена не романам класика української літератури Панька Куліша, а його любовним стосункам з видатними жінками свого часу — Милорадовичівною, Параскою Глібовою, Марком Вовчком та ін.

Дві точки зору народних депутатів на діяльність Верховної Ради України —
МИКОЛА ШУЛЬГА,
голова парламентської комісії з питань державного суверенітету,
ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО,
голова Української республіканської партії

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

Якщо ви не встигли оформити річну передплату **на «Вітчизну»**, це можна зробити з будь-якого поточного номера.
НАГАДУЄМО
передплачувати журнал економічно вигідно.
По передплаті «Вітчизна» коштує на 20 процентів дешевше, ніж у кіоску. Тобто — з п'яти номерів часопису передплатник один одержує **фактично безкоштовно.**

ІНДЕКС 74087